

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ
НАН УКРАЇНИ»

М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ:
ВЧЕНИЙ, ГРОМАДЯНИН,
ДЕРЖАВОТВОРЕЦЬ

До 150-річчя
від дня народження

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2015

УДК 929 : 330.8 Туган-Барановський
ББК 91.9 : 65г (4 укр.) Туган-Барановський М.І.
Т 81

Автори:

*В.М. Геєць, В.В. Небрат, Н.А. Супрун, Ю.М. Бажал, В.М. Тарасевич,
П.М. Леоненко, В.М. Феценко, Г.М. Филлок, А.О. Маслов, О.В. Длугопольський,
О.В. Стефанишин, О.М. Петрое, С.М. Голубка, Л.В. Єлісєєва, М.В. Кічурчак,
С.П. Кучин, Г.В. Прошак, Ю.В. Ущановський, Т.Л. Боднарчук, С.В. Чистякова,
К.А. Гордіца, Н.О. Горін, Т.О. Сливка, Л.В. Дідківська*

У монографії висвітлені життя, наукова та громадсько-політична діяльність видатного українського вченого і громадського діяча, співзасновника Української Академії Наук М.І. Туган-Барановського (1865—1919). Основна увага приділена аналізу системи теоретичних поглядів ученого, оцінці з позицій сьогодення його внеску в розроблення ключових проблем економічної науки та вирішення практичних завдань забезпечення економічного розвитку. Розкрито прогностичний потенціал та актуальність ідей М.І. Туган-Барановського у контексті сучасних суспільно-політичних та економічних викликів, що постали перед українським суспільством.

Книгу адресовано науковцям-дослідникам української інтелектуальної спадщини, викладачам, аспірантам і студентам економічних спеціальностей вищих закладів освіти, всім, хто цікавиться історією науки та її видатними постатями.

Відповідальний редактор

В.В. Небрат, доктор економічних наук, завідувач відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»,
старший науковий співробітник

Рецензенти:

А.А. Гриценко, чл.-кор. НАН України,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
Т.В. Гайдай, доктор економічних наук,
Київський національний університет імені Т.Г. Шевченка

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
(протокол № 113 від 11 листопада 2014 р.)*

**Видання здійснено за державним замовленням
на випуск видавничої продукції**

ISBN 978-966-00-1489-3

© ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2015
© НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», дизайн, 2015

ПЕРЕДМОВА

У 2015 р. виповнюється 150 років від дня народження Михайла Івановича Туган-Барановського — видатного вченого-економіста, активного творця української академічної науки як інституту державності.

Роль М. Туган-Барановського в розвитку світової та вітчизняної економічної думки визначається, перш за все, започаткуванням ендогенної теорії економічного розвитку, що пояснювала природу періодичних промислових криз. Новаторський підхід ученого до розкриття циклічного характеру суспільного відтворення відкрив можливості ґрунтовного дослідження економічної кон'юнктури та формування на цій основі нового наукового напрямку — економічного прогнозування. Саме М. Туган-Барановський вперше у світовій науці розкрив інвестиційно-інноваційний механізм як рушій економічної динаміки. Йому належить пріоритет у розробленні теорії паперових грошей та обґрунтуванні наукових основ монетарної політики. Світове визнання отримали синтетична концепція цінності, соціальна теорія розподілу, вчення М. Туган-Барановського про кооперацію.

Погляди та новаторства українського вченого знайшли відображення, визнання та розвиток у працях провідних світових економістів, зокрема А. Афталіона, К. Вікселя, Г. Касселя, Дж.М. Кейнса, Ж. Лескюра, А. Пігу, А. Шпітгофа, Й. Шумпетера, Р. Харрода, Б. Хансена, Д.Р. Хікса та інших. Прогностичний потенціал основних наукових ідей та концептуальних побудов М. Туган-Барановського продовжує підтверджуватися сучасною суспільно-політичною та господарською практикою.

М. Туган-Барановський брав активну участь у створенні в 1918 р. Української Академії Наук (УАН) та її Соціально-економічного відділу, розробив законопроект про утворення Академії та її структуру. Вчений увійшов до першого основного складу УАН — саме його було обрано першим академіком за спеціальністю «теоретична економія». М. Туган-Барановський започаткував магістральні наукові напрями досліджень та формування відповідної структури науково-дослідних інститутів. За його ініціативи та безпосередньої участі було створено Інститут із вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства, Демографічний та Кооперативний інститути. Вчений очолив Українське наукове товариство економістів, Центральний кооперативний український комітет, економічний факультет Українського державного університету. М. Туган-Барановський глибоко усвідомлював суспільну роль академічної науки як засобу формування та зміцнення національного господарства, розвитку інтелектуальної культури та забезпечення конкурентоспроможності української нації в її державотворчих змаганнях.

Свідченням послідовності ціннісного вибору, єдності світоглядних і політичних орієнтирів, цілісності наукової та громадянської позиції вченого є його робота на посаді генерального секретаря фінансів, промисловості й торгівлі в уряді Української Народної Республіки. Як фінансист-практик і державник він виступив з обґрунтуванням необхідності створення національної фінансової системи України. Багатогранність наукової діяльності та активність громадянської позиції характери-

М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ: ВЧЕНИЙ, ГРОМАДЯНИН, ДЕРЖАВОТВОРЕЦЬ

зують М. Туган-Барановського як людину, громадянина, вченого-новатора та організатора науки, державного діяча, патріота України.

Наукова спадщина видатного українського економіста до сьогодні залишається арсеналом ідей для вирішення актуальних проблем. Це стосується низки питань, що дістали висвітлення на сторінках пропонованого читачу видання, зокрема таких: визначення світоглядних основ і ціннісних орієнтирів методологічного базису політичної економії; обґрунтування пріоритетів і виявлення рушіїв економічного розвитку; освоєння прогностичного потенціалу історико-економічних досліджень; формування механізмів реалізації суспільних інтересів у системі суспільного відтворення; оцінка впливу соціальних чинників і, зокрема, соціально-політичних рухів на економічний розвиток; вплив війни на стан фінансів та економіки країни; інструменти та ефективність економічної політики держави; значення інтелектуального ресурсу та соціального капіталу в розвитку національної економіки.

Це видання спрямоване на розширення методологічного арсеналу сучасних соціально-економічних досліджень, поглиблення теоретичного аналізу та використання актуальних положень зі скарбниці української наукової думки. Разом з тим, монографія представляє внесок М. Туган-Барановського у розвиток світової економічної науки в її найперспективніших напрямках, його роль у розбудові Української держави та становленні української академічної науки.

В.М. Гець, академік НАН України

Н.А. СУПРУН

ЖРЕЦЬ СТРОГОЇ НАУКИ

Україна дала світові видатного і оригінального економіста-мислителя, у творчій спадщині якого відбилася українська ментальність, здатність бачити економічні події з позицій критерію людяності

Степан Злупко

Постать Михайла Івановича Туган-Барановського займає особливе місце серед мислителів минулого, які залишили помітний слід у розвитку вітчизняної та світової економічної науки. Він увійшов в історію економічної думки як творець оригінальних концепцій та новаторських наукових ідей, що сформували інноваційну концептуальну основу дослідження природи та джерел грошового обігу, пропорцій суспільного відтворення, закономірностей розвитку ринкового господарства, інвестиційного процесу, економічної кон'юнктури тощо.

Проте, попри фундаментальність наукових відкриттів Туган-Барановського та їх загальносвітове значення, належне визнання наукового доробку вченого та його внеску в розвиток національної науки й культури, як це часто відбувалося в українській історії, прийшло майже через сто років після закінчення його життєвого шляху. На жаль, геній Михайла Туган-Барановського не був достойно поцінований на Батьківщині ні сучасниками, ні найближчими нащадками. Як справедливо написав свого часу у спогадах про Туган-Барановського професор Харківського університету Олексій Миколайович Анциферов*, «ми надзвичайно легко і легковажно створюємо „героїв” і поклоняємося їм, як язичники своїм кумирам, і в той же час не вміємо цінувати істинних духовних вождів. Зокрема, наука і її представники ніколи в нашому суспільстві не користувалися ні визнанням, ні пошаною. Тим гірше. Все це — безперечні ознаки нашої культурної відсталості»¹.

Ім'я Михайла Івановича Туган-Барановського було наново відкрито для національної культури лише після здобуття Незалежності, коли українське суспільство постало перед проблемою формування підґрунтя національної ідентичності, виник суспільний запит на вивчення джерел української історії та культури й відродження імен славетних синів України. Нове знайомство з науковою спадщиною М. Туган-Барановського відкриває нащадкам образ видатного вченого, українського патріота, громадянина, все життя і творчість якого були присвячені жертвному служінню науці та ідеї справедливості. Називаючи головною справою свого життя строгу науку, «жерцем» якої він волів би бути, свою місію вчений убачав у пошуку «чис-

* Див. с. 313 цього видання.

тої наукової істини» та соціального ідеалу. Саме така світоглядна позиція змушувала його обирати для дослідження найскладніші проблеми суспільного життя, шукати для них непрості та оригінальні рішення, проторувати власний науковий шлях.

Очевидно, саме через своє новаторство й активну життєву позицію з перших років своєї творчої біографії і пізніше, вже завоювавши незаперечний авторитет як учений, Туган-Барановський не раз був підданий остракізму як в офіційних урядових, так і в науково-освітніх колах. Ще у студентські роки Туган-Барановський відчував на собі тиск репресивної машини: за участь у антиурядових студентських акціях, що мовою офіційних паперів було кваліфіковано як «політична неблагонадійність», він був відрахований із числа студентів університету із забороною продовження навчання у будь-яких навчальних закладах Міністерства Народної освіти. Проте талановитий юнак у 1889 р. екстерном складає іспити не лише за фізико-математичний факультет, отримавши ступінь кандидата природничих наук, а й за факультет юридично-економічний. Вже будучи зрілим дослідником, Туган-Барановський, високо оцінюючи роль природничого фаху, який прислужився йому в наукових пошуках закономірностей суспільного розвитку, писав, що «сама наука про природу живила все те, що невідступно було присутнє в моєму спогляданні. <...> Саме завдяки природознавству абсолютне вічне завжди присутнє в моєму розумі»². Очевидно, саме така «подвійна» освіта стала підґрунтям прагнення вченого до поєднання природного (об'єктивного) та суспільного (суб'єктивного) начал у дослідженні економічних явищ і процесів.

Свій науковий пошук він розпочинає із вирішення надто амбітного як для молодого вченого завдання — створення модерної методології економічного аналізу, що відповідає завданням нового етапу розвитку господарства та економічної науки. Вже у своїй першій науковій публікації «Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причины их ценности»³, що вийшла в журналі «Юридический вестник» у 1890 р., М. Туган-Барановський ставить мету об'єднати теорію граничної корисності із трудовою теорією вартості, які на той час у науковій літературі розглядалися як антагоністичні методологічні підходи. Такий синтезований підхід, на думку вченого, наділений значно більшим методологічним потенціалом у розв'язанні економічних проблем, аніж кожний із методів окремо, оскільки за умови їх поєднання усувається одновимірність економічного дослідження, що пояснює природу господарських процесів і явищ або лише із позиції об'єктивного підходу, або лише із суб'єктивної точки зору. При цьому вчений стверджував, що трудова теорія вартості та теорія граничної корисності не є антагоністами, а, навпаки, доповнюють одна одну і саме тому мають застосовуватись у комплексі.

У статті «Вчення про граничну корисність» він пише: «Ми прагнули показати, що теорія граничної корисності не лише не є спростуванням поглядів Рікардо чи Карла Маркса, але що, навпаки, ця теорія, якщо її правильно зрозуміти, несподівано підтверджує вчення про цінність названих економістів. Менгер і його школа дослідили суб'єктивні причини цінності, Рікардо і його послідовники — об'єктивні»⁴. За Туган-Барановським,

синтезований підхід дає можливість здійснити суб'єктивно-об'єктивний аналіз, оскільки один із параметрів оцінки — трудова вартість — є чинником об'єктивного характеру, що визначає потенційну цінність благ, а корисність благ — чинник, що визначається суб'єктивною характеристикою. Таким чином, підхід Туган-Барановського уможливує оцінку як об'єктивних, так і суб'єктивних, факторів, що визначають ціну товару.

Методологічне новаторство вченого сприяло не лише вирішенню багатьох до того часу нерозв'язаних наукою проблем, а й новому трактуванню змісту основних економічних категорій — вартості та цінності, корисності, продуктивності праці, тлумачення яких чи то з позицій доктрини класичної політичної економії, чи то неокласики, на думку Туган-Барановського, було обмеженим і недостатньо релевантним. Принагідно слід згадати, що аналогічний варіант синтезу різних методологічних підходів практично у той же час* був запропонований англійським ученим Альфредом Маршаллом, якого в науковій літературі називають фундатором неокласичного синтезу, віддаючи тим самим пальму першості у поєднанні засадничих методологічних підходів класичної політичної економії та теорії граничної корисності. Запропонований Маршаллом підхід отримав назву маршаллівської революції в економічній науці. У той же час такий авторитетний дослідник творчості Туган-Барановського, як Володимир Тимошенко, стверджує, що «першим, хто розвинув цю думку в даному напрямі, був саме М. Туган-Барановський»⁵.

Згодом у статті «Методологія політичної економії»⁶, опублікованій у 1908 р., вчений уперше сформулював принципи систематизації розрізнених результатів своїх теоретичних пошуків, які пізніше узагальнив у методологічному вступі до своєї знаменитої праці «Основания политической экономии» (1909). Присвятивши «Основи» трьом видатним класикам економічної науки та фундаторам різних наукових напрямів — Франсуа Кене, Герману Госсену та Карлу Марксу, Туган-Барановський тим самим ще раз підкреслив необхідність поєднання засадничих принципів класичної школи політекономії, марксизму та теорії граничної корисності в єдиній методологічній платформі. За твердженням Йозефа Шумпетера, методологія Туган-Барановського стала доволі вдалим «критичним синтезом» різних інструментальних підходів — методології англійської класичної політекономії, Марксової соціологічної та суб'єктивно-психологічної методології австрійської школи⁷.

Інструментально методологія Туган-Барановського була поєднанням емпірико-статистичного, історико-логічного та каузального аналізу економічних процесів і співставлення їхніх результатів, що уможливило визначення найважливіших закономірностей та подальше моделювання тенденцій економічного розвитку. При цьому методологія Туган-Барановського, за влучним висловом Ніколаса Балабкінса**, «значно відрізнялася від сучасного моделювання, вишукано прикрашеного маскаральною езотеричною

* Праця А. Маршалла «Принципи економічної науки» (1890) була опублікована в один рік із розглядуваною статтею Туган-Барановського.

** Балабкінс Ніколас — професор економіки Ліхайського університету (США), дослідник творчості Туган-Барановського.

математикою»⁸. Загалом такий підхід виявився надзвичайно плідним у методологічному відношенні. Завдячуючи своєму методологічному підходу, зазначає Н. Балабкінс, учений «зумів уловити „дух часу” при дослідженні і, таким чином, упорядкувати і розташувати свої дані у відповідній інституційній оправі. Як математик Туган-Барановський вмів оперувати цифрами. Крім того, його аналітична структура була побудована в конкретному юридично-інституційному середовищі»⁹.

В «Основах» Туган-Барановський підіймає надзвичайно важливу методологічну проблему — пошук критеріїв відбору найістотніших ознак досліджуваних об'єктів, що уможлиблює визначення сутності тих чи інших економічних категорій. Учений переймається питанням: чи можливе взагалі існування таких критеріїв у суспільних науках, предметом дослідження яких є соціум, який складається з великих і малих соціальних груп, що мають різноспрямовані, а іноді й антагоністичні, інтереси. «Правда, — пише він, — інтереси різних суспільних класів різні, і, стоячи на позиціях кожного із цих суспільних інтересів, доводиться висувати на перший план різні завдання теоретичного дослідження»¹⁰. Ці інтереси по-різному визначають і значущість одних і тих самих економічних явищ і процесів для різних соціальних груп. Так, якщо для однієї із груп, наприклад для найманих працівників, заробітна плата є джерелом існування, то вона оцінюється ними як надважлива економічна категорія, тоді як для іншої групи — капіталістів — заробітна плата виступає лише одним із елементів витрат виробництва і не відграє суттєвої ролі у процесі економічного аналізу кругообігу капіталу. Своєю чергою, інтереси різних суспільних груп, «на захист яких виступає економічна наука, визначають собою і завдання теоретичного дослідження, а значить в більшій або меншій мірі, і класифікацію явищ, що описувані нею»¹¹.

Що має у такому разі бути єдиним критерієм відбору істотних характеристик економічних категорій та їх класифікації? Вчений стверджує, що «можливість піднятися над цією відмінністю інтересів, знайти таку точку зору, з якої практичні висновки науки повинні бути обов'язкові і для всіх суспільних груп, незалежно від їх приватних інтересів» існує і вона лежить у площині етичних уявлень про справедливість. «Стаючи на позицію етики, — пише Туган-Барановський, — ми одержуємо, відповідно, можливість піднятися над протилежністю інтересів і знаходимо практичний інтерес, загальнообов'язковий для всіх людей з нормальною моральною свідомістю»¹². Саме етичний підхід уможлиблює визначення єдино прийняттого для науки критерію, яким, на думку вченого, має бути верховенство цінності людської особистості. «Центральною ідеєю сучасної етичної свідомості, — стверджував він, — є сформульована Кантом ідея верховної цінності і, як висновок, рівноцінності людської особистості. Всяка людська особистість є верховною метою в собі, тому-то всі люди рівні, як носії святині людської особистості»¹³. Туган-Барановський зазначає, що згідно з основним моральним законом, за яким має жити людство, «кожна людська особистість є верховною святинею, незалежно від того, якими моральними якостями вона наділена. Найбільш ница та найбільш злочинна людина є такою ж безмежною цінністю, як і найбільш праведна». У

цьому сенсі, стверджує вчений, «всі люди рівні між собою, якими б вони не були відмінними і нерівними в інших відношеннях»¹⁴. Водночас, як пише у своїх спогадах товариш Туган-Барановського Лев Клейнборт*, учений переймається питанням: «Що являє собою особистість, індивідуальність? Не лише окрема людська особистість, але особистість всього, що означає буття?» Відповіді на ці питання, «очевидно, виходять за межі емпіричного досвіду. Це — верховні проблеми духу, до яких він і причалює свій човен»¹⁵.

Саме верховна цінність людської особистості, на думку Туган-Барановського, має стати критерієм істотності характеристик економічних процесів і детермінувати «верховний практичний інтерес, з точки зору якого може бути побудована єдина політична економія: інтерес не робітника, капіталіста чи землевласника, а людини взагалі, незалежно від причетності її до того чи іншого класу»¹⁶. Вчений переконаний, що «закони соціальних явищ можуть бути постульовані лише після того, як ми усвідомимо ті явища, що відбуваються в особистості, індивідуальності, а не навпаки»¹⁷. За твердженням М. Кондратьєва**, основним методологічним принципом соціально-економічної науки Туган-Барановський вважав «етичну ідею» (яку, щоправда, сам учений не формулює), утверджуючи при цьому «доцільність та необхідність телеологічного утворення понять у науках загалом та в соціальних науках зокрема»¹⁸.

«Етична ідея» як квінтесенція методології Туган-Барановського визначає певне гуманістичне спрямування його наукових досліджень, скерованих на пошук соціального ідеалу та абрисів справедливого суспільства. Беручи за основу морального імперативу наукових досліджень кантівський принцип верховної цінності людської особистості, вчений узагальнює висновок про те, що найважливішою соціальною цінністю має бути визнана свобода особистості, а не соціальна рівність, як стверджували у той період марксистки.

Декларуючи етичну обумовленість політичної економії, вчений стверджує, що моральним імперативом при дослідженні найважливіших понять економічної науки та господарської практики мають бути єдино прийняті в суспільстві моральні норми. За переконанням Туган-Барановського, загальне визнання певного етичного ідеалу для даного суспільства за даних історичних умов може слугувати гарантією об'єктивності політекономії та внутрішньої єдності її практичної і теоретичної частин. Як не парадоксально, саме за «гуманізм» методології Туган-Барановського часто піддавали в наукових колах критиці та звинуваченням в ідеалізмі та методологічному анархізмі. Проте, пропонуючи оригінальні та новаторські методологічні підходи до дослідження, він акцентує увагу при цьому на відповідальності вченого за коректність і достатню обґрунтованість наукових позицій. Водночас Туган-Барановський був переконаний, що науковий пошук завжди пов'язаний із проблемою морального вибору і визначається засадничими

* Клейнборт Лев Наумович (1875—1950) — публіцист, літературний критик, редактор журналу «Темы жизни».

** Див. с. 305 цього видання.

моральними цінностями дослідника. Найважливішою моральною нормою для себе особисто він вважав ідеал справедливості, який є «основним моральним мірилом» достовірності наукових тверджень ученого.

Очевидно, саме світоглядні принципи вченого й підштовхнули його до вибору для дослідження найбільш суперечливих і найменш вивчених проблем економічної реальності. Як писав про вченого Михайло Птуха*, «у своїй різнобічній діяльності об'єктом праці своєї брав він тільки спірні та трудні питання, які наука чи економічне життя висувували наперед, вимагаючи докладного теоретичного розв'язання їхнього»¹⁹. Дослідницький інтерес «жертви строгої науки» був прикутий до аналізу проблем, на які не існувало однозначних відповідей і які, як правило, обачно залишали поза увагою більшість науковців. «Геніальний розум М. [Михайла] І. [Івановича] та його на диво великі здібності й працьовитість щоразу давали науці щось зовсім нове, що іноді яскраво освітлювало темні та недосліджені доти питання політичної економії» — писав про Туган-Барановського М. Птуха²⁰.

Так, у праці «Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь» (1894), яка принесла йому світове визнання, предметом наукового пошуку став аналіз однієї з найскладніших економічних проблем — природи кризи та її соціальних наслідків. У передмові до книги Туган-Барановський пише, що вона «присвячена дослідженню найбільш загадкового і незрозумілого явища господарського ладу нашого часу, — явища, ще досі залишається нез'ясованим наукою, — періодичних промислових криз»²¹. Відсутність фундаментальних наукових досліджень природи кризових явищ і запропонованих науковцями дієвих механізмів зменшення їхніх негативних наслідків, на думку Туган-Барановського, зумовлена тим, що «сучасна людина відчуває свою безпомічність перед дією сил, які створені нею самою, але контроль над якими нею втрачений»²². Самого ж ученого ця «загадковість» предмета дослідження та «безпомічність» людини перед його дією не лякає, а, навпаки, підштовхує до дослідження і допомагає сформулювати новітнє бачення природи та джерел кризових явищ, тим більше, що, за твердженням О. Анциферова, «вивчення динаміки, тобто руху і розвитку економічних процесів, завжди привертало до себе його особливу увагу»²³.

Книга «Промислові кризи» стала першим у світовій науці системним дослідженням циклічності соціально-економічного розвитку і викликала надзвичайний інтерес у наукових колах. «Випускаючи свої „Кризи“, — напише згодом Л. Клейнборт, — Туган-Барановський побоювався, що настільки спеціальна, настільки абстрактна книга не зацікавить широку публіку. Але він помилився»²⁴. Досить швидко після перекладу німецькою мовою «Промислові кризи» стали науковим бестселером у Європі. При цьому Клейнборт переймається питанням: «Чи багато таких праць перекладали іноземці? Немає чого і назвати»²⁵. Книги ж Туган-Барановського перевидавалися, оскільки користувалися в Європі надзвичайним попитом: «Промислові кризи» були перекладені вже за кілька років — у 1900 р.²⁶, пере-

* Див. с. 320 цього видання.

клад одразу ж привернув увагу і до інших праць ученого — у тому ж році була видана німецькою мовою у Берліні «Російська фабрика»²⁷. Американський економіст, один із родоначальників теорії інституціоналізму Уеслі Мітчелл публікацією основних наукових положень Тугана-Барановського у своїй відомій праці «Економічні цикли: проблеми та їх розв'язання» (1927), за висловом В. Тимошенка, зробив його теорію економічних циклів «повністю доступною для тих англосаксонських економістів, які не могли або не хотіли читати на інших мовах, окрім англійської»²⁸.

Завдяки перекладам праці наукова спільнота отримує можливість ознайомитися з науковими ідеями Туган-Барановського, вся західна думка починає прислухатися до його наукових висновків. Німецький учений Вернер Зомбарт²⁹ називає «Промислові кризи» надзвичайним поступом у розвитку світової економічної думки, а Карл Каутський відводить Туган-Барановському чільне місце серед європейських економістів³⁰. Так Туган-Барановський, якому на момент публікації праці не виповнилось і тридцяти, став першим вітчизняним ученим зі світовим іменем.

При цьому оцінка його наукових ідей була досить суперечливою, спричинивши гостру критику від одних і ставши імпульсом наукових пошуків для інших. Найбільш критично зустріли книгу марксистки, оскільки Туган-Барановським було поставлено під сумнів основний концепт Марксової теорії відтворення, згідно з яким фундаментальною причиною криз є «недоспоживання трудящих мас». Натомість Туган-Барановський обґрунтовує положення про те, що кризи надвиробництва спричиняються диспропорційністю капіталістичної економіки. Ще більше обурення марксистів викликала теза Туган-Барановського про те, що в надрах самої капіталістичної економіки визріває реальна можливість поліпшення економічного становища робітничого класу, що зумовлено зростанням продуктивності праці, розвитком професійних спілок і фабричного законодавства.

Проте, попри полярність оцінок наукових результатів дослідження, всі — і критики, і адепти Туган-Барановського — сходилися в одному: наукові ідеї, запропоновані у «Промислових кризах», заклали початок нової епохи в розвитку методів дослідження циклічності та економічної динаміки, чим «знаменували собою повний переворот у теорії»³¹. Насамперед дослідження було побудовано на інноваційному методологічному підґрунті, оскільки виводило розроблення проблеми криз «за межі неокласичного аналізу, де ця проблема мала зовнішній по відношенню до системи ринкової рівноваги характер і пояснювалась випадковими причинами, на рівень нерівноважного макроекономічного аналізу»³².

Згодом (у 1903 р.) у передмові до третього видання праці «Промислові кризи», що набула на той час надзвичайної популярності, Туган-Барановський не без гордості писав, що відомий французький дослідник кризових явищ Жан Лескюр відносить до послідовників теорії кризи Туган-Барановського таких видатних вчених, як Шпітгоф, Ейленбург, Шмоллер та ін.³³ Сам Ж. Лескюр, вважаючи себе послідовником Туган-Барановського в розробленні теорії циклічності, зазначає, що «Промислові кризи» як теоретичне та експериментальне дослідження питання «є найоригінальнішим і

найзначнішим здобутком у всій економічній літературі теперішнього часу, <...> є кращою та найбільш повчальною з усіх наукових праць, присвячених проблематиці кризи»³⁴.

У «Промислових кризах» ученим було вперше обґрунтовано закономірність циклічності економічної динаміки та причини періодичності кризових явищ на основі врахування технологічних і фінансових детермінант відтворення основного капіталу. Дослідивши витоки та перебіг криз, Туган-Барановський виокремлює індикатори фаз капіталістичного циклу (ціну заліза, що відображає у своєму коливанні процес нагромадження продуктивного капіталу, і дисконтний (позичковий) процент, за коливанням якого можна визначити динаміку вільних капіталів). Залежна від впливу цих індикаторів економічна кон'юнктура відображає стан ринку в єдності всіх його складових — товарного ринку, ринків продуктивного та грошового капіталу — та відбиває процес періодичного оновлення основного капіталу під впливом технічного прогресу, що відповідно і визначає циклічність економічної динаміки. Кризи у теорії Туган-Барановського — лише одна із фаз капіталістичного циклу, виникнення якої до того ж є не обов'язковим. Одним із принципово важливих висновків дослідження стала теза, що капіталізм не може «померти природною смертю» і періодичні промислові кризи є своєрідним способом виправлення хиб капіталістичної організації суспільного господарювання.

Одним із перших в економічній науці Туган-Барановський досліджує роль заощаджень та інвестицій як чинників суспільного відтворення та циклічності економічного розвитку, закладаючи таким підходом основи інвестиційної теорії циклів і випередивши при цьому засадниче положення кейнсіанської теорії циклів — «заощадження — інвестиції» як вихідного внутрішнього імпульсу всього алгоритму циклічних коливань, яке в більш концептуалізованому вигляді представить світу Джон Мейнард Кейнс у знаменитій праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936) майже через сорок років потому. Кейнс, на формування наукових поглядів якого, за його власними словами, справили неабиякий вплив ідеї Туган-Барановського, вторячи йому, твердив, що передумовою економічного циклу є існування зрілої грошової економіки, яка визначає наявність заощаджень та інвестицій.

Визначивши функціональний взаємозв'язок основних чинників економічної активності, Туган-Барановський розкриває сутність механізму економічного циклу. При цьому він раніше від Кейнса описує мультиплікаційний ефект від інвестування, суть якого полягає у примноженій віддачі від грошових вливань у виробничий сектор. Як напише згодом американський учений Елвін Хансен, у праці Туган-Барановського в загальній формі представлено процес розгортання мультиплікатора, «проте, не маючи уявлення про граничну схильність до споживання, Туган-Барановський не був спроможний точно сформулювати проблему»³⁵. У більш завершеному вигляді дію мультиплікатора інвестицій описує знову ж таки Кейнс, якому і дістається слава першовідкривача цієї ідеї.

Водночас новаторським положенням Туган-Барановського стало не лише пояснення причини виникнення кризових явищ, а й обґрунтування механізмів їх подолання завдяки активізації інвестиційної та соціальної політик, що у подальшому було використано такими видатними вченими, як А. Шпітгоф, Дж.М. Кейнс, Е. Хансен, як методологічний принцип для вироблення концептуальних підходів антикризової політики.

Вивчаючи економічні причини циклічності та криз, М. Туган-Барановський вперше вдається і до дослідження неекономічних чинників циклічності економічної динаміки — вивчає вплив психологічних, етичних і навіть фізіологічних факторів, що залишались поза науковим інтересом більшості вчених-економістів. У цьому підході відчувається вплив ідей Київської психологічної школи. Як зазначає вчений, «криза залежить не лише від випадкових причин, властивих певному історичному моменту, але й від постійно діючих загальних причин, властивих сучасному культурно-економічному ладу»³⁶.

У подальшому ідея про вплив соціокультурних чинників на розгортання кризи була творчо розвинута у широко відомій свого часу, але, на жаль, несправедливо забутій нащадками праці Льва Петражицького* «Акції, біржова гра і теорія економічних криз» (1911)³⁷, в якій автор, спираючись на положення Туган-Барановського, досліджує вплив суспільно-психологічних ідей і настроїв на розвиток акціонерного підприємництва та виникнення кризових явищ в економіці. Досліджуючи процеси акумуляції акціонерних капіталів та біржової спекуляції наприкінці ХІХ ст. у контексті з'ясування психологічних аспектів і особливостей суспільної поведінки, вчений робить піонерний висновок про домінуючий вплив психологічних чинників у процесах акціонерної акумуляції капіталів і, як наслідок, у розгортанні кризи. Л. Петражицький із цього приводу зазначає, що причиною кризи цілком можуть стати «оптимістичні» чи «песимістичні настрої публіки» щодо перспектив розвитку інвестиційного ринку. Водночас учений обґрунтував положення про необхідність свідомого регулювання та обмеження ажіотажних тенденцій суспільного попиту на ринку цінних паперів, які призводять до порушення загальноекономічної рівноваги та стають каталізатором кризових явищ в економіці. Розвинуті та творчо проінтерпретовані Л. Петражицьким концептуальні положення Туган-Барановського заклали теоретичне підґрунтя сучасної теорії економічної динаміки та циклічності в частині обґрунтування засад функціонального аналізу впливу різних за своєю природою чинників розгортання кризових явищ.

Принагідно дозволимо собі невеликий відступ, згадавши, що і сам Туган-Барановський уважно прислухався до думки Л. Петражицького. Так, у першому виданні своїх «Основ політичної економії» вчений, відштовхую-

* Петражицький Лев Йосипович (1867—1931) — правознавець, соціолог, філософ, депутат першої Державної думи.

чися від ідеї Смітівської «економічної людини», виходив із передумови, що господарюючий суб'єкт керується у своїх діях передовсім егоїстичними мотивами. Але вже у другому виданні «Основ» він пише: «Усталене твердження, що основним мотивом економічного життя є мотив егоїзму <...>, було піддано сильній і переконливій критиці Л.І. Петражицького»³⁸. Під впливом цієї критики Туган-Барановський пропонує нове політекономічне (розширюючи при цьому класичне і своє власне) трактування рушіїв господарської діяльності, зазначаючи, що домінуючий вплив на прийняття господарчих рішень чинить не лише егоїстичний мотив людини, а і її прагнення піклуватися про свою сім'ю та найближче оточення. У цьому положенні простежується не просто методологічний еклектизм чи анархізм (як відхід від одного із базових постулатів класичної школи політекономії) Туган-Барановського, а передовсім його бажання слідувати власному світоглядному етичному принципу про верховну цінність людської особистості, який став засадничим для методології вченого і визначив її гуманістичну спрямованість.

Будучи часто критикованим сучасниками за парадоксальність своїх наукових висновків, Туган-Барановський філософськи зауважує, що з огляду на те, що політекономія «страждає надміром не парадоксів, а банальностей», звинувачення у парадоксальності сприймає як найвищу наукову похвалу, якою лише підкреслюється незвичайність та небанальність його міркувань. Водночас набагато більшого значення вчений надає перевірці своєї теорії «не думками людей, а фактами»³⁹. А історичні факти підтвердили справедливість та прогностичний потенціал висновків ученого.

Використавши запропоновані у «Промислових кризах» індикатори фаз капіталістичного циклу (ціну заліза та дисконтний (позичковий) відсоток), Туган-Барановський одним із перших у світовій науці здійснив прогнозування динаміки економічної кон'юнктури. У 1900 р. у німецькому перекладі «Промислових криз» Туган-Барановський спрогнозував початок промислової кризи в Німеччині. Підтвердження прогнозу (криза насправді настала в 1901 р.) привернуло увагу до роботи видатного вченого не лише науковців, а й широких кіл німецької громадськості, які намагалися, спираючись на постулати Туган-Барановського, розробити заходи, що пом'якшували негативні наслідки кризи. Пізніше в роботі «Лекції з політичної економії» вчений прогнозує початок американської кризи, і знову прогноз справджується — криза в США розпочинається в 1907 р. У 1913 р. у статті, опублікованій у щорічнику газети «Речь», Туган-Барановський припустив, що промисловий підйом світової економіки закінчиться значним економічним спадом, передбачивши таким чином початок кризи 1914—1915 років. При цьому він застерігав, що «початок кризи може бути і більш раннім, і більш пізнім, велика війна може його значно прискорити, незначна війна або неврожаї можуть уповільнити темп промислового підйому і, таким чином, відсунути час початку кризи»⁴⁰. Дослідження циклічного розвитку економіки Туган-Барановський продовжував практично все життя, уточнюючи окремі наукові положення, істотно доповнюючи свої узагальнення і

висновки новими фактами, що знаходило відображення й у зміні назви книги «Промислові кризи» при її подальших перевиданнях*.

У 1913 р. у передмові до третього видання «Промислових криз» Туган-Барановський пише: «Моя книга все ще продовжує жити — зустрічає прихильників і противників, викликає суперечки і, значить, діє. ... Після багатолітнього перехресного випробування моєї теорії фактами та відгуками обізнаних людей я можу з чистою совістю заявити, що моя впевненість у правильності моїх міркувань не лише не похитнулася, а значно зміцніла. Більш ніж будь-коли я впевнений у закономірності та періодичності промислових криз»⁴¹.

Прогностичний потенціал новаторських підходів ученого виявився й у системному дослідженні природи ринку та цілком підтвердженому подальшим історичним поступом передбаченні перспектив його розвитку у вітчизняній історії, які були ретельно виписані в іншій знаменитій праці «Російська фабрика у минулому і сьогодні» (1898)⁴². «Важко перебільшити значення цієї праці М. [Михайла] І. [Івановича] для розвитку російської економічної думки. — зазначав М. Птуха. — Він теоретично докладно і беззаперечно вирішив питання про долю російського капіталізму та про напрямок його розвитку. Життя цілком виправдало погляд нашого великого ученого»⁴³. У цій роботі вчений створив цілісну історико-економічну концепцію індустріальної еволюції вітчизняного господарства. Впродовж сорока років (до того моменту, коли наукові праці та й саме ім'я Туган-Барановського були витіснені з наукового обігу) «Російська фабрика» залишалась єдиним фундаментальним підручником з історії вітчизняного господарства**.

Якщо викладена у «Промислових кризах» теорія ринків мала на меті, за задумом автора, спростування народницької ідеї про неможливість розвитку капіталізму в Росії, то в «Російській фабриці» вчений зазначає, що дискусію про можливі шляхи розвитку капіталізму слід вважати завершеною, оскільки у вітчизняній економіці на межі ХІХ—ХХ ст. можна спостерігати всі істотні ознаки капіталізму. Водночас, простеживши еволюцію капіталістичного господарства з ХVІІ по кінець ХІХ ст., М. Туган-Барановський робить висновок, що суперечить популярній на той час у суспільних колах ідеї народників: російська економіка «потерпає» не від розвитку капіталізму, а від «недостатнього його розвитку». Категорично заперечує вчений і народницькі ідеї про збереження общини, називаючи їх утопічними. Як писав М. Кондратьєв, сам Туган-Барановський неодноразово зазначав, що «одним з імпульсів до появи дослідження про фабрику було його бажання довести неспроможність народницьких теорій щодо майбутньої долі капіталізму в Росії»⁴⁴.

* Друге видання (1900 р.) було опубліковане під назвою «Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии»; третє видання вийшло з назвою «Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов» (1914).

** Останнє (7-ме за рахунком) перевидання книги було здійснене у 1938 р.

Незаперечним новаторством цієї праці стала запропонована Туган-Барановським методологія макроаналізу та макропрогнозування динаміки економічного розвитку на основі аналізу таких індикаторів, як обсяги виробництва провідних галузей промисловості, кількість промислових підприємств, чисельність робочого класу, обсяги збору зернових. Застосування аналізу названих вище показників уможливило виявлення загальних тенденцій розвитку вітчизняної промисловості та прогнозування майбутніх спадів і підйомів. У «Російській фабриці» вчений спрогнозував наближення промислової кризи в Росії, яка розпочалася наприкінці 1899 р. і виявилась нищівною для господарства. Водночас досить точним виявився і його прогноз щодо періодів економічних підйомів 1894—1899, 1909—1914, 1919—1921 рр. У подальшому, допрацьовуючи та вдосконалюючи методику макроаналізу та макропрогнозування в роботі «Статистичні підсумки промислового розвитку Росії»⁴⁵, Туган-Барановський розширює базу статистичних показників, додаючи такі показники, як рівень доходності промислових підприємств, обсяги видобутку вугілля та нафти.

Перебуваючи у постійному науковому пошуку, Туган-Барановський прагне апробації своїх ідей з метою їх підтвердження чи спростування. Результати своїх досліджень він виносить на публічні обговорення на різних дискусійних майданчиках, які у той час набули значної популярності — на засіданнях Імператорського вільного економічного товариства, Історичного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті. Так, у 1896—1897 рр. на засіданнях Історичного товариства було заслухано та обговорено його доповіді на тему «Посесійні фабричні селяни в Росії на початку XIX століття» та «Нарис походження і розвитку кустарної промисловості в Росії»⁴⁶. Вчений бере активну участь і в діяльності Імператорського вільного економічного товариства*, апробовуючи свої наукові ідеї на публіці. Значний інтерес членів товариства викликала його доповідь «Статистичні підсумки промислового розвитку Росії» (1898), в якій вчений за допомогою статистично-математичного аналізу продемонстрував швидке зростання темпів і обсягів вітчизняного промислового виробництва, чисельності робітників на підприємствах; розкрив умови, які зробили можливою швидку концентрацію виробництва та капіталу. В цій доповіді Туган-Барановський одним із перших вітчизняних економістів поставив питання про необхідність ретельного вивчення процесу монополізації економіки та впливу картелів і синдикатів на розвиток конкуренції. Доповідь викликала значне збурення серед членів вільного економічного товариства — дебати навколо неї тривали впродовж двох днів, у подальшому вона мала значний резонанс не лише в наукових колах, а й у суспільстві загалом⁴⁷.

Продовжуючи вивчати проблеми, порушені у названій доповіді, в іншій доповіді «Деякі риси з новітньої еволюції капіталізму» (1899), представлений на засіданні вільного економічного товариства, Туган-Барановський знову звертається до проблеми концентрації та монополізації вироб-

* Членом Імператорського вільного економічного товариства Туган-Барановський був обраний у 1895 р.

ництва, приділяючи увагу тим загрозам, які привносить у господарське життя монополізація⁴⁸. Важливу роль у процесі монополізації вчений відводить поширенню акціонерного підприємництва, вказуючи, що саме акціонерна концентрація створила умови для виникнення монополій. Окрім концентрації виробництва, яку вчений розглядав як основну причину монополізації промисловості, він докладно вивчав й інші умови, що сприяли утворенню промислових коаліцій. На думку вченого, на виникнення і розвиток монопольних об'єднань досить суттєво впливали економічні кризи, які поряд із загостренням конкурентної боротьби, падінням цін, надвиробництвом створюють для підприємців серйозний стимул до самозахисту в формі об'єднань картельного типу. Справедливість цієї тези була підтверджена історією створення найбільших на українських землях синдикатів — «Продвугілля» та «Продамет», створення яких було зумовлене необхідністю протистояти кризовим тенденціям на межі XIX—XX ст. «Тяжка промислова криза початку цього століття, — писав згодом Туган-Барановський, — дала сильний поштовх до утворення у нас картелів. Особливо багато картелів виникло в залізоробній, машинобудівній і гірничій промисловості, які найбільше потерпали від кризи»⁴⁹.

У подальших працях, аналізуючи позитивні та негативні наслідки монополізації, вчений відстоював думку про те, що монополії як нові форми організації капіталу істотно загрожують свободі робітничого класу. Сучасна держава, за переконанням Туган-Барановського, повинна обмежувати процес монополізації, створюючи умови для захисту прав і свобод найманих працівників, «держава повинна надати повну волю самозахисту, свободу професійної організації, яку робітник повинен протиставити організаціям капіталу. Об'єднаному капіталу повинна протистояти об'єднана праця»⁵⁰.

Проблема соціального захисту робітничого класу в епоху стрімкої капіталістичної трансформації економіки була в епіцентрі суспільних дискусій у колах російської інтелігенції, в яких на той час «майже безроздільно панували дві модних течії, створивши два табори — «марксистів» і «народників». Ці табори «жорстоко ворогували між собою, незважаючи на те, що обидва вони були покриті загальним флером „соціалізму”, щоправда своєрідного і специфічно російсько-інтелігентського, — писав О. Анциферов. — Цього поглинаючого потоку, в пору молодих захоплень не вдалося уникнути і такому видатному розуму», яким, безсумнівно, був наділений Туган-Барановський⁵¹. Водночас Олександр Мицюк* зауважував, що Туган-Барановський, відчуваючи себе українським патріотом, як і більшість активних та переслідуваних за своє українофільство діячів науки, літератури та громадського руху, просто вимушений був замкнути себе у вузькі рамки загальноросійського суспільного контенту, що значною мірою обмежувало можливості його творчої реалізації⁵².

* Мицюк Олександр Корнійович (1883—1943) — український юрист, економіст, громадський діяч; один із засновників Української партії соціалістів-революціонерів та організаторів Юнацької спілки безпартійної молодіжної організації у підросійській Україні, яка у 1917—1919 рр. виступала за автономію України.

На початку 1890-х років, публікуючись у журналі «Мир Божий»*, Туган-Барановський долучається до полеміки між народниками та марксистами, що спричиняє невдоволення і критику як одних, так і інших. Симпатизуючи на початках своєї наукової біографії скоріше марксистам, аніж народникам, і, критикуючи останніх щодо неможливості розвитку ринкового господарства в Росії, Туган-Барановський доводив, що капіталізм сам собі створює ринок, який відкриває можливості для подальшого розвитку ринкового господарства.

Через принципову громадянську позицію, яка не припускала компромісів із совістю ні у питаннях наукової етики, ні у питаннях морального вибору, Туган-Барановський повсякчас опиняється «між двома вогнями»: з ним жорстко сперечаються народники за незгоду з їхніми постулатами, в «офіційних» наукових колах він зазнає утисків через «соціалістичний ухил» та належність до «легального марксизму», в той же час марксистки звинувачують його у ревізіонізмі марксистського вчення.

Активна громадянська позиція, що підштовхує молодого вченого до участі в антиурядовому русі, ускладнює наукову та викладацьку кар'єру Туган-Барановського. Отримавши посаду приват-доцента кафедри політекономії та статистики Санкт-Петербурзького університету 14 січня 1895 року, вже за кілька місяців — 23 березня — за розпорядженням Міністра Народної освіти він виключений із числа приват-доцентів. Поновлений дозвіл на читання лекцій Туган-Барановський отримав лише через три роки — в осінньому півріччі 1898 року, але вже 2 квітня 1899 року за «пропозицією Міністра Народної освіти» знову був звільнений із формулюванням «за ухилення від виконання покладених на нього службових обов'язків». Очевидно, причиною відсторонення від викладання стала співпраця вченого із соціал-демократичними журналами, яка знову була потрактована як «політична неблагонадійність». А в 1901 р. за участь у студентській демонстрації Туган-Барановський був спочатку арештований, а потім висланий із Санкт-Петербурга, звідки він переїздить на Полтавщину та оселяється у селі Пізники Лохвицького повіту в родині своїх друзів Олександра Федоровича та Ольги Федорівни Русинових. Вже за рік — у 1902 р. — Туган-Барановський одружується з Ольгою Русиною, поріднившись таким чином із відомою українофільською родиною. На Полтавщині Туган-Барановський живе багатогранним суспільним життям, традиційним для української інтелігенції, — займається науковою творчістю, бере активну участь у громадській роботі та освітньо-культурницькій діяльності.

Перебування на Полтавщині, за визнанням самого М. Туган-Барановського, стало одним із найбільш плідних у його житті періодів, сповненим активної творчої праці та роздумів про справедливість, місію людини на Землі, цінності, що сприяють прогресу людства. У листах до свого колеги

* Засновницею та видавницею журналу була мати його першої дружини Лідії Карлівни Давидової Олександра Аркадійвна Давидова. Сама Лідія Давидова теж співпрацювала з журналом, редагуючи для нього статті.

Олександра Кауфмана* він пише, що як людина, яка передусім цінує свободу, час вимушеного заслання сприймає як прекрасну можливість для вільних, незаангажованих розмислів, для творчої наукової діяльності: «І раніше я любив свободу понад усе, а тепер свобода для мене все. Робити щонебудь таке, чому я не надаю значення й що я не вважаю важливим, було би для мене просто болісно. Я знаю, що це величезна розкіш, — бути зовсім вільним у своїй діяльності, — але раз є можливість користуватися цією розкішшю, то не хочеться від неї відмовитися»⁵³. На українській землі він почувався набагато вільніше, ніж у столиці. «Спокійна, відособлена наукова праця в селі, яка час від часу переривається короткими поїздками за кордон, здається мені набагато привабливішою, ніж читання лекцій. У Росії я нізачо не погодився би бути професором — мені противна навіть думка укласти себе в будь-які обов'язкові рамки»⁵⁴. Свою кар'єру чиновника**⁵⁵ вчений згадує як один із найнеприємніших періодів життя: «Роки в департаменті були для мене найважчими. У департаменті я почував себе незрівнянно більше позбавленим волі, аніж в одиночному ув'язненні. У тюрмі я був позбавлений зовнішньої свободи — але всередині був вільним; а департамент уторгався у моє внутрішнє життя, перекручував і спотворював мене, змушував мене брехати, принижував мене у власних очах»⁵⁶. Атмосфера столиці, пише вчений, завжди була обтяжливою для його волелюбного духу, тому він «завжди повертався в Петербург із неприємним почуттям»⁵⁷.

Саме в цей період Туган-Барановський формується як незалежний мислитель, який не оглядається на думку опонентів, творить «заради самої науки та задоволення від неї», використовуючи час для зосередженої наукової творчості. Вчений цілком віддається вивченню та систематизації політекономічних ідей. У 1901 р. на сторінках журналу «Мир Божий» він починає публікувати свої «Нариси з історії політичної економії»⁵⁸, які згодом будуть видані окремою книгою під назвою «Нариси з новітньої історії політичної економії і соціалізму» (1903). Високо оцінюючи цю працю, О. Анциферов згодом напише: «Звичайному читачеві, який перегортатиме ці нариси, навряд чи спаде на думку, скільки копіткої та терплячої праці було пророблено автором, якою величезною начитаністю та ерудицією необхідно було йому володіти, щоби створити такий твір»⁵⁹. У праці Туган-Барановський на основі аналізу значної кількості першоджерел представляє на розсуд читача огляд найважливіших віх історії світової економічної думки, зосереджуючися насамперед на внеску в розвиток науки соціал-утопістів. «Юнацький марксизм, — писав О. Анциферов, — пробудив у моло-

* Кауфман Олександр Аркадійович (1864—1919) — відомий вчений-економіст, статистик, аграрій. Один із лідерів Конституційно-демократичної партії.

** 14 січня 1893 р. наказом Міністерства фінансів Туган-Барановський був призначений на службу в Департамент торгівлі й мануфактур, а 18 березня того ж року — затверджений у чині колезького секретаря. Очевидно, на службі він виявив себе з найкращого боку, оскільки вже менш ніж за рік, 10 лютого 1894 р., був переведений на відповідальнішу посаду — на нього було покладено виконання обов'язків столоначальника хлібо-торгового відділу Департаменту торгівлі й мануфактур.

дого вченого живий інтерес до соціалістичних вчень, став поштовхом, що змусив його проробити величезну роботу в цьому напрямі та зробив М.І. Туган-Барановського одним із кращих знавців соціалістичних шкіл, вчень та напрямів»⁶⁰.

«Як людина суб'єктивно-інтуїтивного характеру, значною мірою вільна від усталеної системи умовних шляхів і шаблонів, — напише М. Кондратьєв у спогадах про свого вчителя, — він був здатний беззастережно віддаватися питанням і справам, які його зацікавили, черпаючи їх зміст із навколишнього суспільного середовища»⁶¹. Вивчаючи господарський уклад українського села, особливості облаштування місцевих фермерських і кустарних господарств Полтавщини, вчений продовжує свої економічні розвідки. Як пише він у листах до своїх друзів, вивчення місцевого економічного побуту дозволило отримати нове уявлення про природу «російського» капіталізму. Насамперед, усупереч уявленням народників, учений констатує, що аналіз господарського укладу свідчить про інтенсивний розвиток капіталізму в Росії, а також спростовує тезу про ефективність для господарського розвитку країни селянської общини, звертаючи при цьому увагу на відмінність суто російського й українського варіантів капіталізму. Ці відмінності особливо помітні у «глибинці»: так, найпоширеніші у Полтавській губернії промисли — хліборобство, ткацтво, розведення тютюну, бджільництво, — за спостереженнями вченого, цілком позбавлені капіталістичного характеру і цим істотно відрізняються від типово кустарної промисловості центральної Росії. Місцеві кустарі працюють переважно на себе або на найближчих сусідів, а не на широкий ринок.

Неринковий характер кустарного виробництва, яке Туган-Барановський називає «домашньою системою» виробництва, здебільшого зумовлений, на думку вченого, самою генезою цього типу господарювання, яке еволюціонувало із домашнього (натурального) господарства. Кустарні промисли були «завойовані капіталізмом, а не створені ним», — писав він у «Російській фабриці»⁶². Головними виробниками в кустарній промисловості на всіх стадіях її еволюції були селяни, за своєю природою наділені хистом і здібностями радше до виготовлення продуктів, а не їх збуту. Що ж до українських селян-кустарів, то цей потяг до праці, помножений на іманентний українському характеру індивідуалізм, очевидно, став ще відчутнішим бар'єром розвитку ринкових відносин в аграрній сфері.

У відсутності достатніх стимулів до розвитку ринкового господарства в українських — переважно аграрних — губерніях учений, окрім історично-об'єктивних передумов, вбачає і певну провину наукового співтовариства, яке не спромоглося створити необхідний теоретичний базис для успішних капіталістичних перетворень, оскільки проігнорувало важливість вивчення та популяризації соціальних аспектів таких трансформацій. Він пише: «Але, справді, який інтерес працювати по-російськи за умови повної відсутності інтересу до соціальної теорії, що, безсумнівно, характеризує наше суспільство. Практичні питання в нас захоплюють уми, але до теорії ми завжди були байдужі. А тому, як це не сумно для мене, але я усе більше переконуюся, що мені треба духовно покинути Росію і податися до німців»⁶³.

Проживаючи на Полтавщині в домі Олександра Русинова, активного учасника ліберального земського руху, Туган-Барановський також із діяльним інтересом долучається до громадського життя. Як пише М. Кондратьєв, Туган-Барановський мав унікальну здатність «активно реагувати на запити навколишнього життя. Цю здатність він виявляв однаково як в галузі науково-ідеологічної творчості, так і в суспільно-практичній діяльності»⁶⁴. Туган-Барановський зголошується бути обраним земським гласним (радником) Лохвицького повітового земського комітету та гласним губернського земського комітету, в якому він представляє Лохвиччину. У своїх листах із Полтавщини вчений пише, що має можливість не лише спостерігати розквіт земської діяльності, який відбувається по всій країні, а й брати безпосередню участь у цьому суспільному русі: «Я дуже радий, що доля наблизила мене до земства»⁶⁵. Із піднесенням він повідомляє в листі до О. Кауфмана: «Я зайнятий, і дуже успішно, розвитком кустарних промислів у повіті! Я, людина зовсім непрактична, лише завдяки тому, що володію певними теоретичними напрацюваннями, відразу зауважив непрактичність різних заходів земства і скерував справу в іншому напрямку, що відразу ж принесло великий практичний успіх»⁶⁶.

Як земський гласний Туган-Барановський із великим ентузіазмом долучається до розбудови та вдосконалення кустарних промислів — вивчає економічні та організаційні можливості техніко-технологічної модернізації виробництва, активно пропагує розвиток системи професійного навчання та підвищення технічної майстерності, пояснює кустарям переваги розширення обсягів виробництва та виготовлення товарів на ринок, допомагає налагодити закупівлю знарядь виробництва та організувати збут продукції на ринку. Підсумовуючи результати своєї праці, він із задоволенням зазначає: «Я розраховую, що за кілька років можна буде досягти повного технічного оновлення місцевого кустарного ткацтва. Уже тепер, тобто за кілька місяців після початку справи, продаж удосконалених знарядь виробництва ткачам поставлений на зовсім тверду комерційну ниву: ткачі купують за готівку, і ми не встигаємо задовольняти їхній попит»⁶⁷.

Спостерігаючи за розвитком місцевих промислів, Туган-Барановський звертає увагу на одну з, на його думку, принципово важливих проблем, що стримують розвиток капіталістичного виробництва, — кричущу неосвіченість кустарів: більшість із них не лише не мають спеціальних технічних знань, а й навіть є елементарно безграмотними. Тотальну неосвіченість населення* вчений називає одним із найважливіших бар'єрів промислового й економічного розвитку загалом. Одним із найвпливовіших чинників підвищення економічної ефективності промислового виробництва, на погляд ученого, мали стати так звані технічні та комерційні школи, покликані надати кустарям необхідну професійну підготовку, технічні знання та економічні навички ринкового господарювання.

Туган-Барановський наголошує на важливості суспільної підтримки розвитку системи професійного навчання. «Технічна школа, — писав він, —

* На межі XIX—XX ст. в Російській імперії понад 60 % населення залишались неписьменними.

звісно, справа корисна. Але лише її однієї буде недостатньо, якщо земство не зробить подальшого кроку і не подбає про створення організації, покликаної поширювати технічні знання за межами школи та безпосередньо знайомити широкі кола населення і самих кустарів з удосконаленими засобами виробництва, то всі ці школи слугуватимуть радше окрасою земських звітів, аніж принесуть реальну користь народу»⁶⁸. Туган-Барановський сам докладно вивчав можливості технічних і технологічних новинок підвищувати ефективність кустарного виробництва і виступав за поширення серед кустарів інформації про них: «Земство могло б запросити інструкторів із ткацької справи, які, роз'їжджаючи із села в село, <...> знайомили би місцевих ткачів з новими прийомами ткацтва»⁶⁹.

Активно підтримуючи розвиток системи професійного навчання, Туган-Барановський зауважує, що для успішного розвитку промислів потрібні не лише спеціальні технічні, а й комерційні знання, без яких за умов стрімкого розвитку ринку неможливо ні організувати виробництво, ні налагодити його облік та збут продукції. Від комерційної освіченості виробників наряду залежали як успіх самого виробництва, так і спроможність кустарів пристосуватися до нових умов розвитку ринкового господарства. У той же час постійно зростаючий попит на комерційні знання неможливо було задовольнити у межах існуючих форм освіти населення, що вимагало створення самостійної гілки професійної комерційної освіти. Відстоюючи необхідність розвитку професійної освіти, вчений активно підтримує урядову програму розбудови системи комерційних шкіл*, допомагаючи розвиткові цього руху як почесний попечитель Комерційної школи в Лохвиці.

Беручи активну участь у громадській роботі, Туган-Барановський знову і знову звертається до проблеми моральності суспільної поведінки особистості. У листі до О. Кауфмана він пише: «Від земської діяльності я виніс таке враження, що хоча земці за своїми розумовими якостями і освітою стоять набагато нижче петербурзьких чиновників, але в сенсі своїх моральних якостей і, головне, певної політичної вихованості (тобто визнання непристойним занадто корисливого переслідування своїх групових інтересів і т. п.), вони стоять настільки вище бюрократії, що все ж таки їм, а не бюрократії, має належати керівна роль у суспільстві»⁷⁰. Як бачимо, моральні чесноти для Туган-Барановського є найважливішими у характеристиці особистості, надто якщо вона служить суспільним інтересам. Земські чиновники, зазначає він, в силу своєї патріархальності є більш доброзвичайними у своїх світоглядних позиціях і «соромляться того, що у петербурзьких чиновників жодного сорому не викликає». Цей, за висловом ученого, «рятивний сором» примушує земських чиновників «зважуватись на кроки, іноді зовсім не безпечні й навіть збиткові для них самих», виступаючи, наприклад, «усупереч своєму класовому інтересу за націоналізацію землі»⁷¹. Спові-

* Така урядова програма була започаткована після затвердження 15 квітня 1896 року Положення про комерційні навчальні заклади та передбачала цілеспрямовану політику розвитку системи комерційного навчання.

дуючи етичний принцип як моральний імператив суспільних відносин, Туган-Барановський розглядав етику соціальної взаємодії як запоруку стабільного розвитку суспільства загалом.

Вивчаючи стан та соціально-економічні проблеми господарства України, вчений водночас активно долучається до освітньо-культурницької діяльності передової української інтелігенції. В домі Олександра Русінова, активного учасника гуртка «Бесіда», часто збиралися українофіли, обговорювалися проблеми української культури, читалися твори класиків української літератури — Григорія Квітки-Основ'яненка, Тараса Шевченка, Лесі Українки. Активно долучаючися до цих заходів, Туган-Барановський публічно підтримує рух за національне відродження українського народу, збереження та розвиток української мови й освіти. Саме він як губернський земський гласний від Лохвицької повітової громади у 1905 р. ініціює встановлення першого в Україні пам'ятника Тарасу Шевченку в Полтаві. Переймаючись розвитком земської шкільної освіти, Туган-Барановський бере активну участь у роботі товариства взаємодопомоги учителів Лохвиччини. Наголошуючи на ролі земського вчителя в розвитку освіти віддалік імперських центрів культури, він описує проблеми українського шкільництва у статті «Земський учитель в Лохвицьком уезді (Письмо из Лохвицы)», яку публікує в журналі «Мир Божий»⁷².

«Переїзд на Полтавщину, — пише Костянтин Воблій*, — близько зв'язав його з Україною, і в усьому пізнішому житті цей зв'язок не тільки не поривався, але міцнішав»⁷³. Час, проведений на полтавській землі, став для Туган-Барановського найшасливішим періодом у житті: тут він віднайшов душевну рівновагу, вдруге одружився і відчув радість батьківства — у 1902 р. тут народився його син Михайло.

Водночас полтавський період став чи не найпродуктивнішим у творчості вченого — лише у 1905—1906 роках з-під його пера вийшли відразу три монографії. Результатом ґрунтовного дослідження економічного побуту українського села стала праця «Земельна реформа. Нарис руху на користь земельної реформи і практичні висновки» (1905), в якій Туган-Барановський аналізує проекти земельних реформ, починаючи від кінця XVIII ст., на предмет їхньої відповідності інтересам дрібних фермерів і селянства. Він робить висновок про необхідність здійснення земельної реформи саме в інтересах землеробів, указуючи, що реформа має бути спрямована «спеціально проти однієї форми нетрудового доходу — землевласницького доходу» і передбачати «докорінну реформу одного з видів власності, земельної власності, зі збереженням поки що існуючої свободи приватногосподарського підприємництва». У той же час Туган-Барановський пропонує здійснити «вилучення землі у той чи інший спосіб із приватної власності окремих осіб та передачу землі державі або громадським закладам»⁷⁴. Як бачимо, в постановці принципового питання — збереження приватновласницького підприємництва в аграрній сфері — вчений кардинально розходиться із марксистами.

* Див. с. 338 цього видання.

Провідною ідеєю його наукової творчості та філософських роздумів у полтавський період стає пошук соціального ідеалу. Водночас учений намагається систематизувати свої погляди на можливості застосування етичного принципу як засадничого в розбудові нового, справедливішого суспільного устрою. За незначним винятком, його твори полтавського періоду присвячені спробі з'ясувати принципи побудови справедливого суспільства, відповідно до його власного соціального ідеалу. Найвиразніше ці ідеї представлені у працях «Нариси з новітньої історії політичної економії і соціалізму» (1903); «Теоретичні основи марксизму» (1905); «Сучасний соціалізм в його історичному розвитку» (1906)^{*75}.

Після революції 1905 року, коли влада дозволяє Туган-Барановському повернутися до столиці та викладацької роботи, він отримує місце приват-доцента у Санкт-Петербурзькому університеті. Незважаючи на те, що на той час Туган-Барановський був чи не найвідомішим ученим-економістом не лише в Російській імперії, а й за її межами, в університеті він не був удостоєний посади професора. І це тоді, коли саме за фундаментальним підручником Туган-Барановського «Основи політичної економії» (1909) здобували економічні знання студенти всієї країни, коли завдяки популярності його наукових ідей та його особистим зусиллям не лише в галузі політичної економії, а й у низці суміжних наукових галузей, небаченого розмаху набули університетські наукові дослідження. Вчений упродовж семи років (1906—1912) залишався на найнижчій в університетській ієрархії Російської імперії посаді викладача — приват-доцента.

Попри очевидні наукові заслуги та здобутки, навіть після обрання на посаду професора політичної економії і статистики, Туган-Барановському не запропонували посаду завідувача кафедри. Коли у 1913 р. звільнився завідувач кафедри професор П. Георгіївський, новим завідувачем кафедри за наполяганням Міністерства народної освіти був призначений переведений із Новоросійського університету ординарний професор І. Чистяков, наукові заслуги якого були незрівнянно меншими порівняно із внеском у розвиток науки Туган-Барановського⁷⁶.

Мимовільне звільнення від службових навантажень Туган-Барановський сприймає як можливість вплинути на освіту та розвиток суспільства «за допомогою не лише книги, а й своїх слів». Вбачаючи своє призначення у служінні «строгій науці», навіть у таких несприятливих для творчості умовах Туган-Барановський продовжує працювати і залучати до наукового пошуку студентську молодь. «Отримані ним шляхом наукового аналізу положення, думки, а іноді й сумніви, — згадував О. Анциферов, — він пристрасно прагнув повідомити іншим, перенести в аудиторію»⁷⁷. Будучи, за твердженням сучасників, «не так педагогом, як проповідником, але проповідником, що спирається на високі наукові вимоги», Туган-Барановський щедро ділився з публікою своїми новаторськими, несподіваними за способом вирішення та своєрідними за своїм характером науковими ідеями⁷⁸.

* Ці праці майже одночасно із публікацією в Росії були видані у Німеччині й викликали значний інтерес у наукових колах Європи.

Однією із принципово важливих складових навчального процесу Туган-Барановський називає заняття наукою. Фундаментальна університетська освіта, за переконанням ученого, лише тоді буде успішною, коли ґрунтуватиметься на поєднанні навчальної та наукової роботи. «Туган-Барановський попереджав, — згадував слухач його курсу Л. Клейнборт, — що курс його ставить собі не лише навчальні цілі, що він є загальним зведенням особистих поглядів автора. Він з перших своїх виступів був не просто викладачем, але й ученим, який прагнув за кафедрою віднайти істину»⁷⁹. Справжній професіонал, стверджував Туган-Барановський, може сформулюватися лише за умови постійної перевірки знань, здобутих у процесі навчання, науковими дискусіями та експериментальними дослідженнями. «Саме по собі знання не задовольняло його в студентах; у заучуванні предмета, хоча б і дуже старанному, він бачив нижчий тип розумового сприйняття. Головним для нього були — творчість, мислення»⁸⁰.

Реалізуючи ідею поєднання навчального процесу з науковими дослідженнями, Туган-Барановський спричиняється до розвитку різноманітних новаторських освітніх форм. З його іменем пов'язана історія виникнення у Санкт-Петербурзькому університеті трьох студентських політекономічних навчально-наукових організацій: просемінарія — допоміжного до основного лекційного навчального курсу, що сприяв вивченню політекономії студентами, семінарія — школи поглибленого вивчення політичної економії, до участі в якій допускалися лише особи, що прослухали основний курс політекономії та ознайомились із творами видатних економістів, та гуртка, учасники якого могли вільно обговорювати будь-які соціально-економічні питання⁸¹. Наукові лабораторії та дискусійні гуртки, що стали звичним інструментом навчального процесу завдяки зусиллям Туган-Барановського, імпонували студентам, надихали їх на серйозну наукову працю. «Він занурював аудиторію у процес інтелектуальної праці, — згадував О. Анциферов. — Він разом з аудиторією мучився сумнівами, разом з нею пристрасно шукав істину»⁸². При цьому, за спогадами сучасників, Туган-Барановський ніколи не прагнув нав'язати слухачам певні рамки та власне своє розуміння предмета, ним пропагувалася «повна воля у виборі тем, у їхній розробці, у критиці поглядів, які сповідав сам професор. Аби лишень було прагнення до економічної істини»⁸³. Такий місіонерській підхід до науки сприяв широкому визнанню таланту вченого і надзвичайній популярності його лекцій та семінаріїв серед студентів. «І не лише тому, — писав Л. Клейнборт, — що він умів так образно говорити, — економічні категорії начебто оживали в його ясному, живому викладі, тембр його голосу був таким звучним і виразним, але, головним чином, тому, що він привчав нас до мислення, до творчості розуму. Він аж ніяк не замикався у рамки своєї спеціальності. На першому місці в нього був суспільний ідеал. Через те він говорив так поспішаючи, з таким підйомом, і ця захоплююча сила, позначаючись у його жестах, змушувала не помічати певну незграбність, оббрезкність його напівмонгольського вигляду»⁸⁴.

У відповідь на зростаючий інтерес студентської молоді до соціально-економічних проблем суспільства, які, завдяки запропонованим Туган-Ба-

рановським формам навчання, стали предметом жвавих наукових дискусій, та побоюючися політичної активізації студентства, царські чиновники знову віддаляють ученого від університетського середовища. Обмеження він сприймає доволі філософськи, розглядаючи їх як можливість реалізувати себе в інших сферах життя, адже, як пише М. Кондратьєв, Туган-Барановський «був не лише дослідником та ідеологом. На практиці він був також громадянським активістом», громадська активність якого, її «спрямування й характер прямо залежали від духовного складу його особистості та наукового й ідеологічного погляду на світ»⁸⁵.

Перебуваючи у безперервному науковому пошуку, вчений намагався відстоювати свої ідеали не лише у працях, а й на практиці, беручи активну участь у громадському житті та сприяючи втіленню своїх ідей. Громадянська активність Туган-Барановського виявляється в його участі в різноманітних суспільних проектах, редагуванні науково-політичних видань, сприянні розвитку кооперативного руху. У 1908 р. його обирають товаришем голови, а в 1914 р. — головою Петербурзького відділення Комітету щодо сільських ошадно-позичкових і промислових товариств, який виконував функції наукового, організаційного і методичного центру з розвитку різних видів кооперації в країні. Під керівництвом М. Туган-Барановського Комітет досить швидко стає однією з найвпливовіших установ вітчизняної кооперації. У 1909 р. він створює та очолює журнал «Вестник кооперации», який, за визнанням сучасників, був найкращим серед подібних видань не лише в Росії, а і за кордоном. Загалом Туган-Барановський стояв біля витоків багатьох кооперативних інституцій, викладав економічні дисципліни на кооперативних курсах у Московському міському народному університеті ім. А.Л. Шанявського, брав участь у розробці кооперативного законодавства, пропагуючи необхідність прийняття окремих правових норм на I Всеросійському з'їзді діячів дрібного кредиту та сільськогосподарської кооперації (1912 р.) в Петербурзі. За його ініціативою у 1916 р. було організовано Всеросійський Комітет громадського сприяння позикам.

Суперечливий розвиток однієї із найважливіших для переважно аграрної економіки Росії галузей — сільського господарства — спонукає його в 1917 р. очолити аграрний комітет при Вільному економічному товаристві, завданням якого стає розробка програми аграрних реформ. У 1917 р. на Всеросійському кооперативному з'їзді Туган-Барановського обирають до Ради кооперативних з'їздів. Цього ж року він обраний членом вченої ради Московського кооперативного інституту.

У буремний час суспільно-політичних потрясінь початку ХХ ст. Туган-Барановський, за словами О. Мицюка, переживає «ідейний перелом в бік ідеалізму, що став водночас і переходом на українську платформу»⁸⁶. З 1906 р. він бере участь у редагуванні та підготовці статей журналу «Український вестник» — органу української фракції у першій Державній думі Російської імперії, де друкує свої статті публіцистичного характеру. Водночас прагнення вченого спричинитися до розвитку української культури виявляється в ініціюванні (разом із Михайлом Грушевським та Федором Коршем) унікального видання — першої енциклопедії українознавства «Укра-

инский народ в его прошлом и настоящем»⁸⁷. Видання, що отримало назву «модерна українська енциклопедія», було започатковане зі шляхетною метою продовжити давню українську традицію узагальнення відомостей про історію України та різні сфери життя українського народу, започатковану ще у XVII—XVIII ст. у творах І. Гізеля «Синопис» (перше видання 1674), П. Симоновського «Краткое описание о козацком народе» (1765), В. Рубана «Краткая летопись Малой России» (1776), О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России» (1778) та продовжену в XIX ст. у працях М. Маркевича, П. Куліша, М. Костомарова, В. Антоновича, І. Франка, М. Грушевського.

М. Туган-Барановський здійснює підготовку до друку та наукове редагування матеріалів економічного профілю, присвячених історії України та основним питанням українознавства. Зокрема, він відредагував статті, присвячені висвітленню історії українського народу (М. Грушевського), географії України (С. Рудницького), статистики українського населення (О. Русова, В. Охримовича, С. Томашівського), етнографічних особливостей українського народу (Ф. Вовка). На жаль, третій том, що цілком був присвячений народному господарству України і вже підготовлений та відредагований Туган-Барановським, так і не опублікований.

Водночас, не перериваючи духовного зв'язку з Україною, Туган-Барановський бере активну участь у розвитку громадських соціальних ініціатив на українських землях. Вивчаючи побут українського народу та редагуючи статті про кооперацію, він усе більше занурюється в дослідження організаційних форм господарювання українських селян, зокрема, зосереджується на дослідженні засад кооперації та сприяє її розвитку на українських теренах. У 1914—1915 роках за сприяння та участі Туган-Барановського в с. Пізники Лохвицького повіту засновано сільськогосподарське споживче та кредитне товариство. «Кооперативна робота, розпочата з 1909 р. з часу редагування „Вестника кооперации“, — пише К. Воблий, — відбилася й на практиці»⁸⁸.

З початком Першої світової війни вчений активно долучається до роботи благодійних організацій гуманітарного спрямування, що виникли у відповідь на неповороткість державних структур, нездатність їх до досконалої організації медично-санітарної сфери та забезпечення осіб, постраждалих від воєнних дій, зокрема, бере участь у роботі Земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам, а також так званого Тетянинського комітету^{**}. Комітет надавав «тимчасову допомогу особам, які опинилися в злиднях через нещастя, спричинені війною, у межах їхнього постійного місця проживання або тимчасового перебування»⁸⁹. Туган-Барановський був членом заснованого 1915 року в Києві Комітету з надання допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій. Завдяки пожертвуванням і спеціальним зборам комітет надавав лікувальну, санітар-

* У 1914 році у Санкт-Петербурзі вийшов друком перший том енциклопедії, а у 1916 р. — другий.

** Комітет її імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни з надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій створений у 1914 р.

но-епідемічну допомогу пораненим воякам та біженцям; опікувався працевлаштуванням біженців, відновленням інфраструктури прифронтової зони, створенням кооперативних торговельних закладів для місцевого населення. Вагомий внесок комітет зробив у розвиток українського шкільництва: у Києві та Чернігові було відкрито десятки шкіл, для шкіл Галичини закуплено й передано тисячі українських підручників. У роки війни Туган-Барановський також бере активну участь у роботі Червоного Хреста в Лохвиці, водночас допомагаючи українській військовій лікарні в Санкт-Петербурзі. Працюючи у Тетянинському комітеті, він опікується долею поранених вояків, оплачуючи їхнє лікування за рахунок гонорарів від власних публікацій.

Громадська активність ученого в цей період виявляється і в заснуванні та редагуванні абсолютно унікальної для свого часу збірки наукових праць «Нові ідеї в економіці» (було видано п'ять випусків), в якій публікувалися новаторські й контраверсійні матеріали відомих і молодих вітчизняних та зарубіжних учених, більшість з яких саме завдяки публікаціям у цьому виданні отримали широке визнання в наукових колах. Туган-Барановський активно підтримує молодих вчених у їхніх наукових пошуках, оплачує публікацію їхніх праць за рахунок гонорарів від редакторської роботи та видання власних статей. Працюючи над виданнями новаторських робіт своїх молодих колег, Туган-Барановський укотре піддається гострій критиці з боку офіційних кіл за розміщення провокаційних, антиурядових соціалістичних матеріалів. Парадоксально, що в офіційних колах Туган-Барановський здобуває репутацію «легального марксиста», у той же час у середовищі самих марксистів, які на цей час стають однією із впливових суспільних сил, ідеї вченого піддаються жорсткій критиці за категоричну незгоду з Марксом у багатьох концептуальних і методологічних аспектах.

У публічних виступах і публікаціях Туган-Барановський спростовує базові принципи Марксового вчення і проголошує: «Мені необхідно розмежуватися з марксизмом, тому що без цього я не можу зробити і кроку вперед. Марксистська догма має бути розбита, вона досі безпідставно панує в умах»⁹⁰. Якщо у 1902 р. вчений проголошував, що «найважливішим завданням соціальної думки нашого часу є критичне подолання марксизму», яке він розумів як «конструктивний процес створення нової соціальної системи, до якої увійде багато елементів марксизму, але в переопрацьованому, очищеному і перетвореному вигляді»⁹¹, то публікацією книги «Теоретичні основи марксизму» (1905) він остаточно пориває з марксизмом. У цій праці Туган-Барановський спростовує його базові положення, переконливо доводячи обмеженість його філософсько-соціологічних засад загалом та внутрішню суперечливість базової теоретичної конструкції («наріжного каменя» Марксового вчення) — концепції «абсолютної трудової цінності», через що в середовищі марксистів вчений здобуває репутацію «відступника» та «ревізіоніста». В цей час, за спогадами Л. Клейнборта, Туган-Барановський уже «рішуче відійшов від правовірного марксизму; навіть марксистська термінологія перестає його задовольняти. Що вже говорити про філософські позиції, про матеріалізм. Він доходить висновку, що Маркс

мислить грубо, — грубо нехтує проблемами людського духу»⁹². Сам Туган-Барановський свій відхід від марксизму пояснює просто: «Я зрозумів, що моя особистість, людська особистість загалом незрівнянно складніша категорії капіталу»⁹³. Для вченого, що обрав моральним імперативом своїх наукових досліджень етичний принцип, неприпустимою є думка про нехтування цінністю людської особистості, якою просякнутий марксизм. «Я не перебільшу, якщо скажу: немає іншої системи поглядів, яка б трактувала особистість, принижуючи та знищуючи її так, як система Маркса». Головним суб'єктом у марксизмі є класи, рушієм соціального прогресу — класова боротьба, при цьому абсолютно відсутня людська особистість як така. «Для мене ж, — пише вчений, — людська особистість вище історії, вище суспільства, вище навіть цілого людства. Доля індивідуальності, особистості важливіша долі світу»⁹⁴.

Остаточно відмежувавшись від марксизму, Туган-Барановський приступає до завершення праці, ідею якої він виношував багато років. Наукові амбіції вченого, який все життя «прагнув зробити щось значне в галузі думки», підштовхують його до систематизації суспільно-політичних ідей та власних поглядів із метою узагальнення фундаментальних принципів політекономії, що відповідають новим суспільним запитам на індустріальному етапі розвитку господарства. Результатом наукових пошуків стала праця «Основи політичної економії» (1909), що, як і багато інших творів Туган-Барановського, була дуже неоднозначно сприйнята науковою громадськістю, — з одного боку, користувалася винятковою популярністю в Росії і впродовж десяти років була перевидана п'ять разів (1909, 1911, 1915, 1917, 1918 років), з іншого — твір був сприйнятий вітчизняною науковою громадою настільки недобррозичливо, що це спонукало Туган-Барановського видати не на Батьківщині, а за кордоном монографію, спеціально присвячену роз'ясненню центральної теоретичної конструкції «Основа» — соціальної теорії розподілу, яку називають одним із найважливіших наукових новаторств вченого. Книга «*Soziale Theorie der Verteilung*» вийшла спочатку німецькою мовою в Берліні у 1913 р.⁹⁵ і лише після цього у перекладі на російську була надрукована у Санкт-Петербурзі. Як в «Основах», так і в «Соціальной теорії розподілу», «етичний принцип» стає методологічною детермінантою дослідження засад справедливого розподілу суспільного продукту.

Соціальна теорія розподілу, яка стала квінтесенцією наукових пошуків Туган-Барановського в царині соціальних ідей, за задумом вченого мала стати відповіддю на суперечливість позицій класичної, неокласичної економічної теорії та марксизму в питанні розподілу суспільного багатства. Туган-Барановський зауважував, що загалом у науковій літературі проблемам розподілу, на відміну від проблем виробництва, на жаль, не приділяється належної уваги. Навіть у «Багатстві народів» вони «майже не були досліджені Смітом, і те незначне, що було сказане ним у цьому відношенні, належить до найслабших місць його видатної праці»⁹⁶.

Соціальна теорія розподілу побудована на синтезованому методологічному підході, оскільки вчений виходив із того, що жодна з відомих методологічних платформ (класична, неокласична, марксистська) не спроможна

обґрунтовано пояснити природу вартості, цінності, ціни, заробітної плати, прибутку, а тому не може стати релевантним методологічним підґрунтям теорії розподілу. Зокрема, дослідження природи соціальної нерівності та засад справедливого розподілу, на думку вченого, принципово не може бути здійснено у межах класичної парадигми політекономії та марксизму на основі спільної для обох течій концептуально-методологічної платформи трудової теорії вартості. В результаті дослідження методологічного потенціалу цієї теорії Туган-Барановський доходить безапеляційного висновку, що «абсолютна трудова теорія Родбертуса — Маркса безумовно не є спроможною як теорія цінності»⁹⁷.

Аналізуючи марксистську теорію розподілу, вчений указував на те, що хибне тлумачення категорії «робоча сила» (яку Маркс розглядав як специфічний товар, здатний створювати вартість, більшу від власної, тобто додану вартість) спричинило некоректне трактування Марксом заробітної плати як перетвореної форми вартості й ціни робочої сили, яке сам Туган-Барановський вважав абсурдним. Учений заперечує також Марксове трактування капіталу як пасивного та нерезультативного додатку до робочої сили, як і марксистську теорію капіталістичного нагромадження і зuboжіння пролетаріату, яку, на його думку, спростовує сам розвиток господарських подій.

Невдалою вважав Туган-Барановський і спробу пояснити проблему розподілу в межах неокласичного підходу, оскільки неокласики так і не змогли визначити реальні джерела заробітної плати та пропорції співвідношення заробітної плати і прибутку. Неокласика як наука абстрактних конструкцій виходить із припущення про рівність ринкових сторін, у той час як у реальності законом ринку є конкуренція і нерівність. Не помічаючи цієї важливої характеристики ринку, стверджує Туган-Барановський, неокласика не спроможна аргументовано пояснити причини соціальної нерівності.

З іншого боку, теорія граничної продуктивності також не дає змоги розв'язати цю теоретико-прикладну проблему, тому що навіть за умови можливості обґрунтованого визначення цінності факторів, які формують ціну товару, неможливо довести, хто саме цю цінність отримає. Туган-Барановський вирішує цю наукову проблему, застосовуючи запропонований ним ще в його першій науковій праці «Вчення про граничну корисність» синтезований суб'єктивно-об'єктивний методологічний підхід, на основі якого визначає два основних чинники, від яких залежить заробітна плата: зростання продуктивності праці (економічний, тобто об'єктивний, чинник) та соціальна сила робочого класу (соціальний, або суб'єктивний, чинник). Саме завдяки запропонованому Туган-Барановським синтезу трудової теорії вартості та теорії граничної корисності «вченому вдалось подолати обмеженість матеріалістичного детермінізму в тлумаченні прибутку, заробітної плати, позичкового процента» і запропонувати нові методологічні принципи справедливого розподілу суспільного продукту⁹⁸.

Загалом бурхливий період загострення суспільних суперечностей та розгортання політичних рухів між двома революціями стає переломним етапом у творчості вченого, який, за твердженням М. Кондратьєва, «начеб-

то підводить підсумок тому ідейному перелому, що відбувся в М.[ихайла] І.[вановича]. В основу свого соціально-ідеологічного світогляду він тепер уже остаточно закладає моральні принципи філософії Канта»⁹⁹. Насамперед це стосується визнання особистості верховною соціально-етичною цінністю. Цей принцип у дослідницькій методології вченого починає домінувати «навіть над основами чистої соціально-економічної теорії»¹⁰⁰. У результаті наукових пошуків у вченого остаточно оформлюється надзвичайно важливе для розуміння його наукового світогляду бачення суспільної моралі та соціального ідеалу, яке найбільш виразно представлене у працях «Три великі етичні проблеми (моральний світогляд Достоевського)», «Російська інтелігенція і соціалізм», «Кант і Маркс», які згодом увійшли в збірник «До кращого майбутнього» (1912)¹⁰¹. У найбільш довершеному вигляді філософські роздуми щодо соціального ідеалу Туган-Барановський виклав у своїй пізній праці «Соціалізм як позитивне вчення» (1918)¹⁰².

Соціальним ідеалом Туган-Барановський називає не стільки соціальну рівність, як соціальну свободу. Той, для кого людська особистість «у всій своїй складності, зі своєю свободою совісті, зі своєю вільною моральною свідомістю є найвищою цінністю, ніколи не погодиться пожертвувати людською свободою ні за що у світі — навіть задля щастя людства», — пише вчений. «Людство існує не для щастя, а задля нескінченного вдосконалення особистості людини; щастя ж цінне тому, що воно йде поруч із цією вищою метою і сприяє її досягненню»¹⁰³. Кінцевою метою суспільного прогресу він називає побудову суспільства цілком вільних людей, ідеальною моделлю якого є соціалізм. Відстоюючи власну модель справедливого устрою, Туган-Барановський називає її «етичним соціалізмом», що базується на максимі Еммануїла Канта про «абсолютну цінність» людської особистості, згідно з якою людина як верховна ціль у собі ніколи не може бути перетворена на засіб для інших цілей. Етичний соціалізм уявлявся вченому як суспільство без експлуатації, в якому з'явиться можливість перебудови всієї духовної культури і розквіту гармонійної особистості. Вчений був переконаний, що будь-які соціалістичні перетворення залишаться «простим просторікуванням», якщо при цьому буде знехтувана ідея абсолютної цінності людської особистості, і тому категорично заперечував будь-яку диктатуру і насильницькі методи зміни державного устрою.

Справедливе, соціалістичне суспільство, за Туган-Барановським, насамперед має створити умови для свободи і розквіту творчих здібностей особистості, її збагачення культурою. В роботі «Соціалізм як позитивне вчення» Туган-Барановський описує модель соціалізму, що вирізняється принциповою «відкритістю» та «багатоплановістю». Ця модель, побудована на ідеях справедливості, гуманізму, антропоцентризму, за задумом автора, не припускає жодних обмежень свободи особистості з боку держави. Існування окремих елементів примусу, на погляд вченого, можливе лише, доки окремі особистості не навчаться підпорядковувати свої власні інтереси інтересам суспільства. При цьому необхідний централізм державної організації має доповнюватися різноманітними формами са-

моврядкування та виробничої демократії, зокрема «контролем виробників». Проте навіть такий соціалізм, як вважав учений, ніколи не створить «раю на землі», всезагального щастя та добробуту, оскільки причини людського страждання, як і саме страждання, не зникнуть ніколи. «Пройнятий завжди гарячою симпатією до „нижчих“, знедолених класів населення, М.І. Туган-Барановський шукав розв'язання болісних загадок вічної боротьби і страждань людства в кращих сторонах людської природи». Ці кращі сторони проявляються, на думку вченого, у духовній природі людини, «закладених в її душі піднесених і шляхетних устремліннях, її вічному прагненні до „неба” і, незважаючи на постійні падіння, пошуку вічної та абсолютної істини»¹⁰⁴.

Оптимальною моделлю справедливого суспільного розвитку Туган-Барановський називає «кооперативний соціалізм», а однією з найбільш прийнятних організаційних форм розвитку соціалістичного суспільства — кооперацію як вільну (створену без примусу) господарську організацію. У пошуках соціального ідеалу майбутнього вчений всесторонньо досліджує практику кооперативного руху, який на початку ХХ ст. доволі успішно розвивався в Україні. Квінтесенцією його наукових пошуків у царині кооперативних ідей стала праця «Соціальні основи кооперації» (1916), в якій уперше у світовій економічній літературі був представлений багатосторонній науковий аналіз економічної природи кооперативного підприємства, його організаційних особливостей, соціальної місії, умов розвитку та ролі в ринковій економіці. Попри те, що кооперативний рух активно розвивався у більшості європейських країн та був предметом жвавих дискусій у наукових колах, теорія кооперації вперше була системно викладена саме Туган-Барановським. Кооперативний рух, який мав численних ідеологів та симпатиків, на думку російської дослідниці Г. Сорвіної, «в жодній із країн не висунув свого глибокого економіста-теоретика, здатного відійти від гучних гасел, що неминуче супроводжували цей масовий рух, і дати ґрунтовний, аргументований аналіз як досягнутого, так і перспектив»¹⁰⁵. Його теорія кооперації стала «своєрідним проривом ученого в нову галузь економічної науки», що був підготовлений всією його попередньою роботою. Дослідження кооперації як своєрідної, відмінної від наявних у той час форм господарювання стало підсумком наукових пошуків ученого. «Все цінне, що було напрацьовано раніше (у галузі методології, вивчення окремих економічних проблем), лягло у фундамент цієї праці»¹⁰⁶. Водночас робота Туган-Барановського заклала основи нової галузі економічної науки — теорії кооперації, найтіснішим чином пов'язаної із практикою розвитку господарства.

У низці робіт, присвячених проблемам кооперативного господарювання вчений пише, що кооперація, заснована на вільній самоорганізації працівників і власників, може стати прообразом майбутнього соціалістичного суспільства. Саме кооперація є тією господарською формою, що «дає можливість кожному окремому робітникові вільно виявити свої індивідуальні здібності та переваги, що придушуються у масі». Відтак, «щоб запобігти придушенню особистості суспільством, у соціалістичній державі

вкрай важливо залишити відкритим шлях до абсолютно вільних господарських організацій» — насамперед трудових кооперативів, які не використовують найману працю¹⁰⁷. Кооперацію він розглядає як вищу ланку еволюції організаційних форм господарювання, що виникла внаслідок впливу на капіталістичне суспільство соціального ідеалу. У центрі соціально-політичних і економічних досліджень Туган-Барановського — обґрунтування необхідності переходу від агресивного капіталістичного до кооперативного, а отже гуманістичного, типу соціальної взаємодії, в якому він вбачає ідеал і орієнтир суспільного розвитку. Сенсом і метою історичного прогресу він вважав наближення до такого стану суспільства, за якого «жодна особистість не приносилася б у жертву інтересам цілого, за якого всі інтереси були б гармонійно примирені і всі були б однаково вільні»¹⁰⁸.

Як бачимо, соціалістичний ідеал Туган-Барановського істотно відрізнявся від тієї моделі соціалізму, що згодом була реалізована на практиці в радянській системі. У праці «Теоретичні основи марксизму» Туган-Барановський всупереч марксизму з його матеріальними детермінантами головним чинником суспільного прогресу називає зростання моральної свідомості суспільства. Водночас учений кардинально розходиться з російськими марксистами не лише у тлумаченні теоретичних засад соціалізму, а й в оцінці можливостей революційних перетворень у Російській імперії. У 1917 р. він пише, що Російська імперія до соціалізму, безумовно, не дозріла.

Щиро прагнучи побудови справедливого соціалістичного суспільства, Туган-Барановський при цьому застерігає, що воно вимагає певного рівня культури та моральності нації, а тому «ближче до соціалізму знаходяться найбільш культурні народи, з високорозвиненим почуттям обов'язку і суспільної солідарності, із сильними моральними інтересами і високим рівнем народної освіти. Відсталим народам потрібна певна підготовча школа»¹⁰⁹. У невідповідному середовищі, вважав учений, соціалістичне господарство може стати системою нижчої економічної продуктивності, ніж капіталістичне, і замість прогресу суспільство піде шляхом господарського регресу. Тобто замість побудови царства свободи і загального добробуту соціалізм може стати «царством рабства і загальної вбогості». На жаль, і це пророче бачення видатного вченого було цілком підтверджене в ході історичного дослідження радянської влади над власним та колонізованими народами. Згодом Степан Злупко про це напише: «Якби український народ пішов за голосом М.І. Туган-Барановського, то його шлях у ХХ ст. не був би таким жертвним, а Україна не стала б лабораторією більшовицьких експериментів»¹¹⁰.

Визнаючи об'єктивну неготовність російського суспільства та економіки до соціалістичних перетворень, Туган-Барановський водночас досить скептично оцінював потенціал революційного руху та його очільників і, зокрема, й інтелектуальні здібності Ульянова-Леніна як ватажка цього руху, з яким він був особисто знайомий через співпрацю в різних марксистських журналах. У 1903 р. у розмові з автором книги «Зустрічі з Леніним» М. Вольським-Валентиновим про Леніна Туган-Барановський відзивається так: «Економіст, теоретик, дослідник — він нікчемний. Він визубрив Марк-

са і добре знає лише земські переписи. Більше нічого». Туган-Барановський як всебічно і глибоко освічена людина* обурюється тим, що Ленін, прагнучи очолити соціалістичну революцію, загалом не знайомий ні з найбільш ґрунтовними економічними науковими працями, ні з теоретичними напрацюваннями видатних соціалістів: «Він прочитав Сімонді <...>, але, запевняю вас, він не прочитав як слід ні Прудона, ні Сен-Сімона, ні Фур'є, ні французьких утопістів. Історія розвитку економічної науки йому майже невідома. Він не знає ні Кене, ні навіть Ліста. Він не прочитав ні Менгера, ні Бем-Баверка, жодної книги, в якій критикувалась би теорія трудової вартості чи розроблялася теорія граничної корисності. Він свідомо відвертався від них, боячись, що вони просвердлять діру в теорії Маркса. Щодо його книги „Розвиток капіталізму в Росії“, про яку багато говорять, то вона слабка, позбавлена реального історичного тла, наповнена грубими промахами та пробілами»¹¹¹.

Слід зазначити, що така неприглядна оцінка інтелектуальних здібностей Леніна була поширеною у тогочасних колах російської інтелігенції — так само про майбутнього вождя світового пролетаріату відзивалися і видатні російські філософи М. Бердяєв, В. Соловйов, С. Булгаков. Зокрема, М. Бердяєв у своїй останній роботі «Самопізнання», виданій у Парижі в 1949 р., писав: «Ленін філософськи і культурно був реакціонером, людиною страшенно відсталою, він не був навіть на висоті діалектики Маркса, який пройшов через німецький ідеалізм»¹¹².

Природно, що такі висловлювання не змогли залишитись непоміченими в середовищі марксистів, фанатичне ставлення яких до ідей соціалістичної революції та її вождів не припускало жодної критики ні самого марксизму, ні його adeptів. Не залишився у боргу і Ленін, у статті «Ліберальний професор про рівність», опублікованій в газеті «Путь Правды» у березні 1914 р., він писав: «Особисті риси сучасних професорів такі, що серед них можна зустріти навіть рідкісно-тупих людей як Туган. Але суспільне становище професорів у буржуазному суспільстві є таким, що на цю посаду допускають лише тих, хто продасть науку на службу інтересам капіталу, лише тих, хто погодиться проти соціалістів говорити найнеймовірніші дурниці, безсовісні безглуздості і нісенітницю»¹¹³. Прикметно, що такий емоційно-роздратований тон Леніна викликаний лише тим, що Туган-Барановський не погоджувався з окремими положеннями марксизму.

Після такої промовистої оцінки постаті Туган-Барановського вождем пролетарської революції закономірно, що і після більшовицького перевороту ситуація із суспільним визнанням видатного вченого не змінилася на краще — він знову опинився в опозиції — тепер уже до офіційного курсу більшовицької партії. Проте причиною такого ставлення була не лише критика вченим постулатів марксизму (а така критика в радянський час означала якщо не фізичне знищення, то принаймні наукове забуття), але й достатньо послідовна проукраїнська позиція — у буремному 1917 році Ту-

* Туган-Барановський був серед тих вітчизняних учених, які одними з перших знайомилися з європейськими науковими новинками, оскільки вільно володів кількома європейськими мовами — англійською, німецькою, французькою, грецькою.

ган-Барановський віддав перевагу розбудові вільної і незалежної України, а не підтримці московсько-більшовицької революції.

Після Лютневої революції, відчувши, що «найбільшою економічною і соціальною загрозою для Росії може стати інспірований марксизмом комунізм, який він ототожнював з деспотизмом», Туган-Барановський залишає Росію і переїздить в Україну¹¹⁴. Ще в 1910 р. за гонорар від публікації «Основ політичної економії» та за кошти від премії Грейга він придбав землю на Полтавщині й побудував будинок на хуторі Криниця Лохвицького повіту на березі мальовничої річки Сули. У цю садибу, в якій родина час від часу жила із 1914 р., і переїхали Туган-Барановські наприкінці літа 1917 року. Тут їх і застав більшовицький переворот. Добре знаючи Леніна і уявляючи, чого можна очікувати від керованого ним більшовицького руху, Туган-Барановський приймає рішення залишитися на Полтавщині. Саме сюди прийшла телеграма від Володимира Винниченка із пропозицією посісти пост генерального секретаря фінансів Центральної Ради. Захоплений ідеєю національного відродження та будівництва незалежної держави, Туган-Барановський приймає пропозицію і вже назавжди пов'язує своє подальше життя з Україною.

Російська інтелігенція, незалежно від монархістських чи більшовицьких уподобань, в один голос засудила український вибір ученого як націоналізм і сепаратизм. Навіть найближчий у творчому плані соратник та учень Туган-Барановського М. Кондратьєв писав з очевидним розчаруванням: «Не виявляючи дотепер жодних сепаратистських українофільських прагнень, він увійшов у співробітництво з явними сепаратистами... Коли Рада була скинута ... він говорив мені в особистій розмові, що далекий від сепаратизму, що сепаратизму в українському русі немає взагалі. Однак сепаратизм цей, безсумнівно, був»¹¹⁵. Така оцінка була традиційною для російської суспільної думки в усі часи: щонайменший вияв патріотизму та спроба відповідної національної самоідентифікації особистості завжди викликали надзвичайне роздратування та витлумачувались як націоналізм, сепаратизм і ворожість до «руського мира».

В ході революційних перетворень, як зазначає О. Мицюк, Туган-Барановський як «чуйна і суцільна» людина, «не відстаючи, нога в ногу пішов за потоком українського руху, еволюціонуючи в політичних поглядах від автономії через федерацію аж до „сепаратизму”, як кажуть росіяни, себто до самостійності України»¹¹⁶. Розглядаючи на початку федеративний устрій як цілком прийнятний для політичних відносин України з Росією, досить швидко «від широкого трактування федерації він перейшов разом з усім українським громадянством до визнання принципу самостійності України»¹¹⁷. Туган-Барановський веде активне політичне життя, долучається до урядової роботи (обіймає пост генерального секретаря фінансів Центральної Ради), опікується справами кооперативного руху, продовжує наукову та науково-організаторську діяльність.

Особливий інтерес ученого привертає проблема розвитку українського шкільництва та кооперації, а через них — національної культури. Свого часу, відповідаючи на анкету журналу «Украинская жизнь», Туган-Барановський підкреслював необхідність розвитку української національної культури-

ри і розвитку для цієї мети національної освіти. «Вважаю, — писав він, — що дуже бажано мати українську школу від початкової до вищої»¹¹⁸. Тепер, коли з'явилася можливість узяти безпосередню участь у розбудові національного освітянського середовища, Туган-Барановський одночасно із роботою у секретаріаті фінансів займається створенням Українського університету в Києві та очолює правничий факультет цього університету.

У 1918 р. Туган-Барановський входить до складу спеціальної комісії, очолюваної Володимиром Вернадським, яка займалася підготовкою заснування Української Академії Наук. Як член комісії він наголошував, що створення такого інституційного осередку є винятково важливим не лише для розвитку науки в Україні, а й для розвитку національної культури та державності загалом. Академія була заснована в листопаді 1918 р., Туган-Барановський став одним із її дванадцяти перших дійсних членів-засновників, очоливши Соціально-економічне відділення. Академік Володимир Косинський* писав, що Туган-Барановський як «чиста, чесна і висока духом людина» був унікальним організатором академічної роботи, який виявляв «делікатну справедливість та повагу до інакше думаючих, навіть до своїх ворогів і політичних противників. В академіки ним намічались й особи, не зв'язані з Україною, якщо вони високо стояли в своїх наукових працях і могли принести користь науці і культурі»¹¹⁹.

Туган-Барановський був одним із небагатьох учених свого часу, які оцінили винятково важливе значення для господарського розвитку та економічної освіти демографічної науки. Окремим і надзвичайно важливим предметом дослідження, на думку вченого, має стати демографічний аналіз, «вивчення самої України повинно притягати спеціальну увагу Академії». Із цією метою він запропонував створити «інститут статистичного вивчення населення України». Коли Академія розпочала роботу, у складі Соціально-економічного відділення, яке очолив М. Туган-Барановський, був заснований Демографічний інститут. Його директором обрали М. Птуху. Відкриття Демографічного інституту стало першою в історії науки спробою створити спеціальну наукову установу для поглибленого вивчення проблем населення.

У цей час Туган-Барановський з особливим інтересом долучається до кооперативного руху, із притаманним йому дослідницьким ентузіазмом бере участь у всіх «кооперативних заповзяттях 1918 р., що з таким запалом і з таким піднесенням виникали в столиці України»: організовує кооперативні курси, працює над заснуванням Кооперативного інституту (його було відкрито восени 1919 р. у Києві, вже по смерті вченого), редагує кооперативне видання — «Українська Кооперація», яке на той час вважалося одним із найкращих кооперативних часописів світу¹²⁰. Завдяки його «неустанній роботі на кооперативному полі Україна покривається густою сіткою кооперативів, а в самому Києві постають великі всеукраїнські кооперативні об'єднання — союзи»¹²¹. В одній із таких кооперативних спілок — «Коопцентрі» (Українському центральному кооперативному комі-

* Косинський Володимир Андрійович (1864—1922) — один із перших академіків Української Академії Наук (УАН), який брав участь у її заснуванні.

теті) — Туган-Барановського обирають головою Наглядової ради. Третій всеукраїнський кооперативний з'їзд у Києві (26—27 травня 1918 р.) відбувся під його головуванням.

Захоплюючись кооперативною ідеєю та беручи активну участь у розвитку кооперативного руху, вчений вказує на важливість кооперації не лише для економічного піднесення, а й для розвитку української національної культури та національного відродження України загалом. «Кооперація, яка об'єднує мільйони населення, є могутнім провідником культури в народні низи, — пише Туган-Барановський. — Національна природа української кооперації повинна мати могутній вплив на розвиток українських народних верств у національному напрямі»¹²². Він закликає «визнати право за українцями бути синами своєї отчизни і працювати над розвитком української національної культури», вказуючи, що розвиток цієї культури значною мірою залежить від того, «яку позицію кооперація займе в суперечці московської та української культури на Україні»¹²³. Важливе місце у відродженні української національної культури, яка впродовж кількох століть зазнавала утисків і обмежень з боку російського імперського центру, за твердженням Туган-Барановського, належить мові як осердю духовної природи культури етносу. Якщо «українська кооперація буде користуватися московською мовою, то це буде означати, що вона русифікує Україну і нищить українську національну культуру»¹²⁴. Ще раніше, відповідаючи на анкету журналу «Украинская жизнь», він зауважував: «Визнаю за безумовно бажане, щоби український народ розвивав свою національну культуру. <...> Денаціоналізація українського народу видається мені небажаною, бо знижує його культурний рівень. <...> Конче потрібно в інтересах культурного розвитку українського народу якнайбільше поширення української мови на всі ділянки життя»¹²⁵. Принагідно слід згадати, що сам Туган-Барановський в цей період за першої-ліпшої нагоди намагається говорити українською, постійно вдосконалюючи свою вимову.

Вияткову суспільну важливість для розвитку культури, на думку вченого, має кооперація. І тому вона повинна постійно бути в центрі уваги суспільства, яке має скеровувати розвиток кооперативного руху відповідно до загальнонаціональних інтересів, і лише «свідомий ворог української культури може не згоджуватися з бажаністю національних центрів української кооперації. Для нас, українців, про це і питання бути не може»¹²⁶. Формування таких кооперативних центрів в Україні, за Туган-Барановським, має відбуватися цілком автономно від розвитку аналогічного руху в Росії, адже «підвладність цих центрів Москві означала би повернення до того безглузлого централізму та бюрократизму, якими характеризувалась російська імперія, що була найбільш неприродною утвореною державною організацією, яку тільки можна собі уявити. Зараз цей страшенний конгломерат десятків і сотень країв і націй, збитих в одну державу завоюванням і примусом, зруйнований історією, — і зруйнований не зовнішньою силою, а розвалений від внутрішньої негармонійності та роз'єднаності»¹²⁷. За жодних обставин, пише Туган-Барановський, українська кооперація не повинна «брати на себе відбудовування московського центра-

лізму і принести в жертву московському ідолові молоді паростки української волі»¹²⁸.

Участь у процесі розбудови кооперативного руху дуже захоплювала Туган-Барановського. «В день вступу українських побідників над гетьманом до Києва, — писав О. Мицюк, — в тіснім колі вчених і кооперативних діячів М.[ихайло] Ів.[анович] робив доклад про організацію українського кооперативного інституту в Києві»¹²⁹. На жаль, його життя урвалося раніше, ніж відбулося відкриття Вишого кооперативного інституту. У 1919 р. інститут був заснований і названий ім'ям Туган-Барановського. Проте проіснував він менше року і вже восени 1919 р. був приєднаний до Інституту народного господарства.

В останні роки свого життя, за спогадами сучасників, Туган-Барановський висловлював бажання відійти від активної політичної діяльності й обмежитись лише науковою й викладацькою роботою та участю у кооперативному русі, однак, як пише К. Воблій, «надто ще кипів тоді вир громадянського життя, щоб можна було обмежитися одною кабінетною працею»¹³⁰.

У січні 1919 р. Туган-Барановський був призначений радником з економічних питань української дипломатичної місії у Франції. 21 січня 1919 р. на шляху із Києва в Одесу, звідки вчений за завданням українського уряду повинен був відправитися на Паризьку мирну конференцію, передчасно і до певної міри загадково перервався його життєвий шлях. Попри трагічність його передчасної кончини можна з певною очевидністю стверджувати, що вона врятувала Туган-Барановського від неминучих політичних переслідувань, жертвою яких стали багато видатних науковців, освітян, громадських діячів і діячів культури. Такою трагічною виявилась і доля його учня — М. Кондратьєва, який у 1930 р. був засуджений до восьмирічного тюремного ув'язнення та страчений після 8 років перебування в більшовицьких катівнях. Туган-Барановському судилося уникнути жажіття червоного терору, але в радянський час навіть його ім'я та пам'ять про його наукові здобутки зазнали репресивного тиску та плюндрування. Впродовж усього радянського періоду ім'я Туган-Барановського старанно замовчувалося, а якщо і згадувалося, то лише у негативній конотації. В радянських наукових виданнях про нього писали як про «буржуазного націоналіста», «контрреволюціонера» та «вульгарного» псевдовченого, який «перекручував і намагався спростувати марксистську теорію відтворення і криз, теорію класової боротьби, виступав проти трудової теорії вартості і додаткової вартості»¹³¹. Водночас, як зазначав американський дослідник історії української економічної думки Іван-Святослав Коропецький, радянські вчені, критикуючи Туган-Барановського, «окрім характеристики його праць як таких, що відхиляються від марксизму, <...> услід за Леніним називали його еkleктиком», маючи на увазі при цьому, що «він запозичив окремі ідеї з різних теорій» та «схильність Тугана до будь-якої іншої системи думок, окрім марксизму. Ця характеристика мала надзвичайно принизливий відтінок»¹³². Наукове вчення, що отримало визнання у всьому світі, на батьківщині затаврували образливим клеймом «туган-барановщина».

На довгі десятиліття у «чорному списку» опинилося і саме ім'я Туган-Барановського — його не згадували ні в науковій літературі, ні в підручниках з історії України та історії економічних учень, ні в офіційних виданнях Української Академії Наук. Так, у книзі «Академія наук Української РСР. 1919—1969», виданій у видавництві «Наукова думка» (Київ, 1969 р.), відсутня будь-яка інформація про роль одного із перших академіків України Туган-Барановського у заснуванні й розбудові Української Академії Наук, у розвитку економічної науки та економічної освіти в Україні. Така оцінка на довгі десятиліття витіснила із наукового обігу будь-які відомості про здобутки вченого, що, безсумнівно, обмежило потенціал розвитку вітчизняної економічної науки та економічної культури загалом.

Проте ні люди, ні час не змогли витравити з історії слід, який лишив по собі цей геніальний мислитель. Майже через сторіччя після закінчення його життєвого шляху ми знову і знову звертаємось до його праць, відкриваючи для себе нові непрочитані сторінки чи не до кінця осмислені ідеї, намагаємось зазирнути у творчу лабораторію вченого і зрозуміти, що спонукало його до наукового пошуку. В його листах знаходимо відповідь на частину цих питань. Так, у полтавський період своєї творчості Туган-Барановський писав: «Я перебуваю в іншому становищі, ніж більшість людей, що займаються наукою, літературою та ін. Майже всі вони не лише вчені та письменники, а так чи інакше беруть участь у суспільному житті, належать до певних суспільних груп, взагалі не стоять самотужки, мають певну колію. Я ж не маю жодної колії, і вся моя діяльність зводиться до наукової праці; я не професор, не належу до жодної партії, не маю ніякої практичної справи. І в той же час у мені сидить якийсь невгамований біс, що змушує мене ставити собі дуже далекоглядні цілі. Добре, якщо з цих цілей досягну, ну а якщо ні — тоді все життя виявиться погоною за оманливою примарою — не слава, зовсім не це приваблює мене: я, дякувати Богу, значною мірою вилікувався від марнославства — але все ж усе моє життя зводиться до прагнення зробити щось значне в галузі думки»¹³³.

Чи вдалося вченому зберегти свою незаангажованість, особисту свободу, яку він цінував понад усе, і при цьому реалізувати свою мрію? Відповідь на це питання дала сама історія, перевіривши наукові ідеї Туган-Барановського часом, що всупереч його очікуванням принесло йому світову славу і вписало ім'я вченого в аннали історії економічної думки. Сьогодні Туган-Барановського справедливо називають фундатором інвестиційної теорії циклічності економічного розвитку, засновником теорії економічної кон'юнктури (А. Шпітгоф), «батьком нової теорії криз» (В. Зомбарт), класиком теорії кооперації та автором теорії потреб. Фундаментальність та піонерність його внеску в розробку теоретичного базису найважливіших та надзвичайно складних в оцінці економічних проблем була високо поцінована у світі, зокрема такими видатними вченими, як О. Бем-Баверк, В. Зомбарт, М. Калецький, К. Каутський, Дж. Кейнс, Е. Хансен, А. Шпітгоф, Й. Шумпетер, які не лише зверталися до праць Туган-Барановського, а й стали продовжувачами його наукової традиції в багатьох сферах економічних досліджень.

Наукові ідеї Туган-Барановського продовжують працювати на благо науки, ставши концептуальним підґрунтям для подальшого наукового розроблення проблематики циклічності та економічної кон'юнктури багатьма видатними західними вченими, зокрема теорії інновацій Й. Шумпетера, теорії прогнозування ринкової кон'юнктури та ефективної економічної політики Дж.М. Кейнса. Більше ніж через півстоліття після публікації «opus magnum» Туган-Барановського один із найвизначніших представників некейнсіанства американський вчений Елвін Хансен у своїй знаменитій праці «Економічні цикли та національний доход» писав, що «Промислові кризи» стали віхою в історії економічної думки, яка відділила старе від нового, дослідженнями Туган-Барановського були «закладені витoki нової течії думки економістів континентальної Європи; увібравши в себе інші притоки (а саме дослідження Вікселя), ця течія в кінцевому рахунку вилася в сучасну теорію, завершену Кейнсом»¹³⁴. У працях Кейнса та його послідовників (Г. Матцера, П. Самуельсона, Р. Харрода та ін.) ідеї Туган-Барановського отримали світове визнання і набули розвитку в концепціях «заощаджень-інвестицій», економічної динаміки, мультиплікатора інвестицій тощо.

Надзвичайний вплив справили ідеї Туган-Барановського на весь розвиток теорії економічних циклів, що особливо яскраво виявилось у працях Густава Касселя та Артура Шпітгофа (останній беззастережно вважав себе послідовником вчення про кризи Туган-Барановського). «У ранніх статтях Шпітгофа сліди впливу Туган-Барановського, — пише Е. Хансен, — виявляються майже на кожній сторінці»¹³⁵. У науковій літературі можна натрапити на думку, що теорія економічних циклів Касселя значною мірою побудована на ідеях Шпітгофа. Як зазначає Е. Хансен, «це справді більш-менш відповідає істині. Проте існують переконливі докази, що впливають із суті справи, що, скільки б Кассель не запозичив у Шпітгофа, багато чого в його теорії взято безпосередньо у Туган-Барановського»¹³⁶. Якщо придивитись уважніше до теорії Касселя, то можна сказати, що «його ідеї, а часто і форми їх вираження, виходили майже en masse (цілком) від Туган-Барановського»¹³⁷. На жаль, як це часто траплялося у вітчизняній історії з визнанням першості наукових відкриттів інших видатних українських вчених — Сергія Подолинського, Льва Петражицького, Євгена Слущького, — «першоджерело всієї цієї течії думки — Туган-Барановський — був, на жаль, до певної міри забутий»¹³⁸.

Політико-економічні ідеї Туган-Барановського ініціювали і менш відомі, але при цьому не менш значущі для розвитку методології економічних досліджень наукові розвідки та відкриття. Так, у працях представників так званої Кільської групи (А. Лева, Х. Найсер, Р. Нурксе, Ф. Бурхардт, А. Келер) набула подальшого розвитку концепція інноваційних зрушень у промисловому секторі економіки в процесі циклічних коливань. Зокрема, засновник групи А. Лева, відштовхуючись від ідей Туган-Барановського, здійснив розмежування понять «кругообіг» та «економічний цикл» як двох принципово різних проблем економічної динаміки, що уможливило їх розширене трактування та концептуалізацію теорії структурного зростання.

Безсумнівно, спадкоємцем поглядів Туган-Барановського став його учень М. Кондратьєв, який, розвинувши положення теорії циклів про те, що джерелом циклічності є якісна зміна базових поколінь техніки і технологій, створив узагальнюючу теорію «довгих хвиль», що була викладена у праці «Мировое хозяйство и его конъюнктура во время и после войны» (1922).

Запропоновані Туган-Барановським індикатори економічної динаміки — ціни на залізо і позичковий відсоток — використовувалися знаменитою американською Гарвардською кон'юнктурною школою, заснованою Уеслі Мітчеллом, для визначення майбутніх тенденцій циклічних коливань і дістали назву Гарвардського барометра.

У працях представників так званого західного крила марксизму — А. Грамші, Д. Лукача, М. Хоркхеймера, Т. Адорно, Е. Фромма, Г. Маркузе та ін. — у другій половині ХХ ст. чітко простежується вплив ідей Туган-Барановського. Запровадивши до наукового обігу синтезовану методологію економічних досліджень, що ґрунтується на поєднанні історико-логічного, емпірико-статистичного, соціологічного та каузального підходів, Туган-Барановський заклав концептуальні основи для розвитку наукового напрямку, який згодом Й. Шумпетер назвав економічною соціологією.

Пророчі передбачення Туган-Барановського щодо перспектив майбутньої соціалізації економіки підтвердилися всім ходом світової історії, який засвідчив, що розбудова більш справедливого суспільного ладу, що на сьогодні найбільш релевантно представлений європейською моделлю соціально-орієнтованої економіки, безболісно й успішно відбулася лише у тих народів, які перебували на більш високому рівні культурного розвитку і найвищою цінністю суспільного прогресу визнавали людську особистість.

Наукові ідеї видатного українського мислителя збагатили скарбницю світової економічної науки та національної духовної культури не лише новими концептуальними підходами до аналізу найважливіших економічних проблем і підтвердженими історією прогнозами, а й гуманістичними ідеями соціальної рівності, свободи, солідаризму. Без розуміння моральних пріоритетів і етичних принципів ученого, які визначили особливість його наукового методу, неможливо отримати повноцінне уявлення і належним чином оцінити масштаб його наукових ідей, що і через століття не втратили своєї актуальності. Водночас ближче знайомство з особистістю мислителя відкриває нам «щиру, безпосередню, пряму, привабливу людину, від якої завжди віяло свіжістю й суцільністю. У М.[ихайла] Ів.[ановича], — писав О. Мицюк, — не було похмурого скептицизму, він приймав світ таким, яким він є. Він був переповнений вірою в силу і перемогу добра»¹³⁹.

Він був людиною світу. Його не цікавили ні слава, ні кар'єра, ні багатство. Його творчим кредо було жертвове служіння науці та власному етичному принципу, що визнавав людину верховною цінністю. Внутрішнім рушієм його особистісного поступу було прагнення свободи. Михайло Туган-Барановський писав: «Найвище благо в житті для мене — це свобода». Він

вірив у торжество прогресу, у побудову справедливого суспільства, найвищими цінностями якого стануть людська особистість і соціальна свобода. Він вірив в Україну та її народ. Ї ми, спадкоємці видатного мислителя та велета духу, не маємо права зрадити його сподівань.

¹ *Анцыферов А.Н.* М.И. Туган-Барановский / А.Н. Анцыферов. — Харьков: Харьковское кооперативное т-во издательского дела. — 1919. — С. 1.

² *Клейнборт Л.Н.* Встречи. М.И. Туган-Барановский / Л.Н. Клейнборт // Неизвестный М.И. Туган-Барановский. — СПб.: Нестор-История, 2008. — С. 211.

³ *Туган-Барановский М.И.* Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причины их ценности / М.И. Туган-Барановский // Юридический вестник. — 1890. — № 10. — С. 192—230.

⁴ Там же. — С. 193.

⁵ *Timoshenko V.* Tuhun-Baranovsky and Western European Economic Thought / V. Timoshenko // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. — 1954. — Vol. 3. — Spring. — P. 807.

⁶ *Туган-Барановский М.И.* Методология политической экономии / М.И. Туган-Барановский // Образование. — М., 1908. — Т. 17, № 12. — С. 1—19.

⁷ *Шумпетер Й.* История экономического анализа: В 3 т. — СПб.: Экономическая школа, 2004.

⁸ *Балабкінс Н.* Значення М.І. Тугана-Барановського сьогодні / Н. Балабкінс // Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. — К.: ІЕ НАН України, 2001. — С. 239.

⁹ Там само.

¹⁰ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії / М.І. Туган-Барановський; наук. ред., автор предмови С.М. Злупко. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. — С. 71.

¹¹ Там само. — С. 70.

¹² Там само. — С. 71.

¹³ Там само. — С. 71, 72.

¹⁴ *Туган-Барановский М.И.* Нравственное мировоззрение Достоевского / М.И. Туган-Барановский // Вопросы обществоведения. — СПб., 1908. — № 1. — С. 246.

¹⁵ *Клейнборт Л.Н.* Встречи. М.И. Туган-Барановский. — С. 217.

¹⁶ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії. — С. 72.

¹⁷ *Клейнборт Л.Н.* Встречи. М.И. Туган-Барановский. — С. 217.

¹⁸ *Кондратьев Н.Д.* Михаил Иванович Туган-Барановский (основные черты его научного мировоззрения) / Н.Д. Кондратьев. — Пг.: Издательство «Колос», 1923. — С. 129.

¹⁹ *Птуха М.В.* Туган-Барановський як економіст / М.В. Птуха // Кооперативна зоря: Часопис укр. споживч. кооперації. — 1919. — № 4—5. — Березень. — С. 5.

²⁰ Там само.

²¹ *Туган-Барановский М.И.* Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 30.

²² Там же.

²³ *Анцыферов А.Н.* М.И. Туган-Барановский. — С. 2.

²⁴ *Клейнборт Л.Н.* Встречи. М.И. Туган-Барановский. — С. 185.

²⁵ Там же.

²⁶ *Tugan-Baranovsky M.* Die sozialen Wirkungen des Handelskrisen in England // Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik. — 1898.

²⁷ *Tugan-Baranovsky M.* Geschichte der russischen Fabrik. — Berlin, 1900.

²⁸ *Timoshenko V.* Tuhun-Baranovsky and Western European Economic Thought. — P. 822.

²⁹ *Sombart W.* Verhandlungen des Vereins für soziale Politik über die Störungen im deutschen Wirtschaftsleben während der Jahre 1900 und f. // Schriften des Vereins für Sozialpolitik. — 1904.

³⁰ *Каутский К.* Теория кризисов / Пер. с нем. — СПб., 1907.

- ³¹ Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Р. Харрод, Э. Хансен. Классики кейнсианства: В 2-х т. — М.: Экономика, 1997. — Т. 2. — С. 84.
- ³² Горкина Л.П. Теория экономических циклов М.И. Тугана-Барановского в истории мирового экономического анализа // Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 10.
- ³³ Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. — С. 31.
- ³⁴ Лескюр Ж. Общие и периодические промышленные кризисы / Ж. Лескюр. — СПб., 1908. — С. 2, 3.
- ³⁵ Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. — Т. 2. — С. 85.
- ³⁶ Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. — С. 42.
- ³⁷ Петражицкий Л.И. Акции, биржевая игра и теория экономических кризисов. — Т. 1: Об акционерном деле и типических ошибках при оценке шансов неизвестной прибыли / Л.И. Петражицкий. — СПб., 1911. — 307 с.
- ³⁸ Туган-Барановский М.И. Основы політичної економії. — С. 57.
- ³⁹ Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. — С. 32.
- ⁴⁰ Туган-Барановский М.И. О русском социализме // Речь. — 1913. — № 213. — С. 89.
- ⁴¹ Его же. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. — С. 31, 32.
- ⁴² Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономическое исследование. — Т. 1: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. — СПб.: Издание Л.Ф. Пантелеева, 1898. — 496 с.
- ⁴³ Птуха М.В. Туган-Барановский як економіст. — С. 15.
- ⁴⁴ Кондратьев Н.Д. Михаил Иванович Туган-Барановский. — С. 95.
- ⁴⁵ Туган-Барановский М. Статистические итоги промышленного развития России / М. Туган-Барановский. — СПб., 1898. — 107 с.
- ⁴⁶ Отчет о состоянии и деятельности Императорского С.-Петербургского университета за 1897 г. — СПб., 1898. — С. 49.
- ⁴⁷ Прения по докладу М.И. Туган-Барановского «Статистические итоги промышленного развития России» в III Отделении Императорского Вольного экономического общества (Стенографический отчет). Заседание 21 февраля 1898 г. // Труды Императорского Вольного экономического общества. Приложение. 1898. — Т. 2. Кн. 5. — 107 с.
- ⁴⁸ Туган-Барановский М.И. Некоторые черты из новейшей эволюции капитализма. Доклад, читанный на заседании III отделения Императорского Высшего экономического общества 4 декабря 1899 г. // Труды Императорского Высшего экономического общества. — Т. 2, вып. 5—6. — СПб., 1899. — С. 90—114.
- ⁴⁹ Туган-Барановский М.И. Поход на синдикаты / М.И. Туган-Барановский // Речь. — 1913. — № 10.
- ⁵⁰ Там же.
- ⁵¹ Анцыферов А.Н. М.И. Туган-Барановский. — С. 2.
- ⁵² Мицюк О. Наукова діяльність політико-економіста М.І. Туган-Барановського. — Львів, 1931.
- ⁵³ Письма М.И. Туган-Барановского А.А. Кауфману (о своей жизни и работе на Украине в период высылки из С.-Петербурга) // Неизвестный М.И. Туган-Барановский. — СПб.: Нестор-История, 2008. — С. 70.
- ⁵⁴ Там же.
- ⁵⁵ Неизвестный М.И. Туган-Барановский. — С. 55.
- ⁵⁶ Письма М.И. Туган-Барановского А.А. Кауфману. — С. 78.
- ⁵⁷ Там же. — С. 77.

- ⁵⁸ *Туган-Барановский М.И.* Очерки из истории политической экономии // Мир Божий. — 1902. — № 7. — С. 160—190; № 8. — С. 239—276; № 9. — С. 98—124; № 10. — С. 272—303.
- ⁵⁹ *Анциферов А.Н.* М.И. Туган-Барановский. — С. 3.
- ⁶⁰ Там же.
- ⁶¹ *Кондратьев Н.Д.* Михаил Иванович Туган-Барановский... — С. 19.
- ⁶² *Туган-Барановский М.* Русская фабрика в прошлом и настоящем. — С. 206.
- ⁶³ Письма М.И. Туган-Барановского А.А. Кауфману... — С. 97, 98.
- ⁶⁴ *Кондратьев Н.Д.* Михаил Иванович Туган-Барановский... — С. 38.
- ⁶⁵ Письма М.И. Туган-Барановского А.А. Кауфману... — С. 103.
- ⁶⁶ Там же. — С. 96.
- ⁶⁷ Там же.
- ⁶⁸ *Туган-Барановский М.И.* Кустари и Земство (Письмо из Лохвицы) / М.И. Туган-Барановский // Экономическая газета. — 1904. — № 17. — С. 277.
- ⁶⁹ Там же.
- ⁷⁰ Письма М.И. Туган-Барановского А.А. Кауфману... — С. 106.
- ⁷¹ Там же.
- ⁷² *Туган-Барановский М.И.* Земский учитель в Лохвицком уезде (Письмо из Лохвицы) / М.И. Туган-Барановский // Мир Божий. — 1903. — № 12. — С. 33—37.
- ⁷³ *Воблий К.* Академік М.І. Туган-Барановський // Записки соціально-економічного відділу [Всеукраїнської академії наук]. — 1923. — Т. 1. — С. IV.
- ⁷⁴ *Туган-Барановский М.И.* Земельная реформа. Очерк движения в пользу земельной реформы и практические выводы. — СПб.: Изд-во ред. журн. «Мир Божий», 1905. — С. 12, 13.
- ⁷⁵ *Tugan-Baranovsky M.* Theoretische Grundlagen des Marxismus. — Leipzig, 1905; *Tugan-Baranovsky M.* Der moderne Socialism in seiner geschichtlichen Entwicklung. — Dresden, 1908; *Tugan-Baranovsky M.* Modern Socialism in its Historical Development / Translated by M.I. Redmount. — London, 1910.
- ⁷⁶ Неизвестный М.И. Туган-Барановский. — С. 116.
- ⁷⁷ *Анциферов А.Н.* М.И. Туган-Барановский. — С. 4.
- ⁷⁸ Там же.
- ⁷⁹ *Клейнборг Л.Н.* Встречи. М.И. Туган-Барановский. — С. 189.
- ⁸⁰ Там же. — С. 190.
- ⁸¹ Отчеты научных семинариев и кружков юридического факультета С.-Петербургского университета. Научные организации по политической экономии под руководством М.И. Туган-Барановского // Вопросы обществоведения. — Вып. II / Под ред. М.И. Туган-Барановского и П.И. Люблинского. — СПб., 1910. — С. 352, 353.
- ⁸² *Анциферов А.Н.* М.И. Туган-Барановский. — С. 4.
- ⁸³ *Клейнборг Л.Н.* Встречи. М.И. Туган-Барановский. — С. 191.
- ⁸⁴ Там же. — С. 189.
- ⁸⁵ *Кондратьев Н.Д.* Михаил Иванович Туган-Барановский... — С. 114.
- ⁸⁶ *Мицок О.* Наукова діяльність політико-економіста М.І. Туган-Барановського. — С. 29.
- ⁸⁷ Украинский народ в его прошлом и настоящем. Волков Ф.К., Грушевский М.С. и др. (ред.) / Волков Ф.К., Грушевский М.С. и др. (ред.). — Т. 1. — СПб.: Издательство М.А. Славинского, 1914. — 360 с.; Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. 2. — СПб.: Издательство М.А. Славинского, 1916. — 346 с.
- ⁸⁸ *Воблий К.* Академік М.І. Туган-Барановський. — С. VI.
- ⁸⁹ Комитет Ее Императорского Высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий. 14 сентября 1914 г. — январь 1916 г. — Т. 1. — Пг., 1916. — С. 4.
- ⁹⁰ Письма М.И. Туган-Барановского А.А. Кауфману. — С. 100.
- ⁹¹ *Туган-Барановский М.И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — Изд. 6-е. — М., 1918. — С. VI.

- ⁹² *Клейнборг Л.Н.* Встречи. М.И. Туган-Барановский. — С. 211, 212.
- ⁹³ Там же. — С. 217.
- ⁹⁴ Там же. — С. 216.
- ⁹⁵ *Tuhan-Baranowsky M.* Soziale Theorie der Verteilung. — Berlin: Springer-Verlag Berlin Heidelberg GmbH, 1913. — 90 S.
- ⁹⁶ *Туган-Барановский М.И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — С. 42, 43.
- ⁹⁷ *Туган-Барановский М.И.* Учение о предельной полезности... — С. 193.
- ⁹⁸ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії. — С. 21.
- ⁹⁹ *Кондратьев Н.Д.* Михаил Иванович Туган-Барановский... — С. 113.
- ¹⁰⁰ Там же.
- ¹⁰¹ *Туган-Барановский М.И.* Кант и Маркс // К лучшему будущему. — СПб., 1912. — С. 53—56.
- ¹⁰² *Туган-Барановский М.И.* Социализм как положительное учение. — Пг., 1918.
- ¹⁰³ *Туган-Барановский М.И.* Три великих этических проблемы... — 528 с.
- ¹⁰⁴ *Аицыферов А.Н.* М.И. Туган-Барановский. — С. 3.
- ¹⁰⁵ *Сорвина Г.Н.* Социальный идеал и логика развития рынка: Анализ творческого наследия М.И. Туган-Барановского // Вестник РАН. — М., 1992. — № 11. — С. 117.
- ¹⁰⁶ Там же.
- ¹⁰⁷ *Туган-Барановский М.И.* Социальные основы кооперации. — М., 1989. — С. 442.
- ¹⁰⁸ Там же. — С. 440.
- ¹⁰⁹ *Туган-Барановский М.И.* Социализм как положительное учение. — С. 426.
- ¹¹⁰ *Злупко С.* Економіст світової слави. До 140-річчя від дня народження М.І. Туган-Барановського / Степан Злупко // Урядовий кур'єр. — 2005. — № 12, 22 січня.
- ¹¹¹ *Вольский-Валентинов Н.В.* Встречи с Лениным. — Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1953. — С. 74, 75.
- ¹¹² *Бердяев Н.А.* Самопознание: Опыт философской автобиографии. — Париж, 1949. — С. 161.
- ¹¹³ *Ленин В.И.* Либеральный профессор о равенстве // Полное собрание сочинений. Издание пятое. — Том 24 (Сентябрь 1913 — март 1914). — М.: Издательство политической литературы, 1973. — С. 364.
- ¹¹⁴ *Балабкінс Н.* Значення М.І. Тугана-Барановського сьогодні. — С. 239.
- ¹¹⁵ *Кондратьев Н.Д.* Михаил Иванович Туган-Барановский... — С. 121.
- ¹¹⁶ *Мицюк О.* Наукова діяльність політико-економіста М.І. Туган-Барановського. — С. 29.
- ¹¹⁷ Там само. — С. 31.
- ¹¹⁸ К нашей анкете. Ответ проф. М.И. Туган-Барановского // Украинская жизнь. — 1914. — № 1. — С. 15.
- ¹¹⁹ Цит. за: *Мицюк О.* Наукова діяльність політико-економіста М.І. Туган-Барановського. — С. 31.
- ¹²⁰ *Воблий К.* Академік М.І. Туган-Барановський. — С. VI.
- ¹²¹ *Шимонович І.* Історія політичної економії (Скорочений курс лекцій) / І. Шимонович. — Львів: Вид-во «Русалка», 1923. — С. 133.
- ¹²² *Туган-Барановський М.І.* Чи потрібні Україні свої національні кооперативні центри? / М.І. Туган-Барановський // Кооперативна зоря. — К.: Вид-во Дніпров. союзу спожив. товариств. — 1918. — 25 вересня.
- ¹²³ Там само.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ К нашей анкете. Ответ проф. М.И. Туган-Барановского // Украинская жизнь. — 1914. — № 1. — С. 15.
- ¹²⁶ *Туган-Барановський М.І.* Чи потрібні Україні свої національні кооперативні центри?
- ¹²⁷ Там само.
- ¹²⁸ Там само.

- ¹²⁹ *Мицюк О.* Наукова діяльність політико-економіста М.І. Туган-Барановського. — С. 31.
- ¹³⁰ *Воблій К.* Академік М.І. Туган-Барановський. — С. VI.
- ¹³¹ Украинская советская энциклопедия / Под ред. М. Бажана. — 2-е изд. — К.: УСЭ, 1984. — Т. 11, Кн. 1. — С. 380.
- ¹³² *Коропецький І.-С.* Внесок Михайла Тугана-Барановського в монетарну економіку / І.-С. Коропецький // Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. — К.: ІЕ НАН України, 2001. — С. 225.
- ¹³³ Письма М.И. Туган-Барановского А.А. Кауфману... — С. 80.
- ¹³⁴ *Хансен Э.* Экономические циклы и национальный доход. — Т. 2. — С. 86.
- ¹³⁵ Там же.
- ¹³⁶ Там же.
- ¹³⁷ Там же.
- ¹³⁸ Там же.
- ¹³⁹ *Мицюк О.* Наукова діяльність політико-економіста М.І. Туган-Барановського. — С. 31.

РОЗДІЛ 1

НОВАТОРСТВО
МЕТОДОЛОГІЧНИХ
ОСНОВ
ЕКОНОМІЧНОГО
АНАЛІЗУ

В.М. ФЕЩЕНКО

**М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ
ПРО НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО**

Наукова спадщина видатного українського вченого-економіста Михайла Івановича Туган-Барановського надзвичайно багата та різнопланова. Вона охоплює широкий спектр методологічних проблем політичної економії, теорію цінності, дослідження економічних циклів та теорію економічної кон'юнктури, праці про кооперацію та соціалізм, аналіз процесів концентрації та монополізації виробництва, соціальну теорію розподілу та кон'юнктурну теорію грошей, дослідження економічної природи господарства, економічну історію Росії тощо.

Вчення про народне господарство — важлива складова наукового доробку М. Туган-Барановського, хоча в сучасній економічній думці України вона досліджена значно меншою мірою, ніж зазначені вище теорія цінності чи концепція економічних криз.

Між тим видатний український економіст розглядав політичну економію саме як науку про народне господарство¹. У відомому підручнику «Основи політичної економії»^{*} (1909), який, за деякими оцінками, є головною працею вченого², М. Туган-Барановський наголошував на існуванні в економічній думці різних підходів до тлумачення змісту політичної економії.

Обгрунтовуючи власну позицію, вчений розглянув відмінності у розумінні вищезазначеного поняття представниками класичної школи політичної економії, з одного боку, та прихильниками німецької історичної школи — з другого.

Англійські економісти, писав він, а також їхні французькі колеги оперують поняттям не господарства, а багатства, розглядаючи політичну економію як науку про багатство. Натомість представники німецької історичної школи виходять у своїх дослідженнях із поняття «господарство». М. Туган-Барановський критично сприймав визначення політичної економії прихильниками класичної школи, вважаючи, що під багатством вони розуміють результат господарської діяльності — сукупність матеріальних благ, предметів, які мають ціну. Між тим політична економія, на його думку,

^{*} Йдеться про працю М. Туган-Барановського «Основы политической экономии» (1909 р.), яка ще за життя автора витримала п'ять видань; третє з них було відзначене Імператорською Академією наук великою премією імені адмірала С. Грейга. Підручник вважався одним із кращих у Російській імперії. Переклад українською мовою здійснено у 2003 р. з четвертого видання «Основ политической экономии» професором Степаном Злупком.

вивчає господарську діяльність та суспільні відносини, що виникають у її межах. «Визначаючи політичну економію як науку про багатство (інакше кажучи, як науку про речі), — зауважував учений, — ми затушовуємо відмінність цієї науки від технічних наук і не висуваємо на перший план суспільного характеру нашої науки. Ось чому необхідно визнати суттєвим покращенням точку зору німецьких економістів...»³.

Тобто М. Туган-Барановському теоретично ближчою була позиція німецьких дослідників щодо господарства як предметного поля аналізу економічної науки, хоч і з деякими застереженнями. Відмічаючи позитивні риси визначення господарства (насамперед його об'єктивні характеристики) економістами Дітцелем, Мюнстербергом, Платтером, українським дослідником Володимиром Железновим, М. Туган-Барановський разом із тим критикував їх за недоліки у визначенні «суб'єктивної риси господарської діяльності»⁴. Вчений наполягав на необхідності поєднання об'єктивної та суб'єктивної характеристик господарської діяльності в одній системі та вивчення під таким кутом зору її економічної сутності та еволюції.

Реалізувати це завдання йому вдалося у праці «Основи політичної економії», яка підпорядкована розкриттю авторського бачення економічної природи народного господарства, структури та спонукальних мотивів його розвитку, суб'єктів господарювання, сутності господарської діяльності та методології її дослідження, основних етапів господарської еволюції тощо.

М. Туган-Барановський, незважаючи на ряд особливостей у розумінні поняття «народне господарство», характеризував політичну економію, як зазначалося вище, саме як науку про народне господарство. Він підкреслював, що йдеться про суспільні відносини людей, які складаються в процесі їхньої господарської діяльності. Оскільки народне господарство постає об'єктом дослідження багатьох наук, то завданням політичної економії М. Туган-Барановський вважав вивчення явищ соціального характеру.

Структура курсу «Основи політичної економії» обумовлена поставленою метою. Праця складається з п'яти розділів, у яких автором логічно й ґрунтовно висвітлені такі проблеми:

- загальне вчення про народне господарство;
- виробництво;
- обмін;
- розподіл;
- капіталістичне господарство в цілому.

Кожний із наведених розділів — це окремий глибокий пласт наукових досліджень М. Туган-Барановського, а також суттєве доповнення до вже існуючих теоретичних напрацювань та публікацій видатного економіста. Адже до моменту виходу друком четвертого видання «Основ політичної економії» (1917 р.), де знайшли відображення найновіші наукові досягнення вченого, вже були опубліковані його основні праці з питань економічних циклів і криз⁵, концентрації виробництва та утворення капіталістичних форм господарства⁶. Науковій громадськості були відомі праці М. Туган-Барановського з проблем грошового обігу⁷. Наукове визнання отримала його соціальна теорія розподілу⁸.

Тому в цій розвідці ми не ставимо за мету проаналізувати проблеми всіх п'яти розділів «Основ політичної економії». Головною метою є розкриття сутності загального вчення М. Туган-Барановського про народне господарство та природу капіталістичного господарства зокрема.

Виходячи з того, що центральним поняттям політичної економії є поняття господарства, М. Туган-Барановський на основі критичного аналізу існуючих в економічній літературі визначень приходить до власного *цілісного* розуміння природи господарства. На його думку, господарська діяльність характеризується двома ознаками: *об'єктивною*, яка полягає в тому, що зовнішнім об'єктом господарської діяльності завжди є не людина, а зовнішнє середовище, і *суб'єктивною*, яка полягає в тому, що господарська діяльність завжди є засобом, а не метою в собі. Поеднуючи ці дві ознаки в одне ціле, М. Туган-Барановський дає таке визначення господарства як діяльності: «Господарство — це сукупність дій людини, спрямованих на зовнішню природу, і які мають на меті не насолоду самою діяльністю, а створення матеріальної обстановки, яка необхідна для задоволення наших потреб»⁹.

З другого боку, в господарському процесі, який відбувається між двома полюсами — людиною і природою, — для економічної науки важлива саме людина. Але людина не просто як живий організм, а як суб'єкт психічних переживань. Тобто, господарський процес, що вивчається економічною наукою, розглядається крізь призму психічних переживань людини. Це саме та точка зору, зауважував учений, з якої політична економія досліджує господарський процес, і ось яким чином політична економія може бути відмежована від технології та гігієни¹⁰.

Проте навіть із залученням до господарської діяльності людської особистості з її психологією, на думку М. Туган-Барановського, визначення господарства залишалось неповним. Для повноти аналізу до нього необхідно було додати інституційне середовище, або, за словами вченого, «культурну єдність»¹¹. Виходячи з такого бачення, він пише про господарство як про «сукупність пристосувань та установ, які служать господарській діяльності, разом з результатами останньої. У такому розумінні ми говоримо про господарство тієї чи іншої особи, як про певну культурну єдність і зовнішнє ціле, незалежно від особистості свого господаря... У цьому розумінні ми говоримо і про народне господарство»¹².

Спираючись на такі підходи до формулювання економічної природи господарства, М. Туган-Барановський визначав політичну економію в широкому і вузькому сенсах. В широкому значенні — це наука про суспільні відносини людей у межах їхньої господарської діяльності, тоді як у вузькому сенсі, наголошував він, — це наука про суспільні відносини людей у межах їхньої господарської діяльності, що відбувається у сфері вільного мінового господарства, яке історично розвивається. Тобто мова йде про капіталістичне господарство, сутність якого М. Туган-Барановський розкрив в останньому розділі «Основ політичної економії».

Системність мислення М. Туган-Барановського сприяла об'єктивності та багатомірності дослідження господарства, методології якого вчений надавав важливого значення. Він аналізував суперечливі тенденції в розвитку господарства загалом, а також у хронологічних межах його капіталістичної

(ринкової) еволюції, використовуючи широку палітру прикладів господарських трансформацій з європейської, російської та української дійсності.

Розділ про методологію у книзі М. Туган-Барановського, за оцінкою відомого демографа й статистика Михайла Птухи, є одним із найбільш змістовних¹³. Засадничий принцип аналізу — виявити закономірне у загальному плині економічних подій, фактів тощо — М. Туган-Барановський реалізовував, вивчаючи господарську діяльність в її еволюційному розгортанні впродовж тривалого проміжку часу, з урахуванням численних емпіричних даних та специфіки господарської діяльності на окремих історичних етапах, наводячи конкретні приклади з досвіду певних країн чи регіонів. У такий спосіб забезпечувався високий теоретичний рівень дослідження: фактичні дані не домінували, а були вибудовані в необхідній логічній послідовності, підтверджуючи теоретичні висновки вченого.

Другий методологічний принцип — зв'язок ідей з об'єктивними економічними реаліями — проведений М. Туган-Барановським через усю роботу й особливо рельєфно представлений у третьому — п'ятому розділах «Основ політичної економії». В посібнику наводяться приклади реальних процесів концентрації капіталу та виникнення різних форм монополістичних утворень у Сполучених Штатах Америки, Німеччині, Англії та Росії¹⁴. Диференціація селянських господарств на межі XIX—XX ст. обґрунтовується вченим на основі статистичних даних аграрного розвитку Полтавської, Подільської, Херсонської губерній¹⁵. Теорія кооперації викладається у тісному зв'язку з досвідом кооперативного руху в Німеччині та Росії¹⁶. Проблеми розширення суспільства та розвитку різних форм робітничих рухів М. Туган-Барановський розкриває на конкретних прикладах з історії англійського тред-юніонізму, французького синдикалізму та розвитку соціал-демократичних спілок Німеччини¹⁷. В Росії прояви робітничого руху він аналізує на прикладі страйків, оскільки для робітничих спілок у країні, на його думку, довгий час не було підґрунтя¹⁸.

Ще один важливий методологічний принцип, покладений вченим в основу дослідження господарства, — дискусійність (полемічність) в обстоюванні особистих теоретичних поглядів. М. Туган-Барановський приходив до розуміння природи, понятійного апарату, структури та проблем суперечливого розвитку господарства в результаті гострих дискусій з опонентами, аналізуючи сильні й слабкі сторони їхніх концепцій та обґрунтовуючи власну позицію щодо економічного змісту поняття господарства.

Аргументацію для своїх висновків та нових ідей, як і матеріал для критики опонентів, учений знаходив, використовуючи багату джерельну базу дослідження. Окрім посторінкових посилань, після кожної глави «Основ політичної економії» автором подавалася розгорнута бібліографія, яка включала наукові праці німецькою, англійською, французькою та російською мовами, рецензії, наукові статті з періодичних видань, офіційні статистичні дані тощо.

Вивчаючи особливості методології досліджень у галузі суспільних наук, М. Туган-Барановський був упевнений у тому, що для об'єктивності аналізу в цій сфері важливо враховувати також практичні інтереси людини. Однак за існуючого суспільного ладу, зауважував він, ці інтереси не тільки не безсум-

нівні і не однакові для всіх, а навпаки, вони протилежні у різних груп населення¹⁹. Тому перед політичною економією постало важливе гносеологічне питання щодо того, з позицій яких суспільних груп чи класових інтересів вона має вивчати свій предмет? Чи не втрачає вона предметне поле власного дослідження, стаючи на бік інтересів певних верств населення?

У пошуках відповідей на ці запитання вчений приходять до розуміння необхідності узгоджувати існуючі суспільні інтереси та обмеженості марксистського класового підходу у науковому пізнанні суспільства. «Прагнення марксистів до чисто об'єктивної побудови соціальної науки, — зауважував М. Туган-Барановський, — знаходиться в очевидній суперечності з їх поняттями про панування класових інтересів у сфері наукового пізнання. З їх точки зору, соціальна наука не може не відображати класових інтересів; але в такому випадку, вона не може бути і чисто об'єктивною наукою»²⁰.

На думку М. Туган-Барановського, в основу підходу до узгодження суспільних інтересів при розв'язанні проблем господарської діяльності в межах антагоністичних систем має бути покладений *етичний принцип*. Визнаючи суперечливість класових інтересів у суспільстві, а також суттєві розбіжності економічних інтересів окремих агентів господарської діяльності, вчений уважав можливим їхнє примирення завдяки дії етичного принципу. «Стаючи на точку зору етики, — наголошував він, — ми дістаємо... можливість піднесення над протилежністю інтересів і знаходимо практичний інтерес, загальнообов'язковий для всіх людей з нормальною моральною свідомістю. Центральною ідеєю сучасної етичної свідомості є сформульована Кантом ідея верховної цінності і, як висновок звідси, рівноцінності людської особистості»²¹. При цьому використання етики як глибоко гуманістичної світоглядної концепції, вважав учений, не підриває об'єктивності аналізу та теоретичних висновків, до яких приходять економічна наука.

Особливості методологічних підходів М. Туган-Барановського у дослідженні господарства викликали неабиякий науковий інтерес та неоднозначні, часом кардинально протилежні, оцінки як сучасників великого українського економіста, так і пізніше — дослідників його інтелектуальної спадщини. Високо оцінював методологічний плюралізм М. Туган-Барановського у вивченні господарства його учень, відомий український демограф М. Птуха. В «Основах політичної економії», наголошував він, Михайло Іванович «щасливо сполучає в одній цілокупній системі науковій» три різних методи: суб'єктивно-психологічний австрійської школи, об'єктивний метод Давіда Рікардо і соціологічний метод Карла Маркса²².

Разом із тим, теза М. Туган-Барановського про етичний ідеал як єдину можливу основу економічної науки піддається гострій критиці і звинуваченням автора у панморалізмі з боку сучасного німецького дослідника Йоахіма Цвайнерта²³. Натомість українські історики-економісти Людмила Корнійчук, Петро Леоненко, Степан Злупко, Тетяна Гайдай та ін. вважають цю ідею вченого плідною²⁴.

Ключовими в концепції народного господарства М. Туган-Барановського є поняття цінності й вартості, які він називає «основними логічними категоріями господарства»²⁵. Категорія цінності визначає мету господарства, вартість є засобом її досягнення, а господарська діяльність поєднує їх

у цілісне, системне утворення. Вчений відкинув протиставлення цих категорій, яке протягом тривалого часу існувало в економічній науці. Він зауважував, що трудова теорія не заперечує, а доповнює теорію граничної корисності. Корисність останніх одиниць вільно відтворювальних продуктів кожного роду, їхня гранична корисність має бути зворотно пропорційною відносній кількості цих продуктів, що виробляються в одиницю робочого часу, інакше кажучи, повинна бути прямо пропорційною трудовій вартості тих же продуктів. Тільки при дотриманні цієї умови розподіл виробництва буде відповідати господарському принципу найбільшої вигоди²⁶.

Ці теоретичні узагальнення М. Туган-Барановського стали фундаментальними засадами новаторського курсу вченого, які не лише дозволили сформулювати загальну теорію господарства, а й дали ключ до вивчення конкретних проблем господарського розвитку на різних етапах його еволюції.

П'ятий розділ «Основ політичної економії» присвячений вивченню економічного змісту капіталістичного господарства. Застосування М. Туган-Барановським системного аналізу до розгляду господарства дало можливість розв'язання ряду проблем капіталістичного розвитку, зокрема проблеми економічної кон'юнктури і криз, суперечностей кругообігу суспільного капіталу, сутності ринкового механізму тощо.

«Розв'язання проблеми криз довгий час не вдавалося економічній науці тому, — підкреслював М. Туган-Барановський, — що економісти шукали причини криз у тій чи іншій окремії сфері суспільного господарства — в галузі виробництва, обміну чи розподілу; насправді ж кризи виникають на основі всієї сукупності явищ суспільного господарства і тому не можуть бути приналежні ні до однієї окремої його сфери»²⁷. Він дослідив цю сукупність явищ і дійшов висновку, що головна причина циклічних коливань полягає у диспропорційності між рухом заощаджень та інвестицій. Тим самим М. Туган-Барановський започаткував інвестиційну теорію економічних циклів, що випередила основну ідею кейнсіанства про заощадження та інвестиції як вихідній внутрішній імпульс усього механізму циклічних коливань і справила суттєвий вплив на подальший розвиток світової економічної теорії.

Предметом глибокого вивчення в п'ятому розділі «Основ політичної економії» стали проблеми ринкового механізму як сукупності взаємопов'язаних елементів, що регулюють поведінку економічних одиниць та розвиток капіталістичного господарства в цілому. Аналіз таких його об'єктивних складових, як попит і пропонування, ціна, конкурентні відносини, витрати і прибуток мав сприяти формуванню уявлення про сутність ринкового механізму, його рушійні сили, динаміку розвитку.

У розробках М. Туган-Барановського ця проблема знайшла найбільш ґрунтовне і всебічне висвітлення, оскільки аналіз об'єктивних моментів ринкового механізму був доповнений суб'єктивними, зокрема досліджувалася гранична продуктивність благ, соціальні моменти, регулювання з боку державних інститутів. Вчений досліджував також питання співставлення монопольних і конкурентних ринків, деформацій ринкового механізму під впливом монополій, форм і методів конкурентної боротьби, особливостей конкуренції в окремих галузях вітчизняної економіки, зокрема сільському господарстві, залізничному транспорті, банківській сфері.

Разом із тим, М. Туган-Барановський звернув увагу на обмеженість ринкового саморегулювання. Він був певен, що національну модель ринкової економіки неможливо сформулювати тільки на теоретичному підґрунті класичної політичної економії. Спираючись на ідеї німецької історичної школи, національні традиції, досвід історичного розвитку, вчений обґрунтував позицію щодо необхідності регулюючого впливу на ринковий механізм з боку держави та інших соціальних інститутів. Успішне функціонування господарської системи вважалося можливим тільки на міцному підґрунті регульованого державою ринку.

Під цим кутом зору М. Туган-Барановський розглянув фабричне та антитрестівське законодавство, кредитно-банківську, податкову політику держави, проблему казенних замовлень, регулювання митних і залізничних тарифів, питання доцільності одержавлення деяких галузей народного господарства тощо.

За умов поступової соціалізації економічного життя, предметом аналізу українського економіста стали також суспільні інститути та їхній вплив на економічні процеси, зокрема діяльність представницьких організацій великого капіталу (з'їздів вугле- та гірничопромисловців). На цій основі у вертикальній структурі ринкової економіки вчений виділяв три важливі ланки: державу — представницькі організації великого капіталу — приватний капітал у різних формах. У своїх працях М. Туган-Барановський наголошував також на зростаючій ролі профспілок та різноманітних кооперативних організацій.

Заслугою українського вченого стало започаткування динамічних підходів до аналізу ринкових процесів. На відміну від наукових розробок Леона Вальраса з ідеєю рівноважного розвитку, увага М. Туган-Барановського зосереджувалася на динаміці, циклічності економічного розвитку, на дослідженні чинників економічного, правового, соціального, політичного порядку, що порушують ринкову рівновагу.

У результаті теоретичних розробок М. Туган-Барановського була сформульована теза про закономірний циклічний характер розвитку ринкового господарства, що пізніше стала загальновизнаною в економічній науці. Відмова від статичного аналізу; вивчення ринкових процесів у динаміці; розуміння того, що ринкове господарство не має досконалих регуляторів у сфері нагромадження та розподілу суспільного капіталу, а отже, його функціонуванню властивий циклічний характер; обґрунтування періодичності циклів низкою чинників викликали науковий інтерес до праць М. Туган-Барановського з боку відомих представників світової економічної думки: Йозефа Шумпетера, Джона-Мейнарда Кейнса, Алека Ноува, Елвіна Хансена, Жана Лескюра, Вернера Зомбарта та ін.

Проведений ним аналіз нагромадження вільного грошового капіталу, проблем диспропорційності виробництва, періодичності відновлення основного капіталу розкривав циклічний характер ринкового розвитку, обґрунтував необхідність державного антициклічного регулювання.

Таким чином, дослідження М. Туган-Барановським економічної природи господарства стало важливим науковим здобутком як для української економічної думки, так і для світової економічної теорії загалом. Цілісне бачення господарської системи, розгляд політичної економії як науки про

народне господарство свідчили про домінування макроекономічного підходу в методології вченого при розгляді економічних явищ і процесів.

На такому методологічному підґрунті основні напрями досліджень М. Туган-Барановського — диспропорційність виробництва, економічна кон'юнктура та можливості її прогнозування, циклічність господарського розвитку, макроекономічний аналіз ринку, суперечливість суспільних інтересів — дали вагомі результати, високо оцінені світовою економічною наукою. Проте творча спадщина великого українського економіста значно багатша, і вона потребує ретельнішого, більш прискіпливого і глибшого вивчення, насамперед на його батьківщині.

¹ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / Наук. ред., автор передмови та вступ. статті С.М. Злупко. — Львів: Видавничий центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. — С. 44.

² Див.: Цвайнерт Й. История экономической мысли в России: 1805—1905 / Пер. с нем. Л.И. Цедилина под науч. ред. В.С. Автономова. — 2-е изд. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. — С. 330; Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 345.

³ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. — С. 57, 58.

⁴ Там само. — С. 58.

⁵ Туган-Барановський М.І. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. — СПб., 1894. — 512 с.

⁶ Туган-Барановський М.І. Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историко-экономическое исследование: В 2 т. — СПб., 1898. — Т. 1: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. — 496 с.

⁷ Туган-Барановський М.І. Бумажные деньги и металл. — Пг.: Право, 1917. — 168 с.

⁸ Туган-Барановський М.І. Социальная теория распределения. — СПб., 1913. — 96 с.

⁹ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. — С. 51.

¹⁰ Там само. — С. 53.

¹¹ Там само. — С. 58.

¹² Там само.

¹³ Птуха М.В. М.І. Туган-Барановський як економіст // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. збірн. наук. праць / Ін-т економіки НАН України. — 2002. — Вип. 33—34. — С. 217.

¹⁴ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. — С. 383—386.

¹⁵ Там само. — С. 273—276.

¹⁶ Там само. — С. 389—396.

¹⁷ Там само. — С. 481—499.

¹⁸ Там само. — С. 514.

¹⁹ Там само. — С. 69.

²⁰ Там само. — С. 83.

²¹ Там само. — С. 71.

²² Птуха М.В. М.І. Туган-Барановський як економіст // Історія народного господарства та економічної думки України... — С. 218.

²³ Див.: Цвайнерт Й. Назв. праця. — С. 331.

²⁴ Див.: Корнійчук Л.Я. Назв. праця. — С. 344; Леоненко П.М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX—XX ст.): Монографія. — К.: ІАЕ УААН, 2004. — 434 с.

²⁵ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. — С. 85.

²⁶ Там само. — С. 85—112.

²⁷ Там само. — С. 620.

В.М. ТАРАСЕВИЧ

**МЕТОДОЛОГІЯ
СУБСТАНЦІЙНОГО СИНТЕЗУ
М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО
ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЗАГАЛЬНОЇ
ТЕОРІЇ ЦІННОСТІ**

Методологічний патріотизм М. Туган-Барановського

Серед видатних учених-економістів зі світовим ім'ям Михайло Іванович Туган-Барановський займає почесне місце саме тому, що він послідовно дотримувався цивілізаційно-національних засад розвитку методології вітчизняної науки та збагачував її з огляду на критичне та творче сприйняття економічних реалій і досягнень світової економічної думки. В його теоріях відтворення, циклів і криз, соціального розподілу доходів, цінності, кооперації, з одного боку, активно розвивається доробок вітчизняної економічної науки, а з другого — здійснюється сміливий синтез її традицій та авторських інновацій, які, своєю чергою, є синергією системних авторських досліджень провідних на той час класичних, марксистських, неокласичних, історико-економічних та інституціональних теорій.

Зазначений подвійний синтез був би неможливим, якби не живився зі світоглядних і філософських національних джерел, які наповнювали національні економічні пошуки багатим універсумним змістом. У відповідності до православних ідей вседності та всевітності зміст і простір економіки не обмежуються ринком, вона постає як складна людиновимірною системою з різними технологічними, соціально-економічними, соціальними укладами, ринковим і неринковим секторами, механізмами ринкового, державного та громадянського регулювання. До того ж, на відміну від ортодоксії, вона розглядається в контексті, у взаємозв'язку з іншими сферами людської життєдіяльності — екологічною, соціальною, духовною, політичною. Погляд М. Туган-Барановського спрямований не на *homo economicus*'а неокласичного «зразка», а на людину-особистість, її багатовимірну економічну діяльність. Ця особистість далека від суто суб'єктивістського гедонізму та утилітаризму, а тому економізований методологічний індивідуалізм ніколи не був «альфою та омегою» досліджень М. Туган-Барановського. Для нього моральність та духовність є ендогенними економічними змінними, не зовнішнім, а внутрішнім змістом економічної діяльності.

Філософськими підвалинами економічних досліджень М. Туган-Барановського були не стільки позитивізм, прагматизм, раціоналізм, скільки збагачена вітчизняною релігійною філософією діалектика та соборність як збирання точок зору. Тому цілком природним є прагнення до органічного синтезу емпіричного, теоретичного та прикладного рівнів наукових досліджень. М. Туган-Барановський, як і більшість батьків-засновників вітчиз-

няної економічної думки — Микола Бунге, Іван Вернадський, Сергій Вітте, Євген Слуцький та ін. — плідно поєднував наукову та практичну діяльність, був активним учасником соціально-економічних перетворень. Українська соборність живила і нахил М. Туган-Барановського до синтетичних, органічних, системних досліджень.

Отже, методологічний патріотизм М. Туган-Барановського полягає у розвитку та використанні у фундаментальних дослідженнях методології субстанційного, генетичного, причинно-наслідкового, а не функціонально-поверхового синтезу. Саме ця методологічна синтетичність та її переможна конкурентоспроможність у порівнянні з методологічним індивідуалізмом ортодоксії дозволили М. Туган-Барановському висунути відому «теорему цінності» та започаткувати синтетичний напрям загальної теорії цінності, який поступово стає панівним та визначальним. Звернімося до ретроспективи та спробуємо віднайти елементи синтезу у більш та менш відомих концепціях і теоріях цінності (вартості).

Теорії вартості та цінності: тестування методологією М. Туган-Барановського

У науковому співтоваристві не знижується увага до марксистської теорії трудової вартості. Так, лідери пострадянського марксизму Олександр Бузгалін та Андрій Колганов активно використовують її потенціал для аналізу сучасного пізнього капіталізму, панування глобального капіталу, а також постіндустріальних тенденцій переходу «по той бік матеріального виробництва», трансформації ринкових відносин¹. У той же час, у марксизмі поки що не вирішені проблеми не лише «взаємозв'язку законів змісту системи та механізмів функціонування її перетворених форм»², а й невідворотних послідовно-паралельних модифікацій базових постулатів теорії трудової вартості та закону вартості. Звісно, пояснювальна сила закону трудової вартості достатньо значуща³, але важко уявити збереження ним ортодоксальних якостей в умовах панування мережевого ринку, віртуального фінансового капіталу, підкорення глобальному капіталу креативних людських якостей⁴. У більшості пострадянських марксистів немає сумнівів щодо історичної безперспективності товарного виробництва та вартості. Але, по-перше, в сучасних умовах важливою є не констатація їх зняття сама по собі, а визначення послідовних етапів останнього, а також конкретних модифікацій вартісних відносин не стільки в обігу, скільки у виробництві. По-друге, необхідно уточнити, що саме у вартісних відносинах піде у небуття, а що і в якому вигляді залишиться після їх зняття. Навіть якщо суспільна форма «загине», що буде з її загальноекономічним змістом, і який це зміст, якщо він існує? Мабуть, у пошуках відповіді на ці та інші питання не обійтися без методології М. Туган-Барановського.

У зв'язку із цим заслуговує на увагу спроба Костянтина Вальтуха сполучити теорію трудової вартості з теорією інформації. Зокрема, пропонується розширене визначення вартості: «Загальний суспільний вияв кількості інформації, що втілена в інгредієнтах антропосфери незалежно від їх перетворення на товари»⁵. Таким чином, К. Вальтух зміщує наголос із суспіль-

ного характеру вартості до її загальноекономічного змісту. Звісно, зведення останнього до кількості інформації, що продукується не лише людиною, а й природою, є, принаймні, дискусійним*, як і впевненість Джона МакКуллоха в тому, що працюють не лише люди, а й тварини. В цьому сенсі зазначена спроба синтезу не може бути визнана вдалою, однак з позицій загальної теорії цінності знаковим є визнання можливої експансії деяких субстанційних характеристик вартості за межі «аборигенної» для неї сфери штучного опредметнення, у цьому випадку — у сферу опредметнення природного**.

Дослідження сучасного міжгалузевого балансу виробництва і розподілу продукції та відповідного економіко-математичного інструментарію для тестування теорії трудової вартості дозволяє з інших позицій поглянути на її постулати та позначити деякі проблемні питання. Наприклад, на думку Мстислава Бодрикова, трансформаційна проблема виникає внаслідок неспівставності ресурсних умов двох логічних моделей⁶ (простого та капіталістичного товарного виробництва). Звісно, що «замість моделі з одним первинним і кількома проміжними ресурсами розглядається модель лише з первинними ресурсами»⁷. Однак чи правомірно на цій підставі стверджувати, що причиною «суперечності» між цінністю та ціною виробництва «є порушення логіки розгортання економічних категорій»⁸? «Якщо товар є базовою абстракцією економічної теорії капіталізму, а абстрактне в тому і полягає, що воно відповідає *всім* конкретним проявам об'єкта, що вивчається, то закон цінності має регулювати товарообмін на *всіх* стадіях сходження та в *усіх* моделях товарної економіки. Тому суперечність між законами цінності та цін виробництва не є „реальною суперечністю об'єкта” (Е. Ільєнков), а породжується помилками його моделювання»⁹. Але в тому і справа, що закон вартості продовжує регулювати товарообмін і в капіталістичній економіці, тільки за допомогою інших форм і механізмів, що переконливо показав Костянтин Тронєв¹⁰, і чію аргументацію не взяв до уваги М. Бодриков. Це проблемне питання теорії трудової вартості передує іншим, які з позицій загальної теорії цінності не менш важливі.

1. Чи доречно відкидати результати дослідження, отримані за допомогою одних методів, надаючи перевагу результатам, отриманим за допомогою інших методів? Доречно, але за умов цілковитої ідентичності аспектів предмета, що досліджується. Якщо ж досліджуються *різні* аспекти останнього, то виправданим є вибір *різних* методів дослідження, і не варто дивуватися різним результатам їх використання. Метод сходження від абстрактного до конкретного адекватніший вивченню генези, сутності та історичної

* Слід погодитись з Андрієм Гриценком у тому, що в методологічному плані такий підхід «є свого роду сучасною інформаційною фізіократією, що розуміє створення вартості як природний процес збільшення висхідного матеріалу за допомогою праці. Тут повністю втрачається соціальна природа вартості» (Гриценко А.А. Развитие форм обмена, стоимости и денег. — К.: Основа, 2005. — С. 106).

** У К. Вальтуха антропосферне виробництво — це єдність постійного відновлення природних умов існування людини та штучного середовища її життя (див.: Вальтух К.К. Информационная теория стоимости и законы неравновесной экономики. — М.: Янус-К, 2001. — С. 168).

долі вартісних відносин¹¹, а міжгалузевий аналіз — дослідженню функціонування форм реалізації останніх, тому збіг дослідницьких результатів був би мало ймовірним. Отже, щодо зазначених результатів слід керуватися принципом компліментарності, а не гетерофобії. До того ж, варто чітко розрізняти функціональні та субстанційні аспекти дослідження.

2. Якщо відмовитись від вивчення вартості як економічного відношення, то «ідея абстрактної праці як внутрішнього змісту цінності» може комусь уявитися «безплідною»¹². Але чи не призведе таке звуження «проблемного поля» до «змістовних помилок»¹³? Акцентуючи увагу на організаційно-економічному «зрізі» вартісних відносин, не слід забувати про інші «зрізи». Перш за все, про соціально-економічний, бо, наприклад, межа між простим і капіталістичним товарним виробництвом може бути втраченою, і тоді бачення трансформаційної проблеми М. Бодриковим виявиться дуже сумнівним. Тому, наголошуючи на загальноекономічному та організаційно-економічному «зрізах» вартісних відносин, не можна залишати поза увагою соціально-економічну проблематику вартості. Синтез має бути повним, а не вибіркоvim.

Останнє зауваження слушне й у випадку розширення «проблемного поля» або об'єкта дослідження. Так, цікава пропозиція Бодрикова моделювати сектор домашніх господарств за аналогією з підприємницьким сектором¹⁴, зокрема, означає, що дослідження виходить за межі опредметнення в область олюднення, тобто виробництва людини, в цьому випадку — в межах домашнього господарства. Але ж чи доречно залишати поза увагою специфіку різних «зрізів» цінності в олюдненні? Якщо не залишати «територію» ортодоксальної теорії трудової вартості, то радше «так», ніж «ні». Якщо ж виходити з більш складного контексту загальної теорії цінності, то, безсумнівно, «ні».

3. Не лише М. Бодриков, а й інші автори віддають перевагу термінові «цінність», а не «вартість» без достатніх пояснень. Між тим, як буде показано нижче, розрізнення цих термінів з позицій загальної теорії цінності має принципове значення.

Порівняно відокремлену групу утворюють економіко-соціологічні концепції деструкції вартості, в яких постринкові та постеконімічні тенденції еволюції сучасних постіндустріальних суспільств виконують роль «могильника» вартості товару як продукту матеріального виробництва. Мова йде про подолання розриву між виробництвом і споживанням, їхню прогресуючу індивідуалізацію, невідтворюваність продуктів і нелімітованість ресурсів, зниження ролі утилітарної та матеріальної мотивації тощо, тобто про процеси, притаманні нематеріальному виробництву, розвитку олюднення та його експансії в опредметнення. Здавалось би, саме час розпочати аналіз змісту й специфіки ціннісних відносин в олюдненні, але перевага віддається іншій проблематиці.

Констатуючи більшу «цільність і комплексність» поняття «цінність» порівняно до поняття «вартість»¹⁵, Владислав Іноземцев докладно аналізує подолання не першої, а останньої й у виробництві, й у споживанні, розвиваючи відповідні марксистські постулати. Привертає увагу характеристика специфічних рис знання та інформації, а також їх розгляд переважно як

ресурсів виробництва матеріальних продуктів, а не результатів олюднювальної діяльності. Це цілком відповідає авторській концепції деструкції вартості внаслідок не стільки власне ендогенних процесів у опредметненні, скільки екзогенних перманентних «шоків» з боку олюднення. До речі, на думку В. Іноземцева, провідні зарубіжні прихильники економічної теорії інформації (Фріц Махлуп, Джозеф Стігліц, Кеннет Ерроу) уникають визнання неможливості вартісної оцінки нелімітованих благ на засадах неокласичних трактувань вартості та ціни, а тому віддають перевагу аналізу факторів, що впливають на ціну інформації у ситуаціях невизначеності, асиметрії, морального ризику тощо¹⁶. Отже, проблематика синтезу поступається проблематиці диференціації та факторності.

У сучасних, переважно соціологічних, концепціях вартості, що створюється знанням (Таїчі Сакаїя), символічної вартості (Жан Бодрійяр, Мішель Фуко), прихованої вартості (Томас Стюарт), диференційованої вартості (Олвін Тоффлер), віртуальної вартості (Майкл Мелоун, Людвіг Едвінсон)¹⁷ констатується зростання «невловимості» вартості індивідуалізованих продуктів, неможливість їх вартісної оцінки в одиницях ціни або загальної корисності, фракталізація вартості, втрата нею будь-якої основи, «смерть» еквівалентності та тим самим відбиваються деякі реальні постіндустріальні тенденції. Однак у зазначених концепціях усе ж таки переважає не фундаментальний економічний дискурс, адекватний складності проблематики вартості, а характерні для постмодернізму деструктивізм, деконструктивізм, «кліповість». Якщо наслідувати методологію М. Туган-Барановського, пліднішим видається інший підхід: деконструкцію класичних постулатів вартості, коли ознаки такої мають місце, доцільно вивчати не стільки з позицій новомодних явищ, скільки на тому рівні, де вона «конструювалась», — на рівні субстанційних основ і сутнісних якостей.

У цьому сенсі принципово важливими є фундаментальні розробки Андрія Гриценка, Тетяни Артьомової, Владилена Афанасьєва, Олександра Бузгаліна, Андрія Колганова, в яких розвиваються наукові традиції синтезу теорій трудової вартості та граничної корисності. Так, на думку О. Бузгаліна та А. Колганова, теорія трудової вартості «показує глибинні основи відносин товарного виробництва, історичні та теоретичні межі цієї системи, її природу», тоді як теорія граничної корисності «виводиться з першої через складний ланцюжок опосередкувань і вказує на фіктивний... зміст справді наявних перетворених форм — певних функціональних залежностей у співвідношенні попиту, пропозиції тощо»¹⁸. В. Афанасьєв вважає, що по відношенню до теорій трудової вартості та граничної корисності слід керуватися принципом наукової компліментарності, а не ідеологічної гетерофобії. Щоправда, при дослідженні взаємодії обох теорій В. Афанасьєв дотримується цього принципу лише частково, обмежуючись імплантацією окремих положень теорії граничної корисності до «тканини» теорії трудової вартості¹⁹. Але ж імплантація далека від наукового синтезу.

У фундаментальній та перспективній соціально-часовій теорії вартості А. Гриценка синтез теорій трудової вартості та граничної корисності здійснюється на субстанційному рівні, що забезпечує соціально-часовій теорії вартості статус безпосередньої «послідовниці» теореми цінності М. Туган-

Барановського та відкритість у майбутнє²⁰. З позицій загальної теорії цінності принципово важливим є «виведення» вартісних відносин не лише в постеконічний світ, а й у сферу олюднення, а також наближення до сутнісного розмежування вартості та цінності. Помітним внеском до загальної теорії цінності слід уважати й фундаментальне положення Т. Артёмової про граничну корисність, вартість і ціну як перетворені форми економічної цінності, що утворюють її єдину сутність²¹. Звісно, важливо враховувати, що вихідним «місценодженням» і теорії трудової вартості, і теорії граничної корисності є сфера предметності, а тому цілком природно дослідницькі традиції, методи, інструментарій, що склалися в цих умовах, використовуються для вивчення сучасних вартісних відносин. Таким є невідворотний та необхідний етап еволюції будь-якої нової теорії.

У зв'язку із цим своєчасною та значимою видається оцінка сучасних теоретичних змін на рівні субстанційних сфер життєдіяльності²². Між сферами предметності та олюднення ніколи не було «залізної завіси», але в сучасних умовах їх взаємодія та взаємопроникнення інтенсифікуються таким чином, що виробництво цілісної людини здійснюється не лише в олюдненні (олюднення в олюдненні або безпосереднє олюднення), а й активно опановує предметність (олюднення в предметності або опосередковане олюднення). Виробництво традиційного продукту здійснюється не тільки в предметності (предметність в предметності або безпосереднє предметності), але й у зростаючих масштабах — в олюдненні (предметність в олюдненні або опосередковане предметності; див. рис. 1).

Це означає, що в обох субстанційних сферах предметні сутнісні людські сили є продуктами предметності або предметноувальної діяльності, а олюднені (втілені в людині) сутнісні людські сили — результатами олюднення або олюднювальної діяльності (див. рис. 2).

Як відомо, фундаментальна економічна наука народжується в умовах капіталістичної індустріалізації, домінування капіталістичного товарного предметності, в якому головними засобами та продуктами є предметні сутнісні людські сили — товари. Тому цілком закономірно об'єктом тодішніх теорій вартості (трудої вартості, граничної корисності, факторів виробництва, витрат) стає капіталістичне предметності, а предметом, — вартість (цінність) предметних сутнісних людських сил — товарів (благ). Іншими словами, увага вчених концентрується на вивченні вартісних відносин у сегменті (підсистемі) А (див. рис. 2) надскладної людинорозмірної

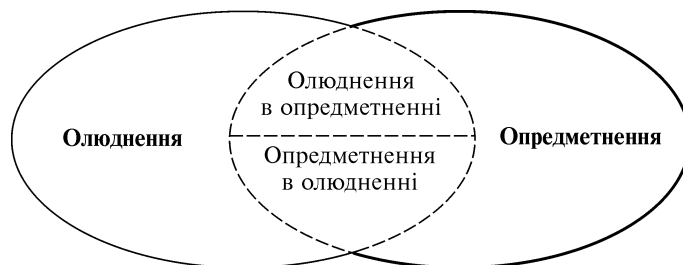

Рис. 1. Взаємопроникнення субстанційних сфер життєдіяльності

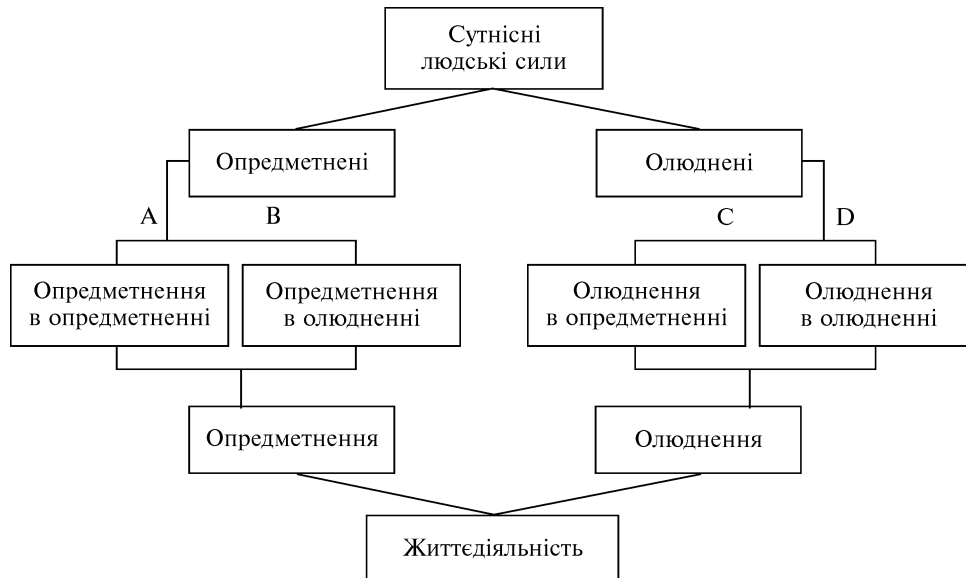

Рис. 2. Субстанційні сфери життєдіяльності та види сутнісних людських сил

системи «життєдіяльність — сутнісні людські сили»*. Окремі аспекти сегментів В, С і D якщо й вивчалися, то лише в контексті головної дослідницької проблематики сегмента А. В тих умовах про будь-які особливі вартісні відносини в сегментах В, С і D майже не йшлося.

Зростання значущості сучасної сфери олюдження, що виявляється, в тому числі, у прогресі економіки знань та інформації, домінуванні нагромаджених олюджених сутнісних людських сил над опредметненими, сприяє докорінній зміні гносеологічної ситуації. В новітніх розробках так чи інакше відображаються важливі об'єктивні тенденції: з одного боку, експансія опредметнення в олюдження супроводжується поширенням в останньому адекватних першому ринково-вартісних форм, а з другого боку, прогрес олюдження та його експансія в опредметнення каталізує деструкцію адекватних опредметненню вартісних відносин. Обидві тенденції підтверджують відомі положення про історичність вартісних відносин, їхню іманентність лише товарному виробництву, про їх поступове відмирання і зняття.

Але ж нові економічні реалії породжують і неортодоксальні питання. Чи пов'язана експансія вартісних відносин в олюдження винятково з проникненням до нього капіталістичного опредметнення, або й самому олюдненню притаманні певні об'єктивні підвалини для народження та генези

* В сегменті А опредметнені сутнісні людські сили є засобами та продуктами опредметнювальної діяльності, тобто опредметнення в опредметненні або безпосереднього опредметнення. В сегменті В опредметнені сутнісні людські сили є засобами і продуктами опредметнювальної діяльності в сфері олюдження, тобто опредметнення в олюдненні або опосередкованого опредметнення. В сегменті С олюдені сутнісні людські сили є засобами і результатами олюдження в опредметненні, тобто опосередкованого олюдження, а в сегменті D — олюдження в олюдненні, тобто безпосереднього олюдження.

вартісних форм? Якщо вартісні відносини підуть у небуття, то що чекає їхні загальноекономічні підвалини? В категоріях діалектики загального й особливого — якщо вартісні відносини суть особливий історичний стан сегмента А, чи є вони особливим деякого загального, яке притаманне не лише сегменту А, але й сегментам В, С і D? Якщо так, то якими є особливі прояви, стани цього загального, адекватні сегментам В, С і D? Чи є вартісні відносини однією з особливих історичних суспільних форм деякого загального для всіх сегментів життєдіяльності змісту?

Наша гіпотеза про субстанційну всезагальність та складність ціннісних відносин полягає в наступному. Людська діяльність є субстанцією та підваиною ціннісних відносин. Визначені змістовні характеристики (інваріанти) діяльності та ціннісних відносин є загальними для всіх сегментів (сфер) життєдіяльності. Але в кожному особливому сегменті відповідно до специфіки діяльності ціннісні відносини та їхні інваріанти набувають особливих форм. Це означає, що в кожному сегменті життєдіяльності зміст ціннісних відносин суть суперечлива єдність загальної та особливої складових. Наприклад, ціннісні відносини в опредметненні та в олюдненні мають і детерміновані інваріантами діяльності загальні, і визначені специфікою відповідно опредметнення та олюднення специфічні змістовні характеристики. В різних суспільно-історичних умовах зазначені характеристики ціннісних відносин набувають відповідних соціально-економічних форм.

У цьому сенсі, наприклад, традиційні вартісні відносини — це історично плинна форма особливих, характерних для опредметнення в опредметненні ціннісних відносин. У таблиці у вигляді спрощеної схеми подано будову ціннісних відносин, яка містить у собі 9 сегментів. У фундаментальній економічній науці найрозробленішою є проблематика вартісних відносин, тобто третього сегменту ціннісних відносин. Щоправда, соціально-економічні форми ціннісних відносин в опредметненні сфери опредметнення не вичерпуються вартісними відносинами. Останні, на думку вчених-марксистів, приходять на зміну натуральним формам та знімаються планомірними. Але чи має зазначена форма якийсь стосунок до

Будова ціннісних відносин згідно з гіпотезою про їхню всезагальність та складність

Субстанційні змістовні інваріанти ціннісних відносин	Діяльність			
	1 Ціннісні відносини			
Особливі змістовні характеристики ціннісних відносин	2 Ціннісні відносини в опредметненні сфери опредметнення	4 Ціннісні відносини в опредметненні сфери олюднення	6 Ціннісні відносини в олюдненні сфери опредметнення	8 Ціннісні відносини в олюдненні сфери олюднення
Соціально-економічні (суспільні) форми ціннісних відносин	3 Вартісні відносини (?)	5 ?	7 ?	9 ?

цінності? Що являють собою ціннісні відносини та їхні соціально-економічні форми в інших сферах життєдіяльності (сегменти 4 і 5, 6 і 7, 8 і 9)? На мій погляд, заданий методологією М. Туган-Барановського розвиток загальної теорії цінності передбачає пошук відповідей на означені запитання й заповнення чисельних лакун у пізнанні об'єктивних реалій, що відбиваються зазначеними сегментами.

До розвитку методології М. Туган-Барановського та загальної теорії цінності

Поширене в новітніх розробках вживання терміна «цінність» замість «вартість» нерідко не пояснюється, хоча має певні ґрунтовні підвалини. Зокрема, йдеться про позицію Карла Маркса, який уже в другому німецькому виданні першого тому «Капіталу» (1873 р.) відходить від притаманного першому виданню термінологічного ототожнення *Tauschwert* і *Wert*^{*} та чітко визначає *Tauschwert* як форму *Wert*. Це просування К. Маркса в теорії, яке було виявлене у зміні категоріального апарату, не було враховане в перекладах «Капіталу» російською мовою²³, і сучасні спроби виправити помилку можна лише вітати. В той же час важливо підкреслити принципovu для долі загальної теорії цінності обставину. Те, що було важко помислити про *вартість*, постає майже очевидним в осмисленні *цінності*. Мова йде про філософське та загальнонаукове значення цього терміна, яке «перевизначили» вчені-економісти, і про ті реальні процеси опредметнення та олюднення, на адекватне відображення яких він «претендував».

З багатьох змістовних характеристик цінності доцільно виокремити субстанційні, а тому загально значимі. Цінність — феномен суспільний, а тому виражає цілком визначений клас взаємопов'язаних суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних відносин, тобто відносин між суб'єктами з приводу їхнього відношення до об'єктів (такими за певних обставин можуть бути і суб'єкти). Субстанційно цінність є відношенням суб'єктивного образу (в тому числі взірця, ідеалу) реального об'єкта до самого реального об'єкта. Оптимальний варіант такого відношення — відповідність реального об'єкта суб'єктивному уявленню про нього, або, говорячи філософською мовою, — відповідність існуючого ідеальному або бажаному²⁴. Як бачимо, цінність є єдністю та синергією трьох базових елементів: 1) реального об'єкта; 2) суб'єктивного образу (взірця, ідеалу) цього об'єкта; 3) відношення відповідності між об'єктом та його суб'єктивним образом. Звісно, що ступінь такої відповідності може коливатися від позитивних до від'ємних значень.

На перший погляд, у зазначеній дефініції суб'єкт-суб'єктні відносини не представлено. Але це не так. Перш за все, вже виділення людиною себе самої з навколишнього світу передбачає певний рівень розвитку людської діяльності, що не може бути не суспільною та концентрує весь спектр суб'єкт-суб'єктних відносин з приводу відносин суб'єкт-об'єктних, у тому числі й ціннісні відносини. По-друге, формування образу об'єкта — цілком

* Саме це ототожнення стало підставою для Миколи Даніельсона під час перекладу першого тому «Капіталу» використати термін «вартість», а не «цінність».

визначена складова людської життєдіяльності, в якій людська діяльність з плином часу Великої історії лише зміцнює свої позиції. Отже, суб'єктивний образ об'єкта — результат життєдіяльності та діяльності суб'єкта — суспільства, взаємодії індивідуалізованих суспільних суб'єктів. Суб'єктивний образ об'єкта — феномен суспільний. А посилення індивідуалізації цього образу свідчить про ускладнення його суспільного змісту.

По-третє, у міру того, як суспільна людина (суспільство) піднімається до висот прогресу, як вона опановує складніші дії та операції свідомої діяльності, відбувається наступне: 1) більш значущими у формуванні образу об'єкта стають суспільні потреби не виживання, а розвитку суб'єкта; 2) перетворення суб'єктом природних об'єктів у відповідності з образами, що детерміновані суспільними потребами, все більше заміщується створенням адекватних цим образам штучних реальних об'єктів; 3) жорсткішими стають імперативи збереження та відновлення природних об'єктів. Таким чином, у процесі діяльності не лише формується ідеальний образ об'єкта, а й забезпечується його реалізація — образ об'єкта стає реальним об'єктом.

По-четверте, разом з ускладненням діяльності та життєдіяльності відповідність образу об'єкта самому об'єкту розгортається в складну систему взаємопов'язаних відповідностей. Мова йде, зокрема, про три підсистеми зазначеної системи, а також про деякі елементи цих підсистем. Перша підсистема обіймає відповідності між різними аспектами образу об'єкта, наприклад, між образом об'єкта і потребами, що його визначають; ступенем задоволення завдяки образу об'єкта адекватних йому потреб та зусиллями з формування цього образу. Елементами другої підсистеми є відповідності між різними аспектами реального об'єкта, в тому числі — між сформованим за образом об'єкта реальним об'єктом і потребами в останньому; рівнем задоволення потреб завдяки реальному об'єкту та зусиллями на його створення.

У третій підсистемі сконцентровано відповідності між різними аспектами образу об'єкта, з одного боку, та різними аспектами реального об'єкта — з другого. Наприклад, між зусиллями з формування образу об'єкта та зусиллями з формування відповідного цьому образу реального об'єкта; рівнем задоволення потреб завдяки образу об'єкта та рівнем задоволення потреб завдяки адекватному цьому образу реальному об'єкту; рівнем задоволення потреб завдяки образу об'єкта та зусиллями зі створення адекватного цьому образу реального об'єкта. Узагальнюючи, неважко помітити, що зазначені відповідності неможливі поза сутнісними взаємозв'язками первинних елементів (засобів, умов, процесів, результату, потреб, інтересів, суб'єкта, об'єкта) олюднення, опредметнення, олюднення та опредметнення. Але ж і діяльність не відбувається інакше, як у системі визначених ціннісних координат.

Така близька «спорідненість» життєдіяльності та ціннісних відносин є продуктом суспільної еволюції. Вже в перших поведінкових інстинктивних реакціях протосуб'єктів протолюдського стада на зовнішні подразники відкривається передісторія, зародки ціннісних відносин: відповідність цього інстинкту цілком визначеному подразнику — об'єкту — означає й відповідність останнього раніше виробленій інстинктивній реакції. Остання, так би

мовити, шукає відповідний собі об'єкт, щоб актуалізуватися. Природні флуктуації та модифікації об'єктів каталізують кумулятивні зміни інстинктивних реакцій. Збільшення станів реальних об'єктів означає відповідне збільшення їхніх втілених в інстинктивних реакціях «образів». Тим самим ускладнюється і процес «вибору» об'єкта, який є адекватним тому чи іншому «образу». В певний історичний момент життєзабезпечувальний вибір стає неможливим без вбудовування в ланцюжок інстинктивних реакцій спочатку окремих, а потім і цілих ланцюжків цілеспрямованих дій. Так з'являються метаповедінка, переддіяльність та протожиттєдіяльність як їх суперечлива єдність, а зазначений вибір доповнюється елементами свідомого впливу протосуб'єкта на реальний об'єкт у відповідності до «образу» останнього.

У мезоліті ускладнення умов і поступова індивідуалізація полювання на середніх і дрібних тварин, початок їх domestикації, поява лука та стріл, використання мікролітів, поглиблення спеціалізації знарядь праці як панівних робочих органів людини, поступовий перехід багатьох общин до сезонно-осілого способу життя, від кровноспорідненої до сусідської общини, ствердження патріархату свідчили про кардинальні зсуви у протожиттєдіяльності. Переддіяльність стає регулярнішою, систематичнішою, усвідомленішою та розділенішою, починає розвиватися на власній основі й у цьому сенсі породжує діяльність. У той же час у метаповедінці відбувається подальше ускладнення несвідомих інстинктивних реакцій, більш значущими стають чуттєво-свідоме і відповідне йому підсвідоме начала. Це означає появу людської поведінки. Поряд і завдяки цим змінам протожиттєдіяльність трансформується в життєдіяльність. Серед умов і предметів останньої підвищується роль штучної, рукотворної природи. Штучні знаряддя праці все частіше використовуються для виробництва штучних знарядь.

Зазначені кардинальні зсуви було б неправильно абсолютизувати та вивиривати з багатого контексту панівного фізичного виробництва общини й кожного общинника. Біоолюднення панує, соціоолюднення та опредметнення зароджуються, а скільки-небудь сталий поділ між ними відсутній. Отже, примітивна і переважно синкретична життєдіяльність і діяльність відповідають тотальній, синкретичній, але вже «вагітній» багатовимірності *цінності*. Головним її суб'єктом, об'єктом і суб'єктивним образом є родова община, а її члени виконують роль окремих атрибутів цінності.

Саме тотальною цінністю роду напівсвідомо керувались наші предки, строго наслідуючи протоінститут таліона в актах кровної помсти, міжродового обміну жінками і продуктами. Мова йде про еквівалентність, рівність саме цілісних, тотальних, синкретичних цінностей жінок та продуктів, що обмінюються, а не про окремі складові цінностей. Так, при обміні жінками напівсвідомо враховувалася цінність їхніх сукупних сутнісних людських сил — і втілених (нагромаджених), і сучасних (актуалізованих), і майбутніх, потенційних (наприклад, можливості народження дітей).

Неолітична революція відкриває новий етап коеволюції діяльності та цінності. Епоха синкретичності поступається епосі їхньої сполученої та когерентної роздільності. Мова йде, принаймні, про три взаємопов'язані напрями їхньої коеволюції. Перш за все, відбувається стійкий поділ житте-

діяльності та діяльності на опредметнення та олюднення, першого — на землеробську, скотарську і ремісничу діяльності, а другого — на духовну, соціальну і політичну. Разом із цим синкретична цінність поділяється на дві особливі складові — економічну (цінність в опредметненні) та соціальну (цінність в олюдненні)*, які адекватні специфіці цих сфер. Однак обмін еквівалентними цінностями олюднених і опредметнених сутнісних людських сил зберігає значущість. Мається на увазі обмін: 1) опредметнених сутнісних людських сил на інші опредметнені сутнісні людські сили; 2) олюднених сутнісних людських сил на інші олюднені сутнісні людські сили 3) олюднених сутнісних людських сил на опредметнені — і в общині, племені, і в перших цивілізаціях (між владною корпорацією та членами общин — виробниками), і в наступних способах виробництва (між власниками та/або виробниками сутнісних людських сил, з одного боку, та споживачами останніх — з другого).

Другий напрям коеволюції діяльності та цінності пов'язаний із процесами відокремлення виробництва, розподілу, обміну та споживання опредметнених і олюднених сутнісних людських сил. Більш очевидні та вивчені ці процеси в опредметненні — в силу цілком зрозумілих історичних причин. Синкретичність зазначених фаз відтворення в епоху привласнювального господарства змінюється їхньою технологічною роздільністю у відтворювальному натуральному господарстві, а потім, в умовах простого та капіталістичного товарного господарства, стійким відокремленням — і техніко-економічним у часі та просторі, й організаційно-економічним у відомих соціально-економічних формах. Відповідним чином диференціюється й економічна цінність.

Розвиваючи позначену ще Арістотелем різницю витрат і корисності як підвалин обміну продуктами, автори та прихильники ортодоксальних теорій вивчають переважно або витратнісну складову економічної цінності (витратнісну цінність), яка притаманніша виробництву матеріального продукту, або кориснісну складову економічної цінності (кориснісну цінність), характернішу для особистого споживання продукту. Робляться спроби теоретичного синтезу витратнісної та кориснісної цінності. Однак специфіка економічної цінності в розподілі та обміні залишається майже не вивченою. Йдеться не про форми, в тому числі перетворені, що їх економічна цінність набуває в цих фазах відтворення, а саме про специфічні та порівняно відокремлені складові економічної цінності, не менш реальні, ніж витратнісна та кориснісна.

Третій напрям коеволюції діяльності та цінності характеризується ускладненням предметних та суб'єктних цінностей, а також їхніх взаємозв'язків, які детерміновано прогресом опредметнення, пізнавальної діяльності та процесами осягнення в цілому. Усвідомлення відмінностей предметних і суб'єктних цінностей приходить до людини разом із виділенням пізнавальної діяльності у складі духовної. Якщо під предметними цінностями розуміти «всю багатоманітність предметів людської діяльності, суспільних від-

* У цьому випадку мається на увазі цінність олюднених сутнісних людських сил як результатів олюднювальної діяльності.

носин та включених в їхнє коло природних явищ»²⁵, тобто природних об'єктів та продуктів опредметнення й олюднення, а під суб'єктивними цінностями — результати відображення предметних цінностей, то стає очевидним, що економічна цінність інтегрована в систему предметних і суб'єктивних цінностей. Їхній історичний прогрес визначає відповідне ускладнення ціннісних відносин, у тому числі розгортання відповідності образу об'єкта самому об'єктові у складну систему відповідностей.

В епоху раннього та зрілого індустріалізму завершується утвердження товарного та ринкового опредметнення, а також капіталізації виробництва матеріального продукту як доміант людської діяльності. Розум учених опановує *homo oeconomicus* та економічну цінність. Доволі визначеною стає специфіка базових елементів цінності в опредметненні. Образ об'єкта диктують, перш за все, особисті матеріальні потреби суб'єкта, сам об'єкт постає як такий, що вимагає відповідних зусиль і витрат для приведення його у відповідність до образу, а саме: економічна діяльність покликана забезпечити відповідність об'єкта до образу. Таким чином, змістовне ядро економічної цінності постає міжсуб'єктивним відношенням відповідності матеріальних потреб і здатних задовольнити їх продуктів опредметнення, тобто суперечливою єдністю кориснісної та витратнісної складових. Отже, відоме твердження про те, що товар має споживчу та мінову цінність, потребує уточнення: саме цінність матеріального продукту, в тому числі й товару, є подвійною. Зазначені складові економічної цінності отримують в товарі (цій історично обумовленій формі продукту) адекватну йому суспільну форму.

Звісно, що виділення кориснісної та витратнісної складових економічної цінності визначено об'єктивною логікою розвитку капіталістичного опредметнення. В умовах домінування капіталізації виробництва масового стандартизованого продукту та ринку продавця в опредметненні провідним носієм відносин між людьми є абстрактна праця, а провідною складовою економічної цінності — витратнісна. Відповідно в олюдненні домінує абстрактна опосередкована олюднювальна діяльність, що формує переважно вузькоспеціалізовану, «однорічну» людину — робітника, який виконує роль ресурсу, фактора виробництва матеріального продукту. Вочевидь, до зазначених процесів адекватніші «витратнісні» теорії та концепції цінності, зорієнтовані на штучне опредметнення.

Підкорення капіталом споживання продуктів опредметнення помітно активізується у другій половині зрілого індустріалізму та завершується в пізньому індустріалізмі. Індивідуалізації та статусності споживання відповідає зростання частки дрібносерійного та індивідуально зорієнтованого опредметнення, домінування ринку покупця над ринком продавця. Це означає, що поряд з абстрактною працею роль носія відносин між людьми активно «опановує» конкретно-опредметнювальна праця. У порівнянні з абстрактним опосередкованим олюдненням зміцнює позиції конкретно-опосередковане олюднення. Хоча в опредметненні все ще домінує людина як фактор, її професійні якості мають адаптуватися до багатоманітності матеріальних продуктів. Оскільки же зміст і форми останніх перманентно змінюються разом зі змінами потреб або навіть випереджаючи їх, імперативною стає не вузька спеціалізація, а полівалентна кваліфікація робітника.

Відповідно посилюється взаємообумовленість конкретного опредметнення й конкретно-опосередкованого олюднення, визрівають сутнісні зсуви в їхніх взаємозв'язках з безпосереднім олюдненням.

Зазначені об'єктивні реалії не могли не позначитися на теоріях цінності. По-перше, «витратнісні» теорії в жодному разі не «зійшли» з наукової «сцени» й активно адаптуються до економічних змін і розширюють спектр витрат, що аналізуються. По-друге, теорія граничної корисності та її «діти» утворили теоретичний фундамент сучасного *main stream* і таким чином утвердили відомі пріоритети розробок кориснісної цінності. Щоправда, останні, за поодинокими винятками, не можуть вийти за межі матеріальних потреб, залишаючи поза увагою потреби соціоолюднення, що прогресують. По-третє, спроби формування синтетичних теорій цінності стають перманентними. По-четверте, цінність олюднених сутнісних людських сил як продуктів олюднювальної діяльності вивчається не безпосередньо й фундаментально, а фрагментарно, відповідно до імперативів удосконалення ортодоксальних теорій. Між тим в умовах сучасного раннього постіндустріалізму виникає принципово нова реальність — безпосереднє олюднення як самоціль. Поряд з абстрактною та конкретно-опредметнювальною працею, а також опосередковано-олюднювальною діяльністю функції носія відносин між людьми починає виконувати конкретно-безпосереднє олюднення. Спроби осмислення нових глибинних процесів і форм їхнього виявлення лише за допомогою інструментарію ортодоксальних теорій цінності важливі, але недостатні.

З огляду на все це цілком актуальною та продуктивною залишається методологія субстанційного синтезу та теорема цінності М. Туган-Барановського. Без повної актуалізації їхнього потенціалу подальший висхідний розвиток загальної теорії цінності та її інтегративно-синтетичного напрямку просто неможливий.

¹ Див.: Бузгалин А.В., Колганов А.И. Пределы капитала: методология и онтология. Реактуализация классической философии и политической экономии (избранные тексты). — М.: Культурная революция, 2009. — С. 344—511.

² Там же. — С. 364.

³ Див.: Вальтух К.К. Информационная теория стоимости и законы неравновесной экономики. — М.: Янус-К, 2001. — С. 7—38.

⁴ Див.: Бузгалин А., Колганов А. Политическая экономия постсоветского марксизма (тезисы к формированию научной школы) // Вопросы экономики. — 2005. — № 9. — С. 41, 42.

⁵ Вальтух К.К. Назв. праця. — С. 193.

⁶ Див.: Бодриков М. Трудовая теория ценности: проблемные вопросы и историческое значение // Вопросы экономики. — 2008. — № 4. — С. 118.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Див.: Тронева К. Учение К. Маркса о стоимости, ее субстанции и форме // Экономические науки. — 1990. — № 7. — С. 4—13; Тронева К. Категории рыночная стоимость и рыночная цена в III томе «Капитала» К. Маркса // Российский экономический журнал. — 2004. — № 1. — С. 62—77.

¹¹ Див.: Бузгалин А.В., Колганов А.И. Пределы капитала: методология и онтология... — С. 368.

¹² Див.: *Вальтух К.К.* Назв. праця. — С. 128.

¹³ Див.: *Бодриков М.* Классическая теория ценности: современное звучание нерешенных проблем // Вопросы экономики. — 2009. — № 7. — С. 117.

¹⁴ Див.: *Бодриков М.* Трудовая теория ценности: проблемные вопросы и историческое значение // Вопросы экономики. — 2008. — № 4. — С. 126, 127.

¹⁵ Див.: *Иноземцев В.Л.* Концепция постэкономического общества: теоретические и практические аспекты: Автореф. дис. ... д-ра экон. наук / Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. — М., 1998. — С. 66.

¹⁶ Там же. — С. 74.

¹⁷ Див.: *Артемova Т.И.* Стоимость и цена: логико-исторический процесс формирования. — К.: Основа, 2006. — С. 246—257.

¹⁸ *Бузгалин А.В., Колганов А.И.* Пределы капитала: методология и онтология... — С. 372.

¹⁹ Див.: *Афанасьев В.* Вклад австрийской школы в развитие трудовой теории стоимости // Вопросы экономики. — 2002. — № 2. — С. 102—117.

²⁰ Див.: *Гриценко А.А.* Развитие форм обмена, стоимости и денег. — К.: Основа, 2005. — С. 84—133.

²¹ Див.: *Артемova Т.И.* Назв. праця. — С. 168, 169.

²² Про субстанційні, первинні та похідні сфери життєдіяльності див. докладніше у праці.: *Тарасевич В.Н.* Экуника: гипотезы и опыты. — М.: ТЕИС, 2008. — С. 163—220.

²³ Див.: *Чеховский В.* О переводе Марксова «Wert» на русский язык // Вопросы экономики. — 2008. — № 2. — С. 154—157.

²⁴ Див.: Ценность: [Электронный ресурс] // Философский энциклопедический словарь. — Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1350/ЦЕННОСТЬ.

²⁵ Там же.

П.М. ЛЕОНЕНКО, С.М. ГОЛУБКА

ВНЕСОК М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО В РОЗВИТОК МЕТОДОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

Серед найрізноманітніших сегментів дослідження суспільства особливе місце посідає проблематика господарства. Хоча господарська діяльність є предметом висвітлення багатьох наук, визначення самого поняття господарства, дослідження його сутності та форм прояву заслуговують на особливу увагу. Адже господарські процеси здійснюються у конкретно-історичних умовах, на мікро-, макро-, мезо- і глобальному рівнях і характеризуються постійними змінами.

Історичний досвід засвідчує, що дослідження господарства доцільно проводити, з одного боку, як галузі науки (у теоретико-практичному та інституційно-еволюційному аспектах), а з другого — як галузі господарювання.

Наука про господарство, особливо в умовах економічного зростання і розвитку, тісно пов'язана із практичними інтересами не тільки окремої людини, а й суспільства, держави. На наш погляд, у своїх теоретичних дослідженнях вона має виходити насамперед із позицій державницьких інтересів, їх єдності з особистими та колективними. Вивчення господарства у такому контексті дає можливість змодельювати цілісну картину генези й еволюції господарського розвитку та виокремити основні аспекти щодо предмета дослідження. Серед них, у першу чергу, — обґрунтування необхідності та актуальності постановки питання про господарство у процесі становлення і розвитку економічної науки; відображення взаємозв'язку і взаємопереплетіння в економічному розвитку загального, особливого й одиничного; проведення дослідження з урахуванням значення та ролі людини в господарській діяльності, а також інших економічних та інституційних чинників.

На нашу думку, слід також виділити ключові підходи представників української економічної думки минулого, яких доцільно дотримуватися при висвітленні питань господарства, та враховувати їхні теоретико-методологічні здобутки. В цій ділянці дослідження особливо важливо на основі ретроспективного аналізу розкривати сутність господарства, виокремлювати загальні та особливі теоретико-методологічні основи його дослідження на кожному історичному етапі суспільного розвитку; систематизувати знання про господарство для подальшого його практичного використання тощо. Якраз ці засадничі аспекти дослідження господарства пронизують наукову творчість М. Туган-Барановського.

Дослідник української економічної думки професор Степан Злупко слушно привертав увагу насамперед до історичного та соціального аспектів

висвітлення господарства у творчості М. Туган-Барановського: «Вчений досліджує поведінку не абстрактного господаря, поза умовами історичного соціального середовища, але господаря в умовах існуючого вільного господарства в межах діючого цивільного права»¹. Поважаючи волю і свідому господарську діяльність людини, М. Туган-Барановський вважав, що мислителі на початку зародження економічної думки приділяли недостатньо уваги конкретному і всебічному визначенню поняття «господарство», яке було і залишається однією з найважливіших категорій економічної науки. Разом із тим він виділяв дві найпопулярніші групи вчених за підходами до визначення поняття господарства. Представники першої виходили з кінцевої мети господарської діяльності та виду потреб, яким ця діяльність служить, а представники другої — з характеру господарської діяльності та її внутрішніх властивостей².

У своїх дослідженнях М. Туган-Барановський враховував двоїстий характер науки про господарство, виходячи із двоякого характеру господарського процесу внаслідок участі в ньому людини і природи. Вчений указував, що процес господарювання відбувається між людиною і природою, тому, розглядаючи людину в цьому процесі, ми стоїмо на позиції економіста, а беручи до уваги природу, ми переходимо до точки зору техника³. Слід підкреслити, що у трактуванні цього процесу (так само, як й інших) М. Туган-Барановський був прихильником людиноцентричності. Зокрема, свідченням цьому є його твердження: «Для економічної науки важлива лише людина, але не просто як живий організм, а як суб'єкт психічних переживань»⁴.

Щодо підходів до тлумачення поняття «господарство», то українському вченому більш імпонувала позиція другої групи, представники якої наголошували: господарство — це будь-яка діяльність, що відповідає господарському принципу, під яким малось на увазі прагнення досягати з найменшими затратами найкориснішого результату. «Господарський принцип є не що інше, — писав М. Туган-Барановський, — як вимога якомога бережливішого витрачення сил»⁵. Заради справедливості слід зазначити, що жоден із наведених вище підходів до визначення господарства не задовільнив українського вченого. Вони повинні бути визнані як такі, що не встановлюють конститутивних ознак господарської діяльності. Розглянуті визначення наголошують на відмінних ознаках господарства лише в суб'єктивній сфері переживань господарюючої особи; визначення першої групи — у сфері потреб індивіда, визначення другої групи — в характері його діяльності. На противагу обом підходам учений обґрунтовує свій: «Але господарство є актом двостороннім, актом взаємодії між людиною і оточуючою її природою. Саме в цьому і криється об'єктивна ознака, яка найчіткіше відрізняє господарську діяльність від усіх інших»⁶.

При розкритті сутності господарства та виробленні його категорії М. Туган-Барановський важливого значення надавав урахуванню здобутків зарубіжних науковців у висвітленні ролі та місця господарства в суспільному поступі. Він симпатизував поглядам представників німецької історичної школи (Вільгельм Рошер, Фрідріх Ліст, Карл Кніс та ін.), «які, поруч з егоїстичними інтересами суб'єктів господарювання, звертають увагу на такі

мотиви, як почуття громадськості, обов'язку, родинної гідності, що керують господарською чинністю людини. Тобто те, що належить до духовної сутності людини»⁷. Видатний учений і державний діяч Микола Бунге про-рокував, що «історичний напрямок із кожним роком буде дедалі більше здобувати послідовників і займе належне йому по праву місце в літературі нашої науки»⁸. М. Туган-Барановський вважав, що М. Бунге став істинним реформатором економічної політики саме тому, що був теоретиком і «прийшов на посаду Міністра фінансів як добросовісний вчений, який був добре обізнаний з економічною наукою, економічною та фінансовою політикою Заходу»⁹.

Український учений, розглядаючи господарство та усвідомлюючи необхідність і плідність всебічного пояснення явищ і процесів у галузі господарювання, особливого значення надавав не тільки економічним (праця, земля, капітал), а й позаекономічним, зокрема інституційним, факторам. Адже господарська діяльність якраз і залежить від усіх цих рушійних сил. М. Туган-Барановський розглядав господарську діяльність у нерозривному зв'язку зі змінами характеру залежності суспільного життя від зовнішніх умов природи. Він уважав, що господарська діяльність людини — це її взаємодія із зовнішньою природою, тому умови зовнішньої природи не можуть не впливати на господарство (клімат, геологічні та ґрунтові особливості, географічне положення країни тощо). Природа також ставить зовнішні межі людської діяльності¹⁰. Як приклад поступового визволення форм господарства з-під влади зовнішньої природи вчений наводить факти з історії шляхів сполучень: господарський розвиток із плином часу створює нові штучні шляхи сполучень (залізниці, дороги з покриттям, тунелі, канали тощо)¹¹.

Український учений не лише розкрив зміст і значення поступового звільнення людства від підкорення зовнішній природі, а й сформулював положення (по суті — об'єктивний закон) про взаємозв'язок між цією залежністю і розширенням кола можливостей людини у процесі її господарської діяльності. Надзвичайно важливо, що розширення кола людських можливостей він пов'язував не тільки з матеріальними силами (факторами), а й із соціальними, інституційними, духовними. «Ланцюг, який зв'язує людство із зовнішньою природою, ніколи не розривається, він продовжується, і загальний розвиток стає вільнішим у тому розумінні, що він все більше визначається своїми власними, внутрішніми, соціальними, духовними, а не зовнішніми, посторонніми, матеріальними силами, — наголошував М. Туган-Барановський. — Залежність від зовнішньої природи ніколи не закінчується, але зі зростанням культури стає все більш різноманітною, безпосередньою і віддаленою, щораз більше ускладненою впливом соціальних факторів»¹².

Із часу виходу в світ першого видання «Основ політичної економії» М. Туган-Барановського, у першому розділі яких розкрито характер співвідношення зовнішньої природи і господарства та, по суті, сформульовано всезагальний закон зміни характеру залежності сучасного життя від зовнішніх умов природи в процесі історичного розвитку людини, минуло більше століття. За цей час і зовнішня природа, і людське суспільство зазнали чимало значних змін, пов'язаних із дією цього закону. Насамперед ідеться

про мережу глобальних проблем (демографічних, екологічних, ресурсно-технологічних і т. д.), з якими стикається людство та які воно повинно неодмінно вирішувати, щоби вижити. Серед них загострилась, а відтак стала ще актуальнішою для наукових досліджень, проблема необхідності та перспектив переходу національної та світової економік до нової, більш гнучкої та збалансованої моделі економічного зростання та розвитку.

У теоретико-методологічному арсеналі М. Туган-Барановського провідну роль відіграє аналіз економічних інтересів. Вихідним і кінцевим пунктом цього аналізу, віссю, навколо якої він обертається, є визнання людської особистості верховною цінністю життя, необхідності її гармонійного розвитку, всебічного розвитку її здібностей та особливостей.

На наш погляд, такий гуманістичний підхід ученого продовжує залишатись актуальним і для сьогодення, хоч у новітній історико-економічній літературі це питання і викликає дискусії. З певною часткою умовності виділимо чотири великі блоки питань економічної науки, пронизані вченням про економічні інтереси: 1) методологія політичної економії; 2) розвиток народного господарства; 3) диференціація суспільства; 4) методологія економічної історії та історії економічної думки. Перші два блоки, згідно з поглядами вченого, належать до загального вчення про народне господарство, третій — до виробництва, а четвертий — до загального вчення про історико-економічні науки. Зрозуміло, що маємо ланки загального політекономічного вчення. На основі аналізу окремих методологічних питань цих ланок (блоків), здійсненого нашим видатним науковцем, висвітлимо питання про специфічне трактування вченим зв'язку предмета політичної економії, різних її складників, факторів виробництва з економічними інтересами.

Своєрідне становище політичної економії серед усіх суспільних наук М. Туган-Барановський вбачав у тому, що вона викликає небачене для інших суспільних наук живе зацікавлення сучасних людей і водночас найчастіше заперечується її науковий авторитет, піддаються критиці з різних боків її теоретичні положення. Вчений визначав загальну причину такого становища політичної економії особливостями її предмета — народного господарства, господарських відносин, у процесі якого ця наука втручається в галузь найпотужніших і панівних інтересів. З існуванням глибокої та неминучої суперечності цих інтересів, характерної для капіталістичного ладу, М. Туган-Барановський пов'язав неминучість конфлікту висновків політичної економії з господарськими інтересами тих чи інших груп населення, відсутність загального визнання її положень, опір ворожого інтересу науковим доводам. «Ось чому авторитет політичної економії такий хиткий в суспільній думці», — зробив висновок учений. Водночас він звернув увагу на такий парадокс: «Що глибше захоплює ця наука природу суспільно-економічних відносин, то завзятіше відкидаються її висновки тими, чиїм інтересам ці висновки суперечать». Звісно, такі положення на початку ХХ ст. вже не були новими чи невідомими світовій або вітчизняній економічній науці. Проте новим і оригінальним було вирішення визначним українським ученим реальних проблем. Як відомо, К. Маркс та його ортодоксальні послідовники із протилежності класових інтересів в умовах капіталізму, їх про-

голошуваного загострення тощо вивели кілька «законів» розвитку політичної економії та історико-економічних наук. Серед них: 1) класовий, партійний характер цих наук і, таким чином, існування буржуазної, дрібнобуржуазної та пролетарської політекономії; 2) існування вульгарної (ненаукової, псевдонаукової) політекономії як результат її розвитку після 30-х рр. XIX ст. і наукової, пролетарської, політекономії; 3) перманентна криза «вульгарної буржуазної політекономії» і, на противагу їй, творчий розвиток наукової марксистської політекономії; 4) протилежність предметів, методів і понятійно-категоріального апарату зазначених вище політекономії і т. д. Навіть під час періоду «легального марксизму» у своїй творчості М. Туган-Барановський не лише не поділяв таких поглядів, а й розвивав економічну науку з діаметрально протилежних наукових позицій.

На відміну від природознавства (як теоретичного, так і практичного) в галузі політичної економії виникає реальна проблемна ситуація, зумовлена наявністю в кожного суспільного класу своїх особливих економічних інтересів. Вона має значення для теоретичної і практичної частин політичної економії. Звідси випливає висновок про неможливість єдиної економічної науки і визнання необхідності її розпаду на різні теоретичні побудови в залежності від різних господарських інтересів. Однак такий висновок М. Туган-Барановський вважає надто поспішним. Розв'язання реальної проблеми вчений знаходить у прийнятті етичної точки зору, згідно з якою моральна свідомість далеко не рівнозначна свідомості відповідно до класових інтересів, і визнання певного вольового акту в моральному відношенні добрим або поганим не залежить від будь-якого особистого інтересу. «Стаючи на позицію етики, ми одержуємо, відповідно, можливість піднятися над протилежністю інтересів і знаходимо практичний інтерес, загальнообов'язковий для всіх людей з нормальною моральною свідомістю, — вважав М. Туган-Барановський. — Центральною ідеєю сучасної етичної свідомості є сформульована Кантом ідея верховної цінності, і як висновок звідси, рівноцінності людської особистості. Всяка людська особистість є верховною метою в собі, тому-то всі люди рівні як носії святині людської особистості». Вчений стверджує, що це і визначає верховний практичний інтерес, з погляду якого може бути побудована єдина політична економія.

Під цим кутом зору М. Туган-Барановський аналізував, зокрема, питання про так звані фактори виробництва, суспільного поділу праці, диференціації суспільства та інші. Він заявив про свої спроби остаточно покінчити із традиційним ученням про три фактори, логічну категорію господарства та історично перехідні суспільні форми, в яких відбувається історичний процес. М. Туган-Барановський вважав учення про фактори виробництва (землю, працю, капітал) неправильним і шкідливим на тій підставі, що воно не виходить із уявлень про цілісну людську особистість. Прирівнювання робітника до знаряддя праці та землі означало розгляд його як звичайний засіб виробництва, а не як мету. «Небезпека такої класифікації полягає у тому, що вона затемнює цю основну точку зору, яка повинна бути панівною у політичній економії, — вважав науковець. — На практиці ця класифікація спричинила дуже багато шкоди політичній економії і зовсім переплутала багато її учень». До таких учень М. Туган-Барановський відніс і вчення про

розподіл Жана-Батіста Сея, що базувалося на теорії трьох факторів виробництва. Український учений вважав цю теорію засобом виправдання нетрудового доходу, тобто упередженою, апологетичною. Висновок М. Туган-Барановського був безкомпромісним: «Взагалі, учення про три фактори виробництва прикрашені інтересами капіталістичного класу, для якого робітники дійсно лише засіб виробництва, і тому це не повинно розглядатися в політичній економії, яка визначає робітника такою ж самоціллю, як і будь-яку іншу людину»¹³.

Нетрадиційним був також підхід українського науковця до питання про продуктивну та непродуктивну працю та про дискусії навколо цього питання. М. Туган-Барановський зазначив, що подібний поділ праці у свій час відіграв дуже велику роль у політичній економії, і проаналізував точки зору на це питання французьких фізіократів, А. Сміта, К. Маркса. Суперечки своїх сучасників щодо питання про поділ праці на продуктивну і непродуктивну він уважав «чисто схоластичними дебатами» і запропонував замінити традиційну класифікацію поділом праці на господарську та негосподарську.

Очевидно, було б явним перебільшенням на підставі викладеного вище назвати М. Туган-Барановського одним із родоначальників теорій постіндустріалізму. Проте вважаємо доречними міркування тих відомих українських учених (Анатолія Гальчинського, Світлани Сіденко, Анатолія Чухна та ін.)¹⁴, які в дослідженнях генези та розвитку постіндустріального інформаційного суспільства широко використовують ідеї М. Туган-Барановського про соціальний ідеал, визнання людської особистості верховною цінністю життя, матеріальні та духовні чинники соціально-економічного розвитку та ін.

Фактор «праця» М. Туган-Барановський, як і більшість українських учених, розглядав в уособленні через людину, тобто в одухотвореному, національно гідному та культурно облагородженому прояві. Науковець наголошував: «Мотиви й інтереси негосподарського роду мали особливо великий вплив на розвиток господарства»¹⁵. Такому підходу співзвучний за формою і змістом інституційний аналіз видатного сучасного представника українського зарубіжжя, громадського діяча та мецената, дійсного члена Римського клубу, одного з основоположників української школи господарознавства Богдана Гаврилишина. «На наснагу до праці впливають, — наголошує він, — релігійні вірування; сприйняття праці як необхідності; як форми зобов'язання перед сім'єю, соціальною групою, нацією; як способу задоволення матеріальних і соціальних потреб або як способу самореалізації»¹⁶.

Звісно, М. Туган-Барановський не був єдиним серед тих учених, хто звертав увагу на необхідність і важливість впливу духовних сил на весь господарський процес.

Гуго Мюнстерберг також висловлював цікаві міркування про сутність господарського духу і власну самостійну цінність господарства. Завдяки йому, писав німецький учений, природа досягає ніби свого завершення і в цьому полягає самостійна цінність господарства¹⁷. Український учений погоджується з Г. Мюнстербергом у тому, що господарство, як і всяка інша культурна справа, має свій пафос. Проте водночас він зауважує, що і в

цьому випадку господарська діяльність залишається засобом, а не метою в собі. Остання втілена у зовнішніх результатах господарської діяльності, завдяки якій створюється багатство, навіть якщо би власник цим багатством і не користувався¹⁸.

Особливу увагу привертає заочна полеміка українського вченого з німецькими науковцями, зокрема представниками історичної школи, із приводу дослідження основ ретроспективного аналізу господарства на різних історичних етапах суспільного розвитку. Так, при розгляді трифазної схеми господарського розвитку німецького економіста Бруно Гільдебранда (натуральне, грошове і кредитне господарство) М. Туган-Барановський визнає її переваги порівняно з попередніми схемами. Однак учений вважає, що й вона не може бути визнана цілком вдалою. На думку дослідника, головна оригінальність цієї схеми полягає в конструктивній третій фазі — фазі кредитного господарства. Проте він слушно зауважує, що кредитне господарство неправильно протиставляти грошовому, оскільки кредит базується на грошах. Кредитне господарство є також грошовим господарством, хоч і ускладненим або видозміненим¹⁹.

Аналізуючи зміст популярної на той час схеми розвитку народного господарства видатного німецького економіста Карла Бюхера, український учений пов'язував її успіх з урахуванням реальних фактів, згрупованих із надзвичайною майстерністю навколо однієї центральної ідеї. В основу своєї схеми К. Бюхер поклав одну визначену ознаку — довжину шляху, який проходить продукт від виробника до споживача. Процес господарського розвитку поділений на три стадії: замкнуте господарство (виробництво для власного споживання); міське господарство (виробництво дрібних самостійних виробників один для одного); народне господарство (циркуляція продукту)²⁰.

Однак, на думку українського вченого, незважаючи на всі переваги такої схеми, вона не могла бути визнаною загальним законом господарського розвитку. Схема надзвичайно спрощувала реальність, об'єднуючи під однією рубрикою найрізноманітніші господарські типи, до того ж на прикладі лише господарської історії Західної Європи²¹.

Подальший теоретико-методологічний підхід М. Туган-Барановського до цієї проблематики полягав у виокремленні та дослідженні одиничного і народного господарств, спільного і найхарактерніших відмінностей між ними. Вчений ретельно проаналізував праці зарубіжних учених, зокрема Карла Менгера, який одиничне господарство протиставляв народному як частинку цілого, і з урахуванням результатів цього аналізу обґрунтував свою концепцію із цього питання. Згідно з нею успіх ізольованого одноособового господарства, наприклад селянської сім'ї, яка існує винятково за рахунок продуктів власної праці, суттєвим чином залежить від міри раціонального ведення в ньому в технічному плані, плані медицини і гігієни праці операцій виробництва. Господарський процес у цьому разі досить простий, а потреби господаря визначають напрямок господарської діяльності. Вчений переконаний, що весь господарський процес одноосібних господарств визначається свідомою волею і думкою господаря, а успіх такої господарської діяльності залежить від зовнішніх умов виробництва і рівня технічних

знань господаря. Цілком природно постає запитання: «Чи є в межах ізольованого одиничного господарства місце для економічної наукової дисципліни?»²².

М. Туган-Барановський вважав, що господарство потребує певного плану, створення якого необхідне для кожного господарства, але це — галузь не теоретичної науки, а практичного мистецтва²³. Ще однією причиною неможливості виникнення на основі ізольованого одиничного господарства особливої господарської науки вчений вважав відсутність у достатній кількості необхідного матеріалу²⁴. Розглядаючи вільне мінове господарство, М. Туган-Барановський доходить висновку, що саме його специфічні властивості та закономірності і є новою теоретичною проблемою, яка вимагає для свого вирішення відповідної особливої науки.

Цікавим теоретико-методологічним підходом М. Туган-Барановського є також спроба порівняння ізольованого одноосібного господарства з їх групою. Вони вільні у своїх господарських діях, юридично незалежні один від одного, але пов'язані між собою обмінними операціями. У цьому випадку, зазначає вчений, кожен окремий власник є формально незалежним, однак він працює також і на інші господарства, перебуваючи в реальній залежності від них. Науковець зауважує, що результат господарської діяльності визначається не тільки господарськими розрахунками кожного окремо взятого власника, а й відповідними умовами суспільного ладу.

Одиничні господарства пов'язані між собою суспільним організмом, кожне з них — це окремий його елемент, який не тільки визначає цей організм, але водночас визначається ним. На основі такого бачення М. Туган-Барановський прийшов до розуміння народного господарства як сукупності юридично вільних, але пов'язаних обміном одиничних господарств²⁵. Разом із тим він розкрив суттєві відмінності між одноосібним господарством, що регулюється волею і свідомістю окремого господаря, та народним господарством, яке є стихійним і не має власника, хоч і є продуктом «взаємодії всієї множини регульованих індивідуальними свідомостями одноосібних господарств»²⁶. Науковець наголошує, що народне господарство не підкоряється у своїй життєдіяльності якомусь певному плану, але функціонує так, ніби такий план існує. «Це внутрішня закономірність народного господарства, невидимий механізм, за допомогою якого підтримується зв'язок між одноосібними господарствами та визначається їх взаємодія», — зазначає вчений²⁷.

Особливу роль у процесі господарювання М. Туган-Барановський відводить інституту держави. При цьому він наголошує на дії в реальному народному господарстві сил двоякого роду: по-перше, несвідомих, стихійних сил взаємодії одиничних господарств; по-друге, свідомого і цілеспрямованого регулювання господарських процесів суспільною владою, перш за все державою, тому що народне господарство — це не тільки стихійний комплекс одноосібних господарств. Держава обмежує свободу дій одноосібних господарств і підкоряє їхню діяльність певному плану, передбаченому нею, уподібнюючися до окремого власника. Вчений зауважує, що в основі державного регулювання народного господарства лежать свідомо воля і тверезий розрахунок, властиві й окремому господарству²⁸.

Згідно з поглядами М. Туган-Барановського стихійні сили народного господарства — це не що інше, як суспільні відносини людей, які беруть участь у міновому господарстві. Кожен його учасник вступає у взаємовідносини з іншими учасниками, а така залежність між людьми і становить суспільні відносини мінового господарства. Воно не є застиглою і незмінною господарською системою, а перебуває у процесі конкуренції, у постійному та безперервному розвитку²⁹.

Заслужують на увагу теоретико-методологічні підходи М. Туган-Барановського та його внесок у систематологію господарства. Український учений критично сприймав основні ідеї відомого австрійського вченого К. Менгера щодо основоположної господарської системи в економічній теорії. Він уважав рішення К. Менгера, який пропонував зупинитися на вивченні якогось одного господарського устрою, абсолютно незадовільним³⁰.

На відміну від австрійських і німецьких учених, що розробляли численні схеми стадій господарського розвитку, а також претендували на вироблення певної загальної схеми світового розвитку, М. Туган-Барановський пропонував обмежитися класифікацією різних господарських систем. Він запропонував їх поділ на дві обширні групи: гармонійні та антагоністичні. Згідно із запропонованою вченим класифікацією група гармонійних господарських систем охоплювала: первісне господарство, яке здебільшого не знало приватної власності на засоби виробництва і майже не знало обміну; товарне господарство дрібних самостійних виробників; поки що майбутнє соціалістичне господарство, за якого засоби виробництва належатимуть широким групам виробників. Група антагоністичних господарських систем включала такі три системи: рабського господарства, коли робітник є власністю власника засобів виробництва; кріпосного, в якому власники засобів виробництва мають право на працю робітника; капіталістичного, за якого робітник юридично вільний, але економічно змушений працювати на користь власника засобів виробництва як позбавлений цих засобів³¹.

Характеризуючи господарські системи антагоністичного типу, включаючи й капіталістичну, М. Туган-Барановський указував, що в них неминує виникати антагонізм між різними суспільними групами — можливість для однієї суспільної групи перетворити іншу на звичайне знаряддя праці. Слід підкреслити, що у міркуваннях про групу гармонійних господарських систем учений виклав своє бачення на гіпотетичне на той час соціалістичне господарство³².

На жаль, у своїй науковій системі М. Туган-Барановський розглядає розвиток українського господарства фрагментарно і занадто скупо. Очевидно, це пов'язано з тим, що більшість українських земель на той час входила до складу Російської імперії. Натомість аналіз господарського розвитку в Росії висвітлений досить широко і глибоко. При цьому вчений констатував наявність глибоких розбіжностей між умовами російського та західноєвропейського господарського розвитку. З його точки зору найважливішою основою таких розбіжностей є відсутність в історії Росії стадії міського господарства. М. Туган-Барановський вважав, що в давній Росії не було міста у такому розумінні, в якому воно існувало в середньовічній Західній

Європі. В Росії місто було насамперед адміністративним і торговим центром, а саме виробництво перебувало за його межами³³. До однієї з корінних відмінностей історичного розвитку Росії вчений відносив таку обставину: «Ніде рабство не пустило таких глибоких коренів у народне життя, як в Росії. І, що найбільш суттєве, рабство в нас не відмирало, в міру поступового ходу історії, а все тісніше спліталось з нашим господарським і соціальним ладом»³⁴. Новітні історико-економічні дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців підтверджують і розвивають це положення³⁵.

Господарські системи поступово змінювались, але вони не створювали собою обов'язкових рівнів господарського розвитку. В багатьох випадках спостерігалася така послідовність зміни господарських систем: первісне гармонійне господарство; антагоністичне рабське господарство; антагоністичне кріпосне господарство в селі та одночасно гармонійне господарство дрібних виробників у містах; антагоністичне капіталістичне господарство. При цьому вчений зазначає, що така послідовність не може вважатися загальним законом розвитку всіх народів. Наприклад, у Росії і Північній Америці рабське господарство розвивається поряд із капіталістичним, а первісні народи в європейських колоніях безпосередньо переходять від первіснообщинного господарства до капіталістичного, минаючи всі проміжні стадії³⁶.

Закони розвитку капіталістичного господарства, на відкриття яких претендував К. Маркс, М. Туган-Барановський трактував не як еволюційні закони типу біологічного розвитку, а як закони зовсім іншого логічного порядку — причинно-функціональної залежності, як результат взаємодії господарств, пов'язаних між собою обміном. «Завданням політичної економії, — наголошує вчений, — є встановлення загальних формул цих залежностей»³⁷. З'ясування цих залежностей відбувається шляхом використання різних методів дослідження, насамперед дедукції та індукції, логічного та історичного.

Зміст «Основ політичної економії» М. Туган-Барановського свідчить, що вчений правильно врахував уроки *Methodenstreit* («спору про методи»), суть якого звелася до вирішення питання про пріоритетність методу — індукції чи дедукції. Український науковець зробив такий висновок: «Погляд Менгера, який признав рівноправність обох методів, кожного у своїй сфері, став більше-менше загальноприйнятим, що підтверджує хоча б розділ про методологію політичної економії у новітньому курсі визнаного політичною економією школою Шмоллера. Справа в тому, що наука політичної економії охоплює собою кілька наукових дисциплін, які глибоко відрізняються одна від одної за своїми методологічними підходами»³⁸. М. Туган-Барановський обґрунтував поділ політичної економії на теоретичну і практичну економічну науку. У свою чергу теоретичну політичну економію він поділяв на: 1) абстрактну і 2) конкретну. Залежно від їхнього змісту і завдань дослідник у кожній із цих частин використовував переважно один із зазначених вище методів (в абстрактній — дедукцію, в конкретній — індукцію).

Як бачимо, теоретико-методологічний аналіз господарства в науковій системі М. Туган-Барановського тісно пов'язаний із виходом на вивчення

центральных питань методології економічної науки — предмета і методів політичної економії. Типовим є розгляд предмета класичної політичної економії як багатства нації, народного добробуту. Проте при ретельнішому розгляді питання про предмет класиками помітні важливі нюанси в його розумінні. Повною мірою це стосується і трактувань предмета економічної теорії неокласиками. У будь-якому разі уявлення науковців про предмет політичної економії (економічної теорії), включаючи і М. Туган-Барановського, існують у межах її певних шкіл та напрямів (див. табл.). Це накладає свій відбиток як на специфічне (особливе), так і на загальне (універсальне), в розумінні питань методології представниками цих шкіл і напрямів.

Водночас доречно звернути увагу на важливі спільні підходи вітчизняних і зарубіжних економістів при визначенні предмета політичної економії. *Перший*. Хоча предмет визначався по-різному, але в основі визначення лежали економічні відносини між людьми, з якими пов'язувалися багатство націй, народний добробут. *Другий*. Підкреслювався тісний зв'язок такого вивчення з об'єктивними економічними законами, що управляють господарством. *Третій*. Бралася до уваги історичність, тобто змінність, економічних відносин людей. *Четвертий*. Вивчення цих відносин пов'язувалося з дією та взаємодією різноманітних чинників, із впливом економічної політики держави на ці чинники. *П'ятий*. Визначення предмета політичної економії пов'язувалося не лише зі сферою матеріального виробництва, а й з нематеріальним, духовним виробництвом і державною діяльністю. *Шостий*. Наголошувалося на зв'язку політичної економії як науки з моральністю, етикою.

М. Туган-Барановський вважав політичну економію наукою, що вивчає відносини господарювання в умовах товарного виробництва і стихійні економічні закони, які управляють народним господарством. У загалом позитивній рецензії на його роботу «Нариси з новітньої історії політичної економії» (1903) тоді ще молодий, але вже досить відомий український учений Костянтин Воблій (1876—1947) вдало підмітив справжні недоліки визначення предмета політичної економії, первісно запропонованого М. Туган-Барановським. У майбутньому вони відіграли значну роль у дискусії радянських економістів 20-х років ХХ ст. щодо предмета та історичної долі

Класифікація точок зору на предмет політичної економії у XVIII — на початку ХХ ст.³⁹

Ключові проблеми дослідження	Визначення політичної економії (економічної теорії)	Школи та їхні основні представники
Багатство нації, народний добробут	Наука про багатство. Суть багатства та його склад трактуються по-різному, а саме як: а) мінові цінності;	Класична політична економія: А. Сміт, Д. Рікардо, Дж.С. Мілль Представники української економічної науки: Т.Ф. Степанов, І.В. Вернадський, Г.М. Цехановецький та ін.

Закінчення табл.

Ключові проблеми дослідження	Визначення політичної економії (економічної теорії)	Школи та їхні основні представники
Обмін Господарська діяльність Соціальність Економічні (виробничі) відносини Рациональний розподіл (використання обмежених ресурсів)	б) створені працею та природні блага; в) корисність речей; г) лише матеріальне багатство; д) матеріальне і нематеріальне багатство;	Класична політична економія: Дж.Р. МакКуллох, Дж. Маквен Класична політична економія: Г. де Молінарі, П. Кове Класична політична економія: А. Сміт, Дж.С. Мілль, К.Г. Рау, А.Ж.Л. Бодрільяр та ін. Класична політична економія: Д. Рікардо, Дж.Р. МакКуллох, У.Н. Селніор, Ж. Гарньє, Г. Шторх, Ф. Бастіа, Г.Ч. Кері та ін. Німецька історична школа: Ф. Ліст, В. Рошер, К. Кніс та ін. Представники української економічної науки: І.В. Вернадський, А.Я. Антонович та ін.
	е) народний чи суспільний добробут.	Класична політична економія: А. Сміт, Дж.С. Мілль, Ж.-Б. Сей, Ж. Гарньє, П. Россі, Ж. Левассьор та ін.
	Наука про обмін («каталлактика»)	Класична політична економія: Г. Маклеод, Г. Перрі, Р. Уейтлі
	Наука про народне господарство, умови і закони, за якими проходило і відбувається господарське життя народів	Історична школа: В. Рошер, К. Кніс, Г. Шмоллер, О. Конрад та ін. Представники української економічної науки: В.Ф. Левитський, М.І. Туган-Барановський, О.М. Миклашевський та ін.
	Наука про соціальні, психологічні, правові явища та відносини між людьми	Соціальна школа: Г. Рюмелін, Р. Штамлер, А. Амонн та ін.
Наука про об'єктивні відносини між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання	Марксизм: К. Маркс, Ф. Енгельс	
Наука про рациональний розподіл обмежених (рідкісних) економічних ресурсів за альтернативними напрямками їх використання з метою якомога кращого задоволення потреб споживачів	Неокласична школа: А. Маршалл, Ф. Еджуорт, Л. Вальрас та ін. Представники української економічної науки: О.Д. Білімович, Р.М. Орженицький, Є.Є. Слуцький	

політичної економії в умовах соціалізму. «Це визначення і надто широке, і разом з тим, надто вузьке», — підкреслював К. Воблий⁴⁰. Надто широкий його характер К. Воблий вбачав у тому, що дослідженням суспільних відносин людей як членів товарного господарства займаються й інші соціальні дисципліни. Отже, таке визначення не відділяє ясно і точно предмета економічних досліджень від галузі інших суспільних наук. Вузькість же визначення, на думку К. Воблого, полягала у зведенні предмета політичної економії до вивчення відносин лише товарного господарства. Він також слушно звернув увагу на певну логічну непослідовність у судженнях М. Туган-Барановського, коли той через декілька сторінок цілком резонно зауважив, що «політична економія не може ігнорувати й інших типів господарської організації, крім товарної»⁴¹. Справді, у підручнику «Основи політичної економії» видатний український учений виділив предмет політичної економії в широкому і вузькому розумінні слова. У цій же рецензії К. Воблий до позитивних якостей праці М. Туган-Барановського зарахував те, що автор розглядає розвиток політико-економічних ідей у тісному зв'язку з економічною та соціальною історією. «Такий метод дослідження, — підкреслював К.Воблий, — сприяє з'ясуванню характерних рис у вченні економістів, які нерідко є виразниками і тлумачами своїх епох»⁴². Характеризуючи такий метод як науково плідний, К. Воблий висловив побажання щодо його подальшого застосування та поширення у вітчизняній економічній літературі.

З позицій теперішнього часу поданий вище теоретико-методологічний прогноз М. Туган-Барановського стосовно шансів поглядів німецьких учених на предмет і методи політекономії стати панівними не зовсім виправдався. Картина розвитку поглядів на предмет економічної теорії виявилася, по-перше, набагато різноманітнішою, по-друге, дещо іншою⁴³.

Однак слід віддати належне нашому видатному вченому за його наполегливі спроби з'ясувати суть предмета науки й утвердити правильне його розуміння в літературі серед дискусійних на той час точок зору. До того ж основні моменти розуміння вченим предмета економічної теорії відображаються у визначенні предмета науки сучасними представниками інституціоналізму. На наш погляд, це якраз той аспект новітнього розгляду питань предмета і методу економічної теорії, який має перебувати у центрі уваги вітчизняних і зарубіжних учених. До ключових питань дослідження, наприклад, у неоінституціоналізмі відносяться інститути, витрати трансакцій, права власності, контракти. При цьому характерним є аналіз: витрат трансакцій як витрат функціонування ринку; права власності — як сукупності норм, що регулюють доступ до обмежених засобів (ресурсів); контрактів — як пов'язаних зі стимулами, неповнотою і несиметричністю інформації. До загальних питань розгляду представниками неоінституціоналізму належать також політика і процедури інституційного вибору серед альтернативних обмежень.

На нашу думку, значний інтерес становить також розуміння предмета політичної економії представниками неомарксизму. В їхній версії теорії постіндустріального (інформаційного) суспільства центральне місце займає концепція суспільства «по ту сторону власне матеріального виробництва».

В ній на перший план висунуті положення про формальну і реальну зміну змісту праці, продуктивної діяльності «людини творчої». Саме із цим пов'язується визначення предмета політичної економії (економічної теорії).

Як і М. Туган-Барановський, більшість тодішніх (XIX — початку XX ст.) вітчизняних економістів визначали політичну економію як науку про народне господарство. Незважаючи на низку нюансів у розумінні самого поняття «народне господарство», вчені підкреслювали, що йдеться про суспільні відносини людей. Вони складаються на основі людської доцільної діяльності. В ній, як правило, досить чітко розрізнялися технічна і соціальна сторони. Завданням політичної економії вчені слушно вважали вивчення явищ соціального характеру. Так, професор Володимир Железнов писав: «Політична економія вивчає не всю господарську діяльність в її цілому, а лише один бік її, а саме той, який зводиться до сукупності соціальних відносин, що виникають між людьми на ґрунті задоволення їхніх різноманітних потреб матеріальними засобами»⁴⁴. Подібне розуміння та визначення предмета політичної економії ще раніше подав майбутній професор Харківського університету Михайло Соболев у енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона як типове для вітчизняної літератури⁴⁵.

Слід зауважити, що, за сучасною термінологією, плеяда вітчизняних учених (зокрема М. Туган-Барановський, Григорій Симоненко, В. Железнов, М. Соболев та ін.) дали «нематеріалістичне визначення» економічної науки, хоча воно і було пов'язане з вивченням причин народного добробуту. Разом із тим це визначення не було й «аналітичним» у сучасному розумінні цього терміна щодо предмета економічної науки. Відомо, що англійський економіст Лайонел Роббінс використав поняття «матеріалістичне» («класифікаційне») для визначення економічної науки як дослідження причин матеріального багатства, а «аналітичне» — при визначенні економічної науки через поведінку людей з точки зору співвідношення між цілями та обмеженими засобами при їх альтернативному використанні⁴⁶.

Наприкінці 1980-х років у радянській економічній літературі стверджувалася думка, що питання про предмет і метод політичної економії (економічної теорії) взагалі та політекономії в широкому і вузькому розумінні зокрема у своїй основі вирішені остаточно. Проте подальші події, пов'язані з системною трансформацією (переходом від планової економіки соціалізму до капіталістичної ринкової економіки), потрясли ці теоретико-методологічні основи, перевернули попередні ортодоксальні марксистсько-ленінські уявлення про економічну методологію. Все це стало різким контрастом до стану і перспектив вивчення питань методології, насамперед предмета і методу, в радянський період.

Як правило, більшість сучасних представників немарксистських напрямів трактують і оцінюють цей процес і його результати у позитивному ключі. Однак насправді він супроводжувався і негативними моментами. Наприклад, у новітніх працях вітчизняних і зарубіжних пострадянських учених поширилися хибні твердження про визначення предмета політичної економії (економічної теорії) в радянський період лише виробничими (економічними) відносинами, поза продуктивними силами і надбудовою, про недооцінку останніх тощо. Все це, у свою чергу, нібито зумовлювало схо-

ластичне теоретизування і навіть спрощення, вульгаризацію економічних явищ і процесів.

Водночас не менш поширеним став і зовні протилежний підхід — підкреслення вирішальної ролі стану і розвитку продуктивних сил поза взаємодією з виробничими (економічними) відносинами та надбудовою. Таким чином відроджується вульгарний економічний детермінізм. Суть справи не змінюється і тоді, коли замість цих традиційних марксистських категорій живаються інші — модерні, але подібні за суттю і змістом поняття.

Мають місце також спроби переглянути оцінки і результати дискусії 1920-х років серед радянських економістів про історичні межі політекономії. Відомий російський учений в галузі історії економіки та економічної думки професор Георгій Гловелі вважає, що у ті роки зростав вплив точки зору, прихильники якої обмежували предмет політекономії рамками капіталістичної формації або стихійного товарного господарства, в якому економічні категорії набувають ціннісної фетишизованої форми. Лише в 1929 р. були вперше опубліковані зроблені ще в 1920 р. замітки В. Леніна до книги М. Бухаріна «Економіка перехідного періоду». За словами функціонерів того часу, якраз ці замітки завдали смертельного удару по обмежувальній версії політекономії⁴⁷. І далі вчений підкреслює, що економісти — «марксист-ленінці» — після 1929 р. одностайно приєдналися до розширювальної версії політекономії. Проте також одностайно стверджували, що ця політекономія не є «механістичною» версією О. Богданова та І. Степанова. Звідси Г. Гловелі робить висновок: «Таким чином, поразка обмежувальної версії стала перемогою не змістовної версії політекономії у широкому розумінні, а стадного догматичного „марксизму-ленізму“, що досяг кульмінаційного пункту в 4-му розділі „Короткого курсу історії ВКП(б)“ (1938)»⁴⁸.

Новизна підходу Г. Гловелі та ряду інших учених до радянської дискусії 1920-х років полягає у пошуках зв'язку між глибокими розходженнями серед російських марксистів початку ХХ ст., двома версіями про історичну долю політекономії (існування чи зникнення в умовах соціалістичної планової економіки) та своєрідністю формаційного підходу в «Курсі політичної економії» О. Богданова та І. Степанова. Два головних відхилення від філософсько-матеріалістичної ортодоксії — до ліберального ідеалізму (С. Булгаков, М. Бердяєв, П. Струве, М. Туган-Барановський) і позитивізму (О. Богданов, В. Базаров, А. Луначарський, Є. Соловйов-Андреевич), вважає Г. Гловелі, відобразили різне розуміння формули К. Маркса про суспільний розвиток як природно-історичний процес. «Нові ідеалісти» розглядали її як край детерміністичну і фаталістичну. «Позитивісти», зокрема О. Богданов, М. Філіппов та інші, полемізували з таким трактуванням марксистської методології. На думку О. Богданова та І. Степанова, можливий формаційний, але нелінійний, альтернативний підхід, а отже, формаційна варіативність — відсутність «уніформізму» в економічному розвитку⁴⁹.

Хоча з початку 90-х років ХХ ст. справді існує поворот до обмежувальної версії політичної економії (економічної теорії), однак навряд чи можна вважати її панівною навіть у пострадянських умовах. Досить широке розповсюдження постіндустріалізму (існують десятки, якщо не сотні їх різних ва-

ріантів) із центральною ідеєю розвитку різних стадій економічного зростання або доіндустріального (аграрного), індустріального та постіндустріального суспільства й економіки, різних технологічних і суспільних способів виробництва є, на наш погляд, вагомим аргументом на користь існування двох версій політекономії (економічної теорії) — вузького і широкого розуміння їх предмета та методів дослідження. Справді, представники формаційного і цивілізаційного підходів використовують різні критерії для виділення історичних періодів, але це саме по собі не є підставою для заперечення уявлень про політичну економію у вузькому і широкому розумінні⁵⁰.

Отже, спадщина класика світової політичної економії М. Туган-Барановського, зокрема в сфері господарства, не тільки теоретично значима, але й має глибокий практичний сенс, бо вказує, що тільки на конкретно-історичних господарських формах можна вибудовувати господарську перспективу. Як зауважував видатний дослідник української економічної думки та методологічних позицій М. Туган-Барановського професор С. Злупко, «дуже важливою є методологічна позиція вченого. Він виходив з того, що наукове пізнання світу не зводиться до його опису і пояснення, бо верховною цінністю світу є людина»⁵¹. Про роль економічного вчення М. Туган-Барановського в загальнолюдській теоретичній скарбниці можна судити, зокрема, з теоретико-методологічного висвітлення системи господарства. Його аналіз дає можливість повніше збагнути особливості розвитку економічної науки, насамперед її інституційного напрямку, адже М. Туган-Барановський хоча ставить на перше місце економічні чинники та економічний інтерес у мотивації господарської діяльності, але відводить велику роль інституційним засадам, соціальним, моральним та іншим мотивам, без яких не може успішно розвиватися економічна діяльність.

¹ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / М.І. Туган-Барановський; наук. ред., автор передмови і вступ. статті С.М. Злупко. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — С. 37.

² Там само. — С. 46, 47.

³ Там само. — С. 52.

⁴ Там само. — С. 53.

⁵ Там само. — С. 48.

⁶ Там само. — С. 49.

⁷ Бюхер К. Возникновение народного хозяйства / К. Бюхер. — СПб.: Тип. т-ва «Общ. польза», 1912. — 313 с.

⁸ Бунге Н.Х. О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении её к практической деятельности / Н.Х. Бунге // Экономический указатель. — 1857. — № 32. — С. 927—929.

⁹ Туган-Барановский М.И. Витте и Бунге как министры финансов / М.И. Туган-Барановский // Северные записки. — 1915. — № 3. — 147 с.

¹⁰ Туган-Барановский М.И. Психологические факторы общественного развития / М.И. Туган-Барановский // Мир Божий. — 1904. — Август. — С. 126, 127.

¹¹ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. — С. 129.

¹² Там само. — С. 129.

¹³ Там само. — С. 178.

¹⁴ Гальчинский А.С. Идентичность, индивидуальность и индивидуализация современности / А.С. Гальчинский // Софія. — 2012. — № 12. — С. 77—103; Сиденко С.В. Система ценностей и личность в глобализирующемся мире / С.В. Сиденко // Софія. — 2012. —

№ 12. — С. 45—76; Чухно А.А. Вибрані праці: У 2-х т. — Т. 1 / А.А. Чухно. — К.: ДННУ «Акад. фін. управління», 2012. — 557 с.; Чухно А.А. Вибрані праці: У 2-х т. — Т. 2 / А.А. Чухно. — К.: ДННУ «Акад. фін. управління», 2012. — 480 с.

¹⁵ Туган-Барановский М.И. Психологические факторы общественного развития / М.И. Туган-Барановский // Мир Божий. — 1904. — Август. — 22 с.

¹⁶ Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств / Б. Гаврилишин. — К.: Наук. думка, 1990. — 208 с.

¹⁷ Münsterberg H. Philosophie der Werte. — 1908. — P. 81—481.

¹⁸ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. — С. 59.

¹⁹ Там само. — С. 148.

²⁰ Там само. — С. 148, 149.

²¹ Там само. — С. 150—152.

²² Там само. — С. 53.

²³ Там само. — С. 53, 54.

²⁴ Там само. — С. 54.

²⁵ Там само. — С. 55.

²⁶ Там само. — С. 55.

²⁷ Там само. — С. 55, 56.

²⁸ Там само. — С. 56.

²⁹ Там само. — С. 57.

³⁰ Там само. — С. 60.

³¹ Там само. — С. 152, 153.

³² Там само. — С. 154.

³³ Там само. — С. 157, 158.

³⁴ Там само. — С. 159.

³⁵ Еволюція ринкових інститутів в Україні: Монографія: У 2 ч. / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. канд. екон. наук В.В. Небрат; НАН України; Ін-т екон. та прогноз. — К., 2012. — Ч. 1. — 332 с.; Ч. 2. — 460 с.; Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / За ред. Л.П. Горкіної. — К.: ІЕП НАНУ, 2010. — С. 75—83.

³⁶ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. — С. 157.

³⁷ Там само. — С. 75.

³⁸ Там само. — С. 81.

³⁹ Авторська розробка.

⁴⁰ Воблый К.Г. Рецензия на книгу М.И. Туган-Барановского «Очерки из новейшей истории политической экономии» / К.Г. Воблый // Народное хозяйство. — 1904. — № 1. — С. 185—195.

⁴¹ Там же. — С. 188.

⁴² Там же. — С. 194.

⁴³ Леоненко П.М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX—XX ст.): Монографія / П.М. Леоненко. — К.: ІАЕ УААН, 2003. — 433 с.

⁴⁴ Железнов В.Я. Очерки политической экономии / В.Я. Железнов. — М., 1902. — 826 с.

⁴⁵ Соболев М. Политическая экономия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [Электронный ресурс]. — Мультимедиа-издательство «Адепт», 2002.

⁴⁶ Титова Н.Е. История экономических учений: Курс лекций / Н.Е. Титова. — М.: ВЛАДОС, 1997. — С. 186—200.

⁴⁷ Гловели Г. Политэкономия в широком смысле: элементы институционализма и утопизма / Г. Гловели // Вопросы экономики. — 2010. — № 10. — С. 113—134.

⁴⁸ Гловели Г. Политэкономия в широком смысле: элементы институционализма и утопизма / Г. Гловели // Вопросы экономики. — 2010. — № 10.

⁴⁹ Там же. — С. 113—134.

⁵⁰ Пороховский А. Эволюция рыночной экономики в зеркале политической экономии / А. Пороховский // Российский экономический журнал. — 2008. — № 1—2. — С. 57—71; Пороховский А. Политическая экономия — основа и стержень экономической теории / А. Пороховский // Экономист. — 2012. — № 1. — С. 72—73.

⁵¹ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. — С. 37.

Ю.В. УЩАПОВСЬКИЙ

ТЕОРІЯ ЦІННОСТІ
М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО:
ІНСТИТУЦІЙНИЙ ЗРІЗ

Здійсненню різнопланового вивчення наукової спадщини Михайла Туган-Барановського перешкоджає поширена в радянській літературі і перенесена в нашу добу помилкова традиція розглядати вченого винятково як «легального марксиста». Не викликає заперечення той факт, що Туган-Барановський глибоко засвоїв економічну теорію марксизму — вчення про природу і закони розвитку капіталістичного господарства, а тому в перше десятиліття наукової творчості інституційну структуру економічної системи він сприймав, подібно до Карла Маркса, у площині економічного детермінізму. Проте вже у 1902 р. у листі до Олександра Кауфмана він зауважував: «Ви мали рацію, вже давно стверджуючи, що я зовсім не марксист. Мені не потрібно відмовлятися від того, що я писав раніше, бо визнання розвитку у Росії капіталістичної промисловості ще зовсім не є марксизмом»¹. На його думку, К. Маркс здійснив «матеріалістичну критику» законів розвитку капіталістичного ладу, яку він планує доповнити власною «ідеалістичною критикою»².

Основним об'єктом критики у М. Тугана-Барановського стає теорія додаткової вартості К. Маркса — наріжний камінь марксистської економічної теорії. Критика вченого ґрунтується на характерному для української економічної думки антропоцентризмі, у площині якого відбувається синтез, на перший погляд, взаємовиключних теорій, набуваючи подекуди досить оригінальних форм. Теорію цінності М. Туган-Барановський розглядав як вихідну і центральну у політичній економії, а тому в її аналізі віддзеркалені його прагнення задіяти весь методологічний апарат науки для створення нової теорії, яка би примирила трудову теорію вартості та теорію граничної корисності.

Вже у першій науковій праці «Вчення про граничну корисність господарських благ» (1890), спираючись на традиції класиків, український вчений піддає критиці історико-емпіричні дослідження представників німецької історичної школи. На думку Туган-Барановського, запроваджені австрійською школою нові елементи аналізу, а саме: величина граничної корисності, фактор рідкості розширюють перспективи в еволюції теорії корисності. Він писав: «На думку послідовників К. Менгера, теорія граничної корисності має замінити у вченні про цінність трудову теорію. Але ми прагнули показати, що теорія граничної корисності не тільки не є спростуванням поглядів Д. Рікардо чи К. Маркса, але що, навпаки, ця тео-

рія, якщо її правильно зрозуміти, несподівано підтверджує вчення про цінність названих економістів. К. Менгер і його школа дослідили суб'єктивні причини цінності, — Д. Рікардо і його послідовники — об'єктивні³.

Теорія цінності ніколи не була складовим елементом інституційного аналізу, але з погляду традиційного інституціоналізму оцінка корисності товару чи послуги обумовлена впливом на індивіда інституційного середовища. Туган-Барановський розумів, що теорія граничної корисності може бути тією сполучною ланкою, яка наближає до сформульованої Кантом ідеї верховної цінності. Він інтуїтивно відчув напрям, який би дозволив залучити до теорії цінності особистість людини, її суб'єктивні оцінки і тим самим надати їй універсального звучання з позицій сучасної етики. Для вченого це було важливо з двох причин. По-перше, він поділяв думку Іммануїла Канта, що особистість людини — найвища святиня: «Центральною ідеєю моральної філософії Канта є ідея нескінченної цінності людської особистості; природнім висновком із цього є ідея рівноцінності людської особистості»⁴. По-друге, з етичних позицій Туган-Барановський намагався критикувати обмеженість класової природи марксизму.

Прагнення виступати з позицій єдності трудової і граничної теорії цінності простежується також у його «Нарисах із новітньої історії політичної економії і соціалізму» (1905), де вчений звертає увагу на взаємну критику прибічників теорії корисності і трудової теорії цінності та розкриває помилковість їхніх аргументів. Він вважав, що і ті й другі, зазначаючи винятковість власної теорії, недостатньо глибоко розкривали основну економічну категорію — цінність⁵.

М. Туган-Барановський окреслює історичні етапи дослідження цінності. Спочатку близькість цінності до здатності предметів задовольняти наші потреби, тобто до їхньої корисності, спонукала дослідників шукати походження цінності, виходячи з корисності. Пошуки джерела цінності у цьому напрямі тільки змарнували зусилля, натомість, протягом тривалого часу у науці закріпилась трудова теорія цінності у поясненні Давіда Рікардо. Ця теорія разом із працею, дією якої пояснювали походження цінності предметів, що вільно відтворюються, допускала також дію відносної рідкості для предметів, які неможливо відтворити вільно. У 70-ті роки XIX ст. на Заході набула популярності теорія граничної корисності, заслуга якої, на думку Туган-Барановського, в тому, що «вона обіцяє назавжди покінчити із суперечками щодо цінності, давши повне і вичерпне пояснення усім явищам процесу оцінки, виходячи з одного основного принципу»⁶.

Вчений вважав, що завдяки новій теорії вдалося подолати перешкоди, які виникали при спробі встановити залежність цінності від корисності. Нова теорія розмежувала поняття абстрактної та конкретної корисності, оскільки, не зважаючи на однакову абстрактну корисність усіх предметів даного роду, конкретна корисність кожної одиниці запасу зазначених предметів є різною. Як зазначала Лариса Горкіна, Туган-Барановський наголошував на методологічному значенні відмінностей абстрактної корисності (можливої загальної корисності товарів даного роду, що не залежать від величини їх запасу) від конкретної корисності (дійсної користі даного кон-

кретного предмета, яка для кожної наступної одиниці даного запасу буде нижчою від попередньої в міру насичення потреби)⁷.

Цінність і вартість Туган-Барановський розглядав як *логічні* економічні категорії, притаманні будь-якому господарському ладу безвідносно до його історичних особливостей. Разом із тим, цінність і вартість специфічно проявляються також як *історичні* категорії у площині конкретних історичних форм господарства.

Як основні логічні категорії, *цінність і вартість* описують двосторонній господарський принцип усього багатогранного і складного економічного життя — за найменших витрат досягти найбільшої корисності. Категорія цінності розглядається Туган-Барановським як мета господарської діяльності, тоді як вартість — лише як засіб її досягнення. Оскільки примат цілеспрямованої діяльності, на думку вченого, належить меті, то саме з категорії цінності він починає аналіз логічних категорій.

Цінність набуває поширення як одна з категорій у новітній філософії. Туган-Барановський аналізує не тільки господарське, а й *філософське* розуміння цінності. Пояснення категорії цінності поза межами власне економічного життя, на його думку, зумовлене, з одного боку, волюнтаристським напрямом сучасної йому психології, а з другого — загальною тенденцією у тодішній філософії визнавати примат практичного пізнання над теоретичним.

На думку Туган-Барановського, із загальнофілософської точки зору доречно визначати цінними ті предмети, яких ми бажаємо. Категорія цінності у цьому випадку виступає однією з форм категорії волі. Цінність предмета може бути позитивною, коли воля спрямовується до нього; або негативною, коли вона намагається його уникнути. Він вважав, що коли ми досліджуємо прагнення предмета як цілі, то цінність є *основною*, а якщо предмет для нас є тільки засобом для досягнення іншої мети, — то *похідною*. Екскурс у філософську площину дозволяє Туган-Барановському зробити висновок, що у господарському житті ми маємо справу із похідними цінностями, оскільки господарська діяльність може розглядатись лише як засіб, а не як самоціль.

М. Туган-Барановський зазначав: «Господарська цінність є значенням, яке ми надаємо даному предмету в силу нашого усвідомлення того, що від володіння ним залежить більшою або меншою мірою наш господарський добробут»⁸. Вчений розглядав *суб'єктивну* і *об'єктивну* господарську цінність. Про суб'єктивну цінність йде мова, коли ставимо її в залежність від психології окремої особи. Коли ж цінність визначається об'єктивними результатами економічної діяльності, то мають на увазі об'єктивну цінність. Найважливішим у ринковій економіці є такий вид об'єктивної цінності, як *мінова цінність*. Проте Туган-Барановський вважав, що об'єктивна цінність виникає у процесі господарської взаємодії великої кількості людей, тобто базується на суб'єктивній. Отже, цілком логічним є дослідження ним «механізму побудови суб'єктивної цінності» як відправної точки в аналізі цінності. Суб'єктивну цінність Туган-Барановський розглядав як позаісторичну, *логічну* категорію. Об'єктивна ж цінність має безпосередній стосунок тільки до мінового господарства, тобто є категорією *історичною*.

Туган-Барановський належно оцінює схему суспільних потреб та рівня їх задоволеності, запропоновану австрійським економістом Карлом Менгером і аналізує роль процесів оцінки в «психічному житті людини». Демонструючи надзвичайну проникливість, вчений проводить паралелі між психічними і господарськими оцінками предметів. Якщо у падінні корисності господарських предметів дехто вбачає дію основного психофізичного закону Вебера, то, на думку Туган-Барановського, доречним буде зворотне твердження: закон Вебера є ні чим іншим, як окремим випадком загального процесу оцінки. Український вчений вважав, що, створивши теорію граничної корисності, економічна наука пододала кордони власне господарської сфери: «Економічна оцінка — це тільки частковий випадок загальних процесів оцінки, що відповідають тому ж правилу граничної корисності, а ці загальні процеси оцінки лежать в основі усього нашого психічного життя»⁹.

Теорія граничної корисності, зосередивши увагу на аналізі оцінки, вперше вичерпно пояснила її механізм, з'ясувала психічні процеси, результатом яких є економічна цінність, ціна. Але, на думку Туган-Барановського, проведений аналіз цінності має недовершені форми. Поза увагою теорії граничної корисності залишилось дослідження об'єктивних факторів, які регулюють виробництво господарських предметів.

Туган-Барановський зауважував, що трудова вартість одиниці продукту є величиною об'єктивно заданою, натомість гранична корисність продукту змінюється в залежності від розмірів виробництва. Отже, саме трудова вартість, а не гранична корисність продукту, має бути вихідним моментом для розробки плану виробництва. Якщо говорити мовою математики, то гранична корисність є функцією трудової вартості. Господарський принцип вимагає, щоби корисність, яку ми отримуємо від використання праці за останню одиницю часу, була гранично рівною для виробництва продуктів різного роду. Беручи це до уваги, Туган-Барановський підсумовує: «Корисність останніх одиниць вільно відтворюваних продуктів кожного виду — їх гранична корисність — повинна бути зворотно пропорційною відносній кількості цих продуктів, що відтворюються в одиницю робочого часу, інакше кажучи, повинна бути прямо пропорційною трудовій вартості тих же продуктів»¹⁰. Якщо ж таких умов розподілу виробництва не дотримуватися, то це буде суперечити господарському принципу максимальної вигоди. Вчений досліджує переваги, які ми будемо надавати виробництву того чи іншого продукту в умовах зростання робочого часу, що є у нашому розпорядженні, і підсумовує, що «гранична корисність виготовлених продуктів пропорційна їх трудовим вартостям»¹¹.

Отже, якщо спочатку гранична корисність визначає цінність предмета, то потім вона сама визначається трудовою вартістю продуктів, що вільно відтворюються. Раціональна, тобто така, що відповідає господарському принципу, організація виробництва передбачає оцінку продуктів праці згідно з граничною корисністю, яка має відповідати їх оцінці згідно з вартістю виробництва і праці. Туган-Барановський розуміє, що описує ідеальний розподіл виробництва, якого він прагне, але якого ніколи не можна досягти в умовах реальної економіки. Тому цілковита рівність між «трудою

розцінкою» і «розцінкою згідно граничної корисності» можлива тільки в ідеалі.

На думку українського вченого, не слід розглядати теорію граничної корисності як таку, що виключає існування трудової теорії цінності. Насправді обидві теорії перебувають у повній гармонії. Предмет дослідження вони мають спільний, але відрізняються лише різними підходами до господарського процесу оцінки: теорія граничної корисності наголошує на суб'єктивних, трудова теорія — на об'єктивних факторах. Оскільки господарський процес неодмінно має як об'єктивні, так і суб'єктивні характеристики, то «справжня теорія цінності повинна від суб'єктивних елементів господарства піднятися до об'єктивних елементів — виходячи із суб'єктивної граничної корисності, перейти до праці, як об'єктивного фактора цінності», — зазначає Туган-Барановський¹².

Вчений розглядає теорію граничної корисності як загальну теорію психологічної оцінки, що, охоплюючи нашу свідомість, виходить за межі сфери економічних явищ. Навпаки, трудова теорія цінності обмежується рамками економічної сфери, отже, вона може розглядатись як спеціально-економічна теорія оцінки, яка є надзвичайно важливою для економічної теорії.

Праця людини — єдина субстанція *абсолютної* вартості, яку, на думку вченого, не слід плутати з вартістю відносною. М. Туган-Барановський пише: «*Абсолютна* вартість — це економічна категорія, протилежна цінності, подібно до того як людина, що є суб'єктом господарства, протилежна об'єктам господарства. Навпаки, *відносною* вартістю є будь-яка цінність, що розглядається не як мета, а як засіб для придбання іншої цінності»¹³.

Причину помилки теорії цінності К. Маркса, на думку Туган-Барановського, слід шукати у жорсткому протиставленні понять цінності і ціни. Річ у тім, що працю Маркс розглядав не тільки як основний чинник, що впливає на величину цінності, а як субстанцію цінності. Натомість український вчений вважав, що «цінність є не що інше, як праця, застигла в товарі, мінова цінність є відношенням трудових цінностей, а ціна визначається й іншими моментами, крім праці. Мінова цінність і ціна станowiąть, з погляду Маркса, явища зовсім різного порядку, — ціна не є конкретним вираженням абстрактного поняття мінової цінності»¹⁴. Критики К. Маркса, на думку вченого, не можуть влучити у ціль саме тому, що не розуміють того, що Маркс розмежовує мінову цінність і ціну. Щоб зрозуміти помилковість теорії цінності Маркса, Туган-Барановський пропонує зосередити вістря критики на беззмістовності конструкції Маркса, що відриває мінову цінність від ціни. Він зазначає, що Маркс потрапив у безвихідь, оскільки опинився перед вибором між двома невтішними для нього висновками:

1) якщо мінова цінність визначається за допомогою однакових факторів із ціною товару, то субстанцією мінової цінності не може бути праця, бо вона не є субстанцією ціни;

2) якщо ж товарна ціна визначається іншими факторами, ніж мінова цінність, то розуміння мінової цінності втрачає всякий сенс, тому що мінову цінність не можна розглядати інакше, ніж основу ціни.

Критикуючи підходи К. Маркса, М. Туган-Барановський підсумовує: «Тільки цілком розірвавши поняття цінності і вартості, ми можемо побуду-

вати логічно правильну і співмірну з фактами теорію цінності і вартості. Сферою мінової цінності є мінові відносини товарів; у міновій цінності (розуміючи під міновою цінністю абстрактну основу ціни) об'єктивуються не тільки трудові затрати, але і всі різноманітні відносини влади і залежності, яким підпорядковується міновий акт»¹⁵. Помилкою Маркса Туган-Барановський вважав те, що проблему цінності він визначив вихідним моментом для пояснення всіх соціально-економічних явищ. Не зрозумівши самостійного значення категорії трудових витрат, Маркс помилково намагався пов'язати її з теорією ціни. Ось чому трудові витрати він розглядав як цінність, а не як вартість.

Український вчений розумів, що наукові дослідження неокласиками новітніх економічних явищ доводять обмеженість теоретичних основ марксизму і його практичної функції. Михайло Туган-Барановський одночасно з Альфредом Маршаллом висунув ідею синтезу теорії цінності з теорією граничної корисності. Свою синтетичну теорію цінності Туган-Барановський називав «улюбленою дитиною» і «покладав на неї великі надії»¹⁶. У ній, за характеристикою проф. Степана Злупка, «не тільки знайшли відображення специфіка і проблематика Російської імперії, зокрема України, але й враховано рівень розвитку економічної науки в країні, спосіб економічного мислення»¹⁷. М. Туган-Барановський, подібно до А. Маршалла, зосереджує свою увагу на тому, що у теорії Д. Рікардо трудові витрати є найважливішим, проте не єдиним фактором ціноутворення, крім них, існують корисність та низка інших опосередкованих умов. Проте, на відміну від Маршалла, вчений абстрагується від моментів, що характеризують специфіку запровадження праці і капіталу. Натомість він розглядає величину трудової вартості як первинну, об'єктивно дану і незалежну «від нашої волі». Український економіст, абстрагуючись від впливу змін продуктивності праці, у своїй «теоремі цінності» залишає дієвим співвідношення «гранична корисність — витрати праці».

Синтетична теорія цінності, обґрунтована Туган-Барановським, була своєрідною відповіддю на виклик часу. Зрозумівши однобічний характер теоретичної конструкції суб'єктивної теорії цінності маргіналістів Туган-Барановський поєднав трудову і граничну теорії цінності. Теорія граничної корисності, через загальну теорію психологічної оцінки, дає можливість вийти за межі сфери економічних явищ, залучивши до економічного аналізу соціально-економічні інституції. Розуміючи, що економіко-політична, економіко-соціальна, економіко-духовна та економіко-культурна складові не мають ігноруватися фундаментальною економічною наукою, Туган-Барановський через ідею «нескінченної цінності людської особистості» прагнув «вмонтувати» людину у свою економічну концепцію. Він подолав межі предмета економічної науки в її неокласичному трактуванні, що наочно проявляється у створеній ним синтетичній теорії цінності.

¹ Неизвестный М.И. Туган-Барановский. — СПб.: Нестор-История, 2008. — С. 71.

² Там же. — С. 77.

³ *Туган-Барановский М.И.* Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности // Юридический вестник. — 1890. — Т. VI, кн. 2. — С. 193.

РОЗДІЛ 1. НОВАТОРСТВО МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

⁴ *Туган-Барановский М.И.* К лучшему будущему: Сборник социально-философских произведений. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. — С. 21.

⁵ *Туган-Барановский М.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — СПб.: Тип. М.А. Александрова, 1907. — С. 173.

⁶ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії / Наук. ред., авт. перед. і вступ. статті С.М. Злупко. — Львів: Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. — С. 89.

⁷ *Горкіна Л.П.* Михайло Іванович Туган-Барановський — мислитель, вчений, громадянин: Передмова // *Туган-Барановський М.І.* Політична економія: Курс популярний. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 23, 24.

⁸ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії. — С. 87.

⁹ Там само. — С. 94.

¹⁰ Там само. — С. 97.

¹¹ Там само. — С. 99.

¹² Там само. — С. 100.

¹³ Там само. — С. 103.

¹⁴ Там само. — С. 123.

¹⁵ Там само. — С. 124.

¹⁶ Неизвестный М.И. Туган-Барановский. — С. 90.

¹⁷ *Злупко С.М.* Михайло Туган-Барановський (український економіст світової слави). — Львів: Каменярь, 1993. — С. 78.

М.В. КІЧУРЧАК
МІСЦЕ ІДЕЙ
М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО
В ТЕОРІЇ ВІДТВОРЕННЯ СУСПІЛЬНИХ БЛАГ

Становлення теорії відтворення суспільних благ — складний і багатогранний процес, підґрунтям якого є світоглядні концепції, доктрини та ідеї вчених-економістів, апробація господарською практикою підходів до їх продукування, чинники соціалізації та гуманізації суспільного розвитку. У зв'язку із цим науковий інтерес становить висвітлення досягнень української економічної думки в контексті еволюції теоретичного знання про виробництво суспільних благ, що обумовлено безперервністю історичного процесу, синтезом економічних ідей на національному ґрунті та концептуальним різноманіттям підходів.

Додаткової актуальності цьому питанню надає і те, що, входячи до складу наукового загалу тих чи інших імперій, українські вчені збагатили новими поглядами та ідеями світову економічну думку, але цю наукову спадщину тривалий час дослідники не відображали з належною глибиною і повнотою. Із цього приводу Степан Злупко зазначав, що «упродовж тривалого часу українську економічну думку вивчало тільки вузьке коло спеціалістів, а окремі її періоди, персоналії та течії взагалі були заборонені»¹. Проте, що в українській економічній думці кінця ХІХ — початку ХХ ст. зароджувалися теоретичні підходи, які спонукали до глибшого дослідження державного сектора як виробника суспільних благ, свідчить те, що українські дослідники дещо раніше ніж Уго Мацолла та Кнут Віксель почали вивчення феномену таких економічних благ, щодо яких збільшення їхнього споживання для одного господарства не призводить до погіршення доступу до них для іншого.

Засновник школи територіальної фінансової економетрії Микола Яснопольський (1846—1920), розробляючи цей теоретичний напрям, здійснив класифікацію суспільних потреб і показав, що головним джерелом їх задоволення є видатки державного бюджету². Дослідник не використовував такої економічної категорії, як суспільні блага, але описав одну з їхніх головних властивостей — неподільність (*integrat*). Український вчений зауважив пряму залежність між можливостями фінансового господарства держави та процесами індивідуального виробництва. До того ж, М. Яснопольський зазначив, що у довгостроковому періоді держава розширюватиме обсяги фінансування суспільних потреб, що зумовлено еволюційними процесами.

Ще один український дослідник Михайло Алексєєнко (1847—1917) вбачав основною функцією держави посередницьку діяльність, оскільки

вона «отримує однією рукою, щоб віддати другою». Проте з його точки зору «економічний аналіз послуг, котрі надаються державою, — справа нова; питання наскільки вони нейтралізують дію податків, — через те нез'ясоване»³. Саме з таких позицій дослідник наблизився до питання виробництва суспільних благ. На його думку, розумна основа існування держави, її власне завдання саме в тому і полягає, щоб організувати це суспільне виробництво — надати процесу творення суспільних благ правову форму⁴. Фактично ще у 1870 р. вчений виявив особливості ціноутворення суспільних благ і показав, що суспільство сплачує за них через податки; крім того, для них характерна така особливість, як неконкурентність у споживанні. М. Алексєнко дуже близько підійшов до сучасного трактування процесів відтворення суспільних благ.

Усе це зумовлює необхідність переосмислення наукової спадщини ще одного видатного вченого-економіста — Михайла Туган-Барановського з позицій її дотичності до теорії відтворення суспільних благ. Оскільки його наукові новаторства не лише дозволили з належною повнотою та обґрунтованістю розкрити внутрішні закономірності господарських явищ і процесів, а й мали тісний зв'язок з практикою господарювання та теоретичними передбаченнями. Однією з найхарактерніших рис наукових досліджень М. Туган-Барановського можна вважати ґрунтовність аналізу поглядів економістів минулого та глибоку обізнаність з найсучаснішими надбаннями тодішньої теоретичної економії, що стало тим фундаментом, на якому зведені оригінальні теоретичні конструкції про природу вартості, економічних циклів і економічної кон'юнктури, розподілу доходів, кооперації та грошей. Водночас не повною мірою визначено місце ідей видатного українського дослідника в теорії відтворення суспільних благ, що головню зумовлено недостатнім інтересом до цього напрямку економічних досліджень.

З'ясування цього питання варто почати з методології М. Туган-Барановського, на яку він спирався в економічних дослідженнях. Це зумовлене тим, що набір інструментів для пояснення та пізнання економічної дійсності є вихідним для визначення найголовніших закономірностей функціонування мінового господарства, у тому числі і стосовно виробництва суспільних благ. На думку вченого, логіка наукового пізнання передбачає здійснення опису економічних явищ, який завершується розбудовою системи загальних понять. При цьому М. Туган-Барановський пропонує найактивніше використовувати такі методи, як спостереження, що є першим кроком наукової ґносеології, індукції та дедукції для відкриття кола функціональних залежностей, абстракції — для побудови ланцюга силогізмів⁵. У теорії відтворення суспільних благ також активно використовуються ці базові підходи, сприяючи побудові ланцюгів силогізмів, які мають справу з відповідними атрибутивними висловлюваннями, формалізацією та логічними висновками.

Прикладами цього є наукові дискусії з приводу механізмів надання суспільних благ, що відбувалися в період, коли творив М. Туган-Барановський. Так, Артур Пігу поділив продукти на приватні та суспільно чисті, пов'язавши виробництво останніх із державою, яка здійснює його за рахунок податків, або через державні субсидії, або за допомогою механізму га-

рантованих інтересів⁶. Ерік Ліндаль на основі графічного та алгебраїчного відображення поведінки груп споживачів суспільних благ сформував систему доказів стосовно того, що основою ціни є їхня гранична корисність для різних зацікавлених груп, а сплата податків кореспондується з оцінкою індивідом наданих суспільних послуг⁷. Хоча розвиток теорії відтворення суспільних благ перебував у початковій стадії й ідеї, сформовані вченими, мали фрагментарний характер, не були також чітко визначені умови пріоритетності надання цих благ, проте науковці вже тоді обґрунтували існування зовнішніх екстерналій.

У гносеологічному аспекті підходи М. Туган-Барановського щодо фундаменту пізнання економічних явищ і процесів були співзвучні думкам відомих зарубіжних науковців, що свідчить про належний розвиток економічної науки в Україні кінця XIX — початку XX ст. Не втратили вони актуальності й у XXI ст., коли відтворення суспільних благ в економічній системі, що зазнала трансформаційних втрат, у теоретико-методологічній площині пов'язується з процесами реформування відносин власності, динамікою розвитку реального сектора, здійсненням фіскального обміну, становленням інституту державно-приватного партнерства, розв'язанням проблеми «фрі-райдерства».

Водночас М. Туган-Барановський не раз наголошував, що предметом його досліджень є мінове господарство, що вільно розвивається, і ті стихійні закономірності, які є результатом взаємодії одноосібних господарств⁸. Така світоглядна позиція вченого обумовила те, що проблеми державного регулювання та виконання функцій держави з надання суспільних благ розглянуті ним досить поверхово. У своїх наукових працях М. Туган-Барановський не порушує проблем виробництва саме суспільних благ, але вказує на те, що у ринковій системі господарювання діють такі основні сили, як ринок і держава: «По-перше, несвідомі, стихійні сили взаємодії одиничних господарств, які, як вже говорилося, складають важливий предмет вивчення політичної економії; по-друге, свідоме і цілеспрямоване регулювання господарських процесів суспільною владою»⁹. Згідно з його світоглядом, існування держави лише обмежує свободу дій одноосібних господарств, оскільки в основу її функціонування покладений тверезий розрахунок і певний план.

Проте, класифікуючи господарські системи за таким критерієм — як можливості узгодження інтересів окремих господарств, — науковець поділив їх на гармонійні та антагоністичні, торкнувшись і ролі держави в регулюванні господарських процесів. У найзагальніших рисах підходи до продукування суспільних благ було визначено для майбутнього соціалістичного господарства, в якому координування «інтересів окремих суспільних груп досягалось би визнанням економічного рівноправ'я усіх членів суспільства, однаковою участю у суспільній праці, на основі суспільного володіння засобами виробництва, продукт належав би не окремим виробникам, а всій суспільній групі, яка на певних основах розподіляла б виготовлений продукт»¹⁰.

Аналізуючи різні моделі соціалістичного господарства, М. Туган-Барановський зазначає, що окремі предмети споживання, наприклад, музеї,

картинні галереї, міські парки, перебуватимуть у вільному користуванні. У такий спосіб визначено одну з важливих властивостей суспільних благ — загальнодоступність користування. Далі науковець прогнозує, що у «соціалістичному суспільстві таке вільне користування різними джерелами насолоди має надзвичайно зрости»¹¹. Ці міркування вченого в контексті теорії відтворення суспільних благ означали, що він до певної міри усвідомлював необхідність їх виробництва, але не вказав, яким має бути реальний механізм їх надання.

Натомість М. Туган-Барановський надає неабиякого значення з'ясуванню тих чинників, що приводять до формування сучасної держави, яка у господарстві, заснованому на обміні, має елементи примусу, а в «соціалістичному — є організацією культури»¹². З погляду з'ясування чинників формування сучасної держави ця ідея вченого є плідною, оскільки звертається увага на соціальну будову суспільства майбутнього, що формує відповідний каркас та інституціоналізує умови продукування суспільних благ.

Це корелює з думкою Мансура Олсона з приводу того, що «будь-хто у сфері цього колективного блага має змиритися з приблизно однаковим рівнем забезпечення і типом колективного блага, тоді як за різних смаків щодо приватних благ кожен індивід може споживати яку завгодно вподобану комбінацію благ»¹³. Згідно з таким підходом, суспільні (колективні інтереси) людини можуть бути задоволені через створення організацій, діяльність яких регулюється сукупністю формальних і неформальних правил. Якщо провести паралелі з характеристиками діяльності соціалістичного господарства за М. Туган-Барановським, то тут доречно згадати про існування деякого плану організації національного виробництва відповідного продукту, виходячи з економічної доцільності¹⁴. Для теорії відтворення суспільних благ це важливо, оскільки дозволяє краще пояснити ті економічні результати діяльності різних урядів, що пов'язані з організацією системи продукування суспільних благ.

Також до певної міри це стосується і базових передумов пояснення процесів виробництва суспільних благ і формування на цій основі відповідних теоретичних конструкцій. Так, Пол Самуельсон робить такі найголовніші припущення при обґрунтуванні теорії суспільних видатків: наявні блага колективного споживання, у кожного індивіда є послідовний набір уподобань, соціальна функція добробуту являє собою визначену множину етичних уподобань серед усіх можливих станів системи¹⁵. Тому М. Туган-Барановський радше інтуїтивно вказує на існування проявів людської взаємодії стосовно виробництва суспільних благ унаслідок того, що люди діють у певному соціальному середовищі, але про їхнє відтворення згадує доволі побіжно. Це можна пояснити такими соціально-економічними, історичними та політичними обставинами кінця XIX — початку XX ст. у тодішній Російській імперії та світі загалом — за яких і відбувалося формування наукового світогляду українського вченого — як бурхливий розвиток промисловості та становлення різних форм капіталістичних підприємств, експансія капіталу, розширення зовнішньої торгівлі, активізація робітничого руху тощо.

Особливістю методології видатного українського вченого є його прискіпливе ставлення до категоріального апарату економічної науки. Так,

М. Туган-Барановський зазначав, що «економісти чинять абсолютно правильно, надаючи великого значення поясненню і точному встановленню розуміння змісту звичайної розмовної мови в галузі господарських понять»¹⁶. У своїх наукових працях видатний дослідник полемізує з відомими економістами (Володимиром Железновим, Карлом Марксом, Карлом Менгером, Джоном-Стюартом Міллем, Адамом Смітом, Давідом Рікардо та ін.) з приводу таких фундаментальних економічних категорій, як вартість і цінність, товар і ціна, одиничне і народне господарства тощо.

У контексті дослідження відтворення суспільних благ ця дискусія набуває особливого значення через те, що вчені-економісти поряд із категорією «суспільне благо» активно вживають такі поняття, як «громадські блага», «суспільний товар», «блага колективного споживання» тощо. Проаналізувавши тлумачення значень цих термінів¹⁷, стверджуємо, що їх доречно вживати як синоніми. Надалі при позначенні цього виду благ варто використовувати прикметник «суспільний» як такий, що найкраще окреслює і визначає специфіку такого роду благ, їхнє місце в процесах відтворення в економічній системі. Крім того, трактування сутності суспільних благ в економічних дослідженнях здійснюється через виокремлення їхніх найважливіших атрибутивних ознак¹⁸. Це є підставою для визначення різних типологій суспільних благ, щодо яких будують оригінальні теоретичні конструкції для пояснення природи їхнього виробництва.

Накладаючи ідеї М. Туган-Барановського на теорію відтворення суспільних благ, варто зазначити, що він у своїх наукових розробках активно використовував таку категорію, як товар, що є серцевиною господарства, заснованого на обміні, і не оперував поняттям «благо». Припускаємо, що вчений був добре обізнаний з працями відомих зарубіжних економістів, які часто застосовували терміни «благо» і «товар» у своїх дослідженнях, але його більшою мірою цікавили питання функціонування товарного виробництва та з'ясування законів його розвитку.

Також М. Туган-Барановський зауважував існування певних помилок перекладу таких основних категорій господарства, як «вартість» і «цінність». Між тим у німецькій мові поряд із терміном *Wert* (цінність) існує термін *Kosten* (вартість) так само, як в англійській — слово *Value* (цінність) ніяк не може бути сплутане зі словом *Cost* (вартість)¹⁹. Тому вагомим внеском дослідника в економічну теорію є створення чіткої системи понять, які творять фундамент його концепції. Науковець дає конкретне визначення товару як продукту, який виготовлений для продажу і потрапляє до покупця лише через посередництво²⁰; зазначає його основні складові (цінність та мінову цінність) та основне призначення. Така позиція вченого корисна і для з'ясування співвідношень між економічними категоріями «благо» і «товар», «суспільне благо» і «суспільний товар».

Продовжуючи переосмислення поглядів М. Туган-Барановського стосовно теорії відтворення суспільних благ, зазначимо, що логіка його теоретичного конструювання загального вчення про цінність стала основою для побудови системи доказів взаємодоповнюваності теорій трудової та граничної цінності. Згідно з підходом вченого господарська цінність може бути суб'єктивною у тому випадку, коли вона відноситься до якої-небудь окре-

мої особи, та об'єктивною — при абстрагуванні від психології індивіда. Тому «кожна економічна побудова, яка тільки суб'єктивна або тільки об'єктивна, тим самим є односторонньою і, значить, неповною»²¹. Одночасно з М. Туган-Барановським подібні міркування висловлює і представник кембріджської школи економіки Альфред Маршалл у праці «Принципи економічної науки»²², а «остаточну крапку» у цій дискусії поставив через певний проміжок часу П. Самуельсон, який зв'язав в єдине ціле на перший погляд протилежні сфери економічного аналізу, що й завершило формування концепції неокласичного синтезу²³. У такому разі можна стверджувати, що ідеї М. Туган-Барановського щодо пояснення процесу визначення господарської цінності проклали дорогу до формування базових постулатів теорії відтворення суспільних благ.

Зокрема, вихідними засадами теорії відтворення суспільних благ є твердження про знижений тонус ринкової активності та деформацію ціннової системи. У зв'язку із цим у виробництві суспільних благ на теоретико-методологічному рівні визначають такі найголовніші парадигми:

- для кожного покупця на ринку суспільних благ існує множина індивідуальних кривих попиту на них²⁴;
- на поведінку кожного з покупців впливають суб'єктивні й об'єктивні чинники²⁵;
- індивідуальна крива попиту на суспільні блага має від'ємний кут нахилу, відображаючи обернену залежність між ціною та кількістю²⁶;
- визначення обсягів споживання суспільних благ кожним із покупців базується на порівнянні граничних корисностей, діях першого і другого законів Госена;
- дія ефектів доходу і заміщення спричинює опуклий вигляд кривих індивідуального попиту;
- сукупність індивідуальних кривих попиту на суспільні блага дозволяє побудувати і ринкову криву попиту²⁷ через урахування граничних вигод усіх покупців.

Система міркувань М. Туган-Барановського зумовила критичне ставлення до такої важливої аксіоми економічної теорії, як раціональність дій індивіда. У статті «Психологічні фактори суспільного розвитку» він аналізує вплив мотивів та інтересів не господарського роду на економіку. У зв'язку із цим учений, так само як і його попередник Іван Вернадський, вагомого значення надавав вченню про потреби, що є першоосновою для пізнання найрізноманітніших економічних явищ і процесів. Це дозволило М. Туган-Барановському сформулювати новаторський підхід до розуміння економічного поступу через виокремлення п'яти найголовніших груп потреб²⁸ та дослідження їхнього впливу на суспільний прогрес від найдавніших часів і до початку ХХ ст. Тим самим науковець довів, що існує зворотний вплив на економіку симпатичних інстинктів та егоальтруїстичних потреб, потреб, що не ґрунтуються на практичних інтересах. Така теоретична модель ученого вивела на чільне місце індивіда, який керується не лише раціональними, а й духовними мотивами.

Ідеї відомого українського вченого певною мірою корелюють з окремими постулатами теорії відтворення суспільних благ, сформульованими у

другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. щодо соціальної взаємодії індивідів у групах, наявності пом'якшувальних умов раціональності, визнання суспільно значимих виробництв. Варто згадати критику Говардом Марголісом моделі «економічної людини», яка є занадто ідеалізованою і відірваною від дійсності. Це сприяло тому, що в теоретичний аналіз учений запровадив пом'якшувальні умови, припустивши існування альтруїстичної поведінки і на цій основі — соціальної відповідальності, виокремивши важливість переконань у здійсненні індивідом вибору²⁹. Згідно з підходом Г. Марголіса, індивідові притаманний пошук найкращого співвідношення корисливого та групового інтересів, що у теорії відтворення зумовило модифікацію методологічної бази дослідження через те, що державу ототожнили з деяким особливим суспільним утворенням, яке пов'язане із соціальною відповідальністю індивідів і є виразником їхніх «альтруїстичних» інтересів.

На цих засадах набув розвитку такий науковий напрям, як економічна соціодинаміка, що розглядає виробництво суспільних благ з позицій соціодинамічної еволюційної моделі, існування міжциклічних зв'язків між товарами та парадоксу подвійного мислення індивіда³⁰. У зв'язку із цим при дослідженні процесу відтворення суспільних благ варто брати до уваги здійснену в суспільстві типологізацію його потреб, а держава виступає виразником відповідних автономізованих соціальних інтересів. Український науковець Андрій Гриценко також указав на методологічні слабини доктрини індивідуалізму, яка має відношення до побудови стрункої економічної теорії, «оскільки всі потреби суспільства так чи інакше зводяться до індивідуальних, а держава у даному випадку вводиться в теорію емпірично — як зовнішня сила, необхідна для стрункості концепції»³¹. Таким чином можна простежити існування генетично-еволюційного зв'язку між минулим і сучасним вітчизняної економічної думки щодо формування теоретичних основ дослідження процесів відтворення суспільних благ. Особливістю є те, що теорія виробництва суспільних благ набула нової якості внаслідок ускладнення господарських явищ і процесів, якісного та кількісного зростання суспільних потреб, переосмислення парадигми неокласичного синтезу. Новаторство ідей М. Туган-Барановського щодо цієї теорії полягає у тому, що, будуючи модель суспільного розвитку, він указав на важливість для неї психологічних чинників, які зумовлюють явища соціалізації та гуманізації економічної системи та формують передумови для відтворення таких благ.

Продовжуючи аналіз наукової спадщини визначного українського економіста в контексті ідей теорії відтворення суспільних благ, доречно зупинитися на особливостях трактування ним природи пізнання та визначення місця економічної науки в системі людського знання. Зокрема, М. Туган-Барановський не підтримав ідею Огюста Конта щодо надання класифікаційним таблицям лінійного характеру, оскільки «конкретні науки не тільки підпадають під вплив наук абстрактних, але і навпаки, абстрактні науки підпадають під могутній відворотний вплив конкретніших наук»³². Коли вчений наводить вагомі аргументи про значення ідей політичної економії для розвитку природознавства та філософії, то, беручи до уваги цю його наукову позицію, можна визначити й роль інших наук у розвитку теорії відтворення суспільних благ.

Зокрема, варто згадати про «щонайдовершенішу й найабстрактнішу науку — математику», засобами якої в абстрагованій формі обґрунтовують окремі складові виробництва суспільних благ і принципи дії позаринкових регуляторів. Згідно з припущеннями про існування загальної рівноваги Леона Вальраса³³ і виконання умов Вільфредо Парето³⁴ можна визначити просту модель відтворення суспільних благ за допомогою системи математичних співвідношень, припустивши, що є m видів суспільних благ ($i = \overline{1, m}$) і n видів факторних послуг для їх виробництва ($j = \overline{1, n}$); P_i — ціна i -го виду суспільних благ, C_j — ціна одиниці j -го виду факторної послуги.

Пропозиція факторних послуг визначається на ринку економічних ресурсів і функціонально залежить від цін на інші види факторних послуг і цін на суспільні блага; це можна записати як $Q_j = F_j(C_1, \dots, C_j, \dots, C_n, P_1, \dots, P_i, \dots, P_m)$, $j = \overline{1, n}$. Для кожного виду суспільних благ його попит формується на ринку суспільних благ і описується функцією $D_i = f_i(C_1, \dots, C_j, \dots, C_n, P_1, \dots, P_i, \dots, P_m)$, $i = \overline{1, m}$. У цій моделі припускається, що кількість спожитих факторних послуг відповідає їх пропозиції, тому доречною є така система рівнянь:

$$a_{j1}D_1 + a_{j2}D_2 + \dots + a_{ji}D_i + \dots + a_{jm}D_m = Q_j, j = \overline{1, n}. \quad (1)$$

Ціни суспільних благ дорівнюють сумі всіх витрачених на їх виготовлення факторних послуг, де перше із суспільних благ виступає як обліковий гроші ($P_1 = 1$):

$$a_{i1}C_1 + a_{i2}C_2 + \dots + a_{ij}C_j + \dots + a_{in}C_n = P_i, i = \overline{1, m}. \quad (2)$$

Невідомими величинами є ціни і кількості суспільних благ B , ціни і кількості факторних послуг. Матриця $A = \{a_{ij}\}_{m \times n}$ є матрицею технічних коефіцієнтів виробництва, де a_{ij} — кількість факторних послуг j -го виду задіяних для виробництва i -го виду суспільних благ, кількість невідомих величин складає $(2n + 2m + m \times n - 1)$. Розв'язок системи рівнянь (1)—(2) описує процес врівноваження попиту і пропозиції суспільних благ у статичній економічній системі при заданих бюджетних обмеженнях, мобільності факторних послуг, абсолютній еластичності цін.

Тому значення наукової філософії М. Туган-Барановського у контексті відтворення суспільних благ можна оцінити радше з позицій розширення меж пізнання складних господарських явищ і процесів та загального поступу науки. Це можна пояснити його світоглядною позицією щодо розмежування мети, завдання, об'єкта і предмета дослідження, оскільки «на основі такого свідомого регулювання державою народногосподарських процесів виникає наука економічної політики, яка має зовсім інший гносеологічний характер, аніж теоретична політична економія»³⁵. У зв'язку із цим можна стверджувати, що М. Туган-Барановський визначив межі взаємодоповненості галузей людського знання та підкреслив важливість міждисциплінарних досліджень.

Хоча ще на початку ХХ ст. відтворення суспільних благ вже розглядали як одну зі складових господарювання, найважливішими ознаками яко-

го є задоволення колективних потреб, корегування слабих ринкового механізму та сприяння прогресивним змінам у життєвому середовищі людини, М. Туган-Барановський зосереджувався на загальних проблемах відтворення. Так, Михайла Івановича головно цікавили питання процесу організації виробництва у ринковій економічній системі, а його відтворення науковець пов'язав з відповідними стадіями, коли «ринок є вузлом, де сплітаються нитки сучасного господарського життя»³⁶. У той час як сучасники відомого вченого зазначали, що господарський процес створення «суспільної витрати» має бути поданий у зв'язку з процесами індивідуального виробництва господарських благ, а саме життя держави є строкастою картиною окремих інтересів, в якій важливого значення набуває культура та просвіта³⁷.

Проте підкреслимо, що подібні міркування про відтворення не як про одиничний акт, а як про циклічний процес, що розглядається у нерозривному зв'язку з розподілом, обміном і споживанням³⁸; про появу нових цільових настанов, за яких одні блага втрачали соціальну корисність, а інші, навпаки, її набували³⁹; про просування ринкової економіки шаблями цивілізації, що підвищувало значимість колективних і суспільних інтересів⁴⁰, — усі ці міркування не втратили актуальності й у ХХІ ст.

Це своєрідний місток, що пов'язує минуле і сучасне української економічної науки, свідчить про спадковість теоретичних розробок і необхідність їх постійного переосмислення внаслідок змін та ускладнення економічної системи. Відповідно до цих точок зору *відтворення суспільних благ* доречно розглядати з позицій безупинного та перманентно повторюваного процесу їх виробництва, що здійснюється на основі різних видів суспільної взаємодії, супроводжується поліпшенням біологічних і соціальних якостей людини і дозволяє корегувати слабину ринкового механізму. У такий спосіб ідеї М. Туган-Барановського, сформовані для капіталістичного господарства, стали дотичними до теорії відтворення суспільних благ.

Таким чином, наукові напрацювання М. Туган-Барановського в царині теоретичної економіки посідають особливе місце в концепції відтворення суспільних благ. Український науковець стояв біля витоків зародження теорії відтворення суспільних благ, сформував низку теоретичних і практичних засад їх дослідження. Він визначив найважливіші компоненти того фундаменту, на основі якого може відбуватися пізнання процесів виробництва суспільних благ, і ці компоненти корелювали з підходами, запропонованими зарубіжними дослідниками. М. Туган-Барановський, хоч і на рівні несистематизованих ідей, сформулював окремі положення, що стосувались питань відтворення суспільних благ. Також науковець розширив межі пізнання економічних явищ і процесів, вказавши на необхідність урахування психологічних чинників суспільного розвитку, що є однією з головних передумов для вивчення і пояснення процесів виробництва суспільних благ уже сучасними економістами. Таким чином дослідник став фундатором міждисциплінарного підходу в науковій гносеології.

Зазначимо, що подальший розвиток цієї теорії на теренах України був призупинений, що до певної міри розірвало генетичний зв'язок між минулим і сучасним. На нашу думку, при дослідженні теорії відтворення суспіль-

них благ варто відновити цілісність еволюційного поступу в українській науці. Перспективи подальших досліджень пов'язані з проведенням історичних паралелей між сучасним і минулим вітчизняної економічної теорії завдяки ретроспективному аналізу та порівнянню поглядів відомих вчених-економістів, не лише українських, а й зарубіжних.

¹ Злупко С.М. Економічна думка України: Навч. посібник. — Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2000. — С. 6.

² Див.: Яснопольський М. Про географічний розподіл державних доходів і витрат Росії // Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд. С.М. Злупко. — К.: Знання, 2003. — С. 232, 233.

³ Алексеевко М. Загальна теорія перекладання податків // Українська економічна думка... — С. 267.

⁴ Алексеевко М. Організація державного господарювання // Українська економічна думка... — С. 268.

⁵ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / Наук. ред., автор передмови і вступ. статті С.М. Злупко. — Львів: Видав. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. — С. 69, 76, 78, 79.

⁶ Пигу А. Экономическая теория благосостояния: В 2 т. — М.: Прогресс, 1985. — Т. 1. — С. 96.

⁷ Lindahl E. Just taxation — a positive solution: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.econ.ucsb.edu/~tedb/Courses/UCSBpf/readings/lindahl.pdf>. — Р. 2—5.

⁸ Див.: Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. — С. 69, 75.

⁹ Там само. — С. 56.

¹⁰ Там само. — С. 154.

¹¹ Туган-Барановский М. Социализм как положительное учение // Туган-Барановский М. К лучшему будущему: Сборник социально-философских произведений. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. — С. 276.

¹² Там же. — С. 343.

¹³ Олсон М. Логіка колективної дії: Суспільні блага і теорія груп. — К.: Лібра, 2004. — С. 235.

¹⁴ Туган-Барановский М. Социализм как положительное учение // Туган-Барановский М. К лучшему будущему... — С. 363.

¹⁵ Samuelson P.A. A Pure Theory of Public Expenditure // The Review of Economics and Statistics. — 1954. — Vol. 36, No. 4. — Р. 387.

¹⁶ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. — С. 73.

¹⁷ Згідно з тлумачними словниками української мови. Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., доп. та CD) / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. — С. 262, 547, 553, 1368, 1417; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Кер. вид. проекту П.М. Мовчан, В.В. Німчук, В.Й. Клічак. — К.: Вид-во «Дніпро», 2009. — С. 207, 443, 448, 1097, 1137.

¹⁸ Див.: Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Пер. з нім. С.І. Терещенко та О.О. Терещенка; передмова та наук. редагування В.М. Федосова. — К.: Либідь, 2000. — С. 67—78; Малий І.Й. Економіка державного сектора: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2007. — С. 96, 99; Mansfield E. Microeconomics: Theory, Applications. — 5th ed. — New York; London: W.W. Norton & Company, 1985. — Р. 434—436.

¹⁹ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. — С. 109.

²⁰ Там само. — С. 113.

²¹ Там само. — С. 100.

²² Див.: Маршалл А. Принципы экономической науки: В 3 т. — М.: Издат. группа «Прогресс», 1993. — Т. 1. — С. 191—207.

²³ Див.: Історія економічних учень: Підручник / За ред. Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 1999. — С. 438, 439.

²⁴ *Human D.N.* Modern microeconomics: Analysis and Applications. — Homewood; Boston: Irwin, 1989. — P. 670, 671; *Reynolds L.G.* Economics: A General Introduction. — 5th ed. — Homewood, Illinois: Irwin, 1988. — P. 627, 628.

²⁵ *Стиглиц Дж.Е.* Економіка державного сектора / Пер. з англ. А. Олійника, Р. Сільського. — К.: Основи, 1998. — С. 195.

²⁶ Мікроекономіка і макроекономіка: Підруч. для студентів екон. спец. закл. освіти: В 2 ч. / За заг. ред. С. Будаговської. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. — С. 190, 191; Мікроекономічна теорія: Навч. посібник / За ред. Г.І. Башнянина та О.В. Щедрої. — Львів: Новий Світ — 2000, 2007. — С. 423; *Human D.N.* Modern microeconomics: Analysis... — P. 668, 669; *Pindyck R.S.* Microeconomics. — New York; Oxford; Singapore; Sydney: Maxwell McMillan International, 1992. — P. 663, 664; *Reynolds L.G.* Economics: A General Introduction. — P. 627.

²⁷ Мікроекономіка і макроекономіка: Підруч. для студентів... — С. 191; *Нуреев Р.М.* Курс микроэкономики: Учебник. — М.: Норма, 2008. — С. 431; *Kreps D.M.* A course in microeconomic theory. — Princeton University Press, 1990. — P. 149, 150.

²⁸ Див.: *Туган-Барановський М.* Психические факторы общественного развития // Мир Божий. — 1904. — № 8. — С. 6.

²⁹ Див.: *Margolis H.* A Selfishness, Altruism and Rationality: A Theory of Social Change. — London: Cambridge University Press, 1982. — 191 p.

³⁰ Див.: *Рубинштейн А.Я.* Экономика общественных предпочтений: Структура и эволюция социального интереса. — СПб.: Алетейя, 2008. — С. 158—164, 172—185.

³¹ *Гриценко А.* Методологічні основи модернізації України // Економіка України. — 2011. — № 1. — С. 47.

³² *Туган-Барановський М.* Вплив ідей політичної економії на природознавство і філософію // Злупко С.М. Михайло Туган-Барановський (український економіст світової слави). — Львів: Каменяр, 1993. — С. 126, 127.

³³ Див.: *Вальрас Л.* Элементы чистой политической экономии или Теория общественного богатства. — М.: Изограф, 2000. — С. 93—102.

³⁴ Див.: *Блауг М.* Економічна теорія в ретроспективі. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — С. 524—526.

³⁵ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії. — С. 56.

³⁶ Там само. — С. 442, 443, 575.

³⁷ Див.: *Алексеев М.* Організація державного господарювання // Українська економічна думка... — С. 269; *Франко І.* Що коштують наші школи? (друга часть статті «Сила податкова Галичини») // Зібрання творів: В 50 т. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 44, кн. 1: Економічні праці (1878—1887). — С. 145.

³⁸ Див.: Большой экономический словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. — 7-е изд., доп. — М.: Институт новой экономики, 2007. — С. 582; Економічна енциклопедія: В 3 т. / Гол. ред. Б.Д. Гаврилишин. — К.: Вид. центр «Академія»; Тернопіль: Акад. народ. госп-ва, 2000. — Т. 1. — С. 223; *Павлишенко М.М.* Закономірності відтворення суспільного продукту і їх вплив на ціноутворення: Навч. посібник з політекономії для студ. екон. факультету. — Львів: Львівська комерц. академія, 2006. — С. 41.

³⁹ Див.: *Рубинштейн А.Я.* Экономика общественных предпочтений... — С. 121.

⁴⁰ *Єрохін С.А.* Теорія структурного реформування національної економіки: Автореф. дис. ... д-ра екон. наук. спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / Об'єдн. ін-т економіки НАН України. — К., 2005. — С. 31.

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІЧНА
ІСТОРІЯ
ТА ПРОГНОЗУВАННЯ
СУСПІЛЬНОГО
РОЗВИТКУ

Ю.М. БАЖАЛ

**ЗАЧАРОВАНЕ КОЛО
ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ
ЯК ПІДТВЕРДЖЕННЯ АКТУАЛЬНОСТІ ІДЕЙ
М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО
ДЛЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ**

Чому прийдешні покоління так пильно придивляються до власних геніїв минулого? Настають нові і нові часи, але сучасники продовжують по крихітках вивчати кожен крок, кожную дрібничку, дотичні до життя такої особистості. Полиці наймодерніших книгарень переповнені томами найменших подробиць з діяльності видатних людей. Ці томи написані сьогодні. Мимоволі спадають на думку слова Шекспіра: «Що він Гекубі, що йому Гекуба?».

Цю таємницю влучно, на нашу думку, пояснив видатний грузинський філософ Мераб Мамардашвілі. Ось його слова: «Теорія Декарта про неперервність творіння вічних і нерухомих істин здається парадоксом і суперечністю... Але ні, декартівська теорія стверджує, що світ кожен мить твориться заново... Справжній Декарт — це неперервне творення, коли у Всесвіті заново твориться кожна мить. Ця думка — весь мій досвід, весь мій філософський шлях. Це означає, що я не байдужий спостерігач, що я залучений до життя Всесвіту і до свого особистого, що я мушу зайняти певну позицію...»¹. Далі філософ ілюструє свою думку: «...Є акти, які ніколи не треба вважати закінченими. Якщо ти віриш, що агонія Христа чи інший подібної ваги акт, наприклад перехід Цезаря через Рубікон, уже відбулися і є позаду, що вони завершені, тоді ти загинув. Ти вже як мертвий. Навпаки, якщо ти не віриш в те, що агонія Христа вже сталася і відійшла в минуле, якщо ти ймеш віру, що вона проходить перед твоїми очима, тоді ти живий: дій, займи свою позицію тут і тепер»².

З огляду на це можна припустити, що видатні люди стали такими через те, що вони знайшли щось дуже суттєве у цьому нескінченному процесі відтворення нашого життя. Тому нові й нові генерації продовжують досліджувати напрацювання і долю видатних особистостей, намагаючись знайти відповіді для проблем сьогодення. Якщо у цьому контексті поглянути на постать Михайла Івановича Туган-Барановського і запитати: що саме зробило його всесвітньо відомим класиком? — напевно, відповідь може бути така: він знаходив зародки ідей, які в майбутньому, розвинувшись, зумовлювали прогрес людства. За життя Туган-Барановського його концептуальні здобутки переважно сприймалися критично, але водночас усі — і друзі, і вороги — ставилися до нього як до непересічної людини, з великою повагою. Внутрішнє відчуття не обманювало цих людей. Що вже казати про ставлення до нього його учнів.

Микола Дмитрович Кондратьєв (1892—1938), видатний російський вчений-економіст, який був репресований у 1930 р., вважав себе найближчим учнем Туган-Барановського і в 1923 р. видав спеціальний нарис у пам'ять свого вчителя. У ті часи такий крок був уже небезпечним. Але Кондратьєв як високоморальна людина вважав такий вчинок своєю обітницею³. У цьому нарисі він так написав про Туган-Барановського: «...Різні люди мають різний ступінь соціального безсмертя. Вмирають мільйони і мільйони в тій чи іншій мірі своєрідних суспільно „вартісних і цінних” людей. Але вони в очах суспільства нівелюються, ніби об'єднуються в одну суцільну однорідну соціальну масу, яку ми класифікуємо і підводимо під категорію тих чи інших культурно-соціальних типів, але в якій ми не вирізняємо окремих людей. Соціально виживають лише одиниці, які, як світлі крапки, майорять різнобарвними та різної сили вогнями на горизонтах минулого і яких ми підводимо під категорію видатних особистостей. Михайло Іванович мусить бути віднесений і буде віднесений до ряду останніх»⁴.

Можна лише дивуватися, як багато концептуальних ідей, що значно випередили свій час і пізніше стали класикою економічної теорії, сформулював М.І. Туган-Барановський. Причому ці ідеї висвітлювали проблеми, які були і залишаються дотепер ключовими для розуміння руху соціально-економічної матерії людського буття. Ретроспективний погляд на історію економічної думки підтверджує згадану гіпотезу Рене Декарта і висвітлює наявність «зачарованого кола» у розв'язанні тих самих проблем. Наприклад, візьмемо центральне методологічне ядро сучасного «мейнстріму» економічної теорії — обґрунтування ефективності ринкової чи капіталістичної системи. Запеклі дискусії щодо цієї фундаментальної візії не зупиняються з часів першого наукового трактату Адама Сміта (1776 р.). Сьогодні «градус» таких дискусій не меншає. Як ілюстрацію наведемо назву і головну проблему однієї з недавніх сесій Всесвітнього економічного форуму у м. Давосі. Як відомо, на цей форум збирається інтелектуальна еліта найуспішніших країн. Назва цієї сесії, яка відбулась 27 січня 2012 р., була «Зміцнення капіталізму», а головна проблема для дискусії — «Чи не настав час переформувати західний капіталізм після його півсторічного домінування?».

Хоча висновком цієї сесії була теза, що теперішня модель капіталізму перебуває у кризі, але пріоритет ринкової економіки залишається переважно незмінним, останнім часом з'явилося багато публікацій, які буквально торпедують цю тезу. Я маю на увазі «західні» публікації. Про лівий фланг теоретиків можна спеціально і не згадувати, вони просто почали вишиковуватись у бойові порядки для штурму парадигмальних цитаделей неокласики. Але чи є ця ситуація унікальною? Ні! Вже більше двох століть числені критики намагаються поховати капіталізм як систему. Назву лише, не претендуючи на вичерпність та системність списку, кілька відомих імен та років виходу їхніх класичних та сучасних робіт: Томас Мальтус (1798), Роберт Оуен (1832), Карл Маркс (1848, 1867), Карл Каутський (1899), Володимир Ленін (1916), зрозуміло, майже всі радянські та соціалістичні (дуже широкого спектру) теорії загальної кризи капіталізму, Карл Поланьї (1944, перевидання 2002), більш сучасний рух «антикапіталістів», Боб Джессоп (2002), Іммануїл Валлерстайн (2003), Томас Пікетті (2014) та ін.

Якщо спробувати виділити центральні концептуальні ядра цієї критики і вектори конструктивних пошуків, то можна стверджувати, що М.І. Туган-Барановський досліджував і давав відповіді саме на ці ж самі ключові системні проблеми. І ці відповіді заклали фундамент для успішного вирішення цих проблем іншими мислителями і практикою успішних країн. Проте чи стало це надбанням для сучасної України? Важко дати позитивну відповідь. Ми продовжуємо і продовжуємо відтворення вад капіталізму, не можемо запустити цей потужний двигун економічного розвитку, знову і знову повертаємось у минуле, шукаючи там опору. А може, буде продуктивнішим шукати відповіді у творчості Туган-Барановського?

Економічна думка України сьогодні опинилася на тому самому роздоріжжі, що й у часи Михайла Івановича. Один шлях — визнання причетності України до закономірностей єдиної траєкторії еволюції людської цивілізації і намагання якнайкраще вписатися у цю траєкторію. Другий шлях — шукання якоїсь особливої цивілізаційної дороги, ніби призначеної для окремої країни. Найопукліше ця колізія проявилася у дискусіях щодо доцільності європейської інтеграції України. Розв'язуючи актуальні проблеми функціонування української економіки в ринкових умовах, чимало наших економістів багато в чому продовжують спиратися на марксистську теорію капіталізму, яка суцільно належить до шкіл політекономії XVIII—XIX ст. Тому сьогодні часто можна спостерігати спроби розв'язання тих самих «вічних проблем», що стояли перед Росією та іншими країнами на початку XX ст., на тих самих методологічних коліях, що прокладались у Росії в ті часи. Проте Туган-Барановський вже тоді пропонував значно доречніші рішення.

Як ми вже відзначали, однією із центральних «вічних» проблем залишається механізм ефективності ринкової системи господарювання. Чи спроможна ринкова організація капіталізму забезпечити довгостроковий економічний розвиток країни? Це питання було актуальним наприкінці XIX ст. в царській Росії, це питання залишається на порядку денному економічних дискусій і в сучасній Україні. Неспроможність дати правильну відповідь на це питання в реальній політиці більше 100 років тому призвела врешті до Жовтневого перевороту 1917 р. у Російській імперії та відмови на довгі роки від капіталістичного ринку як форми господарювання. Із цієї ж причини в США виникла Велика депресія, а в Німеччині 20-х років минулого сторіччя — економічна криза, що привела до влади Гітлера. Вихід із цих криз був різний у різних країнах (соціально-економічних системах): ліберальні демократії застосували рецепти, які пізніше були узагальнено в кейнсіанській теорії, а СРСР, Німеччина та інші автократичні системи для подолання економічної кризи пішли шляхом відмови від ринкової регуляції економіки й утворили командно-адміністративні системи розподілу ресурсів. Хто виявився правий — розсудила історія.

Проте саме Туган-Барановський вперше зрозумів сутність зазначених економічних процесів. Наведемо цитату Михайла Івановича, де він чітко позиціонує цю проблему: «Нашу публіку вже багато років запевняють, що російський капіталізм зовсім не схожий на західноєвропейський. На Заході капіталізм викликав колосальне зростання національного багатства, вели-

чезне збільшення кількості вироблених продуктів... У передових країнах Заходу землеробство вже давно перестало бути панівною галуззю виробництва, що задає тон усьому промислому життю... Інший стан справ, доводять нам, ми бачимо в Росії. Розвиток капіталістичного виробництва спричинив у нас не збагачення, а зубожіння країни; не лише безпосередні виробники збідніли, але навіть і загальна сума продуктів, що виробляються, має тенденцію до скорочення... Землеробство тепер, як і раніше, є основою всього нашого господарчого ладу. Усім керує у нас „пан урожай”... Російський капіталізм схожий на західноєвропейський негативними рисами; але у нього зовсім відсутня позитивна сторона... Так чи майже так зображені російський та західноєвропейський капіталізми більшістю наших шанованих економістів»⁵.

Шукаючи відповідь на поставлене питання, Туган-Барановський одним з перших в економічній теорії запропонував категорію ефективного сукупного попиту для нормального функціонування ринкового господарства. Він прямо відзначає у своїх роботах, що економічному розвитку капіталістичних країн на перешкоді стає «недостаток ринку», тобто попиту на продукти, які можуть бути потенційно виробленими капіталістичною системою. Михайло Іванович писав: «На якому ж ґрунті виникає ця недостача ринку, ці перешкоди для збуту товарів, завдяки чому капіталістичне виробництво завжди тисне на ринок, завжди прагне виробити більше, ніж дозволяє ринок? В цьому і полягає важлива і важка проблема ринку, розв'язання якої довгий час було не під силу економічній науці»⁶.

Головною його конструктивною ідеєю щодо природи такого процесу було те, що «нагромадження капіталу зовсім не є простою заміною споживання робітників — з тієї причини, що нагромаджуваний капітал перетворюється не тільки в заробітну плату, але і в засоби виробництва, які не складають елементів споживання будь-якого класу населення»⁷. Цей висновок відрізнявся від панівних на той час теоретичних візій. Базовою ідеєю останніх була теорія Сісмонді, згідно з якою нагромадження капіталу зумовлює скорочення суспільного споживання через відносне скорочення суспільного доходу, що, врешті-решт, постійно звужує суспільний попит і гальмує розвиток економіки країни. Відповідно до цієї логіки робилися висновки, у тому числі марксистами, про неминучість економічних криз та руйнування капіталістичної системи господарювання. Саме тому К. Маркс уважав, що капітал сам створює зростаючі обмеження для розвитку капіталістичного виробництва і, отже, ця економічна система не може мати історичної перспективи.

Провівши ґрунтовний аналіз за допомогою Марксових схем відтворення, Туган-Барановський показав, що «при пропорційному розподілі суспільного виробництва сукупний попит і сукупна пропозиція залишаються у рівновазі, як би не скорочувався споживчий попит суспільства». Він називає винайдену ним нову теорію ринку парадоксальною: «Суть цієї теорії... зводиться до того, що попит на засоби виробництва створює такий же ринок для товарів, як і попит на предмети споживання, завдяки чому ніяке скорочення частки предметів споживання не може викликати ніяких нових труднощів по відношенню до реалізації продуктів капіталістичного виробництва»⁸.

Спираючись на розроблену ним нову теорію ринку, Туган-Барановський головну причину невдач капіталізму в Росії бачить у недостатньому розвитку внутрішнього ринку інвестиційних товарів, а також у проблемі капіталізації прибутку. Такий рецепт формулювався у відповідь на стандартну аргументацію критиків розвитку ринкової економіки, яку ми також постійно чуємо і в сучасній Україні. Опоненти Туган-Барановського бачили можливість розвитку лише завдяки розвиткові зовнішньої торгівлі, бо тільки таким шляхом, як уважалось, можна отримати прирощення національного доходу в масштабах країни. Тобто вони були переконані, що збільшення сукупного попиту на вітчизняні товари можливе лише через його розширення назовні. Але широкий вихід Росії на міжнародні ринки оцінювався скептично: вітчизняних товаровиробників «там ніхто не чекає, якість їхніх товарів неконкурентоспроможна — тому Росія не зможе розвиватися капіталістичним шляхом, їй потрібен „окремий шлях”»⁹. Легко почути таку аргументацію і в сучасній Україні: мовляв, нас в Європі ніхто не чекає, ми не зможемо конкурувати з європейцями, тому нам потрібно йти в Євразію, де ринкові відносини регулюються авторитарною владою і тому економіки мають меншу конкурентоздатність.

Концептуальний підхід Туган-Барановського давав відповідь, яку потім розвинув Джон-Мейнард Кейнс. Сьогодні ми знайдемо її в найсучасніших підручниках економічної теорії. Вирішення проблеми слід шукати не за кордоном, а всередині країни, долаючи низький сукупний попит, зумовлений недостатнім попитом на інвестиційні товари. Обмеженість останнього призводить до кризи надвиробництва, причому це не обов'язково означає наявність достатку товарів. Це стан ринку, коли попит на товари є недостатнім для покриття витрат їхнього виробництва¹⁰. Розширення основного капіталу країни, що створює додатковий тривалий попит, і є рецептом від Туган-Барановського для сучасної економіки України.

Піонерська роль М. Туган-Барановського у розробці цих проблем ринку також була підтверджена авторитетними вченими. «У дослідженнях Туган-Барановського, — зазначає Елвін Хансен, — знаходяться джерела нової течії економістів континентальної Європи; увібравши в себе інші притоки..., ця течія нарешті утворила сучасну теорію, що її узагальнив Кейнс»¹¹. Останній залишив пряму згадку про Туган-Барановського, назвав його першим і найоригінальнішим автором тієї наукової школи (вона включає також імена Шпітгофа, Лексюра, Шумпетера, Касселя), що їй сам Кейнс «сильно симпатизує»¹². На нашу думку, може бути дуже цікавим порівняльне дослідження теорії ринку Туган-Барановського та теорії ефективного сукупного попиту Кейнса.

Проте варто спеціально підкреслити, що Михайло Іванович пішов набагато далі Кейнса, розвиваючи свій підхід. Він створив фундамент і для найсучасніших підходів економічної теорії, які можна об'єднати в рамках інноваційної моделі економічного розвитку. Теорію інвестицій як важливої складової сукупного попиту Туган-Барановський фактично розвинув у концептуальну платформу необхідності інноваційного наповнення інвестицій. Це він зробив, розробивши власну теорію економічних криз, де доводив, що інвестування у традиційні галузі економіки з часом мусить уповільнитись і це

буде генерувати економічну кризу. Тому для забезпечення довгострокового економічного зростання важливе не просто інвестування у відтворення наявних підприємств, а інвестування для створення принципово нових виробництв. Ця теоретична платформа спричинила появу і спонукала формування Йозефом Шумпетером нової теорії інноваційного економічного розвитку¹³. Слушність висновків Туган-Барановського також підтвердили сучасні неокласичні теорії ендогенного економічного зростання¹⁴.

Нова теорія інноваційного інвестування була розроблена М.І. Туган-Барановським при дослідженні теорій та явищ економічного циклу, результати якого представлені у книзі «Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини та вплив на народне життя» (1894 р.)¹⁵. Ця праця зробила його класиком світової економічної думки і набула планетарного поширення через переклад її другого видання німецькою (1901 та 1969 рр.), французькою (1913 р.), японською (1931 та 1972 рр.), англійською (1954 р.) та італійською (1985 р.) мовами. В Росії вона мала чотири видання. Е. Хансен слушно вважав, що цій праці судилося відкрити нову епоху в теорії промислових циклів¹⁶.

Ідеї цієї книги за своїм значенням для економічної науки виходять далеко за межі окресленої теми, бо вона, наче у фокусі, збирає всі ключові аспекти макроекономічного аналізу в ще одній «вічній» проблемі економічної теорії — теорії економічних криз. Справді, з відповіді на запитання: «Чому виникають економічні кризи в ринковому господарстві?», — починається розмежування економічних доктрин і сьогодні.

Книга Туган-Барановського про економічні цикли, за словами Й. Шумпетера, є ніби опорою в історії нашої науки. Ця оцінка — з фундаментальної праці «Історія економічного аналізу», де при визначенні генезису теорій циклічних коливань економіки Шумпетер дійшов висновку про формування на зламі двох століть загальноновизнаного методологічного базису для більшості таких різних, на перший погляд, теорій. Цим базисом названо положення, за яким головний фактор циклічних коливань пов'язується, перш за все, з характером коливань у виробництві «заводів та устаткування», або «капітальних товарів». Шумпетер називає це досягненням економічної думки того періоду — «ми можемо асоціювати зазначене досягнення — чи переважну частку в цьому досягненні — з працею Туган-Барановського. Це є визнанням надзвичайно важливого стрижневого факту, який констатує історичну заслугу цієї роботи»¹⁷.

Така відзнака книги Туган-Барановського не випадкова: в ній містився критичний розгляд усіх панівних концепцій того часу на тлі реального статистичного аналізу значного фактичного матеріалу. Це була оригінальна монографія щодо кількісного моделювання циклу відтворення і розроблення нової теорії економічних криз, яка, власне, визнається першою науковою теорією цього явища, оскільки до нього природу криз пояснювали переважно випадковими зовнішніми, як сказали би сьогодні, «форс-мажорними» обставинами. М.І. Туган-Барановський вперше показав ендогенний механізм економічного циклу капіталістичної системи, що також дозволило йому сформулювати і рецепти подолання кризової фази без зміни суспільного ладу — капіталізму.

Безпосередній вплив теорія промислових криз Туган-Барановського мала на формування теорії «довгих хвиль» М.Д. Кондратьєва, який був урядовим учнем Михайла Івановича. На цю обставину мало звертають увагу сучасні дослідники «довгих хвиль», але надрукована у 1989 р. стенограма обговорення доповіді Кондратьєва в Інституті економіки в 1928 р.¹⁸ переконливо свідчить про генетичний зв'язок двох згаданих теорій. Опоненти в дискусії прямо зазначали, що точка зору Кондратьєва на кризи — це точка зору Туган-Барановського¹⁹.

Сам Кондратьєв на зауваження про пряме перенесення ним теорії Туган-Барановського на великі цикли відповів так: «Правильно, що певний зв'язок моєї концепції з концепцією Туган-Барановського має місце. Але правильно також і те, що тут нема простого перенесення теорії Туган-Барановського. Я вважаю вельми плідною думку Туган-Барановського про нагромадження „вільного капіталу” та про роль цього нагромадження. В іншому моя концепція глибоко відмінна від концепції Туган-Барановського. Та я не бачу нічого поганого у тому, щоб спиратися на положення, які висловлені раніше і вважаються правильними»²⁰. Не заглиблюючись у цю тему, зазначимо, що саме той бік теорії Кондратьєва, який пов'язаний з особливостями нагромадження капіталу в нових галузях економіки, і став магістральним для її подальшого розвитку в сучасних інноваційних нешумпетеріанських теоріях.

Теорія циклу М.І. Туган-Барановського пояснює, чому існують окремі періоди, протягом яких спочатку нагромаджуються великі маси позичкового капіталу, які не знаходять собі застосування, а потім відбувається бурхливе їх інвестування. Але виникає запитання, в які види основного капіталу інвестується вільний грошовий капітал? Відповіді на це питання і привели до виникнення інноваційних теорій розвитку. Пряме наслідування й удосконалення теорія Туган-Барановського отримала у працях А. Шпітгофа і Й. Шумпетера.

Дослідження Артура Шпітгофа* доводили, що фаза піднесення в циклі не може бути викликана одним лише тиском позичкових капіталів. Силою «всмоктування» позичкових капіталів є результати науково-технічного розвитку, що знаходять своє застосування у виробництві. Тому фаза піднесення може закінчитися не лише в результаті скорочення пропозиції вільного капіталу, який шукає інвестиційних можливостей, а і в разі падіння ефективного попиту на реальний капітал. Ці дві взаємопов'язані причини визначають основу циклічного розвитку.

Імпульс до інвестування виникає з потреби у виробництві машин та устаткування, викликаній новими технічними вдосконаленнями та винаходами, ринками збуту. Відкриття та технічні досягнення розширюють «відро капіталоутворення» і викликають нагальну потребу його заповнення. Місткість «відра» визначається досягненнями технічного прогресу. Але щойно ця місткість наповнюється, будь-яке додаткове розширення нового капіталу

* Виклад теорії А. Шпітгофа див. у праці: Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. — М.: Изд-во иностр. лит., 1959. — 760 с.

швидко стає марним, гранична ефективність капіталу рухається до нуля, інвестування припиняється, розквіт уривається.

Й. Шумпетеру належить заслуга утворення цілісної інноваційної теорії економічного розвитку, яка генетично була започаткована М.І. Туган-Барановським. Шумпетер став автором теорії циклу, яка ґрунтується на законах розвитку інноваційних процесів. Саме розробка Шумпетером економічної категорії «інновація» сприяла затвердженню її у світовій економічній літературі. Інновації, за Шумпетером, — не просто нововведення, а нова функція виробництва. Це — зміна технології виробництва речей, яка має історичне значення і є необхідною для продовження економічного розвитку. Інновація становить стрибок від старої виробничої функції до нової. Базові інновації викликають створення нових підприємств і нового устаткування, але не кожне нововведення, нове виробництво є інновацією.

Наведене бачення соціально-економічних процесів розвитку ще й досі мало поширене в Україні. Більше уваги привертають теорії, що пояснюють економічні цикли впливом інших факторів, ніж інновації, звичніших і зрозуміліших — капітальними вкладеннями, сезонними коливаннями урожайності в сільському господарстві, особливостями грошового обігу, демографічного розвитку тощо. Всі ці фактори важливі, проте значення інноваційних теорій полягає насамперед у тому, що ними безумовно доведено — технологічні інновації є не наслідком, а причиною, фактором економічного зростання.

Яким же чином при конструюванні нових ринкових відносин необхідно враховувати загальні закономірності інноваційного процесу? Почасті відповідь на це запитання дає передовий досвід розвинутих країн, де ці закономірності максимально враховуються. Ми намагаємося його копіювати, але часто не бачимо всіх обставин і глибинних зв'язків виникнення тієї чи іншої організаційної форми, а тому не одержуємо очікуваного ефекту. Зволікання у структурній інноваційній перебудові обумовили всі ті процеси, про які попереджав Туган-Барановський: виробничий капітал почав акумулюватися у фінансовій формі «вільного капіталу», кредитні ресурси банків почали стрімко набувати форми «бульбашок», інвестиції важко знаходять застосування у реальному секторі, що створює передумови для виникнення кризових явищ.

Інноваційна теорія економічного розвитку, започаткована Туган-Барановським, доводить, що саме інноваційна структурна перебудова має лягти в основу сучасної економічної політики в Україні. Підтримка старих традиційних виробництв не забезпечує досягнення економічних цілей розвитку країни. У нас це теоретичне питання набуло виняткової практичної гостроти, тому що реально державна політика залишається у «полоні» потужного галузевого лобіювання на користь наявного структурного «статус-кво» і практично не має інноваційної спрямованості.

Ідеї Туган-Барановського продовжують життя в новітніх теоріях економічного зростання, які класифікуються як неошумпетерівські і прямо пов'язані з економічною теорією технологічної динаміки. Технологічні зміни розглядаються тут як головний матеріальний об'єкт-вид, що обумовлює шляхи еволюції сучасної цивілізаційної системи. Хвилеподібність цього

процесу описує теорія «довгих хвиль» Кондратьєва, але неошумпетеріанці менше зосереджуються на фіксації точних часових фаз цієї хвилі, досліджуючи сутність самого процесу і його чинників²¹. Головним фактором «довгої хвилі» вважаються саме технологічні зміни, які зумовлюють структурну перебудову економіки з певною періодичністю, що залежить від частотності виникнення і впровадження у виробництво базових інновацій. Це приводить до утворення галузей-локомотивів загального розвитку і до подальшого поширення інновацій у всій економіці. Сьогодні такими «локомотивами» виступають галузі, пов'язані з інформаційними технологіями²².

Розробки неошумпетерівського напряму створили теоретичну базу для нового погляду на економічний розвиток країн та сформувавши нові вимоги до державної економічної політики. Цей новий погляд пов'язаний з баченням структури національної економіки як продукту реалізації різних хвиль технологічних комплексів. Ще й досі традиційнішим є окремий розгляд галузевої структурної динаміки в контексті фіксації різноманітних її зрізів: виробництва продукції, створення доданої вартості, інвестиційного, видів діяльності (капітальні товари, товари кінцевого споживання, експортні товари, послуги тощо). Такий аналіз виявляє взаємозв'язки різних параметрів економічної системи, фіксує певні закономірності, які придатні для міжнародних порівнянь, але він є обмеженим для завдань стратегічного планування економічної політики держави. Такий аналіз не дає чіткого бачення впливу структурних процесів на майбутній стан економіки. Тому сучаснішим інструментом аналізу є розгляд структурної динаміки виробництва крізь призму закономірностей розвитку технологічних систем.

Обґрунтування ролі технологічної системи як основи довгострокового циклічного розвитку економіки зумовило формулювання категорії технологічної парадигми, що пов'язано з іменами Джованні Досі, Крістофера Фрімена, Люка Суте, Карлоти Перес. Концепція технологічної парадигми розвиває ідеї Туган-Барановського, Шумпетера, Менша та ін. щодо впливу базових науково-технічних інновацій на довгострокову економічну динаміку, в ній дається нове пояснення часових рамок технологічних революцій, що представляються сукупністю економічно та технологічно пов'язаних інновацій, які, власне, конституують таку нову парадигму, що впливає на всі важливі сторони функціонування економіки²³.

Період існування та необхідність зміни технологічної парадигми, власне, обумовлюються суто економічними чинниками. Досягаючи межі економічного зростання, господарська система набуває стану, коли взаємодія технічної та економічної сфер започатковує утворення нової парадигми, яка знову революційно змінює виробничу систему. Старі соціальні та інституційні механізми, що пристосувалися до старої парадигми, не в змозі бути адекватними новій структурі інвестицій, ринковій поведінці тощо. Вони витискуються процесом дифузії (поширення) нової техніко-економічної системи. Зміна парадигми зумовлює радикальну зміну звичного типу інженерного та управлінського мислення щодо ефективної господарської практики.

Концепція техніко-економічної парадигми виходить з того, що технологічні зміни відбуваються порівняно швидко і випереджають зміни в ін-

ституційній структурі держави, яка інертніша через притаманний їй консерватизм інтересів і підтримку суб'єктивної віри «в старі добрі часи». Період, за який відбуваються кардинальні зміни в соціально-економічній структурі, і є періодом становлення техніко-економічної парадигми. Нова парадигма відповідає новим принципам управління в різних сферах, що стають загально визнаними для чергової фази розвитку. Це становлення має, за підрахунками різних вчених, лаг у 48—68 років, що відповідає довгостроковому коливанню «довгої хвилі Кондратьєва». Зміна парадигми має всі ознаки загальної техніко-управлінської революції, яка встановлює ефективнішу систему соціально-економічного устрою.

Ще однією «вічною» проблемою економічної теорії, до розв'язання якої Михайло Іванович повертався постійно, є роль людини як унікального природного явища в економічних процесах. У різних формах він відстоював те, що ми називаємо соціальною справедливістю, боровся проти зведення людини в економічних теоріях до звичайного фактора виробництва на кшталт сировини при виробленні продукції (простого гвинтика гігантської машини — як казали пізніше). Він не міг прийняти і соціальний дарвінізм як ніби природний порядок речей у ринковому механізмі жорсткої конкурентної боротьби, чи тотальне нівелювання особистості в комуністичних «трудовах арміях». І цей його внесок також цілком корелює з відповідями, які пізніше знайшло людство, запроваджуючи системи соціального захисту мало забезпечених верств населення, будуючи соціально зорієнтовані економічні системи, відстоюючи демократичні ідеали та цінності. Сьогоднішні події в Україні теж зайвий раз засвідчують актуальність цього ракурсу економічної теорії.

В нашій літературі дуже мало висвітлений факт, що в цивілізованих країнах реалізація ідей вільного ринку Адама Сміта відбувалася одночасно з усвідомленням суспільством важливості врахування на практиці принципів «морального імперативу» Іммануїла Канта. Це означало, що руйнівна для гуманізму, жорстка логіка природного добру капіталістичної конкуренції обмежувалася гуманізмом філософських та релігійних вчень. Не одразу, через низку революцій та соціальних потрясінь, але цивілізований світ прийшов, врешті-решт, до концепції «держави добробуту», де поєднуються чисто економічні та моральні (соціальні) імперативи. В Україні нам ще належить прийти до цього.

У вирі концептуальних дискусій тих далеких часів М.І. Туган-Барановський різко засуджував і критикував антидемократичний устрій царської Росії, але з не меншою енергією він намагався зупинити реальне пришествя марксизму. Захоплюючись певний час цією доктриною (його навіть зарахували до «легальних марксистів»), він рішуче розірвав з нею саме через те, що марксизм не визнавав існування людської моралі у дусі морального імперативу Канта.

Ідея категоричного імперативу Канта щодо рівноцінності особистостей людей та щодо особистості людини як речі в собі була покладена Туган-Барановським у підвалини уявлення про справедливе суспільство, про соціалізм: «Кант дав у своїх працях про мораль та право теорію того світоприйняття, яке на практиці втілюється у знамените революційне гасло: „во-

ля, рівність, братерство”. Із цієї тріади щодо соціалізму особливо важливим є другий принцип, принцип рівності, який і є коренем усього соціалізму»²⁴.

Таке бачення соціалізму цілком збігається з уявленнями про устрій справедливого суспільства сучасних демократичних суспільств. Це не що інше, як наші теперішні прозріння щодо вагомості «прав людини» та «загальнолюдських цінностей». Ось який висновок робить Туган-Барановський, наприклад, у роботі 1913 р.: люди «рівні за своїми правами на життя і щастя, вони рівні щодо тієї поваги, з якою ми маємо ставитися до всіх їхніх інтересів, вони рівні за безмірною цінністю, яка притаманна особистості кожного з них. Лише з такої точки зору можна визнавати принцип рівності основою правильного гуртожитку людей»²⁵.

Саме з таких позицій Туган-Барановський і пориває з марксизмом. У згаданій передмові до книги Карла Форлендера він пише: «Марксизм відкидав необхідність етичного виправдання соціалізму і, дійсно, не безпідставно. Справа в тому, що вся система суспільної філософії марксизму пройнята принциповим відкиданням етики. Надкласову етику марксизм визнає забобоном, а класова етика є внутрішньою неможливістю. І тому марксизм досить послідовний, коли на місце моралі ставить класовий інтерес... Таким чином, етичне обґрунтування соціалізму знаменує собою не доповнення до марксизму, а докорінне перетворення, точніше, руйнування його».

І в 1918 р. Михайло Іванович продовжує застерігати, що відкидання етичної складової призведе до побудови величезного державного господарства, яке базується на примусовій владі держави. Він називає цей лад державним соціалізмом. Далі він деталізує: «Господарська праця буде виконуватися в такому випадку при допомозі робітничих армій, складених таким же чином, як тепер складаються армії військові. Кожний громадянин соціалістичної держави буде підлягати обов'язковій трудовій повинності: по досягненню певного віку він повинен буде виконувати ту роботу, яку йому буде вказано державною владою»²⁶. Як у воду дивився.

М.І. Туган-Барановський стверджував: якщо відкинути вчення про абсолютну цінність людської особистості — всі демократичні вимоги нашого часу виявляться пустим базіканням. Він зазначав, що вся суспільна філософія марксизму просякнута принциповим запереченням етики і тому марксизм дуже послідовно ставить на місце моралі класовий інтерес, але класова етика є такою ж внутрішньою неможливістю, як суха вода, або холодний жар. Михайло Іванович як провидець відчуває велику небезпеку такої філософії для реалізації високої цілі — побудови справедливішого та успішнішого суспільства, бо для нього очевидно, що примус, насилля суспільства над волею окремої особи є безсумнівним соціальним злом.

Він ще і ще раз перечитує головну книгу Канта, де його приваблює обґрунтування ідеї вищої цінності людської особистості. Михайло Іванович стверджує: «Як найвища ціль у собі, людина не може бути використана як засіб для інших цілей». На жаль для нашого народу, сталося все саме так, як передбачала ця геніальна людина.

Онук Михайла Івановича — Джучі Михайлович Туган-Барановський — у спогадах пише: «...Н.И. Бухарин в 1913 г. писал, что в трудах М.И. Ту-

ган-Барановського „криме етической болтовни”, „которую всерьез принимать невозможно, мы не находим ровно ничего”. Н.И. Бухарина в этом вопросе поддержал другой „марксист” Л.Д. Троцкий. Не знаю как Л.Д. Троцкий, но думаю, что Н.И. Бухарин позже в сталинской тюрьме в ожидании расстрела мог пересмотреть свое мнение о роли этики в общественном движении»²⁷.

Дослідники мало звертають увагу на обґрунтування М.І. Туган-Барановським кантіанського висновку про людину як найвищу ціль у собі у рамках власне економічної теорії, а саме — в рамках неокласичної теорії, яка щойно тоді народилася. Мова йде про «маржиналістську революцію», яка датується 1871 роком. Головним її якісним стрибком в усвідомленні сутності економічних процесів була відмова від парадигми трудової теорії вартості Адама Сміта і Давіда Рікардо, так саме як і їхнього послідовника у цьому питанні Карла Маркса, та *перехід* на концептуальні рейки усвідомлення природи вартості (і відповідно ціни) товарів як результату взаємодії попиту та пропозиції на конкурентному ринку, де кожний економічний актор має вільно, без зовнішнього примусу продемонструвати свої унікальні споживчі переваги (ієрархію корисності для нього різних благ). Доленосним наслідком такого різного розуміння природи вартості товарів є конституювання значущості інституту конкурентного ринку для майбутнього економічного розвитку. Трудова теорія вартості індіферентна до унікальних ментальних уподобань кожної окремої людини, а тому, згідно з нею, визначення вартості й корисності того чи іншого товару може відбуватись централізовано без урахування специфіки внутрішнього світу кожного окремого покупця.

З парадигми трудової вартості випливає висновок про неважливість ринку для ціноутворення, бо останній процес може здійснюватися адміністративно шляхом прямого підрахунку кількості праці в товарах. Неокласична маржиналістська парадигма доводить, що для визначення вартості треба неодмінно мати інститут ринку, де відбувається формування рівноважної ціни для узгодження попиту і пропозиції. Більше того, саме цей вільний механізм ціноутворення забезпечує найкращий розподіл ресурсів суспільства (ефективність за Парето).

Історично різні групи країн прямували різними шляхами у відповідності до зазначених двох парадигм теорії вартості: відмови від інституту конкурентного ринку або його захисту і розвитку. Як сьогодні вже чітко визначилося, на практиці перемогла неокласична парадигма. Фактично це стало також підтвердженням ідей Туган-Барановського (і Канта) про неможливість визначити ззовні систему внутрішніх цінностей кожної людини, яка є неповторною. Із цього логічно випливає висновок, що для забезпечення «економічного щастя» всього народу треба надати можливість ухвалювати рішення щодо структури споживання чи щодо видів і технології виробництва кожній людині окремо і вільно, без примусу, узгоджувати індивідуальний попит і пропозицію на конкурентному ринку. Цікаво, що обґрунтуванню цього положення за допомогою прикладів із природничих наук присвячена більша частина останньої роботи М.І. Туган-Барановського²⁸.

Сучасний стан економіки України багато в чому такий тому, що політиками не враховується необхідність забезпечувати людям високі соціальні стандарти. Вважається, що ці стандарти є функцією від чисто економічних відносин. Проте цілком ігнорується досвід багатьох розвинутих країн з побудови соціально орієнтованих господарських систем, які виявились дуже ефективними. Ортодоксальна неоліберальна економіка не може забезпечити функціонування економіки загального добробуту. Про це багато писав Туган-Барановський і намагався накреслити шляхи побудови держави соціальної справедливості. Ці здобутки були використані у різних аспектах політики успішних держав. Час і нам прислухатись до слухних порад. Людина не є лише людиною економічною. Тому треба допомогти їй розкритися у цій якості, створити для цього сприятливі умови. Щоби проявились творчі якості людського капіталу, його носії мають бути соціально захищеними.

¹ Мамардашвили М.К. Мысль под запретом (беседы с А. Эпельбуэн) // Вопросы философии. — 1992. — № 4. — С. 78.

² Там же. — С. 77, 78.

³ Кондратьев Н.Д. Михаил Иванович Туган-Барановский // Истоки: Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. — 1990. — Вып. 2. — С. 270.

⁴ Там само. — С. 271.

⁵ Туган-Барановский М.И. Статистические итоги промышленного развития России // Труды Императорского Вольного экономического общества. — 1898. — Т. 1, кн. 1. — С. 1, 2.

⁶ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / Наук. ред., автор передмови та вступ. статті С.М. Злупко. — Львів: Видавничий центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. — С. 575.

⁷ Там само. — С. 579.

⁸ Там само. — С. 590, 591.

⁹ Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. — СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1894. — С. 406.

¹⁰ Там же. — С. 367.

¹¹ Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. — М.: Изд-во иностр. лит., 1959. — С. 367.

¹² Див.: Keynes J.M. A Treatise on Money. — London: Macmillan, 1930. — Vol. 2. — P. 100, 101.

¹³ Див.: Шумпетер Й.А. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Пер. з англ. В. Старка. — К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2011. — 242 с.

¹⁴ Див.: Barro R.J., Sala-i-Martin X. Economic Growth. — 2nd ed. — The MIT Press, 2003. — 672 p.

¹⁵ Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. — СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1894. — 512 с.

¹⁶ Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. — М.: Изд-во иностр. лит., 1959. — С. 300.

¹⁷ Schumpeter J.A. History of Economic Analysis / Ed. from a manuscript by E.B. Schumpeter. — New York: Oxford University Press, 1954. — P. 1125, 1126.

¹⁸ Див.: Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры: Доклады и их обсуждение в Институте экономики // Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. — М.: Экономика, 1989. — С. 170—411.

¹⁹ Там же. — С. 299, 308.

²⁰ Там же. — С. 342.

²¹ Див.: Long Wave Theory / Ed. by C. Freeman. — Cheltenham; Brookfield: E. Elgar publ., 1996. — 677 p.

²² Див.: *Dalum B., Freeman C., Simonetti R.* Europe and the Information and Communications Technologies Revolution // The Economic Challenge to Europe: Adapting to Innovation Based Growth / Ed. by J. Fagerberg, P. Guerrieri and B. Verspagen. — Cheltenham: Edward Elgar, 1999. — P. 106—129.

²³ Див.: *Freeman C.* Technical Innovation, Diffusion and Long Cycles of Economic Development // The Long-Wave Debate / Ed. by T. Vasko. — Berlin: Springer, 1987. — P. 295—309.

²⁴ *Туган-Барановский М.* Предисловие // *Форлендер К.* Кант и Маркс: Очерки этического социализма / Пер. с нем. Б.И. Элькина с предисл. М.И. Туган-Барановского. — СПб.: Наша жизнь, 1909. — С. V, VI.

²⁵ *Туган-Барановский М.И.* Общественно-экономические идеалы нашего времени. — СПб.: Вестник знания, 1913. — С. 10.

²⁶ *Туган-Барановский М.И.* Кооперативный идеал. — К., 1918. — С. 5, 7.

²⁷ *Туган-Барановский Д.М.* Михаил Иванович Туган-Барановский: Биографический очерк. — Донецк: Донец. гос. ун-т экономики и торговли им. М. Туган-Барановского, 2002. — С. 81, 82.

²⁸ *Туган-Барановский М.И.* Влияние идей политической экономии на естествознание и философию. — К.: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1925. — 40 с.

В.В. НЕБРАТ

**ПРОГНОСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
НОВАТОРСЬКОЇ ТЕОРІЇ ГРОШЕЙ
М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО**

У науковому доробку М. Туган-Барановського теорія грошей і грошового обігу займає особливе місце: звернутись до неї вченого спонукали практичні потреби врегулювання грошового господарства, що особливо гостро постали на початку ХХ ст. У 1915—1917 рр., в умовах інфляції та фінансового безладу, спричинених Першою світовою війною, український економіст опублікував праці «Бумажные деньги и война» (1915), «Бумажные деньги и металл» (1916), «Откуда берутся деньги для войны» (1917). Дослідження нових форм грошового обігу та його закономірностей було неможливим без перегляду загальної теорії грошей. Адже між класичними уявленнями про гроші та товарно-грошовий обмін й реаліями господарського життя виникла суперечність.

Аналізуючи походження та сутність грошей, М. Туган-Барановський продовжив традиції української економічної думки й засвідчив свою прихильність до концепції еволюційного походження грошей, критично виступаючи проти так званої хартальної теорії Георга Кнаппа, згідно з якою гроші з'являються не самі по собі, а створюються державою. «Гроші створені не правом, — стверджував М. Туган-Барановський, — а стихійним розвитком обміну»¹. Проте, розглядаючи функції грошей, учений вказував на необхідність державної санкції на визнання законного платіжного засобу: «Хоча гроші й виникли через стихійний зріст обміну, однак для свого повного розвитку вони вимагають, щоби держава визнала певну річ за гроші»². Розвиток грошового обігу привів до такого метаморфозу, коли гроші стали, перш за все, платіжним засобом і лише внаслідок того — загально-суспільною мірою цінності та універсальним засобом обміну.

М. Туган-Барановський наголошував на неможливості юридичного «призначення» на роль грошей засобів, які економічно не спроможні слугувати реальними посередниками в господарському обороті. Новаторським є визначення сутності грошей, запропоноване економістом: гроші — це предмет, що виконує в господарстві даного суспільства функції загального мірила цінності, загального знаряддя обміну і законного платіжного засобу³. Український учений-економіст рішуче відкинув вимоги, що ставилися грошовим засобам традиційною грошовою теорією: наявність внутрішньої цінності, металічне забезпечення тощо. Він виходив із того, що гроші — це предмет, призначенням якого є перебувати в обігу, вони можуть і не мати жодного іншого застосування, крім посередництва в обміні. Якщо товар

використовується якимось інакше, він перестає бути грошима. Отже, як підсумовував М. Туган-Барановський, гроші за своєю внутрішньою природою ніяк не є товаром⁴. Виходячи з відмінності між грошми і товарами, вчений визначив гроші як предмет, що виконує функції грошей. Він наголошував, що таким предметом може бути або товар, який за своїми властивостями найпридатніший для виконання функцій грошей (як благородні метали), або умовний знак, створений спеціально для цього суспільством.

Оскільки суспільство не схильне витратити значну частину своєї праці на виробництво засобу обміну, який не вживається для задоволення жодних інших потреб, витіснення з обігу металевих грошей паперовими є закономірним. Сама ідея паперових грошей полягала у запровадженні засобу, що виконував би ті самі функції, що і металеві гроші, але був би дешевим і зручним. «Паперовими грошми, — писав М. Туган-Барановський, — докладно кажучи, можна назвати тільки такі паперові грошові знаки, які виконують усе, що повинні виконувати гроші. <...> Тільки нерозмінні паперові грошові знаки є паперовими грошми у власному розумінні слова»⁵. Таким чином, М. Туган-Барановський довершив теоретичне обґрунтування сутності паперових грошей, що було започатковане його попередниками, представниками української економічної думки другої половини ХІХ ст. — Афіногеном Антоновичем⁶, Миколою Бунге⁷, Олександром Миклашевським⁸, Левом Федоровичем⁹.

Зміна функціональних форм грошей, витіснення з обігу металу, поширення кредиту і кредитних засобів надали нового звучання проблемі суспільного значення та ролі грошей у господарському житті. Очевидно, роль грошей і грошового обігу зростала, проте М. Туган-Барановський застерігав від перебільшень у визначенні їхнього місця та значення в економічному житті: «Гроші зовсім не є володарем капіталістичного світу, — писав економіст, — і тому неправильно бачити в них все зло цієї системи. Не гроші, а капітал панує в цьому світі — специфічне соціальне відношення, яке має у своїй основі зосередження засобів виробництва в руках небагатьох людей, позбавляючи цих засобів великої кількості населення. Необхідність грошового обміну природно впливає з анархії, непланомірного суспільного виробництва, яке властиве товарному господарству як такому»¹⁰.

Центральним питанням у теорії грошового обігу і, разом з тим, відповідним пунктом для всіх подальших міркувань М. Туган-Барановський вважав визначення чинників і механізму формування цінності грошей. Вирішення цієї проблеми мало не лише суто теоретичне, а й безпосереднє практичне значення для побудови ефективної грошової системи. Українські економісти довели неспроможність «товарної» теорії Томаса Тука, що відкидала самостійні чинники цінності грошей. Послідовно дотримуючись наукового аналізу грошових відносин, М. Туган-Барановський підкреслював: «Проблема вартості грошей є самостійною науковою проблемою, що не зводиться до загальної теорії товарної ціни»¹¹.

Проте вирішити цю проблему було неможливо у межах наявних альтернативних концепцій трудової вартості та граничної корисності. Попередники М. Туган-Барановського, які займалися розробкою загальної теорії грошей в умовах становлення й утвердження паперово-кредитного обі-

гу, визнали неможливість пояснення феномену цінності грошей на основі трудової теорії, а також вказували на значення фактора рідкості для аналізу цінності. Але вони дещо спрощено трактували вплив обмеженості пропозиції грошей на їхню цінність: або спираючись на тезу про обмеженість покладів благородних металів і складнощі їх пошуку та розробки, або апелюючи до монополії державної влади, що випускає грошові знаки.

Проаналізувавши розвиток теорії граничної корисності від її витоків у працях Германа Генріха Госсена, Карла Менгера, Вільяма-Стенлі Джевонса та Леона Вальраса до викладу в більш пізніх працях Фрідріха Візера, Євгена Бьом-Баверка та інших, М. Туган-Барановський дійшов висновку про доцільність її використання в економічних дослідженнях. Але обмеженість моністичного трактування цінності спонукала вченого до розробки власної теорії¹². Запропонувавши синтетичну концепцію цінності, він указав вихід із глухого кута, в якому опинилася грошова теорія в умовах демонетизації обігу.

Відомо, що М. Туган-Барановський послуговувався категоріями «цінність» і «вартість» для позначення різних економічних явищ, зокрема характеристики грошей. Вартість як втілення витрат праці є атрибутом товарних грошей, але паперові гроші мають настільки малу трудову вартість, що вона навряд чи є чинником, а тим більше основою їхньої цінності. Водночас цінність мають не лише металеві, а й нерозмінні паперові гроші, а їхня корисність виявляється у спроможності виконувати функції грошей. Такий підхід до розв'язання проблеми цінності грошей, по-перше, вказував на цілковите розходження із традиційною концепцією внутрішньої вартості, що спиралась на трудову теорію; по-друге, означав появу оригінальної теорії, що відповідала новому етапу в розвитку грошових відносин і вибудовувалася на інших методологічних засадах.

Теорія граничної корисності виявилася так само незастосовною для визначення цінності грошей, як і трудова теорія вартості. Адже покупець, який збирається витратити гроші, не може самостійно визначати їхню корисність, суб'єктивна оцінка тут не має жодного значення. Цінність грошей, твердив М. Туган-Барановський, сприймається кожним учасником мінового обороту абсолютно пасивно, як дещо об'єктивне, вона «є цілковито соціальним явищем, продуктом стихійних, неусвідомлених господарських процесів»¹³. Власник грошей цінує їх як засіб придбання тих чи інших товарів для задоволення своїх потреб, але скільки саме товарів він зможе придбати і якою мірою задовольнить свої потреби — залежить не від нього, а від суспільної цінності грошей, їхньої купівельної спроможності. Остання визначається об'єктивними умовами ринку. «Не цінність грошей є функцією їх корисності, а їх корисність є функцією їх цінності, яка завдяки цьому має бути пояснена якимось інакше», — такого висновку дійшов М. Туган-Барановський¹⁴.

Характерною рисою всієї наукової діяльності вченого-економіста є новаторство, сміливий пошук нових рішень, що базується на перегляді традиційних, часом застарілих, поглядів. Сказане вище повною мірою стосується розробки проблеми цінності грошей. Якщо попередники критично аналізували наявні концепції, то М. Туган-Барановський, як зазначив Михайло

Савлук, «вивів розв'язання цієї надзвичайно складної проблеми за вузькі рамки трудової і кількісної теорії вартості грошей і тим самим відкрив нові шляхи розвитку як для теорії, так і для монетарної практики»¹⁵.

Відаючи належне прихильникам кількісної теорії на чолі з її творцем Давидом Рікардо, М. Туган-Барановський запропонував критично поглянути на деякі аспекти цієї теорії. Він цілком погоджувався із твердженням про те, що виражена у грошах сума всіх покупок дорівнює вираженій у грошах сумі продажу, інакше кажучи, добуток кількості грошей і швидкості їх обігу дорівнює добутку цін товарів та їх кількості. Проте це рівняння, запропоноване Ірвінгом Фішером, український економіст назвав «надто простим», а його формулу — «так само незаперечною, як і беззмисловою»¹⁶.

М. Туган-Барановський зауважив, що кількісна теорія звертає увагу на залежність цінності грошей лише від однієї змінної — кількості грошей, вплив решти чинників ігнорується. Крім того, на його думку, невиправданим було абстрагування від зворотного впливу кількості товарів на зміну кількості грошей. Таким чином, кількісна теорія надто формально і спрощено трактувала динамічні багатофакторні процеси. «Чи можна стверджувати, — запитував М. Туган-Барановський, — що за зміни кількості грошей решта чинників цінності грошей насправді залишається незмінною, окрім одного — кількості знярядь кредиту, який змінюється в тому самому напрямі і строго пропорційно до кількості грошей? Відповідь має бути негативною»¹⁷.

У своїх працях українські економісти доводили, що з розвитком товарного грошового господарства, появою та утвердженням нових економічних засобів платежів і відповідних ринкових інституцій функціональні зв'язки у сфері мінових відносин ускладнюються. Так, Л. Федорович наголошував на багатофакторності та непропорційності залежностей економічних змінних в умовах розвитку паперово-кредитного обігу¹⁸. Цю думку підтримав М. Туган-Барановський, аналізуючи динаміку та чинники цінності грошей: учений виявив функціональну залежність між кількістю та швидкістю обороту грошей, з'ясував, що швидкість обороту грошей є функцією від їх кількості і при тому чинником, який діє у зворотному напрямку. Водночас існує механізм, що підтримує стабільність цінності грошей усупереч коливанням їх кількості. Він базується на можливості переходу частини грошової маси зі стану пасивного (нагромадження в запасних грошових резервах) в активний, дієвий, і навпаки.

Наприкінці XIX ст. один із попередників М. Туган-Барановського у царині грошової теорії О. Миклашевський наголошував, що розвиток кредиту ускладнює взаємозалежність між цінністю та кількістю грошей¹⁹. Обсяг кредиту змінюється відносно самостійно щодо кількості грошей в обігу, а чинником збільшення або зменшення кредитних операцій є насамперед кон'юнктура ринку. За незмінної кількості грошей кредит може помітно зростати чи, навпаки, зменшуватися. Саме таким чином, на думку М. Туган-Барановського, і виникають кон'юнктурні коливання, якими супроводжується рух промислового циклу. Під час промислового піднесення товарні ціни підвищуються, а цінність грошей знижується завдяки приско-

ренню їх обігу та величезній активізації кредиту. У ході спаду і депресії товари дешевшають, а цінність грошей зростає, але не тому, що їх стає менше — просто швидкість руху уповільнюється, а частина осідає в грошових резервуарах — банках. Вчений виступив із гострою критикою тези І. Фішера про те, що при реальному припливі грошей у країну піднесення відбувається так само легко, автоматично і пропорційно, як і при зниженні цінності грошей через відкритий акт державної влади.

Отже, М. Туган-Барановський спростував твердження прихильників кількісної теорії про обернено пропорційну залежність між кількістю грошей та їхньою цінністю. Вчений довів, що один із чинників кількості грошей (швидкість обігу грошей) змінюється обернено до зміни кількості грошей і, таким чином, компенсує вплив цієї зміни, а другий чинник (кредит) — змінюється незалежно від кількості грошей²⁰. На думку М. Туган-Барановського, положення про неминучість підвищення товарних цін пропорційно збільшенню кількості грошей в економіці справедливе лише для тих випадків, коли примноження грошей є фіктивним, тобто викликане діями уряду. Досліджуючи механізм впливу кількості грошей на ціни, вчений виявив такі способи цього впливу:

1) через зміну суспільного попиту на товари. Збільшення кількості грошей в обігу викликає зростання сукупного попиту, що, у свою чергу, призводить до підвищення цін. Хоча подорожчання кожного окремо взятого товару спричинене додатковим попитом саме на цей товар, отже, ціни ростуть непропорційно, та все ж цей процес поступово охоплює весь ринок, і зростання цін стає загальною тенденцією. У цьому випадку вплив кількості грошей на ціни товарів є найбезпосереднішим;

2) через зміну дисконтного процента. Якщо держава випускає більшу кількість паперових грошей, то це сприяє зростанню їх капіталізації. Збільшення касових залишків — тобто незадіяної готівки — у банках призводить до зниження дисконтного процента спочатку на короткострокові кредити, а згодом — на довгострокові. Здешевлення кредиту стимулює попит, але, водночас, продавці схиляються до притримування товару в очікуванні вищих цін, оскільки витрати по сплаті процентів за одержані в борг капітали зменшуються. Сукупність цих чинників створює тенденцію до зростання товарних цін, проте вплив притоку грошей на ціни через зниження дисконтного процента є вельми опосередкованим;

3) через суспільну свідомість. Люди починають менше цінувати гроші внаслідок збільшення їх кількості й легше схиляються до витрат. Цей суто психологічний мотив підсилюється, коли товарні ціни починають зростати, адже стає очевидним, що зберігати гроші не вигідно. Таким чином, суб'єктивно-психологічний чинник, що є не надто дієвим сам по собі, стає потужним каталізатором зростання цін у поєднанні з іншими чинниками. М. Туган-Барановський називає це зміною суспільної розцінки самих грошей²¹.

Сформулювавши свої зауваження до кількісної теорії грошей, український економіст зробив висновок, що ця теорія правильно відображає випадок, коли спостерігається збільшення кількості грошей у країні, що можливо лише за умов випуску паперових грошей, для аналізу яких вона і може бути

використана. На думку М. Туган-Барановського, з'ясувати чинники цінності грошей, незалежні від змін їхньої кількості, для економічної науки набагато важливіше²², тим паче, що між цими чинниками існує певний внутрішній зв'язок. Свою власну теорію цінності грошей учений вибудував на основі дослідження кон'юнктури ринку. Він звернув увагу на періодичні коливання товарних цін, що охоплюють приблизно десятиліття, і пов'язав їх із типовим явищем тогочасного господарства — промисловим циклом.

Дослідженню причин економічних криз і механізму періодичних коливань ринкової кон'юнктури М. Туган-Барановський присвятив працю, що була визнана дослідниками «вершиною наукового пошуку першого періоду творчості»²³ вченого, який припадає на 90-ті роки ХІХ ст., і принесла йому світову славу, — «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя» (1894). На багатому фактичному матеріалі (зібраному під час наукових відряджень до Лондона), що стосувався історії криз в Англії, матеріалів досліджень бюджету тощо, вчений вибудував власну теорію криз. У 1900 р. вийшло нове видання книги під назвою «Промислові кризи. Нарис із соціальної історії Англії», що містило відомий прогноз щодо майбутньої економічної кризи, який незабаром підтвердився.

М. Туган-Барановський критично розглянув наявні на той час пояснення причин виникнення криз, автори яких шукали їх або у порушенні виробництва (Жан-Батіст Сей, Д. Рікардо, В. Джевонс, Ф. Енгельс, К. Маркс), або у сфері обміну (Клемент Жюгляр), або у сфері споживання і розподілу (Сімонд Сімонді, Євген Дюрінг, Карл Родбертус, Джон Стюарт Мілль). Категорично він відкинув лише останню школу, а раціональні моменти двох інших використав у розробці власної теорії. Вчений поділяв ідею Ф. Енгельса щодо суперечностей капіталістичного ладу як основної причини періодичних криз²⁴ і доповнив її, конкретизувавши: «Суперечність між виробництвом як засобом задоволення потреб людини і виробництвом як технічним моментом створення капіталу, як ціллю в собі є основною суперечністю капіталістичного ладу»²⁵.

На відміну від Ж.-Б. Сея, який стверджував, що попит і пропозиція збалансовуються автоматично по всій сукупності товарів і послуг, а також неокласиків, згідно з моделлю яких ціновий механізм установлює рівновагу на всіх ринках, український економіст уперше включив до аналізу процесу відтворення суспільного капіталу такий важливий чинник, як заощадження. Він урахував можливість не тільки витрачання коштів на купівлю товарів або інвестування у виробництво, а й можливість їх збереження у пасивному стані, нагромадження на депозитах. Ідея українського вченого щодо вільного грошового капіталу та його значення у процесі суспільного відтворення та механізмі розгортання кризових явищ не знайшла прихильності серед сучасників. Особливо гостро погляди М. Туган-Барановського критикували у марксистській літературі, а пізніше — у працях радянських економістів. Проте Джон Мейнард Кейнс характеризував ідею «заощадження — інвестиції» як головну пружину в механізмі хвилеподібного розвитку ринкового господарства і широко використав її у своїй теорії циклів. Високо оцінили цю тезу вченого також Йозеф Шумпетер, Густав Кассель та учень М. Туган-Барановського, його послідовник Микола Кондратьєв²⁶.

Український економіст виявив залежність між зміною ринкової кон'юнктури і коливаннями товарних цін, а відтак — цінністю грошей. Періодичні коливання цін, твердив М. Туган-Барановський, не перебувають у жодному зв'язку з коливаннями кількості грошей. Зміни загального рівня грошових цін не просто супроводжують, вони віддзеркалюють загальний стан промислової кон'юнктури. «Цінність грошей, — підсумовував учений, — безпосередньо визначається кон'юнктурою товарного ринку»²⁷. У висхідній фазі промислового циклу попит зростає швидше за пропозицію, тому товарні ціни підвищуються, а цінність грошей падає. Зростає швидкість обороту, активізується кредит, через що при незмінній кількості грошей стає можливим падіння їхньої купівельної спроможності. За несприятливої кон'юнктури товарного ринку в низхідній фазі промислового циклу відбувається зворотний процес.

Таким чином, цінність грошей за своєю природою є зовсім неусвідомленим стихійним продуктом загальної кон'юнктури товарного ринку. Особливо М. Туган-Барановський наголошував на двох моментах, які, на його думку, заважали правильному розумінню процесу формування цінності грошей його попередниками: по-перше, йдеться про загальний рівень товарних цін, а не динаміку цін на окремі товари, отже, суб'єктивна оцінка, психологічні чинники, важливі у визначенні цінності товарів, утрачають значення при формуванні цінності грошей; по-друге, пояснення цінності грошей все ж перебуває у сфері товарного, а не грошового ринку. З огляду на зазначене стає зрозумілим значення конкуруючих на той час теорій для розвитку економічної думки взагалі та монетарної теорії зокрема: кількісна теорія абстрактно справедлива, але з практичного боку — обмежена, а товарна теорія — незадовільна в абстрактній формі, але вірно вказує напрям дослідження.

У своїй теорії М. Туган-Барановський синтезував раціональні ідеї попередніх концепцій, з'ясував реальні чинники, що управляють цінністю грошей, чим відкрив шлях до вироблення основ раціональної грошової політики. Він зазначав: «Досі державна влада майже не ставила перед собою завдання планомірно впливати на цінність грошей. Те саме, щоправда, можна сказати і про цінність товарів: і в цій царині суспільна влада, за загальним правилом, поводитися цілком пасивно, віддаючи формування товарних цін стихійній грі економічних сил. Проте між цими двома галузями господарського життя — цінністю товарів і цінністю грошей — існує, як зазначено вище, глибока принципова відмінність: цінність товарів будується на основі свідомих розцінок окремих індивідів, чим держава керувати не може; навпаки, цінність грошей є неусвідомленим стихійним продуктом соціальної взаємодії, що не виключає державного регулювання»²⁸. Отже, М. Туган-Барановський прийшов до визнання не лише можливості, а й необхідності державної грошово-кредитної політики. Його концепція регульованого державою грошового обігу стала вершиною наукових пошуків, що велися у вітчизняній економічній літературі впродовж кінця XIX — початку XX ст.

Важливо наголосити, що теоретичні здобутки М. Туган-Барановського спиралися на дослідження в галузі теорії та практики грошового обігу, які

проводили Афіноген Антонович, Микола Бунге, Микола Зібер, Іларіон Кауфман, Петро Мігулін, Олександр Миклашевський, Василь Незабитовський, Інокентій Патлаєвський, Іван Тарасов, Лев Федорович та інші відомі вітчизняні вчені-економісти. Так, аналіз фінансово-кредитних інститутів, який здійснив М. Бунге, показав їхню роль і можливості як впливових чинників модернізації економіки на ринкових засадах, підвищення її народногосподарської продуктивності²⁹. Теорія кредиту і грошового обігу, запропонована у працях вченого, виходила за межі традиційних уявлень про сутність грошей, закономірності розвитку та значення кредиту та відкривала шлях для дослідження економічних методів державного впливу на економіку.

З позицій економічного лібералізму та пріоритетності потреб господарського розвитку розробляв проблематику урядової політики в галузі грошового обігу А. Антонович. Учений гостро виступав проти економічного диктату й сваволі держави, водночас обґрунтовуючи її провідну роль у забезпеченні суспільних потреб, сприянні розвитку та реалізації «продуктивних сил народу»³⁰. Розв'язання суперечностей між непродуктивними витратами уряду і потребами в інвестиційних ресурсах, фіскальними пріоритетами державної політики і суспільними запитами щодо фінансового забезпечення економічного розвитку, інтересами приватних осіб і об'єктивними вимогами історичного прогресу А. Антонович убачав у переході до регульованого паперово-кредитного обігу. На думку вченого, розвиток державного кредиту і раціональна грошова політика уряду спроможні активізувати «промислову енергію», забезпечити підвищення продуктивності та сприяти економічному зростанню.

На ключовій ролі держави в організації та інституційному забезпеченні раціонального грошового обігу та ефективної кредитно-банківської політики наголошували Сергій Іловайський, Йосип Кулішер, Петро Мігулін, Дмитро Піхно, Григорій Симоненко, Михайло Соболев, Микола Яснопольський та інші вчені. Зокрема, Л. Федорович, дослідивши вітчизняну історію паперово-грошового обігу та спроб повернення до металу, прийшов до визнання історичної невідворотності витіснення золота паперово-кредитними заміниками. Проте, розглядаючи паперові гроші як форму державного боргового зобов'язання, вчений покладав відповідальність за стан грошового обігу на державу. Він зазначав, що знецінення паперових грошей залежить від того, в яких масштабах уряд використовує їх випуск для покриття непродуктивних витрат³¹.

Міркування щодо необхідності, можливості та конкретних форм державного регулювання грошово-кредитного обігу висловлював О. Миклашевський. У його фундаментальному дослідженні «Гроші» (1895) вперше у вітчизняній економічній літературі чітко артикульована ідея про регуляторні функції центрального банку. Продовжуючи цю лінію дослідження, М. Туган-Барановський наголошував на важливій ролі центрального банку держави як такого закладу, який має в розпорядженні величезні кошти і керується у своїх діях не одержанням зиску, а загальнодержавними інтересами. Так само, як і ряд інших українських вчених, М. Туган-Барановський виступав за поєднання в економіці ринкових засад із державним ре-

гулюванням господарських процесів, насамперед фінансово-економічними засобами.

Завдання вироблення основ раціональної грошової політики стало першочерговим в умовах розладнаного Першою світовою війною грошового обігу, коли надмірна емісія для покриття непродуктивних витрат остаточно підірвала купівельну спроможність грошової одиниці. Більшість економістів на той час критично ставилися до паперових грошей, вказуючи на негативний досвід додаткових випусків, що призводили до розгортання інфляційних процесів та загострення соціальних проблем. Натомість М. Туган-Барановський геніально передбачив, що після війни постане нова система паперових грошей, не пов'язаних із металом. Завдання ж уряду, на думку вченого, полягає не у покритті своїх витрат за рахунок емісії, а в регулюванні грошового обігу, його стабілізації з метою сприяння розвитку народного господарства. Український економіст наполягав на тому, що активна політика держави і державних органів має стимулювати ефективний платоспроможний попит та інвестиційний процес. Особливу увагу М. Туган-Барановський приділяв питанням зовнішньоекономічної політики і, зокрема, регулюванню вексельного курсу. Він доводив, що завдання держави полягає у досягненні стійкості грошової одиниці через здійснення активної вексельної політики, а міжнародні угоди повинні врегульовувати вексельні курси таким чином, щоб унеможливити або бодай пом'якшити світові фінансові кризи.

Інтерес економіста до проблем грошового обігу та реформування грошової системи із самого початку був викликаний практичними потребами забезпечення фінансово-економічної стабілізації та економічного розвитку. Практичне банкрутство принципу «laissez faire» особливо сприяло пошуку шляхів і форм поєднання приватної власності та підприємництва з активною державною політикою. «Вивчення законів вільної гри економічних сил, у чому полягає найважливіший зміст політичної економії, — писав М. Туган-Барановський, — привело до необхідності планомірного регулювання цієї гри суспільною владою»³². Вчений послідовно проводив ідею державного регулювання, застосувавши її до грошової сфери. Цієї принципової позиції він дотримувався й тоді, коли прийняв обов'язки генерального секретаря фінансів в уряді Української Народної Республіки (вересень — грудень 1917 р.).

Під час Української революції М. Туган-Барановський брав активну участь у формуванні державних фінансових інституцій. Він виступив з обґрунтуванням необхідності запровадження в УНР власної грошової одиниці та створення національної фінансової системи. У період Директорії М. Туган-Барановський входив до складу спеціальної комісії, що розробляла проект проведення грошової реформи³³. Однак із початком військового протистояння між українськими та більшовицькими військами, за умов безперервної зміни урядів Української Народної Республіки та Гетьманату, створити в Україні самостійну грошову систему та стабілізувати грошовий обіг не вдалося. Понад те в результаті подій 1917—1920 рр. були втрачені як національна валюта, так і державна незалежність. Після поразки українських державотворчих сил і встановлення радянської влади розпочався но-

вий період вітчизняної історії, позначений кардинальною зміною політичного ладу, руйнуванням ринкового середовища, грошової системи та заміщенням відповідних економічних інститутів централізовано-розподільчими механізмами.

Ще наприкінці 1910-х років М. Туган-Барановський виступив із критикою утопічних проектів скасування грошового обігу. Вчений вважав, що у суспільстві, заснованому на поділі праці, обов'язково мають зберігатися грошові відносини, адже гроші в таких економічних системах виступають необхідним інструментом розподілу продуктів³⁴. Водночас, при соціалізмі, — передбачав наш видатний співвітчизник, — зв'язок між енергією господарської діяльності людини і розвитком винагороди праці буде, без сумніву, значною мірою зруйновано. Це, своєю чергою, призведе до загального руйнування господарства з тієї простої причини, що соціалістичне господарство у непідготовленому соціальному середовищі повинно виявитися системою нижчої продуктивності, ніж капіталістичне господарство.

Теоретичні дискусії та практична діяльність у галузі грошового обігу в період антиринкових перетворень 1918—1921 рр. засвідчили істинність твердження М. Туган-Барановського про те, що втручання держави у монетарну сферу має об'єктивні межі, порушення яких негативно впливає на економічний розвиток³⁵. Це застереження лишається актуальним і для сучасної грошово-фінансової політики, оскільки спроби вирішення короткострокових політичних завдань за рахунок емісії, штучних інструментів утримання цін та валютного курсу спричиняють довготривалі негативні економічні наслідки.

Концепція регульованої паперової валюти, розроблена М. Туган-Барановським в умовах фінансової дестабілізації, спричиненої Першою світовою війною, виявилася актуальною з переходом до нової економічної політики, у ході проведення радянської грошової реформи 1922—1924 рр. Аналіз теоретичних настанов її основних ідеологів — Григорія Сокольникова, Леоніда Юровського та ін. — наочно підтверджує їхню внутрішню спорідненість з ідеями М. Туган-Барановського щодо ролі держави в організації та інституційному забезпеченні раціонального грошового господарства³⁶. Звісно, М. Туган-Барановський не міг передбачити катастрофічних наслідків для господарства та фінансової системи розпаду Російської імперії та збройного політичного протистояння на її теренах. Грошова реформа 1922—1924 рр. у окремих своїх деталях і механізмі здійснення виявилася набагато складнішою і важчою, ніж це уявлялося вченому, коли він розробляв проект влаштування повоєнної грошової системи, а проте більшість прогнозів і передбачень ученого збулась.

Ураховуючи фінансово-економічні наслідки Першої світової війни, М. Туган-Барановський передбачав, що знецінення паперових грошей буде незначним, принаймні значно меншим, ніж цього слід було чекати з огляду на співвідношення товарної й грошової маси. Обґрунтуванням цієї тези слугувало положення про активну регульовальну політику держави. Повне знецінення грошей, подібне до знецінення французьких асигнацій у роки Великої революції, Росії не загрожує тому, вказував економіст, що «раніше лаж формувався на вільному грошовому ринку, а тепер лаж регулюється

спеціально для цього створеним державним органом»³⁷. І справді, хоча маса грошей за роки війни зросла приблизно у 8—9 разів, проте знецінення грошей відбулося у 2—3 рази, а їхній курс упав ще менше. Навіть у роки громадянської війни, коли емісія радзнаків досягла набагато більших розмірів, вони теж не знецінилися повністю, що забезпечило економічну основу для випуску в обіг стабільних грошей — червінців. Отже, ідея можливості керування цінністю паперових грошей отримала практичне підтвердження й послужила радянським органам як для фінансування військових витрат, так і для підготовки грошової реформи 1922—1924 рр.

Хід проведення реформи виявив багато спільних рис із австрійською грошовою реформою 1892 р. Розробляючи свій проект паперово-грошової системи, М. Туган-Барановський свого часу аналізував досвід Австро-Угорщини. Він встановив, що за неможливості накопичення достатнього золотого запасу для забезпечення стійкості грошового обігу потрібен інший механізм. Австрійська грошова реформа продемонструвала можливість стабільної валюти без вільного розміну. Тому вчений наполягав: «Єдине, що нам залишається, це спробувати запровадити у себе грошову систему, яка з таким успіхом була випробувана Австро-Угорщиною... Вся сутність цієї нової системи полягає в активній валютній політиці держави чи її органів»³⁸. Для вирішення цього завдання М. Туган-Барановський пропонував, по-перше, покласти відповідну функцію на Державний банк, який повинен буде цілковито відповідати за стабільність паперових грошей і мати у своєму розпорядженні всю сукупність необхідних для цього інструментів; по-друге, укласти міжнародні угоди із провідними державами світу щодо регулювання вексельних курсів.

Відмінності проекту післявоєнної грошової системи, розробленого М. Туган-Барановським у 1914—1916 рр., і грошової реформи, проведеної в 1922—1924 рр., зумовлені не лише руйнівним впливом на грошовий обіг внутрішнього збройного політичного протистояння та спричиненого війною остаточного розладу виробництва й торгівлі. Не слід забувати, що пріоритетом грошової політики радянської влади було встановлення й зміцнення централізованих планових начал організації економічного життя, витіснення пережитків ринку й утвердження соціалістичних принципів розподілу.

Хоча нормалізація господарських відносин підпорядковувалась іншим, політичним завданням, проте в ході грошової реформи 1922—1924 рр. були реалізовані головні принципи розбудови механізму регулювання грошового обігу, розроблені М. Туган-Барановським. По-перше, вже у період підготовки до проведення реформи був відновлений Державний банк із широкими повноваженнями єдиного емісійного центру й органу регулювання валютного ринку та грошового обігу країни. По-друге, Радянська держава брала участь у роботі Генуезької конференції (1922 р.), на якій була підписана Міжнародна угода про створення світової валютної системи на основі золотодевізного стандарту. Згідно із цією угодою тільки Велика Британія, Франція та США могли обмінювати свої валюти на золото, а решта держав могла обмінювати свої валюти на фунти стерлінгів, франки й долари. Ця угода відкривала шлях до запровадження механізму підтримання стабіль-

ності валют без прямого обміну на золото. Фінансове керівництво радянської Росії позитивно поставилося до цієї угоди й поклало великі надії на механізм активної валютної політики в забезпеченні стабільності нових грошей.

Питання ролі й перспектив використання золота також вирішувались у руслі передбачень М. Туган-Барановського. Нові радянські гроші були позначені на золото, проте це позначення мало формальний характер, адже їх розміну на метал так і не було запроваджено. М. Туган-Барановський вважав, що позначення на золото виконує позитивну роль і є необхідним протягом певного перехідного періоду з огляду на народну психологію. «У майбутньому, — вказував економіст, — металеві запаси будуть ліквідовані з вигодою для розвитку продуктивних сил суспільства, тому що ці запаси металу, які перебувають у спокої, перетворившись на корисні товари, збільшать господарську потужність суспільства»³⁹. Накопичення й ощадливе використання золотого запасу, на думку вченого, потрібне для проведення активної валютної політики. В ході грошової реформи й у перші роки після неї Держбанк використовував золото саме для купівлі іноземної валюти і підтримання курсу червінця, тобто відповідно до туганівських рекомендацій. Пізніше, з переходом до політики індустріалізації країни, золото почали використовувати переважно для прямих державних закупівель імпортованих машин, обладнання, оплати праці іноземних фахівців тощо.

У розробці та практичному здійсненні реформи було використано історичний досвід успішного проведення австрійської грошової реформи, коли задекларований вільний розмін паперових грошей на метал не був здійснений, зате держава створила прецедент регульованого грошового обігу з утриманням курсу за рахунок вексельної політики. Таким чином, є підстави стверджувати, що теоретичною основою проведення реформи стала кон'юнктурно-номіналістична концепція регульованих паперових грошей М. Туган-Барановського, зміст якої полягає у можливості виконання паперовими грішми усіх функцій грошей та необхідності проведення активної валютної політики з метою зміцнення й утримання курсу грошової одиниці, забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних виробників на зовнішніх ринках, сприяння збільшенню внутрішнього інвестиційного та споживчого попиту.

Ще одним свідченням продуктивності ідей М. Туган-Барановського та їхнього збігу із практикою реформування монетарного механізму протягом двадцятих років минулого століття є його трактування проблеми стабільності грошової одиниці та пріоритетів монетарної політики. Головним завданням учений вважав підтримання стабільного рівня внутрішніх цін через стабілізацію цінності грошової одиниці. Досягненню цієї мети, твердив М. Туган-Барановський, слід підпорядкувати решту монетарних чинників, у тому числі й динаміку валютного курсу. Цю тезу пізніше використав В. Ленін, визначивши стратегічну мету грошової політики радянської влади. Радянський стабілізаційний досвід валютної політики, на думку дослідників, міг слугувати основою теоретичних поглядів Дж.М. Кейнса, який також віддавав перевагу забезпеченню внутрішньої цінності грошей перед зовнішньою⁴⁰. Відомий дослідник історії монетарної теорії в Росії Василь

Власенко запропонував гіпотезу щодо впливу на Дж.М. Кейнса ідей М. Туган-Барановського в трактуванні такими авторитетними керівниками фінансової системи країни, як Станіслав Струмилін, Григорій Сокольников, Євгеній Преображенський, та через вивчення практики радянського фінансового будівництва⁴¹.

Новаторство вченого не обмежується внеском у загальну грошову теорію (питання природи, сутності, функцій, цінності грошей) та розробкою теорії регульованих державою паперових грошей. Концепція М. Туган-Барановського виходить за межі класичної парадигми, що трактувала гроші як засіб обміну, який обслуговує товарне виробництво, служить посередником у приватногосподарських угодах. Ідеї вченого, що дістали всевітнє визнання, відкривали шлях до сучасної монетарної теорії як «частини економічної теорії, що вивчає процеси впливу грошей і грошово-кредитної політики на стан економіки в цілому»⁴². Питання перспектив грошового обігу та шляхів його оптимізації в науково-практичній діяльності М. Туган-Барановського підпорядковувалися більш загальній проблемі — стабілізації економіки. В умовах дедалі очевидніших проявів циклічних коливань ринкової кон'юнктури, макроекономічної та глобальної фінансової нестабільності М. Туган-Барановський передбачав необхідність і можливості антикризової та антиінфляційної монетарної політики держави. Під впливом жорстоких реалій та руйнівних наслідків війни вчений усвідомив і концептуалізував роль урядових дій у подоланні інфляції, забезпеченні господарського поступу та соціального прогресу. Наш видатний співвітчизник вважав здорову грошову систему й ефективну монетарну політику основою державного суверенітету та економічного розвитку.

¹ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії / М.І. Туган-Барановський; наук. ред., автор передмови і вступ. статті С. Злупко. — Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — С. 303.

² *Туган-Барановський М.І.* Політична економія: Курс популярний / М.І. Туган-Барановський; передмова Л.П. Горкіної; відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 124.

³ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії. — С. 307.

⁴ Там само. — С. 309.

⁵ Там само. — С. 325.

⁶ *Антонович А.Я.* Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты / А.Я. Антонович. — К., 1883. — 262 с.

⁷ *Бунге Н.Х.* Теория кредита / Н.Х. Бунге. — К., 1852. — 310 с.

⁸ *Миклашевский А.Н.* Деньги. Опыт изучения положений экономической теории классической школы в связи с историей денежного вопроса / А.Н. Миклашевский. — М., 1895. — 729 с.

⁹ *Федорович Л.В.* Теория денежного и кредитного обращения / Л.В. Федорович. — Одесса, 1888. — 626 с.

¹⁰ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії. — С. 339, 340.

¹¹ *Туган-Барановський М.І.* Паперові гроші та метал / М.І. Туган-Барановський. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 45.

¹² *Туган-Барановський М.І.* Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности / М.І. Туган-Барановский // Юридический вестник. — 1890. — Т. VI. — Кн. 2. — С. 192—230.

¹³ *Туган-Барановський М.І.* Паперові гроші та метал. — С. 67.

¹⁴ Там само. — С. 66.

- ¹⁵ Савлук М.І. Внесок М.І. Туган-Барановського в розвиток світової монетарної теорії: Передмова / М.І. Савлук // Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 17.
- ¹⁶ Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал. — С. 46, 48.
- ¹⁷ Там само. — С. 49.
- ¹⁸ Федорович Л.В. Теория денежного и кредитного обращения. — С. 134, 135.
- ¹⁹ Миклашевский А.Н. Деньги. Опыт изучения... — С. 651.
- ²⁰ Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал. — С. 52.
- ²¹ Там само. — С. 63.
- ²² Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. — С. 315.
- ²³ Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський: сторінки життя і творчості / Л.П. Горкіна // Економіка України. — 1993. — № 11. — С. 81.
- ²⁴ Туган-Барановський М.І. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / М.И. Туган-Барановский. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 187.
- ²⁵ Там же. — С. 55.
- ²⁶ Кондратьев Н. М.И. Туган-Барановский / Н. Кондратьев. — Пг., 1923. — 128 с.
- ²⁷ Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал. — С. 75.
- ²⁸ Там само. — С. 77.
- ²⁹ Бунге Н.Х. Речь о кредите, написанная профессором Лицея князя Безбородко магистром Н.Х. Бунге / Н.Х. Бунге // Акт Лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии, состоявшийся 1849 года июня 22 дня. — К., 1849. — С. 142—149; Бунге Н.Х. Теория кредита. — С. 159—177.
- ³⁰ Антонович А.Я. Полицейское право и политическая экономия: вступительная лекция / А.Я. Антонович. — К., 1883. — С. 11, 12.
- ³¹ Федорович Л.В. Теория денежного и кредитного обращения. — С. 587.
- ³² Туган-Барановський М.І. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма / М.И. Туган-Барановский. — 2-е изд. — СПб.: Изд-во ред. журн. «Мир Божий», 1905. — С. 156.
- ³³ Гай-Нижник П.П. Український державний банк: історія становлення (1917—1918): Документи і матеріали / П.П. Гай-Нижник. — К., 2007. — С. 328, 329.
- ³⁴ Туган-Барановський М.І. Социализм как положительное учение / М.И. Туган-Барановский. — Пг.: Кооперация, 1918. — С. 19.
- ³⁵ Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал. — С. 80, 179.
- ³⁶ Небрат В.В. Теоретические основы и практические результаты денежной реформы 1922—1924 гг. / В.В. Небрат // Проблемы отечественной истории: источники, историография, исследования: Сб. науч. статей; редкол.: М.Н. Барышников, А.В. Голубев и др.; отв. ред. М.В. Друзин. — СПб.; К.; Мн.: Санкт-Петербургский институт истории РАН; Институт истории Украины НАН Украины; Белорусский государственный университет, 2008. — С. 303—308.
- ³⁷ Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал. — С. 161.
- ³⁸ Там само. — С. 173, 174.
- ³⁹ Там само. — С. 179.
- ⁴⁰ Коропецький І.-С. Внесок Михайла Туган-Барановського в монетарну економіку / І.-С. Коропецький // Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. — К.: ІЕ НАН України, 2001. — С. 227.
- ⁴¹ Власенко В.Е. Теория денег в России. Конец XIX — дооктябрьский период XX века / В.Е. Власенко. — К.: Изд-во КГУ, 1963. — С. 213.
- ⁴² Долан Э.Дж. и др. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика / Э.Дж. Долан; пер. с англ. В. Лукашевича и др.; под общ. ред. В. Лукашевича. — Ленинград, 1991. — С. 238.

Н.О. ГОРІН

**ВОЄННА ЕКОНОМІКА ТА ФІНАНСИ
В ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО**

Будь-яка війна рівносильна цілій економічній катастрофі.

М.І. Туган-Барановський

Упродовж ХХ ст. світ пережив дві світові війни, які призвели до революційних змін у політичній, економічній, соціальній та культурній площинах. Незважаючи на всі страхіння війни, людство, на жаль, нині стоїть на порозі третього масштабного конфлікту, який може бути набагато страшнішим та більш руйнівним, ніж попередні. Разом з тим, Перша світова війна стала тим рубежем, що ознаменував завершення нової та початок новітньої історії світу. Її результатом стали геополітичні зміни на карті Європи — як наслідок утворення нових держав — та трансформація політичних й економічних систем. У світлі сьогоденних подій перед Україною стоять ті ж самі небезпеки, що і століття тому, зокрема: відсутність боєздатного, добре оснащеного та підготовленого війська, загрози з боку агресивного сусіда, надмірна монополізація вітчизняної промисловості, проблеми зі стабільністю грошової одиниці, з наповненням державного бюджету тощо. Теперішні події в Україні та світі можуть стати новим рубіконом чи трампліном в історичному розвитку нашої країни. Вони є шансом провести кардинальні реформи в політичній та соціальній сферах, модернізувати промисловість, трансформувати інституційне середовище та стимулювати розвиток громадянського суспільства.

На межі ХІХ—ХХ ст. капіталізм та промисловість розвивалися неймовірними темпами. Російська імперія впліталась невидимими нитками в сітку світового господарства, активно перелаштовуючись на сучасні рейки розвитку. Стрімке поширення капіталістичних відносин потребувало виходу на нові ринки збуту. Інтенсивний розвиток техніки та технології безпосередньо впливав на підвищення продуктивності праці. Поступово витіснялась стара, натурально-общинна форма взаємодії та координації, все більше набирала обертів нова, торгово-промислова система організації соціально-економічного розвитку. Відбувались кардинальні трансформації в галузі суспільної ідеології, інтересів та прагнень народів Європи.

На початку ХХ ст. Україна була розділена між двома імперіями, проте перебувала в доволі вигідному геостратегічному становищі, тож не дивно, що вона стала предметом зазіхань з боку різних держав. Зокрема, керівництво Пангерманського союзу у серпні 1914 р. серед численних завдань майбутньої війни висунуло й таке: розчленування Російської імперії на частини, захоплення Польщі, Білорусі, України, прибалтійських губерній для розселення німецьких колоністів. Австро-Угорщина, у

свою чергу, прагнула підкорити деякі південнослов'янські землі, а також Волинь і Поділля. Під прикриттям ідеї панславізму російська влада теж прагнула розширити власні володіння, встановивши кордони вздовж Карпатських гір.

Перша світова війна, до якої довго готувались, яку передбачали та із сумом очікували, виявилась силою, що порвала всі кредитні нитки в тому ланцюжку, що з'єднував індивідуальні господарства в народногосподарську систему, а народні господарства — у світове господарство. Тому, на думку Михайла Боголепова, економічний вплив війни проявився одразу і по всьому світу, незалежно від того, чи країна воювала, а чи залишалась нейтральною¹. «Безперечно, — зазначав Михайло Новоруський, — ця війна буде для нас чудовою економічною школою»².

Російська імперія вела численні війни, і нерідко досить важкі та витратні, проте нічого подібного Першій світовій війні ні Росія, ні будь-яка інша держава ніколи не переживали. «Звісно, і раніше були війни, що охоплювали цілі групи держав, — зауважує М. Туган-Барановський, — проте попередні війни велись загалом невеликими арміями. Тепер же вперше війна ведеться цілими озброєними народами на засадах загальної військової повинності»³.

Загалом економічний вплив війни зводиться до таких факторів: по-перше, війна потребує дуже великих видатків з боку воюючої сторони, тож економіка відповідної країни має певним чином покрити ці витрати шляхом відповідного вирахування з національного багатства; по-друге, війна порушує міжнародний та національний товарний обмін, значною мірою через перебої в транспортуванні вантажів усередині країни, зумовлює проблеми в діяльності кредитної системи, а мобілізація робочої сили до військ впливає на скорочення обсягів виробництва. На думку М. Туган-Барановського, згадані фактори мають різне значення для країн відмінного економічного типу: «Чим розвиненішою є країна, тим більшими капіталами вона володіє, і тому їй легше покрити воєнні видатки. Отже, країни з розвиненим грошовим господарством порівняно з країнами з напівнатуральним господарством здатні швидше знайти вільні капітали для забезпечення воєнних потреб»⁴.

Загалом війна потребує грошей, дуже багато грошей. У цьому контексті крилатою стала відповідь маршала Жан-Джакомо Тривульціо (1441—1518) на запитання французького короля Людовіка XII про те, яке спорядження чи які припаси необхідні для завоювання Міланського герцогства. Маршал Тривульціо відповів: «Для ведення війни необхідні три речі: гроші, гроші і ще раз гроші». Згодом авторство цього крилатого вислову приписувалось Реймондо Монтекукколі, Наполеону Бонапарту та пруському королю Фрідріху II.

Проблема фінансового забезпечення економіки в умовах війни домінувала в наукових дослідженнях другої половини 1910-х років (Михайло Бернацький, Михайло Боголепов, Йосиф Кулішер, Валентин Мукосєєв, Михайло Туган-Барановський, Михайло Фрідман та ін.). Основним питанням став пошук оптимального співвідношення головних джерел наповнення бюджету (податки, урядові запозичення, емісія грошових зна-

ків). Оцінюючи значення кожного із джерел покриття воєнних видатків, вчені схилилися до застосування державних позик, попри те, що найлегшим способом отримання державою додаткових фінансових ресурсів було підвищення податків та розширення їхньої бази. Однак науковці розуміли, що в умовах війни додаткове податкове навантаження ще більше підриватиме народне господарство, порушуючи і без того непрості умови суспільного відтворення. Головним аргументом на користь урядових запозичень проти збільшення податків було те, що позики не мають характеру примусу. Тому шляхом позик, як зазначав М. Туган-Барановський, легко досягається те, що є недосяжним для оподаткування — переміщення до рук держави значної частини національного капіталу⁵. Як аргумент у науковій полеміці вчений наводить приклад успіху німецьких внутрішніх позик у період Першої світової війни. За два роки (із серпня 1914 до жовтня 1916 р.) завдяки здійсненню п'яти внутрішніх позик німецький уряд одержав понад 47 млрд марок, зумівши покрити більше двох третин своїх воєнних видатків⁶.

Історичний же досвід свідчить про те, що провідну роль у фінансуванні воєнних потреб економічно слабких або найбільш постраждалих від воєнних дій держав здебільшого відігравала емісія паперових грошей, яка є дуже небезпечною, адже може зумовити розлад усєї системи грошового обігу, і, як наслідок, механізмів господарської взаємодії у масштабах усєї економіки. Попри це, значні потреби фінансування війни зумовили активний друк не забезпечених цінними металами нових паперових грошових знаків. Так, у Франції впродовж перших шести місяців війни в обіг були введені 4 млрд франків, у Німеччині — 2,5 млрд марок (при цьому військові каси випустили цінних паперів ще на 1 млрд марок). Що стосується Російської імперії, то кількість кредитних білетів в обігу в середині січня 1915 р. була близько 3 млрд руб., тоді як до війни згідно з останнім балансом в обігу було 1,6 млрд руб., тобто за півроку грошова маса збільшилася на 1,3 млрд руб. Окрім цього, ще на 300 млн руб. було випущено «серій», що відігравали роль паперових грошей⁷. Насичення та перенасичення каналів грошового обігу кредитними білетами, які на той час фактично були грошовим сурогатом — паперовими грошима — зумовлювало знецінення рубля з усіма подальшими наслідками, зокрема такими: тривалим загальним підвищенням цін, зниженням доходів, нестійкістю підприємницького середовища, порушенням контрактів, зниженням довіри і розладом ділових партнерських стосунків. Обґрунтування пріоритету урядових запозичень перед емісійним фінансуванням воєнних потреб мало в основі винятково економічний підхід.

У 1915 р. стали більш-менш зрозумілими приблизні видатки на фінансування одного місяця війни для держав-учасниць. Витрати лише державних казначейств склали близько 2—2,5 млрд руб., а ще існували значні збитки цивільного населення. Півроку війни коштували приблизно 12—15 млрд руб., а рік війни міг обійтись у межах 25—30 млрд руб.⁸ Щоби зрозуміти реальне значення цієї суми, варто порівняти її із сумами світових емісій (див. табл. 1).

Т А Б Л И Ц Я 1. Загальна сума емісії грошових знаків у світі⁹

Роки	Сума грошових емісій (у млрд франків*)
1890—1894	8,4
1895—1899	10,9
1900—1904	15,4
1905—1909	21,3
1910	26,5
1911	19,4
1912	20,1

*1 руб. = 2,65 фр.

Тобто, до війни загальний обсяг вільних капіталів, що міг бути розміщений у різного роду цінних паперах (включаючи державні запозичення, акції, облігації тощо), складав щонайбільше 10 млрд руб. Отже, рік війни передбачав залучення для її ведення втричі більшої суми, ніж загальна сума вільного капіталу у світі. За оцінками М. Туган-Барановського, для фінансового забезпечення ведення одного року війни Російській імперії необхідно було витратити приблизно 5—6 млрд руб.¹⁰

Згідно ж із бюджетним розписом на 1913 р. на оборонне міністерство передбачалося виділити 621 млн руб. звичайних видатків, надзвичайних — 126 млн руб., на військово-морські сили — 246 млн руб. Повна сума складала 993 млн руб., тобто майже мільярд, при загальному бюджеті у 2,5 млрд руб.¹¹ Отже, ще перед війною на потреби армії припадало близько 40 % видатків бюджету.

Зазвичай війна впливає на національне господарство у двох відношеннях: по-перше, скорочується надходження звичайних державних доходів, з'являється дефіцит у бюджеті, який необхідно покрити; по-друге, виникає необхідність пошуку значної суми за короткий час для здійснення видатків на війну. Одним з інструментів наповнення бюджету, що активно практикувався напередодні війни, був випуск цінних паперів, що реалізувались як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках (див. табл. 2).

Згідно з бюджетним розписом на 1914 р. було заплановано отримати доходів 3,585 млрд руб., а видатки здійснити на рівні 3,613 млрд руб. Реально же вдалося зібрати 2,936 млн руб., дефіцит був покритий на 509 млн руб., тобто видатки склали 3,445 млн руб.¹³

Необхідність покриття незапланованих воєнних витрат призвела до активного друку значних обсягів паперових грошових знаків, тож 23 липня 1914 р. царським указом, а 27 липня і спеціальним законом, був припинений обмін державних кредитних білетів на золото (золота валюта була введена у 1897 р.). Тим же законом розширене емісійне право Державного банку до 1,5 млрд руб.¹⁴ Також була запроваджена нова норма покриття кредитних білетів золотом (50 %), тоді як у Німеччині вона була дещо нижчою (1/3).

Станом на 1 серпня 1914 р. загалом на рахунках усіх банків перебувало 3,591 млрд руб. депозитних вкладів та поточних рахунків, з яких 3,255 млрд руб. — у приватних банках, а 336 млн руб. — у державних¹⁵. За перші ж півроку війни

Т А Б Л И Ц Я 2. Випуск цінних паперів у Російській імперії (1908—1912 рр.)¹²

Рік	Реалізованих у Росії (у млн руб.)	Реалізованих за кордоном (у млн руб.)
1908	645,2	254,4
1909	449,8	345,5
1910	713,8	205,1
1911	980,3	256,0
1912	898,0	452,0
Загалом	3687,1	1513,0

(23 липня 1914 — 23 січня 1915) маса кредитних білетів в обігу збільшилась на 1,418 млрд руб., золоті запаси скоротились на 32,9 млн руб., золоте покриття знизилось до 50,9 % (ще 16 липня 1914 р. складало 106,9 %), вільне емісійне право скоротилось на 1,451 млрд руб., позики зросли на 246 млн руб., облік короткострокових зобов'язань збільшився на 945 млн руб.¹⁶

Скасування винної монополії, зниження надходжень від залізниць та митниць зумовили запровадження нових податків, збільшення акцизного збору зі спирту, горілки, пива, тютюну, зростання телеграфного та поштового зборів. Це все мало принести додатково 526 млн руб.

Зниження промислового виробництва, зменшення експорту, перебої на транспорті, тенденції спаду в зовнішньоторговельному балансі (див. табл. 3) спричинили значні труднощі у наповненні дохідної частини бюджету. В цьому контексті загальні видатки згідно бюджетного розпису на 1915 р. мали скласти 3,202 млрд руб., тобто зменшитись відносно попереднього року на 411 млн руб.

В жовтні 1914 р. Міністерство торгівлі провело дослідження щодо впливу війни на розвиток промисловості (не були включені Царство Польське, що зазнало найбільших збитків, та Кавказ). Загальна кількість проінспектованих підприємств склала 7921, із кількістю робітників 1,466 млн осіб. Отже, за три місяці війни скоротило виробництво 1221 підприємство з 544 тис. робітників, а зовсім зупинили діяльність 504 підприємства (46 тис. робітників). Разом з тим 125 підприємств збільшили виробництво, переважно орієнтуючись на забезпечення потреб фронту¹⁸. Отже, війна вплинула на роботу 38 % підприємств, цілком же зупинилось виробництво на 0,3 % підприємств. Причинами скорочення виробництва були: нестача матеріалів (найбільше — іноземного походження) та робітників, відсутність палива, збої на залізницях, фінансові труднощі та зниження попиту. Для прикладу, спад у хімічній промисловості був пов'язаний з перебоями у постачанні матеріалів з Німеччини, хоча в цілому попит на товари цієї галузі зростав. М. Новоруський підкреслює, що найпоширенішим явищем у російських виробництвах було те, що майже в кожному з них була задіяна якась дрібничка, яка привозилась із-за кордону, і відсутність якої порушувала весь виробничий процес¹⁹. Для прикладу можна навести скляну промисловість. Так, великі дзеркала не лише відливались особливим способом, а й шліфувалися. Проте для їх шліфування використовувались спеціальні повстяні круги, що виготовлялися лише в Німеччині. М. Новоруський був переконаний, що «успіхи промисловості цілковито пов'язані зі свободою організації, союзів, пересування тощо. Всім цим у достатній мірі були наділені німецькі виробники, на відміну від виробників наших»²⁰.

Т А Б Л И Ц Я 3. Тенденції спаду в торговельному балансі протягом п'яти передвоєнних років (1909—1914 рр.)¹⁷

Рік	Баланс зовнішньої торгівлі (в млн руб.)
1909	581,2
1910	431,4
1911	491,3
1912	391,3
1913	200,0
1914	-161,2*

* Експорт — 954,7; імпорт — 1115,9

Загалом війна досить сильно позначилась на промисловості. М. Туган-Барановський виокремлює такі фактори впливу на господарське середовище: зміна умов експорту; зміна умов імпорту; зміна умов кредиту; зміна умов внутрішнього транспорту; зміна умов ринку праці; зміна умов внутрішнього попиту²¹.

Що стосується першого фактора, то його вплив на промисловість був незначним, бо більшість виробництв були зорієнтовані на внутрішній ринок. Тому зумовлена війною втрата зовнішнього ринку позначилась перш за все на лісовій промисловості (експорт у 1913 р. склав 162 млн руб. при загальному європейському експорті у 1,421 млрд руб.). До того ж зменшився попит на ліс та вироби з дерева на внутрішньому ринку, що зумовило накопичення на складах дворічного запасу товарів. Окрім лісової галузі, на експорт працювали шкіряна (1913 р. — 52,4 млн руб.) та нафтова (1913 р. — 48,5 млн руб.) галузі, які змушені були уповільнити свою діяльність через зниження попиту та падіння цін²². Також війна вплинула на скорочення бурової діяльності. Зокрема, в серпні 1914 р. порівняно з квітнем того ж року було на 40 % менше пробурено свердловин. Це скорочення було зумовлене нестачею залізної руди та інструментів через війну з одного боку, а з другого — невпевненістю у промислових перспективах. Згодом війна змінила напрям діяльності нафтопереробних заводів. Виробництво мастильної продукції та бензину скоротилося майже вдвічі, що стало наслідком закриття закордонних ринків для цих товарів. Відповідно збільшилося виробництво мазуту.

Якщо зменшення експорту мало вплинуло на вітчизняну промисловість, то зовсім іншим виявився результат від скорочення імпорту, адже досить часто він забезпечував місцеві підприємства засобами виробництва та дефіцитною сировиною. На думку М. Туган-Барановського, «війна проявилась як грандіозний досвід протекціонізму, доведеного до своєї межі — заборонної системи. Росія через війну стала ізольованою торговою державою, позбавленою зв'язків із цілим світом. Відлучення від зовнішнього ринку не мало суттєвого значення для нашої промисловості, бо остання працює здебільшого на внутрішній ринок. Проте припинення іноземного імпорту, що було мрією багатьох, відчулось нашою промисловістю досить сильно»²³.

Проблеми виникли також і у вугільній галузі. Знизився імпорт вугілля з Англії, Австро-Угорщини та Німеччини, а через воєнні дії виникли труднощі з видобутком вугілля у Царстві Польському. Загалом на початку 1915 р. видобуток вугілля знизився зі 173 млн пуд. (у січні 1914 р.) до 135 млн пуд., при цьому кількість робітників зменшилася з 213 тис. осіб (січень 1914 р.) до 170 тис. осіб²⁴. Наслідком цього став «вугільний голод», що позначився на розвитку інших галузей промисловості.

Особливо постраждала від війни хімічна та мануфактурна промисловість. Хоч імпорт хімічних продуктів та фарб не був надто великим і сягав у 1913 р. лише 42,3 млн руб., проте значна частина ввезеної хімічної продукції була необхідною складовою у виробництві іншої хімічної продукції, а фарби були вкрай потрібні для мануфактурної промисловості. В хімічній промисловості залежність від німецького імпорту була особливо значною.

Мануфактурна же промисловість завдяки військовим замовленням трималась на плаву, а ціни на її продукцію навіть потроху зростали.

Через війну подорожчала більшість продукції хімічної галузі. Так, анілінова сіль, важливий елемент при виробництві фарб, виготовлялась із бензолу, що цілковито ввозився з-за кордону. Тому ціни на анілінову сіль зросли у три-чотири рази. Підвищення цін на азотну кислоту було зумовлене припиненням ввозу чилійської селітри, вартість якої також значно зросла. Подорожчали й інші хімічні продукти.

Менше війна вплинула на металургійну, цегляну та цементну галузі промисловості. Здебільшого вони були зорієнтовані на внутрішній ринок та не мали залежності від продукції закордонного виробництва. Проте саме на продукцію цих галузей відбулось різке зниження суспільного попиту, що було зумовлене війною. У металургійній промисловості, яка стабільно зростала напередодні війни, почався поступовий спад. Лише впродовж другої половини 1914 р. кількість замовлень на сортовий метал скоротилася на 37,78 % (з 28,848 тис. пуд. до 17,949 тис. пуд.) у порівнянні з тим же періодом 1913 р.; попит на листовий метал знизився на 63,97 % (з 14,775 тис. пуд. до 5,323 тис. пуд.); замовлень на балки та швелери поменшало на 72,71 % (з 8,944 тис. пуд. до 2,440 тис. пуд.). Загалом кількість замовлень на всі сорти металу зменшилася більше, ніж наполовину (51,09 %), або до 25,713 тис. пуд. у порівнянні з 52,568 тис. пуд. за попередній період²⁵.

Головними причинами зниження попиту на метал були такі: втрата через війну найбільших споживчих ринків (Царства Польського та Прибалтійського краю), зменшення кількості заводських робітників та перебої на залізниці, що утруднювало доставку сировини та вивіз готової продукції. До проблем промисловості також додалися заборона приватного перевезення вантажів залізницею і зменшення імпорту іноземної сировини (бавовни, шовку-сирцю, свинцю, цинку та олова, хімічних сполук, фарбувальних екстрактів, оброблених шкір, частин машин тощо).

Зниження попиту, зумовлене закриттям пивних закладів, негативно позначилось на броварнях. Значне скорочення виробництва на підприємствах з обробки деревини та мінералів, що випускали будівельні матеріали, було зумовлене спадом у міському будівництві. Підприємства, що виробляли предмети благоустрою та комфорту, також відчули наслідки війни. Текстильна та металургійна промисловість переживали спад, проте завдяки державним замовленням він не був таким відчутним, як в інших галузях промисловості.

«Росія загалом не промислова, а аграрна країна. Наш народний добробут базується, перш за все, на сільськогосподарському промислі, що залучає близько 3/4 нашого населення. Наша народна маса складається здебільшого із селян, а не фабричних робітників», — зауважував М. Туган-Барановський²⁶. Зокрема, це засвідчують і провідні позиції в експорті саме продукції сільського господарства. Так, вивіз льону у 1913 р. у грошовому вираженні склав 86,8 млн руб., яєць — 90,5 млн руб., молочних продуктів — 71,1 млн руб., насіння соняшнику та макухи — 72,9 млн руб., м'яса — 9,4 млн руб., птиці — 9,5 млн руб., худоби — 9,9 млн руб.²⁷

Попри те, що війна відрізала Російську імперію від багатьох важливих ринків та майже повністю зруйнувала зовнішню торгівлю, не варто забувати, що війна також створила величезний новий ринок, який певною мірою компенсував втрату попиту на інші товари²⁸. М. Туган-Барановський зазначає, що «війна мала значення для нашої промисловості не як припинення вивозу наших товарів за кордон, а як припинення ввозу на російський ринок зарубіжних промислових товарів. Російська промисловість втратила не покупця, а конкурентів. Звідси й порівняна легкість перенесення всіх труднощів, пов'язаних з війною»²⁹. У цьому контексті фінансово-промислова олігархія, користуючись доступом до Особливих нарад (спеціальних консультативних органів у справах забезпечення заходів з оборони країни, постачання палива, продовольства, транспортування товарів та людей), забезпечила собі величезні прибутки попри загальну складну економічну ситуацію. Разом з тим М. Туган-Барановський слушно зауважує, що «із закінченням війни зменшиться і той штучний попит, який вона створила. З ринку зникнуть мільярди купівельних засобів, які з'явилися завдяки війні. Промисловість, яка зі значними потугами пристосувалась до потреб суспільного попиту, пов'язаного з війною, повинна буде переорієнтуватись та знову почати випускати продукти, затребувані у мирний час»³⁰. Тягар такого переходу полягає в тому, що війна абсорбувала величезні капітали та розорила населення. Тож нового потужного попиту, замість того, що був викликаний війною, може й не з'явитись. Вчений прогнозував, що після завершення війни вітчизняна промисловість не піде кардинально іншим шляхом свого розвитку і Росія перетвориться на державу, що не потребуватиме продуктів зарубіжного виробництва. «Коли запанує мир, то відновляться й торгівельні відносини між воюючими країнами, проте можливо на дещо вигідніших умовах для Росії»³¹.

Дещо з іншого ракурсу оцінює вплив війни на економіку зокрема, і державу в цілому, видатний вітчизняний вчений Володимир Вернадський, який зауважує, що для цієї війни більше, ніж будь-коли раніше, характерним є застосування здобутків науки для вирішення воєнних завдань. «На жаль, — пише В. Вернадський, — безпристрасний характер наукового знання був використаний у процесі жадливих руйнувань. Нове, що було застосоване у цій війні, полягало не лише в особливостях організації, що дала можливість застосувати мільйонні армії, але й у небаченому досі застосуванні наукових знань. Війна у повітрі за допомогою аеропланів, цепелінів та гідропланів, нові види потужної та точної артилерійської зброї, широке застосування електричного струму, нові вибухові речовини — усе це творило вперше так масштабно свою руйнуючу дію. Безперечно, незважаючи на всі жахіття, все це збуджувало наукову творчість, спрямовувало думки дослідників у нові галузі наукових пошуків»³².

Незважаючи на всі ті негаразди в економіці, політиці, суспільному житті, величезні людські втрати, що були наслідком Першої світової війни, В. Вернадський дав ще в середині 1910-х рр. пророчий прогноз, вказавши на те, що ця війна не є останньою, вона лише пробудить людську творчість для подальших удосконалень та нових винаходів. Область застосування точних знань у військовій справі буде розширюватись і після закінчення

війни, і нова війна розгорнеться з такою зброєю та способами руйнування, які залишать далеко позаду негаразди теперішньої війни³³. Виходячи з такого бачення розвитку світу, на думку вченого, «необхідно разом із заходами політичного характеру чи спробами міждержавних асоціацій, посилити діяльність наукових установ та окремих учених задля проведення технічної роботи, спрямованої на оборонні заходи в разі нової війни»³⁴.

Під час війни всі офіційні та неофіційні економічні наради зводились до обговорення необхідності створення народного багатства як єдиного виходу з тих величезних фінансових та економічних труднощів, що були зумовлені війною. Серед наукової спільноти точились палкі дискусії, зокрема з таких питань: пошук джерел отримання 2—3 млрд руб., яких не вистачало для зведення державного бюджету через війну та скасування винної монополії; вирішення питання погіршення платіжного балансу; напрацювання заходів для боротьби із засиллям німецьких товарів; обґрунтування плану заходів з відновлення післявоєнного господарства. На всі ці питання звучала загалом одна відповідь — розвиток продуктивних сил. М. Туган-Барановський розкритикував такий спрощений підхід до вирішення економічних проблем, порівнявши його з лікарем, який на запитання про засоби боротьби з хворобою рекомендує відновити здоров'я пацієнта³⁵. Звісно, що бідність може бути подолана лише багатством, проте як його здобути — от у чому полягала трудність. Вчений наголошує на тому, що уряд і так протягом останніх двох століть піклувався про російську промисловість, тож що нового може в такій ситуації запропонувати влада, крім уже добре випробуваного засобу — протекціоністського митного тарифу³⁶. У свою чергу «єдиним засобом боротьби зі скороченням продуктивності праці внаслідок війни (зокрема через великі втрати живої робочої сили, знищення засобів праці) є, — на думку В. Вернадського, — посилення наукової творчості та розвиток наукової техніки. Це є не менш важливим, ніж відновлення суспільного та політичного життя»³⁷.

М. Туган-Барановський зазначає, що питання про майбутню митну політику обговорювалось ще перед війною. Домінували такі два підходи: підприємці-аграрії пропонували підписати майбутній торговий договір із Німеччиною на умовах зниження мита на предмети вітчизняного експорту взамін зниження деяких митних тарифів на предмети імпорту; промисловці ж виходили з необхідності підвищення мита на предмети імпорту задля збереження протекціоністської підтримки російської промисловості. Немає сумнівів, що стан війни лише підсилив протекціоністську течію, і, як наслідок, з'явилося нове гасло — «боротьба з німецьким засиллям!». При цьому війна наочно показала високий рівень економічної залежності від іноземців. Через це протекціоністи наполягали на ще більшому захисті економіки, завдяки чому країна змогла б задовольнити потреби у продуктах та промислових виробках власними силами. Тож панівною виявилась думка про необхідність ще більшої підтримки власної промисловості, що мало би посприяти звільненню від іноземної залежності в господарському житті.

Аналізуючи такий підхід до відновлення економічного життя, М. Туган-Барановський доходить висновку, що «така формула успіху не є новою, і якби протекціонізм був би справді дієвим інструментом індустрі-

ального розвитку, як це йому приписують промисловці, то Росія вже давно не мала би підстав остерігатись іноземної конкуренції, адже протекціонізм діє в нас уже досить давно. Зокрема, остання чверть століття відзначається таким посиленням протекціонізму, що далі в цьому напрямку важко буде рухатись. Однак, не зважаючи на всі ці заходи, наша промисловість опинилась у такому жалюгідному становищі, в якому ми її нині бачимо»³⁸. Тож учений визначає загальні причини відсталості вітчизняної промисловості, що полягають у «загальних умовах нашого суспільного життя» та в «умовах самої природи»³⁹. Перша причина означає недосконалість політичного та суспільного устрою Російської імперії. Щодо другої, то тут М. Туган-Барановський зауважує, що в одних елементах промислового розвитку країна є досить багатою, а в інших — бідною. Зокрема він підкреслює, що в Європейській Росії в три рази менше вугілля, ніж в Англії, в сім разів менше, ніж у Німеччині, і майже в сімнадцять разів менше, ніж у США. Беручи до уваги обсяги запасів вугілля та площу країни, вчений зазначає, що Росія забезпечена паливом в десятки разів менше, ніж країни Заходу. Тож при оцінці перспектив розвитку російської промисловості М. Туган-Барановський радить зосередитися на сільському господарстві. Лише тоді важка індустрія буде мати можливість розвиватись, коли відчуватиме міцну опору аграрного сектора. Зважаючи на ці аспекти, й необхідно буде проводити економічну політику після закінчення війни. «Америккою ми ніколи не станемо, проте певною мірою зможемо досягти не менших результатів», — прогнозував М. Туган-Барановський⁴⁰.

Отже, М. Туган-Барановський порівняв розвиток економіки під час війни зі своєю катастрофою, адже відбулось різке скорочення експорту, зменшилось надходження валюти, була здійснена додаткова, не забезпечена цінними металами, емісія грошових знаків, утворились величезні дірки у бюджеті, впав курс рубля, а зниження імпорту, особливо дефіцитної сировини, негативно вплинуло на діяльність вітчизняних підприємств, при цьому зменшилась кількість робочих рук, зайнятих у виробництві, зміцнилась система протекціонізму. Загалом Російська імперія стала ізольованою торговою державою, що деформувало економічні зв'язки із цілим світом. Вихід із цієї ситуації вчений вбачав у розвитку аграрного сектора — надійної опори для подальшого прогресу вітчизняної індустрії. При цьому М. Туган-Барановський підтримував ринкову конкурентну модель розвитку та наголошував на тому, що система промислового покровительства не виправдала себе, адже не були створені потужні підприємства у важкій промисловості, і залежність від зарубіжних техніки, технологій, сировини та підприємницької культури залишалась усе ще високою. В основі ж усіх негараздів була недосконалість політичного та суспільного устрою Російської імперії, тож саме в цій частині потрібно було робити кардинальні трансформації.

Загалом під час війни економіка проходить випробування на міцність, збалансованість, проявляються всі її слабкі місця та недоліки, які при правильних висновках можна і варто виправляти після встановлення миру. Війна — це шанс та кардинальні трансформації в різних секторах суспільного життя. Зокрема, дуже конструктивною була позиція В. Вернадського,

який розумів, що в умовах війни активно проявляється креативна технічна та дослідницька діяльність учених та інженерів, а для того, щоби в майбутньому витримати натиск потужних в економічному та військовому плані сусідів, необхідно підтримувати вітчизняних учених та швидко розвивати новітні оборонні технології й наступальну техніку. Тож разом із відновленням суспільно-політичного життя важливим завданням є підтримка наукової творчості та забезпечення розвитку наукової техніки.

¹ *Боголепов М.И.* Война и деньги // Вопросы мировой войны: Сб. статей / Под ред. М.И. Туган-Барановского. — Пг.: Кн. склад «Право», 1915. — С. 399.

² *Новорусский М.В.* Война и новые отрасли русской промышленности // Вопросы мировой войны... — С. 472.

³ *Туган-Барановский М.И.* Война и народное хозяйство // Чего ждёт Россия от войны: Сб. статей. — Пг.: Кн-во «Прометей», 1915. — С. 5.

⁴ *Туган-Барановский М.И.* Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии // Вопросы мировой войны... — С. 270.

⁵ *Туган-Барановский М.И.* Военные займы в теоретическом освещении // Военные займы: Сб. статей / Под общ. ред. М.И. Туган-Барановского. — Пг.: Тип. «Правда», 1917. — С. 5.

⁶ Там же. — С. 12.

⁷ *Туган-Барановский М.И.* Бумажные деньги и война // Речь. — 1915. — № 16. — С. 2.

⁸ Там же.

⁹ Джерело: Русский биржевой ежегодник / Под ред. М.И. Боголепова. — Пг.: Тип. ред. период. изд. Министерства финансов, 1915. — С. 176.

¹⁰ *Туган-Барановский М.И.* Бумажные деньги и война // Речь. — 1915. — № 16. — С. 2.

¹¹ *Фридман М.И.* Война и народное хозяйство России // Вопросы мировой войны... — С. 388.

¹² Джерело: *Туган-Барановский М.И.* Бумажные деньги и война // Речь. — 1915. — № 16. — С. 2.

¹³ *Фридман М.И.* Война и народное хозяйство России // Вопросы мировой войны... — С. 359.

¹⁴ *Боголепов М.И.* Война и деньги // Вопросы мировой войны... — С. 422.

¹⁵ Там же. — С. 403.

¹⁶ Там же. — С. 424.

¹⁷ Джерело: *Туган-Барановский М.И.* Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии // Вопросы мировой войны... — С. 292, 293.

¹⁸ *Туган-Барановский М.И.* Война и промышленность // Речь. — 1914. — № 321. — С. 3.

¹⁹ *Новорусский М.В.* Война и новые отрасли русской промышленности // Вопросы мировой войны... — С. 468.

²⁰ Там же. — С. 482.

²¹ *Туган-Барановский М.И.* Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии // Вопросы мировой войны... — С. 298.

²² Там же. — С. 299.

²³ Там же. — С. 302, 303.

²⁴ Там же. — С. 305.

²⁵ Там же. — С. 313.

²⁶ Там же. — С. 320.

²⁷ Там же. — С. 322.

²⁸ *Туган-Барановский М.И.* Война и народное хозяйство // Чего ждёт Россия от войны... — С. 10.

²⁹ Там же. — С. 14.

³⁰ Там же. — С. 18.

³¹ Там же. — С. 22.

³² *Вернадский В.И.* Война и прогресс науки // Чего ждёт Россия от войны... — Пг.: Кн-во «Прометей», 1915. — С. 65.

³³ Там же. — С. 66.

³⁴ Там же. — С. 68.

³⁵ *Туган-Барановский М.И.* Развитие производственных сил России // Речь. — 1916. — № 44. — С. 3.

³⁶ Там же.

³⁷ *Вернадский В.И.* Война и прогресс науки // Чего ждёт Россия от войны... — С. 72.

³⁸ *Туган-Барановский М.И.* Развитие производственных сил России // Речь. — 1916. — № 44. — С. 3.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

Т.О. СЛИВКА

**КОНЦЕПЦІЯ «ВІЛЬНОГО КАПІТАЛУ»
В ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КОН'ЮНКТУРИ
М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО**

Наукова спадщина Михайла Івановича Туган-Барановського містить результати досліджень цілої низки фундаментальних проблем, пов'язаних із циклічним розвитком капіталістичного господарства. Вчений запропонував новаторські для свого часу підходи до дослідження економічної кон'юнктури та обґрунтував висновки, що були підтверджені подальшою господарською практикою, багато з яких залишаються актуальними до сьогодні. Зокрема, концепція «вільного капіталу» М. Туган-Барановського є важливою для розуміння причин економічних криз як минулого, так і сучасності.

На основі аналізу господарства Англії — на той час провідної капіталістичної країни, економічний розвиток якої визначав тенденції розвитку економік інших держав, — М. Туган-Барановський у своїх дослідженнях показав особливу роль процесу нагромадження капіталу та його інвестування в механізмі періодичних коливань економічної кон'юнктури. Ідеї та висновки вченого були відображені в книзі «Промислові кризи у сучасній Англії, їхні причини та вплив на народне життя», яка була опублікована в 1894 р. та згодом багато разів перевидана і перекладена різними мовами. Ця праця зробила українського вченого класиком світової економічної думки. Як справедливо зазначає Е. Хансен, теорія М. Туган-Барановського ознаменувала різкий розрив з минулим та поклала початок новому трактуванню проблеми¹. Таким чином, М. Туган-Барановський створив нову теорію економічних криз, яка, за словами сучасного українського науковця Ю. Бажала, визнається першою науковою теорією цього явища, бо до М. Туган-Барановського природу економічних криз пояснювали переважно випадковими зовнішніми факторами².

У своїй теорії економічної кон'юнктури видатний український учений застосував таке поняття, як «вільний капітал». На його думку, крім новостворених у результаті розширення виробництва прибутків, більшість яких одразу ж реінвестується та не потрапляє на грошовий ринок, у будь-якій багатій капіталістичній країні існує велика кількість «вільних капіталів». Згідно з теорією М. Туган-Барановського вільний капітал створюється частково з прибутку промисловців, що з тих чи інших причин не міг бути вигідно вкладений у виробництво, а частково — з капіталізованої частки доходів інших суспільних класів. Такий капітал на грошовому ринку функціонує у формі позичкового капіталу. Головною складовою наявного на ринку вільного грошового капіталу є не готівка окремих осіб, а частка на-

ціонального доходу, що капіталізується, не знаходячи собі вигідного розміщення там, де вона виникла. Вільний капітал, за визначенням ученого, не пов'язаний із жодною галуззю промисловості, але потребує вигідного розміщення та потенційно буде інвестований у виробництво. Саме неможливість пропорційного розміщення новоствореного не зв'язаного із промисловістю вільного капіталу призводить до промислових криз³.

М. Туган-Барановський зробив висновок, що зростання грошового позичкового капіталу не є тотожним зростанню капіталу продуктивного. Нагромадження грошового капіталу є відмінним від реального зростання виробництва та продуктивного капіталу. Грошовий капітал може нагромаджуватись як за розширення, так і під час застою і навіть за скорочення виробництва. Дослідник пояснював це існуванням у капіталістичному суспільстві доходів, розмір яких не залежить від стану національного виробництва. На відміну від підприємницького прибутку та заробітної плати, які зростають за розширення виробництва і поживлення промисловості та зменшуються під час застою, дохід, заснований не на особистій діяльності, а лише на володінні землею або деякими видами капіталу, майже не залежить від коливань промисловості. Прикладом таких доходів є відсотки, що сплачуються за державними позиками, іпотекою, цінними паперами, земельна рента тощо. Хоча земельна рента може значно змінюватися за тривалі періоди часу, короткострокові економічні коливання не мають на неї жодного впливу, оскільки договори оренди укладаються на значно триваліші строки. Такі доходи, як указував учений, у тодішній Англії склали майже половину національного доходу.

Впродовж XIX—XXI ст. науково-технічний прогрес стимулював удосконалення форм організації бізнесу. Поштовх для розвитку отримали форми господарювання, засновані на об'єднанні, централізації капіталів, які зробили можливим залучення значних фінансових ресурсів шляхом випуску акцій. Таким чином, у сучасних умовах високорозвинених ринкових відносин набула поширення акціонерна власність. За даними сучасних дослідників, у типовій економіці ринкового типу 10—15 % засобів виробництва перебувають у приватній власності, 15—20 % — у державній, 60—70 % — у колективно-корпоративній, акціонерній власності⁴. Отже, володіння акціями, тобто капіталом, та іншими цінними паперами досягло високого рівня, а, відповідно, доходи від володіння капіталом у сучасних умовах, так само, як і за часів М. Туган-Барановського, складають значну частку національного доходу країн із ринковою економікою.

Обґрунтовуючи власну позицію, М. Туган-Барановський провів глибокий аналіз величезного за обсягами фактичного та статистичного матеріалу, завдяки чому зміг дослідити процес нагромадження вільного капіталу та визначити, що воно відбувається як у період поживлення виробництва, так і у період застою, причому в період застою — навіть більшою мірою. Оскільки у період застою промисловості й торгівлі товарні ціни знижуються, витрати та вартість життя в цілому зменшуються, то заощадження суспільних класів, які отримують дохід від володіння капіталом, мають тенденцію до збільшення. Проте заощадження іншої маси населення — під-

приємців та робітників — у період промислового занепаду значно зменшуються. Таким чином, учений дійшов висновку, що нагромадження грошового капіталу відбувається значно рівномірніше за розширення виробництва: капітал нагромаджується безперервно, а виробництво розширюється поштовхами. Цей висновок дослідника було підтверджено у подальших наукових працях учених-економістів. Зокрема, аналізуючи теорію економічної кон'юнктури М. Туган-Барановського, відомий американський економіст XX ст., представник неокейнсіанського напрямку Е. Хансен зазначав: «...Не підлягає сумніву, що накопичення позичкових грошових капіталів здійснюється рівномірніше, ніж створення нового основного капіталу. Позичкові капітали накопичуються безперервно, але їх перетворення у продуктивний капітал здійснюється поштовхами»⁵.

М. Туган-Барановський з'ясував, що під час застою виробництва значно зростають резерви та вклади банків унаслідок нагромадження грошового капіталу, який не розміщується у промисловості. Отже, так само, як під час промислового підйому відбувається інтенсивне інвестування капіталу, перехід від його вільного стану до зв'язаного, у період застою відбувається накопичення вільного, незв'язаного грошового капіталу. В період застою промисловості ринок перенасичується грошовим капіталом, який не перетворюється на продуктивний капітал. Дослідник припускав, що в разі рівномірного розподілу вільного капіталу між усіма галузями промисловості розширення виробництва відбулося би без перенасичення товарного ринку. Перешкодою пропорційному розміщенню вільного капіталу, на думку вченого, є неорганізованість народного господарства: «Накопичення капіталу за повної неорганізованості національного виробництва, за анархії, що панує на товарному ринку, неминуче призводить до криз»⁶.

Побудова М. Туган-Барановським логічного ланцюжка причинно-наслідкових зв'язків між накопиченням вільного капіталу та його впливом на коливання в економіці була новаторською для того часу. Думки М. Туган-Барановського, викладені в роботі «Промислові кризи», започаткували цілу низку досліджень економістів різних країн. Зокрема, ідеї українського вченого отримали розвиток у дослідженнях таких вчених, як Дж. Кейнс, А. Шпітгоф, Г. Кассель, Й. Шумпетер, М. Кондратьєв та ін.

Згідно з новаторською теорією М. Туган-Барановського нагромадження вільного грошового капіталу, що не приносить доходу і не може бути вигідно розміщений, відбувається доти, поки не створюється «критична маса» капіталу, яка в кінцевому підсумку все ж таки буде інвестована в промисловість. Внаслідок розміщення вільного капіталу в промисловості починається період промислового підйому. Вчений дійшов висновку, що, доки вільний грошовий капітал не буде розміщений в будь-якій формі, він не справляє жодного впливу на товарний ринок. Коли вільний капітал розміщується в промисловості, відбувається його використання на купівлю тих чи інших товарів, швидко оновлюється основний капітал, що створює попит як на засоби виробництва, так і на предмети споживання. Таким чином, створюється новий ринок. «Цей ринок створюється розширенням виробництва — витратами десятків і сотень мільйонів капіталу, що бездіяльно лежав раніше в касах банків»⁷. Внаслідок взаємозалежності всіх галузей

промисловості розширення виробництва, що розпочалося в одному напрямі, поступово охоплює всю економіку. Процес перетворення вільного капіталу на продуктивний капітал та, відповідно, розширення виробництва тривають декілька років. Попит на капітал поступово зростає, оскільки підприємці прагнуть, користуючися сприятливою ринковою кон'юнктурою, інвестувати всі капітали, які вони можуть залучити. В результаті розширюється кредитування, попит на капітал переважає над пропозицією, що приводить до зростання позичкового процента, яке спостерігається в кінці періоду промислового підйому. Зростання позичкового процента, як зазначав український вчений, є свідченням того, що вільного капіталу залишилося замало для промисловості країни.

Таким чином, економічне піднесення, на думку М. Туган-Барановського, зумовлене розширенням інвестицій. Із цього приводу Е. Хансен писав, що, висловлюючися сучасними категоріями, зростання споживання спричиняє процес розгортання мультиплікатора. Але при цьому причиною, що породжує процвітання, є збільшення інвестицій. Е. Хансен зробив висновок, що ці ідеї знаменують собою повний переворот у теорії⁸. В загальноновизнаній теорії ефективного сукупного попиту Дж. Кейнса дохід збільшується із множителем, що складається з чистого приросту інвестицій. Отже, очевидно є подібність висновків американського вченого, зроблених набагато пізніше, до ідей М. Туган-Барановського.

М. Туган-Барановський на прикладі Англії виявив закономірність передування промисловим кризам біржових криз. Учений доводив, що біржова криза виникає внаслідок припинення припливу вільного грошового капіталу на біржу і, таким чином, зупинки зростання курсу біржових цінних паперів. Дослідник визначив пряму залежність між кількістю вільного капіталу та курсом цінних паперів на біржі: чим більше вільного капіталу, тим вищі курси, і навпаки. Біржова криза засвідчує, що вільний капітал майже повністю використаний. Вчений встановив, що між кризою на біржі та кризою у промисловості існує часовий лаг, оскільки пожвавлення промисловості підтримується поступовим використанням капіталу. Тому промисловість після біржової кризи ще певний час продовжує функціонувати в пожвавленому стані.

М. Туган-Барановський у своїй роботі дає відповідь на питання, чому промисловий підйом завжди закінчується застоєм виробництва. По-перше, розширення виробництва поглинає той вільний капітал, накопичення якого на грошовому ринку і було безпосередньою причиною пожвавлення. По-друге, високі товарні ціни під час промислового пожвавлення спричиняють розширення кредитування та спекуляції різного роду, «...які неминуче призводять до скорочення кредиту та падіння спекулятивного духу»⁹. Таким чином, розлад торгівлі слідує за її пожвавленням, і промисловий цикл завершується застоєм. Під час застою накопичується вільний грошовий капітал, починається новий період пожвавлення промисловості, коли вільний капітал витрачається, потім настає криза і т. д.

Стан народного господарства, який передує кризі, М. Туган-Барановський охарактеризував як «засновницьку манію» — період, під час якого всі, хто володіє вільним капіталом, прагнуть інвестувати його, а «...спритні біржові ділки користуються цією нагодою, щоби пожитися за рахунок

занадто довірливої публіки»¹⁰. Дослідник установив взаємозв'язок між кризами та грюндерством — заснуванням величезної кількості нових підприємств, тобто створенням нового основного капіталу. Він довів, що будь-якій кризі передують грюндерство. На основі статистичних даних він визначив, що найбільше піддаються впливу кризових коливань саме ті галузі виробництва, які створюють основний капітал.

М. Туган-Барановський здійснив детальний науковий аналіз біржових криз у різних країнах в різні періоди часу. На його думку, основою спекуляцій на біржі є суб'єктивні очікування, часто нічим не обґрунтовані, власників вільного капіталу. Так, спекуляції на Лондонській фондовій біржі в 1824—1825 рр. підігрівалися сподіваннями на швидкий заробіток унаслідок відкриття південноамериканського ринку з його уявними багатствами. Цінні папери компаній-розробників корисних копалин Південної Америки випускалися та реалізовувалися швидкими темпами, що породжувало високі прибутки за акціями та спекуляцією на біржі. До того ж завдяки необов'язковості внесення повної грошової суми за акції при підписці можливість брати участь у біржовій грі отримали особи, які володіли незначними грошовими засобами. Внаслідок цього всі класи суспільства брали участь у спекуляціях на біржі. М. Туган-Барановський зазначає, що «подібні раптові масові захоплення мають епідемічний характер, і чим більше осіб заражені ними, тим сильніша їх дія на інше населення»¹¹. Проте дослідник наголошує, що ця «спекулятивна епідемія» виникла тільки тому, що у тодішній Англії накопичилося багато вільних капіталів, які не були вигідно розміщені на внутрішньому ринку. Спекулятивна гарячка поширилась і на внутрішній ринок — засновувались акціонерні компанії для різноманітних цілей: побудови залізниць, каналів, пароплавних ліній, страхових товариств, банків, фабрик тощо. Багато компаній засновувалися лише з метою біржової гри і не планували реальної господарської діяльності.

М. Туган-Барановський застерігав, що ціни можуть бути тривалий час безпідставно завищеними лише внаслідок «сангвіністичності ринку», але врешті-решт вони мають прийти у відповідність із реальним попитом і пропозицією. «Роздуті підприємства, погано побудовані заводи, на продукти яких немає попиту, залізниця, якими нічого возити, можуть деякий час триматися за допомогою біржової гри; але час розплати має рано чи пізно настати. Тому спекулятивна гарячка закінчується панікою — і, чим сильніша гарячка, тим сильніша і паніка»¹². Безпідставне зростання цін на акції південноамериканських компаній припинилося через неспроможність останніх виконувати свої зобов'язання, а також значне зменшення вільних капіталів на позичковому ринку. В результаті у другій половині 1825 р. на Лондонській фондовій біржі відбувся обвал.

Подібні до Лондонської біржові кризи відбувались і в інших країнах у різні періоди, проте механізм їх розгортання був аналогічним. Так, у США у 1835—1836 рр. велика кількість вільних капіталів спричинила створення ряду нових банків, а також спекулятивну купівлю державних земель. Купівля земель відбувалася винятково з метою перепродажу та набула характеру азартної біржової гри. Нагромадження величезних обсягів вільних капіталів призвело до поширення спекуляцій і на інші галузі економіки.

У 1871—1873 рр. біржовий ажіотаж розгорівся в Німеччині та Австрії; він був спричинений величезною кількістю вільних капіталів, що з'явилися в результаті контрибуційних виплат Німеччині після війни. Біржова спекуляція розпочалася з розширення основного капіталу: побудови залізниць, купівлі міських земель та їх забудови. Спекуляції з міською нерухомістю досягли особливих розмірів у Відні, й саме на Віденській фондовій біржі розпочалася паніка, що завершилася повним крахом біржових гравців і подальшою біржовою кризою в Німеччині.

М. Туган-Барановський виділяв таку особливість багатьох криз, як посилення спекуляцій з нерухомістю, зокрема з міськими землями: «В Сполучених Штатах кризам майже завжди передують надзвичайне розширення купівлі державних земель і величезне підвищення ціни землі, що впливає звідси»¹³. Як бачимо, із часів М. Туган-Барановського багато що залишилося незмінним. Світова фінансово-економічна криза 2008—2009 рр., так само, як і півтора століття тому, також розпочалась із проблем на ринку нерухомості США. Втім Е. Хансен зазначає, що в теорії М. Туган-Барановського спекуляція з нерухомістю є побічним продуктом розширення основного капіталу: «...Вона є симптомом, а не причиною промислового циклу»¹⁴.

Таким чином, можна зробити висновок, що, згідно з теорією економічної кон'юнктури М.І. Туган-Барановського, сприятливими умовами для виникнення біржових спекуляцій є, по-перше, нагромадження великої кількості незадіяного вільного капіталу, по-друге, відкриття нового ринку, реального чи уявного. Серед прикладів таких «нових ринків» на межі XX—XXI ст. — поява величезної кількості нових інтернет-компаній та переорієнтація старих компаній на інтернет-бізнес, що призвело до різкого зростання ціни на їхні акції та створення «бульбашки доткомів». «Бульбашка доткомів» лопнула 10 березня 2000 р., коли відбулося обвальне падіння індексу високотехнологічних компаній NASDAQ Composite. Крах доткомів полягав у втраті довіри до цінних паперів високотехнологічних фірм, пов'язаних з наданням послуг через Інтернет. Крах цих компаній спричинив і обвал на американській біржі.

«Новим ринком», поява якого передувала кризі 2008—2009 рр., став фінансовий ринок, на якому відбувалося неконтрольоване державою зростання пропозиції фінансових активів, зумовлене емісійною діяльністю його учасників — великих корпорацій і фінансових інститутів¹⁵. Фактично були створені умови для необмеженого використання фіктивного капіталу (акцій, облігацій, вторинних цінних паперів тощо). Особливістю подій на фінансовому ринку перед початком кризи в 2008 р. був їхній глобальний характер, що пізніше значно ускладнив пошук шляхів виходу з кризи.

Сучасний дослідник К. Крауч зазначає, що наприкінці XX ст. набув поширення такий метод корпоративного управління, як акціонерна максимізація, головною метою якого була максимізація цін на акції корпорації. А це, в свою чергу, спростило розвиток деривативів і вторинних ринків, які в 1990-х роках стали причиною зростання швидкості транзакцій цінних паперів і вартості акцій. Ціни, за якими торгували акціями та облігаціями, стали єдиним керівництвом, необхідним для розуміння вартос-

ті активів, що відображається цими цінами. Цей процес став однією з причин світової фінансової кризи 2008—2009 рр. Фінансові ринки, не створюючи стимулів для отримання інформації, яка б гарантувала їхнє успішне функціонування, підштовхували своїх учасників до прямо протилежних дій. Учасники фінансових ринків «починали вірити, що начебто залежать лише від тонкого шару інформації — цін на активи, які повідомляють їм усе необхідне. Однак ці ціни піддавалися серйозному впливу з боку безлічі здогадок і махінацій, які рухнули як картковий будинок, коли гра була розкрита»¹⁶.

Так само, як і кризи XIX ст., досліджувані М. Туган-Барановським, криза 2008—2009 рр. розпочалася з фінансових труднощів, обвалу фондових індексів, а пізніше поширилася на всю економіку, що виявилось у скороченні виробництва та обсягів ВВП. Сучасні дослідники вважають, що фінансово-економічна криза 2008—2009 рр. склалася під впливом безпрецедентного відриву світових фінансових ринків від реальної економіки. Тенденції на світових фінансових ринках, які передували кризі, засновувались на постійному скороченні фінансового обслуговування реального сектору, збільшенні торгівлі спекулятивними фінансовими продуктами та накопиченні прибутків у фінансовій посередницькій ланці¹⁷. Таким чином, світова фінансово-економічна криза 2008—2009 рр. фактично виникла внаслідок нерівномірності розміщення новоствореного у фінансовому секторі вільного капіталу. Із цього приводу Дж. Стігліц зазначає, що в передкризовому 2007 р. на роздуті фінансові ринки припадав 41 % прибутків усього корпоративного сектору¹⁸. Підтвердження цієї думки знаходимо в праці П. Єщенка та А. Арсеєнка. Дослідники вважають головною причиною сучасної кризи руйнацію соціальних структур капіталістичного нагромадження та перехід капіталу в останні десятиріччя минулого століття до фінансіалізації як до нового режиму накопичення, в рамках якого гроші створюють гроші та задовольняють інтереси фінансової олігархії, завдаючи шкоди розвитку реального сектору економіки¹⁹. З огляду на це можна стверджувати, що концепція «вільного капіталу» М. Туган-Барановського може бути застосована для наукового аналізу сучасних реалій у світовій економіці та залишається актуальною дотепер.

Таким чином, концепція «вільного капіталу» в теорії економічної кон'юнктури М. Туган-Барановського є важливим науковим здобутком, що фактично був покладений в основу сучасного макроекономічного аналізу. Українського дослідника було несправедливо забуто на Батьківщині, проте його наукова спадщина стала невід'ємною складовою світових економічних знань. Висновки видатного українського вченого здобули широке визнання та дали поштовх дослідженням економістів різних наукових шкіл.

У теорії економічної кон'юнктури Михайла Туган-Барановського вільний капітал має подвійний потенціал. З одного боку, він породжує економічні кризи, тобто має деструктивний потенціал, а з іншого — стимулює розвиток економіки через оновлення основного капіталу. Для сучасних реалій залишаються невирішеними завдання пошуку інституційних механізмів для використання потенціалу вільного капіталу в оновленні основного капіталу, здійснення якісних змін у структурі виробництва тощо.

¹ Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход [Электронный ресурс] / Э. Хансен. — Режим доступа: <http://udik.com.ua/books/book-1323/>.

² Бажал Ю.М. Актуальність ідей М.І. Туган-Барановського для теорії економічного розвитку [Електронний ресурс] / Ю.М. Бажал. — Режим доступа: <http://iee.org.ua/gu/publication/109/>.

³ Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / М.И. Туган-Барановский. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 60.

⁴ Шамхалов Ф. Собственность и власть: Монография / Феликс Шамхалов. — М.: ЗАО «Издательство „Экономика”», 2007. — С. 56.

⁵ Хансен Э. Указ. соч.

⁶ Туган-Барановский М.И. Указ. соч. — С. 60.

⁷ Там же. — С. 196.

⁸ Хансен Э. Указ. соч.

⁹ Туган-Барановский М.И. Указ. соч. — С. 198.

¹⁰ Там же. — С. 190.

¹¹ Там же. — С. 95.

¹² Там же. — С. 200.

¹³ Там же. — С. 189.

¹⁴ Хансен Э. Указ. соч.

¹⁵ Базилевич В.Д. Розвиток фінансового ринку в сучасних умовах / В.Д. Базилевич // Фінанси України. — 2009. — № 12. — С. 5, 6.

¹⁶ Крауч К. Странная не-смерть неолиберализма / Колин Крауч. — М.: Издательский дом «Дело», 2012. — С. 79.

¹⁷ Світова фінансово-економічна криза: українські реалії: Круглий стіл 15.10.2009. [Електронний ресурс] / Національний інститут проблем міжнародної безпеки. — Режим доступа: <http://www.nispr.org.ua/default113.php>.

¹⁸ Стиглиц Дж. Крутое пике: Америка и новый экономический порядок после глобального кризиса / Джозеф Стиглиц; пер. с англ. В. Лопатки. — М.: Эксмо, 2011. — 512 с.

¹⁹ Ещенко П.С. Куда движется глобальная экономика в XXI веке? / П.С. Ещенко, А.Г. Арсеев. — К.: Знання України, 2012. — С. 218.

О.В. ДЛУГОПОЛЬСЬКИЙ

**М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ
ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ
ТА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ**

У працях Михайла Івановича Туган-Барановського вчені-дослідники найчастіше шукають відповіді на численні фінансово-економічні питання, які стосуються економічного розвитку, стимулювання конкуренції, формування цін тощо. Проте він також чимало уваги приділяв і соціально-політичним проблемам. На думку М. Туган-Барановського, розподіл національного доходу залежить, передусім, від взаємозв'язку між різними соціальними класами¹. Головним завданням соціальної політики М. Туган-Барановський визначив зняття соціально-політичного напруження в суспільстві.

Саме під час стажування в Англії у 1892 р. М. Туган-Барановський вивчав новітні на той час економічні концепції та специфіку функціонування економіки найрозвинутішої капіталістичної країни. Погляди молодого вченого проявились у його праці «Промислові кризи в сучасній Англії», опублікованій у 1894 р. і захищеній як магістерська дисертація у Московському університеті². Суспільний прогрес учений з початку 1900-х рр. розглядає переважно як психологічне явище, переорієнтовуючи політекономію на неоліберально-суб'єктивістські основи.

Як одну з актуальних проблем суспільного розвитку М. Туган-Барановський виокремив реформу англійського закону про бідних, яка на початку ХІХ ст. привела до появи нового соціального руху — чартизму (кінець 1830-х — кінець 1940-х рр.). Причини зародження чартизму (англ. *Chartism*, від *People's Charter* — Народна хартія) слід шукати у соціально-економічних проблемах Англії початку ХІХ ст. та намаганні влади країни вплинути на ситуацію через непопулярні методи соціальної політики, особливо щодо бідних. Масове безробіття серед простих робітників Англії, закриття підприємств та рухи протесту через тотальне зuboжіння більшості населення, пов'язані не лише з ліберальною митною політикою тодішньої Англії (ввезення до країни дешевої шовкової матерії з материка), тимчасовим застоєм торгівлі, а й із зародженням нової фабричної системи (заміна ручної праці механічними ткацькими верстатами). Про катастрофічність ситуації, що склалась, зауважує М. Туган-Барановський, можна судити з таких фактів³: якщо у 1825 р. у м. Конглтон (графство Чешир) працювали 5325 ткацьких верстатів, то вже у 1826 р. — лише 2275 (42,7 %), а кількість працівників скоротилась за рік з 13 999 до 5860 (41,8 %); у м. Бернлі у 1829 р. з 3703 ткацьких верстатів лише 170 (4,6 %) були зайняті повний час, 1689 (45,6 %) зайняті частково, а 1844 (49,8 %)

простоювали; найбільшу кількість фабрик було закрито у Манчестері, Блекберні, Болтоні (графство Ланкашир).

Багато людей, вимушених жити у злиднях, емігрували з Англії. Так, у петиції, спрямованій робітниками ткацької фабрики м. Болтона міністру колоній лорду Генрі Батерсту, вони просили про сприяння в еміграції. «Бажання емігрувати з рідної країни не є спонтанним рішенням, а базується на зрілих роздумах. Деякі з нас пам'ятають часи, коли вони могли заробити достатньо грошей для підтримки себе у старості та утримання власної родини. Причини, які від нас не залежать, перетворили цей добробут на стан крайнього зубожіння і бідності. Ми стоїмо тепер на найнижчій сходинці, на яку коли-небудь спускались людські істоти, і глибше занурилися у бідність, ніж, як показує історія, будь-яка група промислового населення в колишні часи. Допомога, що надається добровільними пожертвами, надто незначна, а отримання її входить у суперечність із природним почуттям незалежності. Це жахливий стан, коли вільна людина не може заробити власною працею достатньо для свого прожиття, проте ще жахливіше, коли навіть такого мізерно оплачуваного заняття неможливо знайти, і коли суспільні відносини є такими, що засобів для існування неможливо здобути ніяким іншим способом»⁴.

Для подолання численних соціальних проблем, пов'язаних з масовим безробіттям в Англії, у Лондоні був створений центральний комітет допомоги безробітним, який за 1826—1829 рр. зібрав понад 232 тис. фунтів стерлінгів через добродійні установи. Однак цього було замало. Проблеми масового безробіття і зубожіння більшої частини населення це не вирішувало, отже, як зазначає М. Туган-Барановський, уряд намагався реформувати наявну систему законодавства про бідних, полегшуючи як тягар соціальних видатків, так і податковий тиск на працююче населення.

Англійські закони про бідних (*English Poor Laws*) були системою допомоги нужденним людям, яка існувала в Англії та Вельсі й бере свій початок від епохи Тюдорів. Свою дію ці закони припинили лише з появою держави добробуту після Другої світової війни (у 1948 р. був прийнятий Національний акт про допомогу — *National Assistance Act*), однак протягом тривалого часу свого існування вони постійно змінювались.

В історії законів про бідність прийнято розрізняти Старий та Новий закони. Старий закон про бідних був прийнятий у часи правління Єлизавети I (1558—1603 рр.), тоді як Новий закон 1834 р. суттєво змінив попередній, замінивши локальну хаотичну систему управління високоцентралізованою з наголосом на масштабному створенні великих робітних домів (*Workhouses*).

Якщо звернутись до історії, то середньовічні закони про бідних, прийняті після епідемії чуми, були спрямовані на те, щоб за умов нестачі робочих рук змусити працювати все працездатне населення. У 1349 р. Едуард III видав Постанову про працівників (*Ordinance of Labourers*), а пізніше — Статут про працівників (*Statute of Labourers*), в яких навіть за умов скорочення на 30—40 % кількості населення прописувалась вимога виплати заробітної платні на встановленому достатньо низькому рівні з метою уникнення інфляційного зростання цін. Кембриджський статут 1388 р. (*Statute of Cambridge*) встановлював обмеження на пересування жебраків територією країни. Такі утиски прав трудящих стали нормою у тодішній Англії.

Закони про бідних часів Тюдорів були кодифіковані, тобто збір грошей для допомоги бідним перетворився з добровільного на обов'язковий податок, що збирався на рівні парафії. У роки правління Генріха VII (1495 р.) проблему безхатченків намагались розв'язати простим їх залякуванням та примусовим виселенням з міст, що не вирішувало самої проблеми їхнього існування, а різниці між жебраками і безробітними тоді не робилось⁵. У часи правління Генріха VIII (1530 р.) вже було здійснено розмежування між немічними бідними (*impotent poor*) та працездатними жебраками (*sturdy beggars*), і, як зазначав М. Туган-Барановський, саме тоді право просити милостиню було надане старим, хворим та інвалідам. Ті, хто був працездатним, але не міг знайти роботу, мали вибір — померти з голоду або порушити закон. У 1535 р. був складений білль, яким створювалась система громадських робіт для боротьби з безробіттям, що фінансувалась податками на дохід і капітал. І якщо раніше за порушення закону безробітних били батогами, то із 1547 р. (за правління Едуарда VI) жебраків карали двома роками каторжних робіт, а повторну провину — стратою⁶.

Уряд Єлизавети I у 1572 р. прийняв акт, який чітко відрізняв професійне жебракування від становища тих, хто не міг знайти роботу не з власної вини. Перший повний збір законів про допомогу бідним з'явився в Акті про допомогу бідним (*Act for the Relief of the Poor*) 1597 р., а остаточно категорія «достойних бідних» (*deserving poor*) закріпилась у Єлизаветинському законі про бідних 1601 р., об'єктивною основою появи якого стали важкі економічні обставини в Англії XVI ст. (висока інфляція, зростання населення, зменшення вмісту благородних металів у монетах, приплив американського срібла, низькі врожаї зернових).

Старий (Єлизаветинський) закон про бідних від 1601 р., отже, формалізував ранні практики допомоги бідним, які містилися в Акті про допомогу бідним 1597 р., створивши систему, що управлялася на приходському рівні та фінансувалась з місцевих податків. Відповідальність за бідних покладалась на парафію — найменшу територіально-адміністративну одиницю, яких налічувалось в Англії понад 13 тис.⁷ Парафіяльне керівництво в особі обраних 2—3 піклувальників збирало податки з місцевого населення і безпосередньо керувало соціальними трансферами — допомагаючи непрацездатним бідним, забезпечуючи роботою працездатних та виплачуючи допомогу з безробіття. Допомога тим, хто був надто хворий чи старий для роботи (*impotent poor*), здійснювалась у вигляді виплат чи видачі продуктів, одягу (т. зв. допомога поза домом — *outdoor relief*). У законі 1601 р. також ішлося про те, що діти і батьки відповідальні один за одного і перестарілі батьки мусять жити зі своїми дітьми. Цей закон діяв у часи, коли населення було достатньо нечисленним, і наглядачі знали всіх безхатків, могли ефективно визначити, хто справді заслуговує на допомогу залежно від життєвих обставин кожного. Така система успішно забезпечувала соціальну стабільність до 1750 р., коли її довелося змінити для адаптації до зростання кількості населення, мобільності та регіональних варіацій цін⁸. Страх бідності змушував багатьох людей працювати, а Закон про осілість (*Settlement Act*) 1662 р. дозволяв надавати допомогу лише корінним мешканцям округи (за місцем народження, навчання, про-

живання). Все це зменшувало мобільність робочої сили та стверджувало свого роду «інститут прописки» пауперів (від лат. *pauper* — бідний, незможний): парафія, що була місцем їхньої осілості, несла за них відповідальність у разі виникнення потреби виплати соціальної допомоги. Пауперу видавався т. зв. сертифікат осілості (*settlement certificate*), а з 1697 р. почалося маркування пауперів (т. зв. стигматизація бідності), які отримували допомогу. Іншою складовою старих законів було суворе покарання жебраків і волоцюг, які поміщалися у виправний дім, виконували громадські роботи, або виселялися за місцем народження чи постійного проживання. Такі категорії жебраків відрізнялись від пауперів — бідних, що отримували допомогу на законних підставах⁹.

Наприкінці XVII ст. згідно з відповідним актом парламенту 1696 р. почали створюватись робітні доми. Першим об'єднанням, яке створило робітний дім, що поєднував у собі житло і піклування про бідних з виправним будинком для дрібних правопорушників, було Брістольське об'єднання бідних (*Bristol Corporation of the Poor*)¹⁰. Наслідуючи цей приклад, понад десяток інших міст заснували схожі заклади, однак, оскільки для створення кожного з них потрібен був окремий акт парламенту, малі міста часто відкривали такі будинки без законних рішень.

З кінця 1710-х рр. Спілка просування християнського вчення (*Society for the Promotion of Christian Knowledge*) почала відстоювати ідею парафіяльних робітних домів. У 1723 р. був прийнятий Акт про перевірку робітним домом (*Workhouse Test Act*) або т. зв. Акт Нетчбулла (*Knatchbull's Act*). Згідно з ним парафії отримували право вибору — надавати допомогу грошовими виплатами або організовувати робітні доми, куди паупери, які потребували допомоги, спрямовувались примусово на певний час, отримуючи там харчі, одяг та роботу. Це була своєрідна перевірка «на чесність» — якщо бідняк погоджувався на перебування в робітному домі, то він справді потребував підтримки. До 1723 р. робітні доми були переважно приватними, але прийнятий того року відповідний акт юридично закріпив цей інститут в наявній системі соціальної допомоги. Від того часу в Англії стало існувати два типи догляду за бідняками — «відкритий догляд» (вдома через виплати дотацій чи інших допомог парафії) та «закритий догляд» (у спеціально створеному закладі)¹¹. До 1776 р. в Англії та Вельсі було створено приблизно 1912 парафіяльних робітних домів, в яких працювало 100 тис. бідняків.

Наступним кроком розвитку законодавства стало прийняття Акта про допомогу бідним 1782 р. або т. зв. Акта Гілберта (*Gilbert's Act*), яким дозволялося створення міжпарафіяльних робітних домів з метою об'єднання фінансів. Також акт зобов'язував парафіяльних піклувальників надавати працездатним біднякам соціальну допомогу на дому, забезпечуючи їх роботою, яка відповідала їхнім «здібностям та фізичній силі». І лише коли бідняк відмовлявся від запропонованої роботи чи залишав її за власним бажанням, за рішенням мирового судді він міг бути ув'язнений чи примушений до важкої фізичної праці терміном від 1 до 3 місяців¹². Акт Гілберта, як слушно зазначає М. Туган-Барановський, також став основою т. зв. Спінхамландської системи (*Speenhamland system*) — своєрідної системи дотацій, за допомогою якої в роки неврожаю бідним працівникам компенсували за-

робітну платню до рівня прожиткового мінімуму (як у вигляді допомог бідним, влаштування жебраків на суспільні роботи, так і у вигляді прямого податку на працевлаштування, який сплачували ті, хто відмовлявся наймати безробітних). У 1795 р. був прийнятий Акт про попередження виселення жебраків доти, поки вони справді стануть обтяжливими. Цей акт вносив зміни у закон 1697 р., заохочуючи прагнення працездатних жебраків до пошуку більшого заробітку за межами своєї парафії й усуваючи недоліки попередньої системи «осілості-прописки»¹³.

Проте поступове зростання населення, нестача продовольства та зростання цін на хліб, безробіття, а також поширення теорії мальтузіанства на початку ХІХ ст. спричинили перегляд чинного законодавства щодо бідних (скорочення обсягів допомог та кола отримувачів), зробили жорсткішими умови існування в робітному домі (ці ідеї знайшли підтримку навіть в Адама Сміта та Давіда Рікардо). Аргументи противників старої системи базувалися на кількох ключових аспектах:

— по-перше, на думку Томаса Мальтуса і Джозефа Таунсенда, причиною бідності є «надмірне розмноження самих бідних», що неминуче призводить до ситуації, коли ріст населення випереджає зростання засобів до його існування. Лорд Генрі Брум висловив думку, що «усіяка добродійність за небагатьма винятками суперечить принципам політичної економії. Навіть старі не заслуговують на допомогу, оскільки старість наступає для кожного, то всі завбачливі люди мусять достатньо заощаджувати для підтримки себе у старості. Тому притулки для старих і немічних мають бути визнані шкідливими для суспільства. Інший вид добродійності взагалі суперечить здоровому глузду: це притулки для дітей та підкидьків незалежно від того, ким вони засновуються — державою чи приватними особами. Ті, хто створив закони Єлизавети про бідних, не були досвідченими у суспільній науці: вони не знали істинного закону народонаселення, вони не могли передбачити, що з'явиться Т. Мальтус і просвітить людський рід щодо цієї важливої, але до цього часу погано зрозумілої галузі знань; вони не знали істинного принципу, спираючись на який слід побудувати попереджувальні перепони для надмірного розмноження людства»¹⁴;

— по-друге, на думку Ієремії Бентама, існує моральна відповідальність бідняка за власне становище в контексті ідеології та етики протестантизму. За висловом І. Бентама, «якщо зробити допомогу бідним болючою, бідні від цього лише виграють, оскільки будуть прагнути самі себе підтримати. В подальшому це приведе до зростання їхньої насолоди. Бідні перестануть бути паразитами. Їм повернуть їхню гідність». У 1797 р. вчений розробив план «„Паноптікону” — нового типу робітного дому, заснованого на тотальному нагляді, суворій дієті, ізоляції від близьких та суворій дисципліні»¹⁵. І навіть критика таких поглядів з боку тодішнього прем'єр-міністра Вільяма Пітта-молодшого, який виступив із соціальним біллем про обов'язковий розмір мінімальної заробітної платні малозабезпеченим у кризові роки, яку слід виплачувати через систему оподаткування, дотації з державної казни для дітей малозабезпечених, не змінила загальної тенденції в антисоціальних реформах. Проект біллю В. Пітта-молодшого був відкликаний у 1800 р. і з відставкою прем'єр-міністра у 1806 р. стара система допомоги бідним остаточно зникла.

Спочатку у 1816 р. з'явилися Акти Стурга-Борна (*Sturges-Bourne Acts*), однак уже в 1817 р. був призначений перший Комітет палати общин з модернізації законодавства про бідних, а у 1832 р., під впливом бунтів Свінга (*Swing Riots*), — створена спеціальна Королівська комісія з вивчення законодавства про бідних (*Royal Commission into the Operation of the Poor Laws*), яка опублікувала свій звіт у 1834 р. У ньому зазначалось, що «за винятком медичної допомоги... всіляка допомога працездатним особам та їхнім сім'ям, якщо вона надається не в добре регульованих робітних домах... має бути визнана незаконною і призупинена». Комісія визнавала хибність старої системи допомоги бідним, яка привчає їх до лінощів та паразитування, а також спрощено поділила бідних на два класи: ті, хто отримують допомогу — ліниві, залежні та жадібні паупери, ті, хто її не отримують — працелюбні, старанні та чисті бідні. Особливій критиці була піддана Спінхамландська система, яку було названо «колискою зла» та «універсальною системою пауперизму», важливим питанням була винесена проблема незаконнонароджених (бастардів), введена система поліцейських інспекторів, які наймали бідних на роботу як дешеву робочу силу. Таким чином, в основу ефективної системи догляду за бідними мали бути закладені соціальний сором, острах перед законним покаранням, дисципліна, а не «розслаблюючі» дотації. Допомога мала стати якомога менш доступною (*less eligibility*), якомога централізованішою (для її отримання вимагалась фактична присутність бідняка у робітному домі)¹⁶. Один з ініціаторів нового закону прямо заявив на публічному мітингу: «Наша мета — зробити робочі дома схожими на тюрми наскільки це можливо, і зробити нестерпним перебування там наскільки це можливо»¹⁷. Указ про перевірку працівників, які отримують допомогу поза домами (*Outdoor Labor Test Order*) та Указ про заборону допомоги поза домами (*Outdoor Relief Prohibitory Order*) були видані як спроба запобігти отримання бідняками допомоги деінде, крім робітного дому. Однак оновлена система законів про бідних уже з початку 1840-х рр. почала занепадати. Причинами цього М. Туган-Барановський вважав: 1) доступність інших форм допомоги (наприклад, деякі профспілки активно надавали допомогу своїм членам, а також існували т. зв. дружні об'єднання (*friendly societies*), які в обхід законодавства підтримували своїх членів); 2) надмірну кількість безробітних упродовж 1837—1842 рр., що робила неможливим утримання всіх у робітних домах, які були вщент переповнені.

Саме Акт Королівської комісії 1834 р. (*Poor Law Amendment Act*) став «новим законодавством про бідних», який скорочував державні дотації нужденним і поставив у центр соціальної допомоги в'язницеподібний робітний дім. Усі питання соціального догляду передавались до відання спеціально створеному центральному органу — Комісії із дотримання нового законодавства (*Poor Law Commission*)¹⁸. Її було уповноважено реорганізувати понад 15 тис. англійських та вельських приходів у т. зв. об'єднання для бідних (*Poor Law Unions*), кожне з яких в обов'язковому порядку створювало власний робітний дім (принцип централізації). Спартанські умови робітного дому, відокремлення чоловіків, жінок та дітей, хворих, рутинна важка праця та сувора дієта були невід'ємними ознаками робітних домів (непривабливість соціальної допомоги)¹⁹. Майбутній прем'єр-міністр Великої Британії Бенджамін

Дізраелі у своїх виступах 1837 р. на підтримку чартистів схарактеризував нову систему допомоги бідним терміном «*brutitarianism*» — жорстокий утилітаризм²⁰. Ватажок радикалів у Бірмінгемі Томас Еттвуд назвав цей білль «найцинічнішим грабунком бідних», письменник Вільям Коббет висловився ще жорсткіше — «якщо бідні громадяни у злиднях позбавлені свого законного права допомоги, то який природний або людський закон може позбавити їх права взяти те, що їм необхідно для того, щоб не померти з голоду? Грабіж та насильство стануть необхідними... Парламент не прийме цього білля ніколи!» Однак, як зазначав у своїх англійських замітках М. Туган-Барановський, за нього проголосували 187 проти 50 представників палати громад, причому підтримку надали як партія вігів, так і торі²¹.

Один із головних adeptів чартизму Бронтер О'Браєн у виданнях «*National Reformer*» та «*Poor Man's Guardian*» писав: «Наш робітничий клас, як землевласники, так і промислові робітники, вже доведені жадібністю господарів до такого низького стану, який лише можливий без остаточної їхньої загибелі; однак „грошовий монстр” усе ще не наситився. Як останній ресурс, цей монстр створив новий закон про бідних для того, щоб понизити робочих до найгіршого рівня життя. Цей закон поводить із жертвами бідності так, як в інших країнах поводяться із засудженими бандитами. Закон надає одяг бандита, утримання бандита і тюрму бандита знемагаючій людині, праця якої збагатила „чудовисько” і провиня якої полягає лише в тому, що вона не задушила монстра століття назад... Новий закон про бідних є останньою кривавою спробою „грошового монстра” підтримати крихку будову цієї кабальної системи, яка робить вас злидарями серед створеного вами самими багатства»²². Письменник Вільям Ловетт як прихильник чартизму відстоював ідею створення національної асоціації самоосвіти (бібліотеки, школи, видання книг). Фергюс О'Коннор (голова чартистського руху на початку 1837 р.) запропонував замість багатьох дрібних петицій проти закону 1834 р. подати одну петицію від імені всіх бідних Англії та доставити її парламенту у супроводі процесії у 200 тис. громадян²³.

У 1836 р. у Лондоні з'явилося товариство робітників *The London Working Men's Association*. Саме в ньому були розроблені 6 пунктів Народної хартії (див. табл.), які загалом зводились до девізу: «Допустить лише народ у парламент, дайте йому владу в руки — і він сам зможе собі допомогти». У 1837 р. асоціація на публічному мітингу запропонувала звернутися до парламенту з петицією про задоволення цих вимог, проте ідея не знайшла підтримки мас. Однак після підтримки цих пунктів іншими асоціаціями Народна хартія виступила на перший план як головний предмет агітації. На початку 1838 р. в Ланкаширі та інших промислових районах утворювались особливі асоціації боротьби із законом 1834 р. — *Anti-Poor Law Associations*²⁴. Мітинги у Глазго, Манчестері, Ньюкаслі, Бірмінгемі, Ліверпулі збирали від 80 до 200 тис. прихильників. У 1839 р. у Лондоні національний конвент чартистів розробив остаточну хартію, зміст якої зводився до наступного: «Ми гинемо під тиском податків, які нашими правителями все ж визнаються недостатніми. Наші торговці та промисловці стоять на межі розорення. Наші робітники голодують. Капітал не приносить прибутку, і праця не винагороджується. Дім ремісника спорожнів, а склад купця наповнився. В

робочому домі немає місця, а фабрика стоїть без роботи. Ми уважно вивчали причини цього... і не знайшли їх ні в природі, ні у поведінці... Ми з повагою заявляємо палаті громад, що не можна допускати збереження такого порядку речей.... Капітал не має бути позбавлений належного прибутку, праця робітника — належної винагороди. Закони, які роблять їжу дорогою, і закони, які роблять гроші рідкими та здешевлюють працю, мають бути знищені; податки мають перекладатись на власність, а не на виробничу діяльність... Як попередня умова цих та інших необхідних перетворень, як єдиний засіб, за допомогою якого інтереси народу зможуть отримати захист, ми вимагаємо, щоб охорона інтересів народу була доручена йому самому». Під цією петицією підписались 1 280 000 осіб, однак її вимоги були відхилені палатою громад — 235 голосів проти 46.

Шість положень *People's Charter*

Основні положення хартії чартистів					
1) Загальне виборче право для чоловіків (<i>universal manhood suffrage</i>)	2) Таємне голосування (<i>vote by ballot</i>)	3) Скасування майнового цензу для депутатів (<i>abolition of the property qualifications for membership</i>)	4) Рівні виборчі округи (<i>equal electoral districts</i>)	5) Винагорода депутатів (<i>payment of members of Parliament</i>)	6) Щорічна сесія парламенту (<i>annually elected Parliaments</i>)

Оскільки ухвала нового законодавства про бідних збіглася з тривалим безробіттям та розвалом тред-юніонізму*, це не могло не викликати роздратування народу реформами парламенту, що вилилось у масові страйки. Оскільки у тодішній Англії робітничий рух виявлявся у трьох формах (тред-юніонізмі, агітації на користь 10-годинного робочого дня, оуеністському соціалізмі, який набував форми кооперативного руху), то чартизм найближче стояв до руху за нормований робочий день. Незважаючи на розгін демонстрантів, масу судових процесів та тривале тюремне ув'язнення активістів чартистського руху, у 1840 р. почалося чергове пожвавлення чартистських організацій (у Манчестері була заснована центральна *National Charter Association*, на зборах якої було вирішено проводити хартію винятково конституційним шляхом).

У 1842 р. була складена друга хартія з попередніми шістьма вимогами, проте у більш різкій формі. В петиції йшлося не лише про надмірний податковий тиск, а й про несправедливість утримання великої кількості членів королівської родини та церковників за тотальної бідності народних мас; заборона нічних мітингів визнавалась неконституційною; погані закони пояснювались «прагненням безвідповідальної меншості утискати та довести до голодування більшість»; йшлося про панування монополій, недосконалість фабричного законодавства, необхідність боротися з надмірною

* Тред-юніонізм (*trade-unionism*) — робітничий та профспілковий рух, спрямований на встановлення вигідних умов продажу робочої сили, покращення економіко-правових умов роботи працівників, об'єднаних у профспілку.

працею та низькою зарплатою, важливість ліквідації державної церкви та скасування державної унії Великої Британії з Ірландією тощо. І знову, незважаючи на 3 300 000 підписів дорослих чоловіків, палата громад 287 голосами проти 59 відхилила петицію.

Незважаючи на сутички з поліцією, арешти активістів упродовж кількох наступних місяців, промислове пожвавлення у 1843—1846 рр. сприяло призупиненню чартистського руху. Початок промислової кризи в Англії 1847 р. та Паризька революція знову відродили революційні настрої у суспільстві. В Лондоні у 1848 р. був скликаний новий конвент чартистів, на якому ухвалили третю хартію із близько 5 млн підписів. Однак безліч виявлених сфабрикованих підписів та невіра у серйозність подальшої боротьби зробили неможливим відродження цього руху у минулих масштабах, і чартизм остаточно «зійшов зі сцени».

Загалом, погляди М. Туган-Барановського на робітничі рухи протесту проти пригноблення цілком логічно вписуються у канву т. зв. етичного соціалізму²⁵, що обґрунтовує соціалістичний ідеал, виходячи з морально-етичних принципів та вимог. Ідеї етичного соціалізму найкращим чином представляє фраза Едуарда Бернштейна: «Рух — усе, кінцева мета — ніщо»²⁶. Таким чином, головне завдання робітничого руху має полягати у боротьбі за соціальні реформи, покращення матеріального становища найманих працівників та захист їхніх прав («рух — усе»), однак без будь-яких спроб втілити ідеї Карла Маркса щодо «революції пролетаріату» в життя («мета — ніщо»).

Однак, як слушно зауважує М. Туган-Барановський, чартистський рух мав вагомі здобутки²⁷: по-перше, запровадження прибуткового податку 1842 р. та скасування хлібного мита 1846 р.; по-друге, фабричний закон 1847 р., який встановлював 10-годинний робочий день для жінок та дітей; по-третє, поширення тред-юніонізму та боротьба робітників за свої економічні інтереси та політичні права у 1867—1884 рр. І хоч, як це часто буває у суспільних рухах, початкова ідея до кінця так і не була реалізована, адже соціальні цілі підмінялись політичними, не було вироблено позитивної програми модернізації, проте чартизм став новим етапом у розвитку соціально-політичних та економічних реформ, які «прокотились» європейськими країнами у ХІХ ст.

Підсумовуючи, зазначимо, що в історії англійського робітничого руху «чартизм» став своєрідною предтечею сучасної системи соціальної відповідальності бізнесу, розвитку профспілкових рухів, суспільно-політичної боротьби працівників за свої права. Подальший розвиток демократії суттєво активізував ці процеси не лише в Європі та країнах Північної Америки, а й по всьому світу. Практика соціальних конфліктів у країнах Європи, Латинської Америки, Африки наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. доводить, що надмірна маргіналізація населення за рівнем доходів, обмеженість доступу до базових соціальних благ, відсутність «соціальних ліфтів» не лише згубні для розвитку економіки, а й здатні спричинити суттєві воєнно-політичні кризи.

¹ Див.: Теорія соціальної політики М. Туган-Барановського як вид антикризової політики держави: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/politolog/16457>.

² Див.: Михайло Туган-Барановський: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://100v.com.ua/ru/node/2408>.

³ Туган-Барановський М.И. Промышленные кризисы: Очерк из социальной истории Англии. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 250—253.

⁴ Там же. — С. 255.

⁵ Див.: English Poor Laws: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/English_Poor_Laws.

⁶ Рожков Б.А. Оуэнизм в отношении к чартизму // История социалистических учений: Сб. статей памяти Б.Ф. Поршнева. — М.: Наука, 1976. — С. 240—246.

⁷ Барлова Ю.Е. Английское законодательство о бедных в XVIII — первой половине XIX века // Ярославский педагогический вестник. — 2010. — № 3. — С. 27—31.

⁸ Див.: Population Growth in the Age of Peel: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.historyhome.co.uk/peel/social/pop.htm>.

⁹ Див.: Барлова Ю.Е. Система социальной помощи в Англии в XVII — первой половине XIX в. и конструирование нарративов о «старом законодательстве о бедных» // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. — М.: Красанд, 2009. — С. 297—318.

¹⁰ Deane Ph. The First Industrial Revolution. — Cambridge: Cambridge Press, 1965. — P. 144.

¹¹ Quirk V. Lessons from the English Poor Laws // Refereed Paper Presented to the Conference of Australian Political Studies Association (25—27 September 2006). — Newcastle: University of Newcastle, 2006. — P. 4.

¹² Таген В.А. Право бедного на призрение. — СПб.: Типография т-ва «Общественная польза», 1907. — Т. 1. — С. 449.

¹³ Див.: Eden F.M. The State of the Poor. — London: G. Routledge and Sons, 1928. — 383 p.

¹⁴ Hansards Parliamentary Debates. — 1834. — Vol. 25. — P. 221—224.

¹⁵ Барлова Ю.Е. Система социальной помощи в Англии в XVII — первой половине XIX в. и конструирование нарративов о «старом законодательстве о бедных» // Диалог со временем: Альманах... — С. 307.

¹⁶ Ерофеев Н.А. Промышленная революция в Англии и идея классов // История социалистических учений: Сб. статей. — М., 1981. — С. 134—158.

¹⁷ Hansards Parliamentary Debates. — 1837. — Vol. 39. — P. 956.

¹⁸ Див.: Bloy M. The Poor Law Commission: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.victorianweb.org/history/poorlaw/plcommiss.html>.

¹⁹ Див.: The Workhouse: The Story of an Institution... / Higginbotham P.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.workhouses.org.uk>.

²⁰ Див.: The Poor Law Report of 1834. — London: Penguin, 1974.

²¹ Туган-Барановський М.И. Назв. праця. — С. 254.

²² Bronterres National Reformer. — 1831. — Vol. 11.

²³ To the Radical and Social Reformers of Great Britain and Ireland // National Reformer. — 1837. — Vol. 5.

²⁴ Туган-Барановський М.И. Назв. праця. — С. 260.

²⁵ Див.: Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. — М.: Политиздат, 1981. — 445 с.

²⁶ Про погляди Е. Берштейна див.: Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма / Пер. с нем. С. Штейнберга. — СПб.: Изд. Б.Н. Звонарева, 1902. — 400 с.; Петренко Е.Л. Социалистическая доктрина Эдуарда Бернштейна. — М.: Знание, 1990. — 61 с.

²⁷ Туган-Барановський М.И. Назв. праця. — С. 262.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРІЯ
ЕКОНОМІЧНОЇ
ПОЛІТИКИ

В.В. НЕБРАТ

ФІНАНСИ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОСТІ

У системі теоретичних поглядів та практичних ідей М.І. Туган-Барановського важливе місце займали фінанси. Значною мірою це було зумовлено розвитком грошово-кредитної сфери, зростанням економічної ролі держави та зміною суспільних запитів до державного управління та фінансових відносин. Адже активна наукова та практична діяльність нашого видатного співвітчизника припала на рубіж ХІХ—ХХ ст., коли, після проведення низки ринкових реформ, у вітчизняному господарському просторі розгорталися процеси нагромадження та концентрації капіталу, формування фінансово-монополістичної структури економіки. Тож питання збільшення фінансових можливостей держави для забезпечення розвитку господарства, зіткнення інтересів різних соціальних верств щодо розподілу та перерозподілу коштів бюджету перебували в центрі уваги наукової громадськості.

Одним із головних напрямів фінансових досліджень у період формування ринкового господарського середовища був аналіз особливостей системи доходів казни та фіскальної політики держави. В українській економічній думці теоретичні основи дослідження фінансів заклали провідні вітчизняні вчені-економісти та фінансисти цієї доби, серед яких: М. Алексєєнко, А. Антонович, М. Балудянський, М. Бунге, І. Вернадський, К. Воблий, С. Іловайський, І. Тарасов, М. Туган-Барановський, І. Янжул, М. Яснопольський та інші. Розвиток наукових поглядів у контексті проведення урядових реформ другої половини ХІХ ст. обумовив становлення модернізаційної концепції фінансів. Її важливими складовими стали: 1) принцип історизму, згідно з яким становлення та розвиток фінансової системи детерміновані ступенем господарського розвитку; 2) обґрунтування активної ролі держави у процесі прогресивних організаційно-технологічних змін виробництва; 3) визнання ключової ролі правового регулювання фінансових відносин та інституційних механізмів реалізації прав власності; 4) забезпечення економічної свободи при дотриманні державних пріоритетів господарської діяльності.

Розроблення окремих напрямів теорії фінансів (учення про податки, бюджет, державні витрати, державний кредит) і концептуалізація головних принципів побудови фінансової системи ринкового типу були відображенням об'єктивних процесів господарської еволюції, зміни характеру держави та її фінансових механізмів. Теоретичними джерелами розвитку в україн-

ській економічній думці наукових поглядів на сутність і суспільне призначення державних фінансів були здобутки англійської класичної політекономії та демократичні ідеї парламентаризму, вчення німецької історичної школи про національну державу та її роль у розвитку продуктивних сил, українська демократично-правова традиція. Поліпарадигмальні методологічні основи формування теорії фінансів та економічної політики держави обумовили розвиток фінансових досліджень у працях українських економістів у кількох ключових напрямках: політико-економічному (обґрунтування принципів оподаткування, дослідження взаємозв'язку фінансових і господарських процесів, впливу фіскальної політики держави на економічний розвиток); функціонально-структурному (розроблення організаційно-технологічних та адміністративно-правових механізмів розвитку системи державних фінансів) і соціально-інституційному (історико-етичний та соціологічний підхід у вивченні державних фінансів).

Вагомий внесок у розроблення кожного із цих напрямів зробив М. Туган-Барановський. Одне із центральних місць у його працях займають проблематика обґрунтування фінансової політики та аналіз її соціально-економічних наслідків. За висловом ученого, здійснюючи ринкові перетворення та заохочуючи зростання фабричного виробництва, уряд Російської імперії «керувався, головню, так званими „державними” міркуваннями — тобто прагненням збільшити платіжні сили населення для поповнення державного казначейства»¹. Пошук джерел додаткових доходів казни М. Туган-Барановський визначив як загальну тенденцію розвитку вітчизняного фінансового законодавства та державної економічної політики. Проте в останній третині XIX ст. у політичних і наукових колах очевидною стала необхідність перегляду всієї державної ідеології, формування принципово іншого підходу до податкової політики й політики урядових видатків. Зростання продуктивних сил і розвиток підприємництва розглядались як єдино можлива опора політичної могутності, а перетворення у сфері державних фінансів і, зокрема, системи оподаткування, мали відкрити додаткові джерела зміцнення держави.

Розроблення в економічній літературі питань соціальних і господарських наслідків фінансової політики держави стало основою зміни поглядів на суспільну роль фінансів. У публікаціях на сторінках провідних наукових видань, як-от «Экономический указатель», «Труды Императорского Вольного экономического общества», «Экономист», розглядалися основні аспекти економічної політики уряду, зокрема: операції державного банку, проведення грошової реформи, державне підприємство, регулювання діяльності акціонерних товариств, тарифна політика, розвиток комерційного кредиту, подолання бюджетного дефіциту, управління державним боргом тощо. Центральне місце посідали питання фінансового забезпечення економічного розвитку. Провідні вчені виступали за поєднання в економіці ринкових засад із державним регулюванням господарських процесів, насамперед фінансово-економічними засобами. Так, М. Бунге у своїх працях здійснив аналіз фінансово-кредитних інститутів, розкрив їхню роль і можливість як потужних чинників модернізації економіки на ринкових засадах, підвищення її продуктивності. М. Алексєнко, К. Гаттенбергер, С. Іловай-

ський, Д. Піхно, І. Тарасов та інші українські вчені обґрунтовували регуляторний потенціал податків, бюджетної та митної політики.

У системі науково-практичних поглядів М. Туган-Барановського розроблення питання меж і форм державного втручання в економіку було безпосередньо пов'язане з фундаментальною проблемою пошуку шляхів соціального прогресу. Вченому імпонував теоретичний підхід американського соціолога Л. Уорда, який виокремлював два види прогресу: по-перше, пасивний, природний, генетичний; по-друге, активний, штучний, телеологічний². М. Туган-Барановський вважав, що суспільний розвиток надто слабо регулюється свідомою людською волею й активна роль держави має забезпечити досягнення бажаних результатів соціальної діяльності. Процес визначення суспільно значимих цілей і завдань, як і механізм їхньої реалізації, вчений розглядав у конкретно-історичному контексті розвитку господарства.

На межі ХІХ—ХХ ст. М. Туган-Барановський одним із перших порушив актуальну й сьогодні проблему визначення ролі економічних інтересів груп у формуванні та реалізації фінансової політики держави. У цей час витрати бюджету на народне господарство дедалі більше набували перетворених форм — надання всіляких заохочувальних премій та субсидій, фінансова допомога залізничним концесіонерам і засновникам акціонерних товариств тощо. В умовах промислового підйому 1890-х років витрати бюджету були й далі спрямовані на підтримку великого капіталу, що слугувало додатковим чинником посилення кризових явищ в економіці³. Бюджетна політика в частині динаміки та структури державних витрат з урахуванням ринкової кон'юнктури була невиправданою, підпорядковувалася не принципам стабілізації економічного розвитку засобами бюджетного регулювання, а інтересам максимального збагачення промислово-фінансових кіл і фінансової олігархії за рахунок казни.

Урядові заходи підтримки великого капіталу сформували інститут тіньового розподілу державних коштів, що й за сучасних умов становить істотну складову інституційної структури українського суспільства. М. Туган-Барановський побачив загрозу «захоплення» держави олігархією вже на початку ХХ ст., пов'язавши цей процес із тенденціями прискореної монополізації промисловості за відсутності розвиненого приватнокапіталістичного господарства та демократичної політичної системи. Характеризуючи стан економіки та державних фінансів, він писав: «У жодній країні світу державний бюджет не поглинає такої величезної частки народного доходу, і ніде в руках трудової маси не залишається така незначна частка її трудового продукту, як у Росії»⁴. Визначена вченим загальна тенденція до перерозподілу національного доходу через державний бюджет обумовлювала скорочення споживчого попиту та розбалансування внутрішнього ринку. Відтак потужний розвиток промисловості за рахунок урядового заступництва призводив до повного виснаження і занепаду сільського господарства.

Діяльність уряду зі сприяння збагаченню вузького кола осіб за рахунок нещадної експлуатації фінансових, природних і людських ресурсів країни всупереч інтересам довгострокового сталого розвитку дістала критичне висвітлення та належну оцінку в тогочасній економічній літературі. Зокрема,

про перетворення державного бюджету на орган, що обслуговує купку фінансових магнатів, писали М. Бунге⁵, Д. Піхно⁶, П. Мігулін⁷, П. Кованько⁸. М. Туган-Барановський наголошував на суспільному призначенні державних фінансів як засобу сприяння господарському розвитку, досягнення матеріального і духовного добробуту людей, зміцнення економічного потенціалу та безпеки держави. Неефективність інституційно-інвестиційних механізмів економічної системи він розглядав як чинник макроекономічної та фінансової нестабільності, передумову майбутніх суспільно-політичних зрушень.

На межі ХІХ—ХХ ст. розвиток нових явищ у економіці — прискореного процесу концентрації виробництва і капіталу, зміни ролі кредитно-банківської системи, виникнення монополій, посилення мілітаризму — супроводжувався подальшим зростанням державного бюджету. Цей період став надзвичайно продуктивним для розвитку теорії фінансів і бюджетного права. Водночас у практиці державного управління якісних змін не відбулося, стан фінансів залишався напруженим. Бюджетна класифікація у перше десятиліття ХХ ст. також не зазнала суттєвих змін порівняно з попереднім періодом: бюджет, як і раніше, складався зі звичайного та надзвичайного, що маскувало справжнє співвідношення доходів і видатків; номенклатура видатків, вибудована за відомчим принципом, ускладнювала можливість обліку витрат на різні державні потреби та спотворювала реальну картину джерел доходної частини розпису. Лише революційні події 1905 р. змусили уряд дещо змінити бюджетне законодавство. Нарешті було створено перший представницький орган влади — Державну думу. Хоча повноваження цього органу були вкрай обмеженими, проте це був крок у напрямку демократизації державного управління та розвитку засад публічності бюджетного процесу.

Перетворення в організаційно-адміністративній сфері осучаснювали історично сформований механізм використання державних фінансів, але не були спроможні переорієнтувати його на потреби суспільного розвитку. Закладена в умовах самодержавства та казенно-бюрократичної системи влади традиція безгосподарності та казнокрадства зміцніла у добу промислового перевороту й збагатилася новітніми формами злочинного використання коштів державної казни у приватних інтересах. В умовах нерозвинутих демократичних інститутів і невизначеності правових норм, усталеної традиції їх довільного трактування та вибіркового застосування напрацьовані механізми фінансово-господарської взаємодії не підпорядковувалися загальнодержавним пріоритетам і потребам соціально-економічного розвитку. Натомість вони слугували реалізації групових інтересів, підпорядковуючи собі всі ланки економічної та політичної системи суспільства. Це, своєю чергою, сприяло формуванню та зміцненню критичних ліберально-буржуазних поглядів на стан і перспективи соціального розвитку, супроводжувалось утвердженням ідей конституціоналізму як вираження загальнодемократичної тенденції «посилення впливу суспільства на державу, розширення громадської самодіяльності в усіх сферах народного життя»⁹.

На початку ХХ ст. у вітчизняній економіко-правничій науці, представленій працями С. Їловайського, П. Кованька, І. Патлаєвського, І. Тарасо-

ва, І. Янжула, Л. Яснопольського, сформувалася теорія бюджету та бюджетне право як окремі галузі знань. Уведення планового начала у фінансову діяльність — складання кошторису доходів і витрат на певний період — сприяло утвердженню в науковій літературі підходу до трактування бюджету як фінансового плану. М. Туган-Барановський, підкреслюючи необхідність бюджету, зазначав: «Від народного господарства — цієї сфери безсвідомого, нерегульованого — фінансове господарство відрізняється як галузь планомірного й організованого господарства»¹⁰. Відтак у працях учених-фінансистів було обґрунтовано принципи складання державного бюджету, визначено головні складові бюджетного процесу.

Саме в цей час утвердження ліберально-демократичних засад у теорії державних фінансів бюджет отримав наукове трактування як фінансовий план, який не лише відображає рух грошових коштів, а й задає певний напрям розвитку економіки. Було визначено зміст, принципи, історичний характер бюджету як економіко-правового явища та фінансової категорії. Разом з тим, якщо у приватному господарстві теорія могла відставати від практики, то в господарстві державному вся фінансова політика уряду й діяльність урядового апарату далеко відставала від розвитку економічних ідей. Це зумовлено особливим інституційним механізмом прийняття фінансових рішень, що поєднує в собі економічні, політичні, соціальні складові. Детермінація бюджетного процесу рівнем розвитку та якістю політичних інститутів, визначальна роль правового забезпечення становлять основу економічної ефективності фінансової політики.

На межі XIX—XX ст. відбулося зрощення традиційних інститутів влади-власності з новітніми організаційними господарськими утвореннями, що було спроможне забезпечити швидкі темпи економічного зростання, технічну модернізацію виробництва, надприбутки для фінансової олігархії, але не могло дати стабільного соціально-економічного розвитку на основі власних джерел нагромадження капіталу. Проблема інвестиційного забезпечення економічного розвитку, закономірностей капіталоутворення та руху інвестицій стала ключовою не лише для господарської практики, а й для економічної науки. М. Туган-Барановський присвятив їй свої основні праці, розкривши причини та механізм циклічних явищ у капіталістичній економіці. Запропонована ним теорія економічної кон'юнктури вказувала на диспропорції між рухом заощаджень та інвестицій, насамперед у галузях, що виробляють засоби виробництва, як на основну причину циклічних коливань¹¹.

Серед чинників економічного розвитку М. Туган-Барановський особливо виокремлював стан грошового обігу та рівень розвитку кредиту, що мають ключове значення не лише для приватнопідприємницького середовища, а й для нормального функціонування всієї економіки та фінансової системи. Він наголошував на зміні функцій банків, що характеризували появу та утвердження фінансового капіталу: «Сучасні банки є надзвичайно впливові господарські установи, значення яких в загальному устрої капіталізму швидко зростає. За наших часів, власне, грошовий капітал стає силою, яка підпорядковує собі інші форми капіталу — промисловий та торговельний капітали»¹². Разом із тим учений розглядав усі можливі джерела

фінансового забезпечення господарського розвитку, у тому числі й державний кредит.

Протягом XVIII — початку XIX ст. серед економістів панувала думка про те, що державний кредит є неминучим злом і його розміри повинні бути якомога меншими, бо він не сприяє розвитку господарства і підвищенню добробуту населення, підриває економічні основи суспільного життя. Дотримання класичних підходів у трактуванні державного господарства як непродуктивного становило теоретико-методологічну основу розвитку теорії державного кредиту. Із середини XIX ст. історико-економічний аналіз проблеми державних запозичень як джерела фінансування зростаючих видатків уряду здійснювався у контексті загальнонаукової полеміки про роль державного кредиту в забезпеченні економічного розвитку та наслідки урядового боргу для господарства.

На думку М. Туган-Барановського, урядові запозичення найбільш наочно оприявнюють різницю між продуктивним і грошовим капіталом. Коли держава виступає на фінансовому ринку в ролі позичальника, вона тим самим збільшує попит на позичкові кошти і сприяє зростанню ціни кредиту. Чим вищий попит держави, тим вищим є, за інших незмінних умов, рівень позичкового відсотка, тим дорожчим стає кредит для підприємців. Таким чином, дорожняча кредиту змушує підприємців скорочувати інвестиції в сферу виробництва та заохочує до нагромадження капіталу у формі придбання державних цінних паперів. У певних межах цей процес, поглинаючи вільні капітали, не здійснює суттєвого негативного впливу на виробництво. Проте за умов, коли країна не володіє значним інвестиційним потенціалом, відволікання капіталів від продуктивного застосування на потреби казни може суттєво уповільнювати темпи економічного зростання.

М. Туган-Барановський наголошував, що зростання грошового позичкового капіталу зовсім не тотожне зростанню продуктивного капіталу, воно може відбуватись під час застою і навіть при скороченні виробництва. Крім того, розподіл вільного капіталу, утвореного із заощаджень населення і не пов'язаного з виробництвом, капіталу, що шукає застосування, є складним і важким процесом. М. Туган-Барановський вважав диспропорційність основною причиною криз надвиробництва, тісно пов'язаною з внутрішньою сутністю й суперечливістю капіталістичного господарства¹³. Разом із тим він указував на розбалансування внутрішнього ринку внаслідок урядової фіскальної політики як один із дестабілізуючих чинників економічного розвитку. Глибинні причини кризових явищ, що лежать в основі інвестиційно-технологічного механізму, розкритого в працях ученого-економіста, на межі XIX—XX ст. доповнювалися і посилювалися додатковими інституційними чинниками. У механізмі господарської взаємодії зростала роль державних фінансів як ресурсної бази економічної політики та законодавства як головного інструменту її реалізації.

М. Туган-Барановський, М. Соколов, П. Мігулін, В. Твердохлебов, Д. Піхно у своїх працях уперше порушили питання інституційної взаємодії фінансового та реального секторів економіки як одного з потужних дестабілізуючих чинників, розробляли проблематику ролі держави у стимулюванні процесів форсованого, а відтак незбалансованого розвитку окремих

виробництв ціною занепаду інших. Більшість учених-економістів виступали не лише за збільшення частки державної власності, а й за посилення регульовальної політики держави. Проте на практиці посилення державного втручання не забезпечувало ні стабільності, ні рівноваги ринку.

Під прикриттям здійснення великих суспільно значимих проектів були створені *інституційні механізми «каналізації» національного доходу* на користь різного роду концесіонерів, засновників акціонерних товариств тощо. Союз правлячої бюрократії та фінансової олігархії реалізовувався через надання державних коштів на залізничне будівництво та урядових гарантій щодо облігацій та акцій залізничних товариств. Основним мотивом урядових дій була не турбота про досягнення стратегічних завдань технологічного та промислового розвитку економіки, а фінансові інтереси казни та забезпечення надприбутків потужних груп впливу, які представляли інтереси великого фінансового капіталу.

Протекціоністська митна політика, надання урядових замовлень і концесій сприяли залученню іноземних інвестицій, що спрямовувалися на розроблення покладів і видобуток мінеральних ресурсів, залізничне будівництво, розвиток засобів комунікації, будівництво великих підприємств, розвиток інфраструктури міст тощо. Разом з тим в умовах недостатнього рівня капіталізації внутрішніх грошових ресурсів і розладу вітчизняної фінансової системи імпорту підприємницького та позичкового капіталу зумовив формування моделі економічного розвитку, зорієнтованої на зовнішні джерела фінансування та технічного забезпечення.

Ще одна група інституційних чинників кризових явищ пов'язана безпосередньо із *посиленням відкритості господарства*, розширенням міжнародних торговельних і грошово-кредитних відносин, інтенсифікацією економічних зв'язків у процесі формування світового та європейського ринків. Політика тарифного протекціонізму, яку провадив імперський уряд, призвела до обмеження ввозу товарів, але не могла зупинити експансії європейського капіталу. Відтак уразливість економіки до фінансових криз, що мають екзогенну природу, посилювалася прогресуючим розбалансуванням внутрішніх ринків товарів і капіталів.

Сприяння з боку уряду розвитку великих акціонерних підприємств обумовило прискорення й без того форсованого процесу концентрації виробництва. Це, своєю чергою, посилювало нерівномірність розвитку промисловості: поряд із порівняно передовими у технічному відношенні підприємствами, що функціонували на основі нових організаційних форм виробництва, управління та фінансування великим акціонерним капіталом, діяли відсталі підприємства, на яких майже весь виробничий процес здійснювався ручним способом. Південна металургійна промисловість, для прикладу, була оснащена передовою технікою і забезпечувала понад третину всієї загальноімперської продукції чавуну. Натомість більшість інших галузей і регіонів залишалися на доіндустріальному рівні технічної організації (промислові підприємства не мали механічних двигунів)¹⁴. Таким чином, заступництво уряду щодо розвитку великих підприємств у перспективних галузях супроводжувалося занепадом традиційних галузей, що посилювало внутрішні диспропорції в розвитку економіки.

На початку ХХ ст., коли набули розмаху кризові явища як загальногосподарського, так і фінансового, характеру, в економічній літературі з'явилися суперечливі твердження щодо ролі синдикатів і трестів у пом'якшенні й навіть повному скасуванні кризових явищ. Разом з тим, не покладаючись на позитивне вирішення проблем інвестиційної стабілізації, пропонувалися шляхи та інструменти втручання держави у господарське життя, використання «способів і засобів, що ведуть до більшої організованості народного господарства, а разом і запобігання можливості порушення рівноваги між виробництвом і споживанням»¹⁵. К. Воблій до таких засобів зараховував діяльність національних споживчих товариств, які мають у своєму розпорядженні підприємства, заводи і ферми, політику професійних спілок, що має забезпечити підтримку споживчої платоспроможності, вплив центральних банків на настрої населення та загальний фінансовий стан, зрештою, одержавлення деяких галузей промисловості. Проте ці заходи, навіть якби вони були можливими, аж ніяк не змогли б нейтралізувати інший, набагато потужніший вплив на народне господарство, який чинила вся система державного управління і, зокрема, Міністерство фінансів.

Розгортання системи економічних суперечностей супроводжувалося постійною полемікою щодо перспектив капіталізму. У 1900-х роках у науковій та науково-публіцистичній літературі з новою силою дискутувалося питання про особливості та самобутній шлях розвитку Росії, причому однією з найпопулярніших була ідея повороту до державного соціалізму. Промисловий розвиток на основі заступництва держави, консервативні форми політичного життя, низький рівень капіталізації аграрної сфери об'єктивно слугували основою подальшого одержавлення економіки.

Наукова та громадянська позиція М. Туган-Барановського в розробленні проблематики економічної ролі держави та значення державних фінансів для забезпечення умов господарського розвитку полягала у виявленні деструктивних впливів і контраверсійних наслідків структурної та промислової політики уряду в умовах зрощення фінансово-монополістичного капіталу з державно-бюрократичним апаратом, посилення відкритості національного господарства і загальної фінансової та економічної нестабільності. Розуміння вченим ролі держави та державних фінансів для забезпечення стійкості та конкурентоспроможності національного господарства в умовах агресивного зовнішньоекономічного середовища зберігає свою актуальність і сьогодні. Виклики, що постали перед економікою та фінансами у перше п'ятнадцятиліття ХХ ст., коли зростали не лише внутрішньогосподарські дисбаланси, а й зовнішньо- та внутрішньополітичні загрози, мають багато спільного із сучасною ситуацією в Україні.

З початком Першої світової війни співвідношення головних джерел поповнення казни — оподаткування, урядових запозичень та емісії паперових грошей — знову стало центральною проблемою теорії та практики державних фінансів. М. Туган-Барановський наголошував, що фіскальні можливості обмежені народною продуктивністю і роль держави далеко не всемогутня. Податки, державні запозичення та додаткова емісія є різними способами отримання народних доходів і приватних капіталів у розпоря-

дження уряду, проте всі вони черпають з одного джерела, зменшуючи потенціал економічного розвитку, виснажуючи народне господарство¹⁶.

Низка праць М. Туган-Барановського 1915—1917 років безпосередньо присвячена питанням фінансування військових витрат, деформації фінансових відносин і монетарного середовища в умовах мілітаризації та одержавлення економіки, пошуку шляхів стабілізації фінансів і формування майбутньої грошово-фінансової системи. Головним висновком стосовно перспектив урядової політики в галузі фінансів є обґрунтування активної ролі держави, спрямованої на стимулювання ефективного платоспроможного попиту та інвестиційного процесу¹⁷. Ідеї М. Туган-Барановського стали основою розвитку сучасної монетарної теорії та практики грошово-кредитного регулювання економіки.

У науковій літературі 1914—1918 років отримало докладну аргументацію положення про те, що межі для державних запозичень є значно ширшими, ніж для підвищення податків¹⁸. Відносно позик межі визначаються розмірами національних капіталів, які можуть бути залучені для цілей війни. Стосовно податків ці межі залежать від можливостей держави вилучити грошові кошти населення. Примусове безвідплатне вилучення за інших однакових умов дасть менший ефект, аніж добровільне відчуження з гарантіями повернення і платності. Крім того, як зауважив М. Туган-Барановський, «якби держава захотіла захопити шляхом оподаткування значну частину національного капіталу, то вона мала б цілковито відмовитися від принципу податкової рівності й покласти на різних громадян абсолютно різний податковий тягар. Такого роду оподаткування, хоча б воно й було виправдане вищими міркуваннями соціальної справедливості, було би сприйняте заінтересованими особами як різке порушення принципу податкової рівності та зустріло би певну протидію з боку платників податків. Зрештою, таке оподаткування зовсім не досягло би мети, бо при непопулярності податку платники легко знаходять безліч способів, щоб ухилитися від його сплати. Особливо легким є таке ухиляння для наймобільнішої форми майна, якою є грошові капітали»¹⁹.

Однак запровадження поряд із випуском державних облігацій короткотермінових позик, консолідація та конверсія вже наявних урядових запозичень, спроби «демократизувати» державний кредит через залучення в коло донорів державних фінансів найширших народних верств і використання найдрібніших грошових заощаджень, за умов поглиблення кризи господарства та падіння довіри до держави та її зобов'язань, не спроможні були стабілізувати фінансову систему і забезпечити покриття видатків доходами. Незважаючи на зростання напруження господарських сил, акумуляцію всіх фінансових засобів, зрощення державного і народного господарства, на яке вказували М. Туган-Барановський та інші вчені, фінансова політика держави і стан державних фінансів загалом свідчили, що система державного капіталізму рушиться. Таким чином, виявився глибокий внутрішній зв'язок між політичними та фінансовими інститутами, який визначає життєздатність не лише економічної, а й політичної системи.

Концепція фінансів воєнного часу стала основою перегляду всієї фінансової доктрини ХІХ ст., яка базувалася на принципах економічної сво-

боди, необтяжливості системи державних фінансів для народного господарства, верховенства права, а не примусу в реалізації заходів державної влади. Централізація управління економікою, зростання ролі фінансів, етатизація всіх сфер життя в умовах світової війни і деформація механізмів узгодження економічних інтересів обумовили перегляд основ державних фінансів. У фінансовій науці відбулося зміщення акцентів у напрямі відмови від ринкових принципів свободи, справедливості, еквівалентності на користь державної доцільності, суспільної ефективності, високої мобілізаційної спроможності.

Процес становлення нової, мобілізаційної, парадигми теорії державних фінансів у вітчизняній науці та практиці зайняв тривалий час. Це був період радикальних суспільних змін, ломки соціальних устоїв, анігіляції інститутів державності, краху традиційних цінностей, коли пошук господарських і політичних рішень, як правило, був далеким від настанов академічної науки. Підтвердженням цьому є фінансово-економічні заходи, що вживалися українськими урядами у період національного державотворення. Проте характер державних фінансів як найважливішого важеля суспільно-економічних перетворень і одного з головних інструментів державної влади зумовив неперервність наукового пошуку і поступу в цій галузі знань.

У період українських державотворчих змагань 1917—1919 років саме М. Туган-Барановському належить найбільша заслуга в обґрунтуванні необхідності створення самостійної фінансової системи. Її формування стало важливою проблемою на шляху до незалежності держави. Перші кроки до створення автономної системи фінансових інститутів були зроблені керівництвом Української Центральної Ради, адже у цей час Україна не мала ні своїх грошей, ні своїх податків, ні свого банку, вона фінансово повністю залежала від Росії. Складність ситуації полягала у тому, що товарообіг у країні був майже повністю відсутнім і гроші до скарбниці не надходили. Податкова система не працювала, припинилася виплата заробітної плати робітникам і службовцям, селяни переставали привозити продукти для продажу.

На посаді генерального секретаря фінансів Української Народної Республіки (8 вересня — 14 грудня 1917 р.) М. Туган-Барановський наполягав на проведенні незалежних від політики Росії соціально-економічних перетворень, виступив ідеологом запровадження в Україні власної грошової одиниці та створення національної фінансової системи²⁰. Під його керівництвом уперше в Україні були розроблені найпростіші правила касового виконання доходів і видатків бюджету республіки, а також порядок здійснення обліку грошових і матеріальних цінностей в організаціях і установах. Задекларовані Центральною Радою у вересні 1917 р., коли генеральним секретарем фінансів був М. Туган-Барановський, наміри щодо децентралізації загальнодержавних фінансів і створення українського бюджету, Державного банку та власної грошової системи частково отримали практичне втілення у діяльності Міністерства фінансів за Гетьманату П. Скоропадського.

У період національно-державного будівництва в Україні зусиллями вчених-економістів і фінансистів-практиків, які долучилися до політичної діяльності, зокрема М. Туган-Барановського, Х. Лебідь-Юрчика, А. Ржепець-

кого, Б. Мартоса, робилися спроби налагодити грошовий обіг, стягнення податків, укладення бюджету. Водночас за умов правового і господарського безладу, відсутності виконавчого апарату та адміністративного контролю на місцях рішення українського уряду здебільшого мали декларативний характер, що призвело до втрати важелів і можливостей реального державного будівництва, зокрема в галузі фінансового господарства. Таким чином, історичним уроком цього етапу розвитку теорії та практики державних фінансів в Україні є встановлення прямого зв'язку та взаємообумовленості між рівнем самодостатності фінансової системи, економічним суверенітетом держави та стійкістю політичної влади.

М. Туган-Барановський зробив вагомий внесок у розвиток фінансової теорії та практики фінансового будівництва. Він розкрив механізм взаємодії господарських і фінансових процесів у період формування промислового підприємництва, становлення фінансового капіталу, монополізації економіки; порушив питання про взаємовплив ринкової кон'юнктури та капіталоутворення, їхню роль у розгортанні кризових явищ в економіці. Фактично М. Туган-Барановському належить заслуга у виявленні дихотомії реального та фінансового секторів економіки у той час, коли останній ще тільки формувався. Це відкрило можливості подальшого дослідження макродинаміки, зокрема, причин і механізму циклічних коливань і навіть прогнозування економічних криз. Завдяки М. Туган-Барановському фінансова політика уряду Російської імперії в період формування системи державного капіталізму дістала теоретичну інтерпретацію як сфера реалізації економічних інтересів.

Як фінансист-практик і державотворець М. Туган-Барановський зробив принципові кроки до створення національної фінансової системи, запровадження Україною власної грошової одиниці та виходу з російської рубльової зони. Своєю практичною діяльністю на посаді генерального секретаря фінансів і виконувача обов'язків генерального секретаря торгу і промисловості УНР він утверджував пріоритетність фінансового будівництва як принцип державотворення, забезпечення економічного суверенітету та національної перспективи.

¹ *Туган-Барановский М.* Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX в. / М. Туган-Барановский. — М.: Кооперативное изд-во «Московский рабочий», 1922. — С. 424.

² *Туган-Барановский М.* Теоретические основы марксизма / М. Туган-Барановский. — 3-е изд. — СПб.: Изд-во ред. журн. «Мир Божий», 1906. — С. 96, 97.

³ Докл. див.: *Небрат В.В.* Вітчизняна економічна наука про інституційні чинники кризових явищ у фінансовій сфері на межі XIX—XX ст. / В.В. Небрат, Н.А. Супрун // Історія народного господарства та економічної думки України: Зб. наук. праць. — Вип. 43. — К., 2010. — С. 142—162.

⁴ *Туган-Барановский М.И.* Иностранные капиталы / М.И. Туган-Барановский // Історія народного господарства та економічної думки України: Зб. наук. праць. — Вип. 39—40. — К.: ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України», 2007. — С. 361.

⁵ *Бунге Н.Х.* О финансовом положении России / Н.Х. Бунге; публикация А.П. Погребинского // Исторический архив. — 1960. — № 2. — С. 133.

⁶ *Пихно Д.И.* Основания политической экономии / Д.И. Пихно. — 2-е изд. — Вып. 1—2. — К., 1899. — С. 125.

⁷ Мигулин П.П. Возрождение России / П.П. Мигулин. — Харьков, 1910. — С. 313.

⁸ Кованько П.Л. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н.Х. Бунге как министра финансов (1881—1887 гг.) / П.Л. Кованько. — К.: Типография Импер. ун-та св. Владимира, 1901. — С. 446.

⁹ Туган-Барановский М.И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма / М.И. Туган-Барановский // Избранные сочинения: В 2 т. — Т. 1; науч. ред. и автор вступ. статьи Л.И. Дмитриченко. — Донецк: ДонГУЭТ, 2004. — С. 230.

¹⁰ Цит. за: Фридман М.И. Конспект лекций по науке о финансах, прочитанных в 1909—1910 гг. / М.И. Фридман. — СПб., 1910. — С. 4.

¹¹ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / М.І. Туган-Барановський; наук. ред., автор передмови і вступ. статті С. Злупко. — Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — С. 617—619.

¹² Туган-Барановський М.І. Політична економія. Курс популярний / М.І. Туган-Барановський; передмова Л.П. Горкіної; відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 135.

¹³ Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / М.И. Туган-Барановский. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 192, 193.

¹⁴ Туган-Барановский М.И. Состояние нашей промышленности за десятилетие 1900—1909 гг. и виды на будущее // Туган-Барановский М.И. Избранное: Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. — М.: Наука — РОССПЭН, 1997. — С. 487—512.

¹⁵ Воблый К.Г. Начальный курс политической экономии. История, теория и финансы / К.Г. Воблый. — К.: Голос, 1918. — С. 226.

¹⁶ Туган-Барановский М.И. Военные займы в теоретическом освещении / М.И. Туган-Барановский // Военные займы: Сборник статей под общ. ред. проф. М.И. Туган-Барановского. — Пг., 1918. — С. 6—8.

¹⁷ Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал / М.І. Туган-Барановський. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 168—180.

¹⁸ Вопросы финансовой реформы в России / Под ред. В.Я. Железнова. — М.: Печатня С.П. Яковлева, 1915. — Т. 1. — Вып. 1. — 138 с.; *Соболев М.Н.* Кредит и его роль в народном хозяйстве / М.Н. Соболев. — Харьков: Союз, 1918. — 90 с.; *Кулишер И.М.* Очерки финансовой науки. — Вып. 1 / И.М. Кулишер. — Пг.: Наука и школа, 1919. — 252 с.

¹⁹ Туган-Барановский М.И. Военные займы в теоретическом освещении. — С. 11.

²⁰ Гай-Нижник П.П. Український державний банк: історія становлення: Документи і матеріали (1917—1918 рр.) / П.П. Гай-Нижник. — К., 2007. — С. 328, 329.

К.А. ГОРДЦА

**ПОГЛЯДИ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО
НА ВЛАСНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ
СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ**

Погляди на власність є невід'ємною складовою наукового світогляду будь-якого дослідника в галузі гуманітарного знання, а для вченого-економіста вони мають цілком виняткове значення. Подібно до того, як сукупність прав власності створює певні «правила гри» в економіці, погляди на сутність власності та її суспільно-економічне значення задають своєрідну систему соціально-етичних координат наукового пошуку, явно чи неявно визначають його вектор і межі дослідження. Не випадково саме спосіб вирішення питання про власність є одним із головних критеріїв поділу історії економічної думки на течії та напрями і, відповідно, характеризує дослідницькі пріоритети їхніх представників. Ці пріоритети, залежно від характеру, ментального складу та творчої вдачі науковця, можуть еволюціонувати більшою або меншою мірою, особливо в науково-практичній площині, однак деякі принципові моменти, що закладаються у період формування особистості дослідника, зазвичай залишаються з ним упродовж усього життя.

Становлення системи поглядів Михайла Івановича Туган-Барановського на суспільство, його розвиток та місце і роль у ньому власності відбувалося під послідовним впливом низки дуже різних чинників, що зрештою зумовило своєрідний, доволі суперечливий, характер його наукової позиції в цьому питанні. Перші світоглядні уявлення, отримані відповідно до системи цінностей і традицій виховання заможної дворянської родини, в якій народився й виріс майбутній вчений, заклали на рівні його підсвідомості свого роду етичний фундамент сприйняття власності як усталеного морального принципу людських взаємин та важливого правового елементу наявного суспільного устрою. Згодом на цьому ґрунті добре прижилися гуманістичні ідеї поваги до людської особистості та її індивідуальних прав, у тому числі права власності, самостійно почерпнуті юнаком у філософії Іммануїла Канта, якою він захоплювався в гімназичні роки. Вирішальну ж роль у формуванні наукових підходів М. Туган-Барановського до аналізу суспільно-економічних явищ, зокрема відносин власності, відіграло, безперечно, його знайомство в роки навчання в Харківському університеті з доктриною Карла Маркса, що набувала дедалі більшої популярності у тодішньому науковому середовищі. Захоплення марксистськими ідеями спричинило кардинальні зрушення у системі наукових поглядів Туган-Барановського, зробивши його палким прибічником соціалізму і послідовним противником приватної власності. Проте погляди вченого на необхідність і

можливість перевлаштування суспільства на соціалістичних засадах не залишилися незмінними. Суттєві корективи до них були внесені як змінами в економічній науці, так і насамперед реальними подіями в господарському житті та потребами економічного розвитку.

В останні десятиліття ХІХ ст. економіка Російської імперії переживала, хоч і з величезним запізненням порівняно із західноєвропейськими країнами, період бурхливого розвитку ринкових капіталістичних відносин і, відповідно, інтенсивного формування ринкового інституційного середовища. Його найважливішою складовою був інститут приватної власності як організаційно-правова основа вільного підприємництва та механізму ринкового обміну. І саме цей інститут піддавали представники різних соціалістичних течій як світової, так і вітчизняної економічної думки, найбільшій критиці як джерело головних недоліків нового суспільного ладу — капіталістичної експлуатації, майнової нерівності та соціального пригнічення. В одній зі своїх перших наукових праць, присвяченій дослідженню особистості, вік життя та суспільно-наукових поглядів П'єра-Жозефа Прудона, М. Туган-Барановський пояснював таку надзвичайну увагу до приватної власності тим особливим становищем, яке вона займає в інституційній структурі суспільства. «На чолі соціальних інститутів, що утворюють той суспільний лад, яким європейські нації так пишаються, стоїть інститут приватної власності, — писав він. — Все добре й погане в наших установах має найтісніше відношення до організації права власності; тому критика соціального ладу повинна бути перш за все спрямована на дослідження цього інституту, що існує з прадавніх часів у всіх культурних народів»¹.

Тож не випадково увагу М. Туган-Барановського привернули життя і творчість П.-Ж. Прудона, запеклого ворога приватної власності, який у праці «Що таке власність?» зробив спробу виявити неспроможність будь-якого раціонального обґрунтування цього інституту. Із цією метою він намагався спростувати шляхом протиставлення понять «власність» і «володіння» найвідоміші на той час теорії, створені на захист права власності, а саме: теорію «природного права», що проголошувала власність одним із «природних і невід'ємних прав людини»; теорію заволодіння або окупації, що виводила право власності з факту реального фізичного володіння річчю; теорію «суспільної угоди», що стверджувала, нібито власність отримала загальне визнання в результаті явної або мовчазної згоди всього суспільства як потреба людської природи; легальну теорію, згідно з якою власність була створена законом у інтересах суспільної користі та безпеки; а також трудову теорію, що виправдовувала власність як право на продукт своєї праці. Розглядаючи цю полеміку, М. Туган-Барановський оцінював її як досить слабку і загалом невдалу і в одній з наступних праць із цього приводу слушно зауважував, що якби навіть П.-Ж. Прудону вдалося повністю розбити ці теорії, це означало би «не те, що інститут власності заслуговує заперечення, а лише те, що власність захищається вченими погано»².

Поряд із тим учений наголошував, що П.-Ж. Прудон виступав не проти власності взагалі, а лише проти приватної власності як права «отримувати доходи, не приносячи користі суспільству»³. Походження цих доходів пов'язане з тим, що робітник створює більше нових цінностей, ніж отри-

мує їх у вигляді заробітної плати; надлишок надходить капіталісту. Звідси й відомий вирок: «Власність — це крадіжка». Водночас П.-Ж. Прудон не визнавав і комунізму, вважаючи, що спільність володіння майном потребує примусової організації праці та перетворює всіх членів суспільства на рабів держави. Він був переконаний, що комунізм призведе до нерівності ще гіршої, ніж та, яку спричиняє власність. «У такому суспільстві, про яке мріють соціалісти, слабкі пригнічували б сильних, ліниві й нездатні жили б за рахунок працьовитих і здібних», — коментував його погляди М. Туган-Барановський⁴. На його думку, підґрунтям наукової діяльності П.-Ж. Прудона були дві етичні ідеї — рівність і свобода; не помічаючи між ними антагонізму, він не хотів жертвувати жодним зі своїх ідеалів і заперечував власність заради рівності, а соціалізм — заради свободи⁵. Між тим, як з'ясувалося згодом, ця дилема виявилася нездоланною не лише для французького полеміста.

Для М. Туган-Барановського ідеї П.-Ж. Прудона становили особливий інтерес ще й тому, що мали неабиякий вплив на економічні погляди К. Маркса. Зокрема, ідею виключної продуктивності праці, яка давала підстави визначати власність як право на нетрудовий дохід, К. Маркс розвивав у своєму «Капіталі», створеному, на думку М. Туган-Барановського, під безпосереднім впливом «Системи економічних суперечностей» П.-Ж. Прудона, — праці, яка містила «таку глибоку критику капіталістичного ладу, що більшості наступних критиків капіталізму залишалося тільки розвивати або видозмінювати думки Прудона»⁶.

Головною теоретичною конструкцією економічної доктрини К. Маркса, яка висувала на перший план саме відносини власності, по праву вважається концепція трудової цінності й теорія додаткової цінності, що з неї випливає. Остання, за висловом М. Туган-Барановського, стала «центральним фокусом усіх економічних і соціологічних побудов „Капіталу”»⁷. Її провідна думка, що прибуток на капітал і взагалі всі види доходів, крім заробітної плати, є продуктом неоплаченої праці, або експлуатації, була покликана виявити всю несправедливість наявного суспільно-економічного ладу, який, заснований на визнанні права власності, не визнає цього права за найманим працівником, позбавляючи його можливості володіти, користуватися і розпоряджатися повним продуктом своєї праці. На погляд М. Туган-Барановського, істинна мета цієї теоретичної конструкції полягала «ні в чому іншому, як у доказі того, що дохід капіталістів ґрунтується на експлуатації робітничого класу»⁸.

Поряд із тим для обґрунтування гасла ліквідації приватної власності, проголошеного Карлом Марксом та Фрідріхом Енгельсом ще в «Маніфесті комуністичної партії», більше значення мала запропонована Марксом концепція суспільного розвитку. Її головними складовими були: теорія концентрації виробництва й капіталу, що відображала процес експропріації бідніших класів суспільства на користь багатих; тенденція погіршення соціально-економічного становища робітничого класу, відома як «теорія зuboжіння»; теорія криз, яка мала довести неминучість руйнації капіталістичного ладу. М. Туган-Барановський зазначав, що саме з теорією розвитку капіталістичного ладу Ф. Енгельс пов'язував соціальні вимоги та систему

практичної політики марксизму та й сам К. Маркс у передмові до 1-го тому «Капіталу» називав головним своїм завданням відкриття «економічного закону руху сучасного суспільства»⁹.

Однак поступова втрата марксизмом наукового авторитету через виявлення в ньому суттєвих внутрішніх суперечностей, а також унаслідок поширення ідей австрійської школи, які заперечували принцип трудової цінності, привела до ґрунтовного перегляду основних постулатів Марксового вчення, у тому числі його концепції власності, як опонентами марксизму, так і його прихильниками. Ї одним із найпослідовніших його критиків став М. Туган-Барановський, який оприлюднив свої зауваження до марксистської доктрини у низці публікацій, систематизувавши їх згодом у відомій праці «Теоретичні основи марксизму» (1905 р.).

Серед найвагоміших аргументів, висунутих ученим проти Марксової концепції цінності, перш за все слід згадати звинувачення в її зайвій соціологізації, що проявилась у превалюванні соціологічного підходу до розгляду практично всіх економічних категорій, насамперед факторів виробництва. М. Туган-Барановський зазначав, що К. Маркс трактує капітал як цінність, що створює на користь свого власника певний надлишок цінності; саму ж цінність розглядає як речове вираження суспільних відносин, маючи на увазі відносини власності. «Тепер нам зрозуміло, — писав учений, — яке суспільне відношення приховане під речовою маскою капіталу: відношення привласнення володарями засобів виробництва, без відповідного еквівалента, більш або менш значної частини суспільної праці й суспільного продукту...»¹⁰.

Наскрізь соціологічним було й Марксове тлумачення ідеї виключної продуктивності праці, згідно з яким «експлуататорським» можна вважати взагалі будь-який дохід, крім заробітної плати робітника, який працює у матеріальному виробництві. Згідно з К. Марксом, зазначав М. Туган-Барановський, земельна рента — це частка додаткової цінності, що сплачується землевласнику орендарем і реалізується ним у ціні продукту землі; так само отримує свою частку додаткової цінності у вигляді позичкового процента і кредитор, власник грошового капіталу; так само і податки, стягнуті державою, є додатковою цінністю, яку вона привласнює; з неї ж черпаються і доходи так званих непродуктивних класів суспільства — лікарів, учителів, суддів та ін., — які начебто не створюють своєю працею нової цінності, а живуть за рахунок додаткової цінності, створеної у виробництві¹¹.

Неспроможність цієї ідеї М. Туган-Барановський викривав, критикуючи й похідну від неї теорію прибутку, сутність якої полягала у твердженні, що лише змінний капітал є джерелом прибутку, а постійний капітал відіграє при його створенні пасивну роль. Вчений указував, що стосовно утворення прибутку неможливо помітити жодної різниці між постійним і змінним капіталом: прибутки підприємств із відносно більшою часткою змінного капіталу не є вищими, ніж прибутки підприємств з переважанням постійного капіталу¹². Так само, на його думку, не відповідає дійсності й передбачений К. Марксом процес вирівнювання норм прибутку внаслідок різної будови капіталу, оскільки «початкові» норми прибутку в різних галузях теж не залежать від цієї будови. Вчений вважав, що товарні ціни, а від-

так і норми прибутку, складаються не на основі абсолютної трудової вартості, а на основі капіталістичних витрат виробництва, а з цієї точки зору «немає ніякої різниці між витратами капіталу у формі заробітної плати або засобів виробництва»¹³.

Одним із головних недоліків трудової теорії цінності, на думку багатьох її критиків, було те, що вона не давала чіткого співвідношення між ціною та міноювою цінністю, а відтак — цілісного й послідовного пояснення механізму утворення ринкових цін. Зокрема, обмеженість дії трудового принципу для пояснення всіх явищ цінності проявлялась у тому, що при визнанні праці єдиною мірою цінності ця міра не могла бути застосована до визначення цінності величезної кількості предметів — рідкісних і тих, що є об'єктами природної або штучної монополії, цінність яких часто далеко перевищує трудові (й усі інші) витрати їх виробництва, а також предметів, які мають цінність, хоча не є результатами праці, як, наприклад, земля. Цінність останньої К. Маркс називав «уявною» або «ірраціональною», але, як слушно зауважував М. Туган-Барановський, це лише слова: цінність землі є цілком реальною, у першу чергу для землевласника, який «отримує при продажу свого маєтку зовсім не уявну суму дзвінкої монети»¹⁴.

Ще більше критичних зауважень було висловлено науковцем до історіософської частини Марксового вчення, що стосувалася визначення законів розвитку капіталістичного ладу та була тісно пов'язана з проблемою власності, трудовою теорією цінності та «теорією експлуатації», зокрема до теорій «зубожіння пролетаріату» та концентрації і централізації виробництва і капіталу, що розкривали зміст найважливішого для всіх adeptів соціалізму процесу неминучого перерозподілу власності у капіталістичному суспільстві.

Теорію концентрації засобів виробництва, що характеризувала реальний процес перерозподілу власності у виробництві в результаті ринкової конкуренції як послідовну експропріацію дрібних товаровиробників великими, М. Туган-Барановський вважав центральною і найсильнішою складовою марксистської концепції суспільного розвитку¹⁵. Він наголошував, що економічна історія всіх капіталістичних країн підтверджувала справедливості окреслених нею тенденцій і на зростання великого виробництва як на характерний факт промислової революції вказували багато авторів першої половини XIX ст.¹⁶ І хоча така ситуація в основному зберігалась і в другій половині XIX ст., вчений указував, що зростання великої промисловості далеко не завжди перешкоджало одночасному існуванню дрібного виробництва, яке у більшості випадків майже не зменшувалося за своїми абсолютними розмірами, хоч і втрачало своє відносне значення у народному господарстві. При цьому в деяких галузях розвиток великого виробництва безпосередньо сприяв зростанню дрібної промисловості, яка отримувала додаткові замовлення на різні види робіт і постачання своєї продукції великим підприємствам¹⁷. Зокрема, він із подивом констатував, що в Англії, у самому центрі капіталістичного світу, в окремих галузях виготовлення одягу в останній час спостерігається розпад великого виробництва і заміна машинної роботи на фабриках ручною працею на дому¹⁸. Наведені ним статистичні дані підтверджували той факт, що хоча дрібне виробництво й

відходить на другий план, однак на малих підприємствах працює не менше людей, ніж раніше, у часи його розквіту: так, у Німеччині кількість робітників, зайнятих у дрібному виробництві, за 1882—1895 рр. зросла на 10 % і в останньому році значно перевищила кількість робітників, зайнятих у великому виробництві¹⁹.

Крім того, М. Туган-Барановський зробив однозначний висновок щодо непридатності Марксової схеми концентрації виробництва до розвитку сільського господарства. Спираючися на дані статистики, він засвідчив, що в жодній із країн, де проводилися дослідження, не спостерігалось нічого подібного систематичному поглинанню дрібного сільського господарства великим: у Німеччині, наприклад, найбільш енергійно розвивалося заможне селянське господарство, а в Англії середнє і дрібне сільське господарство зростало за рахунок великого і, частково, найдрібнішого. Вчений звертає увагу на те, що навіть такий палкий послідовник Карла Маркса, як Карл Каутський, мусив визнати: «Спрощення аграрного питання шляхом концентрації всієї земельної площі у небагатьох руках не відбулося...»²⁰.

Важливе значення для розуміння тенденцій розвитку відносин власності у народному господарстві мав також аспект Марксового вчення, що полягав у оцінці соціально-економічного значення процесів концентрації й централізації капіталів у зв'язку з виникненням акціонерних компаній. Згідно з К. Марксом, зазначав М. Туган-Барановський, централізація довершує справу нагромадження, даючи можливість капіталісту збільшити розміри своїх операцій; при цьому не має значення, відбудеться централізація шляхом примусового приєднання чи шляхом утворення акціонерних товариств — економічний результат від цього не зміниться²¹. Проте соціальні наслідки поширення акціонерної форми власності, як показала економічна практика, виявилися зовсім не такими, на які очікував К. Маркс, прогнозуючи «накопичення багатства на одному полюсі» та «накопичення злиднів... на протилежному полюсі»²². Під концентрацією капіталів він розумів зосередження майна в руках небагатьох осіб, тоді як насправді збільшувалися розміри підприємств, а кількість власників капіталу змінювалася зовсім не у відповідності до цієї тенденції.

Акціонерна власність, завдяки можливості продажу на відкритому ринку великої кількості цінних паперів незначної номінальної вартості, стала доступною для багатьох людей, у тому числі пролетарів, перетворюючи їх у такий спосіб на дрібних власників. Отже, виникнення акціонерних товариств сприяло не лише централізації капіталів, але водночас і децентралізації власності й, відповідно, багатства, створеного доходом від використання цієї власності. Між тим стрімке зростання кількості акціонерних компаній стало незаперечним фактом економічної історії XIX ст. як для Західної Європи, так і для Російської імперії, і в останні десятиліття XIX ст., за свідченням М. Туган-Барановського, найхарактернішою рисою промислового розвитку передових капіталістичних країн залишалось гігантське зростання різноманітних асоціацій і союзів капіталу, починаючи від тимчасових угод кількох капіталістів для досягнення певної мети і закінчуючи повним злиттям багатьох незалежних підприємств у одне велике, кероване за єдиним спільним планом²³.

Ці факти абсолютно не узгоджувалися з теорією «зубожіння» народних мас, згідно з якою погіршення становища робітника є необхідним наслідком закону капіталістичного нагромадження. За К. Марксом, з розвитком техніки дедалі менша частина капіталу перетворюється на заробітну плату і дедалі більша — на засоби виробництва; змінний капітал утворює щораз меншу частину всього суспільного капіталу, а оскільки попит на робочі руки створюється лише змінним капіталом, то, відповідно, і попит на робочу силу, відносно всього суспільного капіталу, має падати. Таким чином, закони капіталістичного виробництва призводять до утворення надлишкового населення, яке зтягує робітника щодалі глибше у злидні. «Чим більше суспільне багатство, чим значніші функціонуючий капітал, розміри й енергія його зростання, а, отже, чим більші й абсолютна величина пролетаріату і продуктивна сила праці, тим більша промислова резервна армія, — коментував М. Туган-Барановський. — Але чим більша ця резервна армія порівняно з активною робітничою армією, тим більше стійке перенаселення, а нестатки його жертв обернено пропорційні тягарю їхньої праці»²⁴. На його думку, подібні твердження ідеолога комунізму свідчили про те, що він «дивився вкрай похмуро на можливість поліпшення становища робітничого класу в межах капіталістичного господарства»²⁵.

Проте всупереч Марксовим прогнозам у другій половині ХІХ ст. в умовах життя робітничого класу промислово розвинених країн сталися глибокі позитивні зміни: скорочення робочого дня, покращення умов праці, підвищення заробітної плати, розвиток системи загальної та професійної освіти робітників, підвищення їхнього культурного рівня. Причини цих змін полягали насамперед у розвитку капіталістичної промисловості та підвищенні продуктивності праці, що створило тенденцію до зростання заробітної плати. Серед інших чинників, що сприяли посиленню позицій робітничого класу, М. Туган-Барановський виділяв фабричне законодавство, робітничі спілки та кооперацію²⁶.

При цьому вчений наголошував, що позитивний вплив фабричного законодавства відчували не лише робітники, а й підприємці: скорочення робочого дня не тільки не завадило успіхам фабричного виробництва Англії, але й супроводжувалось його піднесенням, будучи більш ніж врівноважене підвищенням інтенсивності праці та застосуванням нового обладнання. Відтак продуктивність праці значно зросла, відповідно збільшилася реальна заробітна плата при одночасному збільшенні доходів капіталістів. Прямим наслідком скорочення робочого дня і заборони праці дітей нижче певного віку стало зменшення пропозиції робочої сили, що також зумовило зростання заробітної плати. Вдосконалення техніки виробництва, яким фабриканти намагалися компенсувати скорочення робочого часу, посилило витіснення дрібних підприємств великими, в яких умови праці зазвичай кращі. Нарешті, завдяки дозвіллю, створеному скороченням робочого дня, став можливим значний культурний розвиток робітничого класу²⁷.

Поряд із тим М. Туган-Барановський підкреслював важливість взаємин між підприємцями й робітниками, що безпосередньо впливають на умови здійснення купівлі-продажу робочої сили на ринку праці. Він визнавав, що перші кроки капіталізму справді призвели до значного погіршення стано-

виша пролетаріату внаслідок розорення дрібних виробників і притоку робітників на фабрики й заводи, що сильно знизило ціну на робочі руки²⁸. Але згодом завдяки успіхам профспілок, насамперед англійських тред-юніонів, робітники досягли значного скорочення робочого дня при підвищенні заробітку, причому навіть у тих галузях промисловості, які зовсім не регулюються фабричним законодавством²⁹.

Велику роль у справі піднесення добробуту робітничого класу відіграла й кооперація, щоправда, не у формі виробничих асоціацій, в яких К. Маркс бачив перші зародки нових колективних форм господарства, а у формі споживчих товариств, яким він не надавав у цьому сенсі майже ніякого значення. Перша із цих форм, пояснював М. Туган-Барановський, на практиці не отримала і не може отримати в умовах капіталістичного господарства скільки-небудь значного розвитку і поширення, між тим як споживчі товариства досягли гігантських успіхів. Першість у цій справі належала Англії: у той час як тред-юніони організовували робітників як продавців робочої сили, споживчі товариства досягли того ж самого по відношенню до робітників як до споживачів. Після тривалого періоду становлення в Англії сформувався потужний кооперативний рух, з десятками мільйонів фунтів щорічного обігу і мільйонами фунтів щорічного прибутку, і тепер, наголошував учений, мільйони робітників Англії і всього світу отримують від кооперативного руху цілком реальні економічні вигоди³⁰.

Зважаючи на згадані вище обставини, М. Туган-Барановський дійшов висновку, що від концентрації виробництва слід чітко відрізнити концентрацію доходу, позаяк остання не є необхідним супутником першої³¹. Очікування К. Маркса, що в усіх країнах суспільний дохід буде все більше нагромаджуватися в руках дедалі меншої кількості купки великих власників, у той час як середні класи населення зменшуватимуться як за своєю чисельністю, так і за розміром зосередженого в їхніх руках доходу, не виправдалися: поряд зі швидким зростанням кількості дуже великих власників відбувалось одночасне скорочення відносної чисельності найбільш нужденного населення і, головне, збільшення чисельності та доходів середніх класів. При цьому М. Туган-Барановський підкреслював, що середні класи суспільства суттєво поповнюються за рахунок високооплачуваних груп робітників, так званої робітничої аристократії, яка за своїм доходом мало відрізняється від нижчих верств буржуазії³².

Остаточно довести неминучість руйнації ладу, заснованого на приватній власності, мала Марксова теорія криз, у якій М. Туган-Барановський виокремлював дві взаємопов'язані складові. Першою з них був «закон падіння норми прибутку», що впливав із «закону» відносно більш швидкого зростання постійного капіталу порівняно зі змінним, оскільки прибуток, за К. Марксом, створюється лише змінною частиною капіталу. Однак насправді, вважав М. Туган-Барановський, не можна сказати, який вплив на норму прибутку справляє падіння долі змінного капіталу, оскільки він є різним залежно від причин цього падіння. Він доводив, що заміщення живої праці матеріальними засобами виробництва саме по собі не здатне знизити норми прибутку і що стосовно цього показника немає ніякої різниці між постійним і змінним капіталом³³.

Друга складова теорії криз передрікала крах капіталістичного ладу через недостатність ринків. Згідно з нею розмір ринку для капіталістичного виробництва визначається розміром суспільного споживання; якщо ж маса вироблених продуктів зростає швидше від споживання, то частина цих продуктів залишається без збуту, а частина капіталу — без розміщення. Наслідком цього є загальне надвиробництво товарів, яке з розвитком капіталістичного виробництва набуває хронічного характеру і зрештою призведе до падіння капіталістичного ладу³⁴. Аналізуючи Марксові схеми суспільного відтворення, М. Туган-Барановський дійшов висновку, що існують такі варіанти розподілу суспільного продукту, за яких навіть за умов скорочення суспільного споживання, зумовленого зниженням заробітної плати, при одночасному швидкому розширенні суспільного виробництва не утворюється жодного надлишкового продукту, що не знаходить собі розміщення на ринку. Він пояснював це тим, що розширення виробництва і виробниче споживання засобів виробництва заміщує собою особисте споживання, в результаті чого господарство перетворюється із засобу задоволення суспільних потреб на засіб простого розширення виробництва. А це означає, підсумовував учений, що «капіталістична оболонка сучасного суспільства не ризикує луснути навіть за таких умов, які, певно, суперечать усім природним завданням господарства»³⁵.

На користь висновків М. Туган-Барановського свідчили і факти економічного життя розвинених країн, насамперед Англії, які спростовували Марксів прогноз щодо збільшення частоти й інтенсивності періодичних промислових криз, що виникають на ґрунті двох основних «суперечностей» капіталізму — між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення та між організованістю виробництва на окремому підприємстві та анархією виробництва в суспільстві загалом. У майбутньому, зазначав учений, К. Маркс бачив хронічну кризу, яка повністю зупинить рух капіталістичного виробництва і цим завдасть смертельного удару всьому капіталістичному ладу³⁶. Однак очікування, що інтервали між кризами зменшуватимуться, не виправдалися: на початку ХХ ст. став очевидним той факт, що кризи набули періодичного характеру, а у тих країнах, де не спостерігалось різких промислових піднесень, зокрема в Англії, вони поступилися місцем тривалим періодам промислового застою³⁷. Зрештою, Туган-Барановський, подібно до багатьох дослідників кінця ХІХ — початку ХХ ст., остаточно переконався, що більшість прогнозів К. Маркса щодо перспектив розвитку капіталістичного способу виробництва були спростовані або теорією, або, найчастіше, історичною практикою господарського життя, викриваючи неспроможність його твердження, що «продуктивні сили, які перебувають у розпорядженні суспільства, не можуть більше сприяти розвитку буржуазних відносин власності»³⁸.

Криза марксизму як економічної та соціальної доктрини сприяла посиленню впливу на вітчизняну економічну науку цього періоду нової німецької історичної школи, представники якої були об'єднані не лише історичним методом економічних досліджень, а насамперед спільним уявленням про економічну роль держави, «однаково далеким як від ліберального індивідуалізму, який вище за все ставить свободу особистості, так і від со-

ціалістичного ідеалу держави, яка поглинає особистість»³⁹. Відкидаючи програми як фритредерів, так і соціалістів, вони обрали компромісний «третій шлях», що передбачав поступове вирішення «соціального питання» шляхом реформування законодавства та активного державного регулювання ринкових відносин. Зокрема, багато прихильників, як у Німеччині, так і серед вітчизняних економістів, мала концепція Адольфа Вагнера, що виокремлювала у народному господарстві три однаково необхідні економічні системи — приватну, суспільну та благодійну («каритативну»), які не конфліктують між собою, а взаємодоповнюють одна одну. Вирішувати ж проблему найраціональнішого поєднання цих систем належало державі⁴⁰.

Ставлення представників історичної школи до приватної власності сформувалося під впливом започаткованого Фрідріхом Лістом і розвиненого Бруно Гільдебрандом учення про стадії економічного розвитку нації, відповідно до якого на кожній із цих стадій роль тих чи інших суспільних інститутів є різною. Тому ці інститути, зокрема власність у різних її формах, маючи минулий, історичний характер, потребують не схвалення або засудження, а лише доцільного застосування в інтересах суспільної користі. Такий прагматичний підхід до суспільних інститутів, за спостереженням М. Туган-Барановського, був сприйнятий і новою історичною школою. Припускаючи можливість глибоких змін у капіталістичному господарському ладі, її прибічники вважали за необхідне для теперішнього і найближчого майбутнього збереження основ цього ладу — приватної власності та приватногосподарського підприємництва⁴¹.

Однак питання про межі державного втручання у сферу приватних інтересів стало приводом для розходження представників «Спілки соціальної політики», очолюваної Густавом Шмоллером, зі школою «державного соціалізму» Адольфа Вагнера. Якщо більш консервативні прихильники першого відгалуження, що отримало назву історико-етичного, виступали лише за проведення державою активної економічної політики з метою «етизації» господарських відносин і досягнення соціальної справедливості, то послідовники другого рішуче відкидали вчення про природні права особистості й розглядали власність як абсолютно умовний інститут, встановлений державою, який може бути нею ж змінений або навіть скасований. У доктрині А. Вагнера, за оцінкою М. Туган-Барановського, проблема власності вирішувалася суто утилітарно: якщо суспільство вирішить, що власники не виконують жодної корисної суспільної функції, вони «не повинні очікувати від держави збереження за ними їхніх виняткових прав»⁴². Поділяючи думку про недостатність принципу приватного підприємництва для досягнення цілей загального добробуту та необхідність доповнення його широким зростанням державного господарства, М. Туган-Барановський критично оцінював ставлення А. Вагнера до інституту власності та дорікав йому за надмірну схильність до бюрократичних традицій держави Гогенцоллернів, через що «його соціалізм нерідко важко відрізнити від деспотичної зневаги прихильника сильної влади до приватних прав громадян»⁴³.

Зазначені події в науці зумовили поступовий перехід цілого ряду вітчизняних дослідників із числа «критичних марксистів», до яких належав і М. Туган-Барановський, до лав широкого «соціально-історичного» напря-

му, представники якого, подібно до своїх німецьких однодумців, бачили вирішення одвічної суперечності між індивідуалізмом і колективізмом не в заміні першого другим, а у певному поєднанні обох цих принципів у народному господарстві. Такий підхід мав перевагу перед іншими ще й тому, що найбільшою мірою відповідав реальному історичному розвитку системи відносин власності у бік її подальшого ускладнення і вдосконалення. Ці процеси, характерні не лише для Західної, а й для Східної Європи, полягали у появі нових суб'єктів власності, зокрема в аграрній сфері, де селянська реформа 1861 р. підірвала монопольне право дворян на землю і створила передумови для розвитку землеволодіння представників інших верств населення, а також в урізноманітненні форм і розмірів об'єктів власності, зумовленому появою різного роду товариств — повних, командитних, акціонерних та кооперативних. Поряд із тим збільшувалася частка державного сектору в економіці, й саме у зростанні сфери державних господарств за рахунок приватних М. Туган-Барановський вбачав провідну тенденцію економічного розвитку⁴⁴.

Однією з найгостріших потреб суспільно-економічного розвитку величезної аграрної країни, якою була Російська імперія на початку ХХ ст., було реформування відносин власності в аграрному секторі економіки, що повинно було скласти передумови підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва і поліпшення соціального становища селянства. За даними М. Туган-Барановського, внаслідок штучно створеного реформою 1861 р. «малоземелля» близько 42 % селянських дворів змушені були орендувати землю, площа якої перевищувала 30 % усієї власної селянської землі⁴⁵. І у міру того, як зростало землеробське населення, яке, на відміну від західноєвропейського, не залучалося промисловістю, зростали орендні й земельні ціни, тим швидше, чим гострішою ставала потреба селян у землі. Зокрема, у Полтавській губернії ціна продовольчої оренди зростає за період з 1890 по 1900 р. більш як на 46 %, з 8,61 до 12,60 крб. за десятину. Приблизно у ці ж роки, з 1891 по 1902, середня ціна 1 дес. землі, купленої за допомогою Селянського банку, збільшилася майже у 2,8 раза, з 39 до 108 крб.⁴⁶

У зв'язку із цим у вітчизняній суспільно-економічній думці напередодні Столипінської реформи набула значної популярності ідея націоналізації землі як радикального способу вирішення «селянського питання». Аналізуючи її теоретичні витоки, М. Туган-Барановський вбачав їх насамперед у негативному ставленні до приватної власності на землю, закладеному абстрактними теоріями цінності та ренти Давида Рікардо, в яких роль землевласника як монополіста, володаря дарової сили природи, в утворенні якої він не брав жодної участі, так само, як не бере участі й у керівництві підприємством, зрештою зводилася до простого привласнення продуктів чужої праці, що, своєю чергою, означало, що землевласник нікому не потрібний⁴⁷. Значний внесок у поширення ідеї націоналізації землі був зроблений К. Марксом, теорія ренти якого цілком була спрямована на дискредитацію земельної власності та викриття «антисупільної» ролі великих землевласників, а також Джоном Стюартом Міллем, який відрізняв земельну власність від інших її видів на тій підставі, що земля не створена людською працею, і тому висловлювався за перетворення її на власність держави⁴⁸.

На цьому підґрунті було відроджене проголошене ще в 1775 р. Томасом Спенсом гасло націоналізації землі, яке в ХІХ ст. здобуло підтримку чартистів і склало основу реформаторських проектів Генрі Джорджа та Альфреда Уоллеса, докладно розглянутих М. Туган-Барановським у працях «Земельна реформа» (1905 р.) та «Націоналізація землі» (1906 р.). У першому з них було запропоновано експропріювати шляхом запровадження так званого єдиного податку на землю лише земельну ренту, яку отримують землевласники; другий проект обґрунтовував необхідність вилучити з розпорядження землевласників саму землю на користь держави, яка вже від свого імені надавала б її в оренду приватним особам⁴⁹.

Критикуючи проект Г. Джорджа, М. Туган-Барановський указував на несправедливість обкладання обтяжливим податком землі, на якій працюють «трудова землероби». Крім того, він вважав «величезним перебільшенням» ототожнювати знищення приватного землеволодіння з подоланням бідності — і тому, що на всіх землях не вистачить, і тому, що люди мають працювати в інших галузях народного господарства, а поки заводи й фабрики належать капіталістам, бідність, на його думку, залишиться, адже й землю не можна обробляти без капіталу⁵⁰. Другий варіант націоналізації землі вчений також вважав неприйнятним, слушно застерігаючи, що селяни ніколи добровільно не відмовляться від своїх наділів і будь-яка спроба з боку реформаторів позбавити їх землі (байдуже, шляхом викупу чи компенсації) зіткнеться з таким жорстким опором з їхнього боку, якого не здатна буде подолати жодна суспільна влада⁵¹.

Найбільші заперечення М. Туган-Барановський висловив проти конфіскаційного проекту націоналізації землі, висунутого соціал-демократією і підтриманого делегатами двох з'їздів (1905 р.) Всеросійської селянської спілки, який передбачав примусове відчуження всіх приватновласницьких, кабінетних, монастирських та удільних земель без будь-якого викупу. Вчений слушно вказував, що така конфіскація означатиме відмову від сплати всіх іпотечних боргів приватних землевласників, що призведе до глибокого розладу всієї кредитної системи країни. Прямим наслідком цього стане вплив за кордон як іноземних, так і внутрішніх капіталів, і зрештою — призупинка всієї вітчизняної капіталістичної промисловості, що потягне за собою промислову кризу і масове тривале безробіття. Отже, це буде найдорожчий для народу спосіб отримати землю, бо він остаточно розладнає все народне господарство⁵².

На противагу цим проектам М. Туган-Барановський у 1906 р. запропонував власний ретельно обміркований план земельної реформи, згідно з яким селянська земля у межах «трудової норми» мусила залишитися в руках її володарів (правда, лише доти, доки вони самі нею користуються), всі ж інші площі приватного землеволодіння мали бути експропрійовані державою (за певну винагороду) й утворити національний земельний фонд для передачі його в користування селянам-трудівникам. Вчений добре розумів усі складнощі, що виникатимуть під час розподілу землі між землеробами. Насамперед це стосувалося критерію визначення розміру додаткового наділу, який мусив урахувувати ступінь земельної потреби кожного окремого селянського двору. Він визнавав, що такий підхід неминуче веде до зрівнялівки, яка проте не здатна забезпечити справді рівномірний розподіл землі

поміж селянами на досить тривалий час, оскільки цьому перешкоджатиме нерівномірність приросту населення у різних місцевостях⁵³. З метою зменшення несправедливості неминучої нерівності у розподілі землі він пропонував запровадити прогресивне оподаткування диференційної ренти, яке поширювалося б, за винятком певного неоподатковуваного мінімуму, на всі земельні ділянки, у тому числі й ненаціоналізовані, стимулюючи таким чином їхніх власників «відчужувати їх на користь нації»⁵⁴. А оскільки державі, за його проектом, надавалося право першочергового викупу селянської землі, то, зрештою, всі земельні ділянки поступово перейшли б до національного земельного фонду⁵⁵.

Як бачимо, у проекті М. Туган-Барановського були втілені окремі ідеї обох розкритикованих ним проектів націоналізації землі. Пояснення такої непослідовності, вочевидь, слід шукати знов-таки у глибоких соціалістичних переконаннях ученого, які змушували його відмовляти селянам у праві приватної власності на землю через побоювання, що вони проникнуться «фанатизмом власності» й побачать у соціалізмі свого ворога, і розглядати націоналізацію землі як часткову реформу, що сприятиме, завдяки усуненню з історичної арени класу землевласників, подальшій остаточній руйнації капіталізму⁵⁶. У цих міркуваннях Туган-Барановський спирався на вельми поширену в народницькому середовищі думку, що селянину байдуже, чиєю саме власністю буде земля — його особистою, общинною чи державною, — і що він потребує лише забезпечення вільного користування землею⁵⁷.

Незважаючи на розчарування у марксизмі, М. Туган-Барановський не зрадив омріяного ним соціалістичного ідеалу, вбачаючи можливість його збереження у підведенні під нього гносеологічного фундаменту у вигляді критичної філософії І. Канта. В основу етичного обґрунтування соціалізму він спробував покласти думку великого мислителя про те, що людина існує як ціль сама по собі й ніколи не повинна розглядатись як засіб для будь-якого застосування з боку тієї чи іншої волі. На підставі цієї вимоги вчений постулював неприпустимість «експлуатації людини людиною», що традиційно вважалась атрибутом капіталістичної системи господарювання, заснованої на приватній власності. Існування останньої, на його думку, суперечило кантівському постулату про «верховну цінність і рівноцінність людської особистості», згідно з яким усі розумні істоти визнаються абсолютно рівними, оскільки вони рівною мірою є люди, а отже, «носії святині людської особистості»⁵⁸. Цю ідею він однозначно трактував як вимогу соціалістичного перевлаштування господарства і створення у майбутньому суспільства, де «завдяки рівному обов'язку та рівному праву всіх брати участь у суспільній праці й такому ж праву всіх брати участь у користуванні плодами цієї праці є неможливою експлуатація одних членів суспільства іншими»⁵⁹.

Проте у практичній площині вирішення питання про конкретні форми реалізації соціалістичного ідеалу М. Туган-Барановський займав менш категоричну позицію. З одного боку, він наголошував на обмеженості застосування принципів економічного лібералізму в економіці та недостатності цієї концепції для досягнення цілей загального блага. «Досвід показав, — писав М. Туган-Барановський, — що необмежена свобода приватногосподарської діяльності веде до пригнічення слабких сильними і до бідності

більшості населення»⁶⁰. З другого боку, вчений гостро відчував небезпеку запровадження у життя центристської моделі соціалізму, оскільки добре усвідомлював, що планомірна організація суспільної праці та виробництва при соціалізмі неминуче матиме більш-менш примусовий характер, передусім тому, що суспільство «повинно мати владу охороняти і здійснювати встановлену ним організацію праці, незалежно від розсуду окремих особистостей»⁶¹. Справжньої планомірності цілого, зазначав він, можна досягти лише підкоренням його окремих складових частин єдиному центральному плану, а централізм завжди несе із собою і бюрократизм — відірваність суспільного механізму від тісної взаємодії з реальним життям, ігнорування всіх його індивідуальних відмінностей. Відповідно зростає і роль примусових елементів, і небезпека ураження прав особистості⁶².

На погляд М. Туган-Барановського, головним завданням майбутнього соціалістичного ладу є максимально повне примирення двох протилежних засад — свободи особистості та панування спільноти; не підкорення особистості суспільству чи суспільства особистості, а їх найбільше примирення, — підкреслював він⁶³. У пошуках такого компромісу вчений звертається до світового досвіду організації різного роду соціалістичних общин, що намагалися втілити у життя принцип виробничої асоціації. При цьому, аналізуючи найвідоміші приклади такої організації, пов'язані із соціальними експериментами Шарля Фур'є та Роберта Оуена, він приділяв окрему увагу способу вирішення ними питання про власність.

Провідна ідея Ш. Фур'є — організація виробництва та споживання за системою великих кооперацій — була підпорядкована, за спостереженням М. Туган-Барановського, меті збільшення продуктивності праці. Коріння соціальних проблем він бачив не у нерівномірному розподілі власності, а у недостатньому виробництві благ, необхідних для всебічного розвитку людської особистості, підкреслюючи, що за рівного розподілу національного доходу настане лише загальна рівність бідності⁶⁴. Тому Ш. Фур'є у своєму проекті не знищував приватну власність, а лише перетворював її на акціонерну, надаючи їй форми права не на засоби виробництва, а на участь у продукті спільного доходу. Це мало, на його думку, перетворити найманих працівників на співвласників, а малоефективну найману працю — на асоційовану, продуктивнішу завдяки особистій зацікавленості кожного працівника у результатах спільного виробництва. За розрахунками Ш. Фур'є, зазначав учений, дохід власника від акцій, отриманих за його власність від асоціації майбутнього, мав бути незрівнянно вищим, ніж дохід від власності за індивідуального володіння⁶⁵.

На відміну від «фаланг» Ш. Фур'є кооперативні общини Р. Оуена проєктувалися на суто комуністичних засадах зрівняльного споживання та спільності майна, праці й капіталів. На погляд М. Туган-Барановського, в цьому проекті «колективне володіння є природним доповненням колективного виробництва»⁶⁶. Разом із тим він наголошував, що запровадження колективної власності було для Р. Оуена, як і для Ш. Фур'є, не самоціллю, а лише засобом досягнення основної мети, у даному випадку — здійснення давньої Платонові мрії подолання злиднів шляхом викорінення «хибного» прагнення людини до прибутку. «Питання про знищення бідності пов'язу-

валосся для Оуена з ширшим питанням про моральне перевиховання людства», — зазначав учений⁶⁷.

Тому спроби організації самодостатніх господарських утворень подібного роду, зокрема заснованих на комуністичних принципах Ікарійських общин, американських релігійних общин та вітчизняної причорноморської общини «Криниця», досвід яких М. Туган-Барановський докладно висвітлив у праці 1913 р. «У пошуках нового світу. Соціалістичні общини нашого часу», вчений оцінював як «важливу та багатозначну сторінку, але не в економічній історії людства, а в історії його моральних пошуків»⁶⁸.

Особливі сподівання М. Туган-Барановський покладав на кооперативну власність, яка, на його думку, органічно поєднує особистий інтерес із притаманною йому ініціативністю та колективний спосіб виробництва і розподілу продукту як невід'ємний елемент соціалістичного господарства. Саме кооперативну власність він зрештою визнав найважливішою запорукою у справі запобігання пригніченню особистості суспільством у справедливій державі майбутнього⁶⁹. Тому вчений пов'язував економічний розвиток прийдешнього суспільного ладу насамперед із трудовими кооперативами, визнаючи водночас, що в умовах капіталістичного господарства вони виявилися менш життєздатними і поширеними, ніж кооперативи, засновані на найманій праці⁷⁰.

На противагу «ортодоксальному» марксистському уявленню про соціалізм як суспільний лад, що базується на єдиному всеохопному принципі цілковитого усупільнення, М. Туган-Барановський запропонував свою модель різноманітного, багатоукладного і тому більш гнучкого і мобільного економічного механізму, що був би своєрідним симбіозом різних господарських форм — державних підприємств, кооперативів різного типу, дрібного індивідуального виробництва тощо, — тобто справжню модель змішаної економіки, або, як писав сам учений, «складної економічної системи, побудованої на різних принципах»⁷¹. Водночас він добре усвідомлював значення одного з базових принципів наявного господарського ладу — права успадкування власності, справедливо вважаючи його важливим суспільним інститутом, заснованим на психологічному мотиві любові до дітей. Цей інститут, на його думку, є одним із найпотужніших стимулів економічної діяльності, який долає своєю спрямованістю у майбутнє смерть окремої особистості та без якого господарство не могло б ніколи досягти вищих ступенів розвитку. «Прагнення забезпечити добробут своєї сім'ї, — зазначав учений, — легше за все перемагає природні лінощі людини і спонукає її до енергійної господарської діяльності»⁷².

Колись, на початку своєї наукової діяльності М. Туган-Барановський характеризував П.-Ж. Прудона як людину, яку не задовольняли ні реальність, ні соціальні утопії. «Вже в першому своєму економічному творі він кинув виклик обом партіям і не залишав зайнятого ним становища до кінця свого життя», — писав учений⁷³. Спроби вирішити питання про власність шляхом примирення вічних ідеалів свободи й рівності — забезпечення вільної господарської діяльності кожної особистості в межах суспільства та рівного права доступу кожної людини до матеріальних засобів реалізації цієї діяльності — визначили й магістральний напрям наукового і морально-

го пошуку самого Михайла Туган-Барановського. Можна по-різному оцінювати, наскільки вдалими були ці спроби, однак події вітчизняної історії ХХ ст. та останні тенденції соціально-економічного розвитку України переконливо засвідчують, що досвід у цій справі нашого видатного співвітчизника не втрачає свого теоретичного значення і практичної цінності й для сучасних дослідників.

- ¹ Туган-Барановский М.И. П.-Ж. Прудон, его жизнь и общественная деятельность: Биографический очерк / М.И. Туган-Барановский. — СПб., 1891. — С. 31.
- ² Туган-Барановский М.И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — 3-е изд. / М.И. Туган-Барановский. — СПб., 1906. — С. 202, 203.
- ³ Его же. П.-Ж. Прудон, его жизнь и общественная деятельность... — С. 32.
- ⁴ Там же.
- ⁵ Туган-Барановский М.И. П.-Ж. Прудон, его жизнь и общественная деятельность... — С. 35; Его же. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — С. 203.
- ⁶ Его же. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — С. 208.
- ⁷ Туган-Барановский М.И. Современный социализм в своем историческом развитии / М.И. Туган-Барановский. — СПб., 1906. — С. 65.
- ⁸ Туган-Барановский М.И. Теоретические основы марксизма / М.И. Туган-Барановский. — СПб.: Изд-во ред. журн. «Мир Божий», 1905. — С. 151.
- ⁹ Его же. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — С. 247.
- ¹⁰ Там же. — С. 241—244.
- ¹¹ Там же. — С. 245.
- ¹² Туган-Барановский М.И. Теоретические основы марксизма. — С. 152.
- ¹³ Там же. — С. 153.
- ¹⁴ Туган-Барановский М.И. Современный социализм в своем историческом развитии. — С. 69.
- ¹⁵ Туган-Барановский М.И. К лучшему будущему: Сборник социально-философских произведений / М.И. Туган-Барановский; [сост., вступ. статья, примеч. К.В. Сорвина; ред. кол.: А.А. Воронин, А.П. Огурцов, В.А. Смирнов]. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 245.
- ¹⁶ Его же. Современный социализм в своем историческом развитии. — С. 85.
- ¹⁷ Там же. — С. 97.
- ¹⁸ Там же. — С. 122.
- ¹⁹ Там же. — С. 121.
- ²⁰ Туган-Барановский М.И. К лучшему будущему... — С. 246.
- ²¹ Его же. Современный социализм в своем историческом развитии. — С. 87.
- ²² Там же. — С. 88.
- ²³ Там же. — С. 98, 99.
- ²⁴ Там же. — С. 89.
- ²⁵ Туган-Барановский М.И. К лучшему будущему... — С. 240.
- ²⁶ Его же. Современный социализм в своем историческом развитии. — С. 91.
- ²⁷ Его же. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — С. 147—149.
- ²⁸ Его же. Современный социализм в своем историческом развитии. — С. 91.
- ²⁹ Его же. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — С. 152.
- ³⁰ Его же. К лучшему будущему... — С. 107.
- ³¹ Его же. Современный социализм в своем историческом развитии. — С. 100.
- ³² Там же. — С. 102.
- ³³ Туган-Барановский М.И. Теоретические основы марксизма. — С. 160—170.
- ³⁴ Там же. — С. 196.

- ³⁵ Там же. — С. 205—208.
- ³⁶ *Туган-Барановский М.И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — С. 251.
- ³⁷ *Туган-Барановский М.И.* Основы политической экономии / М.И. Туган-Барановский. — СПб., 1909. — С. 734.
- ³⁸ *Его же.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — С. 252.
- ³⁹ Там же. — С. 158.
- ⁴⁰ Там же. — С. 161, 162.
- ⁴¹ Там же. — С. 158.
- ⁴² Там же. — С. 163.
- ⁴³ Там же. — С. 164.
- ⁴⁴ Там же. — С. 163.
- ⁴⁵ *Туган-Барановский М.И.* Национализация земли: Очерк движения в пользу национализации земли и практические выводы / М.И. Туган-Барановский. — 2-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Изд-во ред. журн. «Мир Божий», 1906. — С. 92.
- ⁴⁶ Там же. — С. 93.
- ⁴⁷ *Туган-Барановский М.И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — С. 64, 65.
- ⁴⁸ *Туган-Барановский М.И.* Земельная реформа: Очерк движения в пользу земельной реформы и практические выводы / М.И. Туган-Барановский. — СПб.: Изд-во ред. журн. «Мир Божий», 1905. — С. 28, 29.
- ⁴⁹ Там же. — С. 31—33, 42—44.
- ⁵⁰ *Туган-Барановский М.И.* Проповедник национализации земли / М.И. Туган-Барановский. — М., 1906. — С. 27, 28.
- ⁵¹ *Его же.* Национализация земли: Очерк движения... — С. 69.
- ⁵² Там же. — С. 162—165.
- ⁵³ Там же. — С. 170—172.
- ⁵⁴ Там же. — С. 173.
- ⁵⁵ Там же. — С. 175.
- ⁵⁶ Там же. — С. 178, 179.
- ⁵⁷ Там же. — С. 87.
- ⁵⁸ *Туган-Барановский М.И.* Современный социализм в своем историческом развитии. — С. 16.
- ⁵⁹ Там же. — С. 18, 19.
- ⁶⁰ *Туган-Барановский М.И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — С. 162.
- ⁶¹ *Его же.* Современный социализм в своем историческом развитии. — С. 24.
- ⁶² Там же. — С. 191.
- ⁶³ *Туган-Барановский М.И.* К лучшему будущему... — С. 383.
- ⁶⁴ *Его же.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — С. 118.
- ⁶⁵ Там же. — С. 127.
- ⁶⁶ Там же. — С. 80.
- ⁶⁷ Там же. — С. 74.
- ⁶⁸ *Туган-Барановский М.И.* В поисках нового мира. Социалистические общины нашего времени / М.И. Туган-Барановский. — СПб., 1913. — С. 98.
- ⁶⁹ *Его же.* К лучшему будущему... — С. 366—371.
- ⁷⁰ *Туган-Барановский М.И.* Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский; [ред. кол.: Л.А. Булочникова и др.; МГУ им. М.В. Ломоносова. Экон. фак.]. — М.: Экономика, 1989. — (Экон. наследие). — С. 442.
- ⁷¹ *Его же.* К лучшему будущему... — С. 382—384.
- ⁷² *Его же.* Теоретические основы марксизма. — С. 77.
- ⁷³ *Его же.* П.-Ж. Прудон, его жизнь и общественная деятельность... — С. 35.

С.П. КУЧИН

ДЕРЖАВНА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА У ПРАЦЯХ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Постать Михайла Івановича Туган-Барановського є однією з найяскравіших із талановитої плеяди українських науковців кінця ХІХ — початку ХХ ст. До праць нашого видатного співвітчизника зверталися провідні західні вчені, його науковий доробок залишається багатим арсеналом ідей для вирішення актуальних проблем сьогодення. І це цілком закономірно, оскільки «людина без пам'яті минулого, поставлена перед необхідністю заново визначити своє місце у світі, людина, позбавлена історичного досвіду свого народу та інших народів, виявляється поза історичною перспективою і здатна жити тільки сьогоднішнім днем»¹. На тлі сучасних реалій спадщина всесвітньо відомого вченого-економіста щодо ролі держави у суспільному розвитку є актуальним джерелом отримання знань та окреслення шляхів вирішення гострих проблем вітчизняної та світової економіки.

Особливу актуальність ідеям М. Туган-Барановського надає той факт, що він поряд із теоретичною роботою ніколи не залишався осторонь практичної діяльності, пов'язаної із втіленням своїх ідей у реальне життя країни, працюючи для розбудови української державності в уряді країни, в Українській академії наук, у науково-педагогічних установах та громадських організаціях. Таким чином, з огляду на поєднання теоретичних досліджень із їх практичним утіленням напрацювання М. Туган-Барановського у сфері державної соціально-економічної політики є надзвичайно важливими для українського сьогодення.

Держава, її інститути завжди відігравали істотну роль в економічному житті України — як у формі адміністративно-правового втручання в господарські процеси, так і через власну особисту участь у виробництві суспільного продукту. Держава була найбільшим власником і здійснювала підприємницькі функції в ряді важливих галузей народного господарства як у ХІХ ст., так і впродовж ХХ ст.

Американський економіст, лауреат Нобелівської премії 1970 р. Пол Самуельсон зазначає, що з кінця ХІХ ст. майже у всіх країнах світу відбувається неухильне розширення економічних функцій держави. Цікавий його висновок про те, що ступінь державного втручання в розвинених країнах найвищий. Міцно стояти у сьогоденні та впливати з нього на майбутнє можна лише тоді, коли знаєш минуле, досягнуті в ньому результати, їхню основу, джерела, мотиви і суперечності, — це принципова вимога для за-

провадження ефективної соціально-економічної моделі розвитку, побудови ефективної економіки на основі власного та зарубіжного досвіду і здобутків сучасної науки.

У роботі «Нарис із новітньої історії політичної економії та соціалізму» М. Туган-Барановський розглядає три основні напрями розвитку політичної економії. «Політична економія, — зазначає вчений, — розпалася на кілька напрямів. Один напрям приєднався до ідей А. Сміта, поглибив і розвинув його систему. Нерегульований товарно-господарський лад визнається цим напрямом найкращим чи, навіть, єдино можливим господарським ладом сучасного людства. Інший напрям — соціалізм — є повним антиподом першого. З погляду цього напрямку майбутній соціальний лад повинен спочивати на зовсім інших принципах і бути у всіх відношеннях прямою протилежністю товарному господарству. Нарешті, третій напрям, еклектичний, займає проміжну позицію між двома першими»². Таким чином, М. Туган-Барановський робить висновок, що перший напрям представлений захисниками товарно-господарського нерегульованого ладу і відбиває погляди класичної політичної економії та маржинальної школи. Другий напрям докорінно відрізняється у своїх головних принципах розвитку народного господарства від першого. Його представники — ортодоксальні марксистки, які відстоюють принципи тотального контролю економіки. Третій напрям не виключає збереження товарного господарства, заснованого на поєднанні приватної власності з державним регулюванням економіки. Прихильники третього напрямку політичної економії, з одного боку, визнавали неминучість активного втручання держави в господарське життя, з іншого боку — застерігали від переоцінки можливостей цього втручання. До їх числа належав і М. Туган-Барановський, який наполягав на тому, що державне регулювання економіки можливе і необхідне в умовах збереження товарно-грошового господарства і капіталізму.

За М. Туган-Барановським економіка зазнає впливу сил двоякого роду: несвідомих, стихійних сил, які досліджує політична економія, і свідомих, уособлених державою, яка доцільно регулює господарські процеси, що їх досліджує економічна наука.

На початку ХХ ст. економічна ситуація, що склалася, змушувала змінити систему вільних ринкових відносин державним регулюванням економіки. У зв'язку із цим М. Туган-Барановський писав: «Принцип *Laissez faire* втрачає кредит і замінюється протилежним принципом державного втручання в інтересах економічно слабших класів населення. Ідеал необмеженого вільного товарного господарства, в який так гаряче вірив Адам Сміт, зазнав повного банкрутства»³. І теорія, і досвід показали, до яких згубних наслідків для маси населення веде необмежена господарська свобода. Вивчення законів вільної гри економічних сил — у чому полягає найважливіший зміст політекономії — привело до визнання необхідності планомірного регулювання цієї гри суспільною владою⁴. Однак вчений не наполягав на відмові від різноманіття форм власності, навпаки, він уважав, що приватногосподарська система має бути збережена, тому що приватногосподарський принцип — прагнення до найбільшої вигоди — дає незамінний стимул до розвитку товарного національного виробництва.

Цікаві думки М. Туган-Барановського про державне регулювання сфери грошово-кредитних відносин у країні. Згідно з його ідеями заміна стихійних економічних сил, що визначають валютний курс, планомірним управлінням цими силами з боку держави є важливим чинником оптимізації системи макроекономічного та, зокрема, монетарного регулювання. Взаємини із приводу кредитних, фінансово-монетарних відносин, як зазначав учений, перестали бути стихійним результатом вільної гри економічних сил і потрапили під планомірний контроль суспільства. За уявленнями М. Туган-Барановського держава може не тільки гасити коливання валютного курсу, а й робити зміни його середнього рівня, доповнюючи дивізну політику зміною кількості грошей в обігу. Відтак держава з пасивного спостерігача процесів на грошовому ринку стає активним керівником цього господарського процесу і таким шляхом заповнює відносну слабкість паперових, а на сучасному етапі — електронних, грошей.

На думку М. Туган-Барановського, перехід від однієї соціально-економічної формації до іншої супроводжуватиметься зміною класової боротьби кооперативним рухом, який ґрунтується не на захисті інтересів лише однієї соціальної групи, а на загальнолюдських цінностях⁵. Суспільний розвиток учений пов'язував не лише з піднесенням економіки України, а і з відродженням і розвитком національної та культурної складової суспільного життя, формуванням «внутрішніх» мотивів працівника та громадянина.

Проводячи паралелі із сьогоденням, слід зазначити, що впродовж тривалого часу вирішальну роль у забезпеченні економічного зростання країн світу відігравали природні фактори. З кінця XVIII ст. цю роль перебрав на себе технічний прогрес і почав посилюватися технократичний підхід до проблем економічного зростання. Вже до кінця XX ст. стало очевидним, що економічне зростання країн, що вступили в постіндустріальну стадію розвитку, все більшою мірою визначається якостями людини, її цінностями, мотиваціями та орієнтаціями.

На сьогодні ціннісна конкурентоспроможність стає головною рушійною силою сучасного господарського розвитку. Різноманітні напрями впливу ціннісної конкурентоспроможності на економічний розвиток держави досліджують науковці П. Бергер, М. Бузмакова, А. Гальчинський, М. Горожанкіна, Г. Задорожний, А. Колот, Е. Лібанова, В. Мау, А. Москвіна, Ю. Пахомов, Ю. Помпеєв, М. Портер, А. Субетто, В. Тарасевич, С. Хантінгтон, Л. Харрісон та інші.

У роботах цих авторів цінності досліджуються як визначальний чинник розвитку суспільства, вирішальний фактор успіху та підвищення конкурентоспроможності держави на світовій арені. Людина, здатна до генерації ідей та інноваційної діяльності, є головним ресурсом розвитку держави. У сучасному світі переваги почали отримувати ті держави, які дбають про розвиток своєї економіки, що базується на знаннях і кваліфікації з яскраво виявленим «людським виміром»⁶. Центральним чинником підвищення ефективності виробництва стає Людина. Людський потенціал країни — це сукупність фізичних і духовних якостей її населення, які можуть бути використані для досягнення індивідуальних і суспільних цілей.

Сучасні питання формування та розвитку людського потенціалу розглядаються в роботах наступних авторів: О. Амоша, Н. Андрусишин, В. Антонюк, О. Балакірева, С. Бандур, О. Білик, Н. Власенко, Г. Герасименко, В. Головенько, Л. Головка, С. Гріневська, Д. Дмитрук, Т. Заяць, В. Зінич, О. Карнаухова, І. Качалова, І. Крючкова, І. Курило, В. Куценко, П. Левін, Л. Лісогор, Е. Лібанова, В. Логвіненко, О. Макарова, Л. Мельцер, В. Місютіна, В. Новіков, О. Новікова, А. Ноур, У. Садова, Ю. Серета, С. Смерічевська, В. Студінський, С. Черненко, О. Шестаковський та інші. Всебічна реалізація потенціалу особистості сприяє зміні тенденцій розвитку людського суспільства, коли визначальним стає імператив його виживання. Людський потенціал є якісною характеристикою населення і визначається такими факторами, як рівень фізичного та психічного здоров'я, тривалість життя, рівень освіченості, трудова мотивація, матеріальні та духовні потреби, соціальна активність людей, структура особистих цінностей.

У 60—80-х роках ХХ ст. з'явилася низка теорій економічного зростання, в яких реальною рушійною силою економічного прогресу є людина (П. Ромер, Р. Лукас, Г. Беккер, Т. Шульц). У цих теоріях доводиться, що рівень розвитку суспільства визначається наявною сталою ієрархією цінностей та інтересів, характеристиками населення, тобто так званім людським капіталом. Під людським капіталом маються на увазі здібності, знання та вміння працівників, які дають їм можливість функціонувати в соціально-економічному середовищі. Інвестиції у так званий людський капітал є необхідною умовою розвитку соціально-економічної системи будь-якої держави. Частка людського капіталу в розвинених країнах становить більше двох третин національного багатства. У США ця частка досягає 76 %, у Західній Європі — близько 74 %, в Росії — майже половини, в Україні — поки що близько 20 %.

«У сучасному світі детермінанти конкурентоспроможності країн світу зміщуються в бік етичних, духовно-моральних орієнтирів, оскільки саме вони є фактором розвитку, на відміну від матеріально-утилітарних цінностей, які призводять до соціальної та культурної деградації»⁷. Традиції, цінності, звичаї безпосередньо впливають на економіку держави, а інтелектуальний та культурний чинники, ціннісні орієнтації зумовлюють досягнення цілей національного господарського розвитку⁸. Таким чином, самоідентифікація людини, передача з покоління у покоління культурних, духовних, моральних цінностей стають головними цілями та завданнями національного відродження⁹. Сукупність символів, вірувань, цінностей, норм, ролей і статусів впливає на соціально-економічні відносини в суспільстві, а всі економічні фактори перебувають у залежності від людських мотивів. Вирішальним чинником підвищення конкурентоспроможності суб'єктів національної економіки стає відображення в свідомості працівника цінностей, визнаних ним як стратегічні життєві цілі та загальні світоглядні орієнтири. Таким чином, у сучасному світі лише близько 15 % усіх факторів, що впливають на міжнародні позиції тієї чи іншої країни, залежать від таких традиційних «жорстких» показників, як обсяг виробництва, рівень інфляції, стан торговельного балансу, в той час як 85 % — від так званих «м'яких» чинників конкуренції, до числа яких відносяться

мотивація праці, ступінь освіченості та кваліфікації кадрів, система цінностей на виробництві¹⁰.

М. Туган-Барановський на десятиліття наперед передбачив сучасні тенденції розвитку світового суспільства, підкреслюючи значення соціальних чинників господарського поступу, роль соціальної політики держави, вплив морально-етичних імперативів на економічні відносини.

Людину не можна розглядати як винятково біологічно-соціальну істоту. В основі її природи лежить потрійна єдність. Людина — це біо-соціо-духовна істота, причому «духовна складова визначає перші дві іпостасі людини, перебуваючи з ними в тісному взаємозв'язку»¹¹. Сучасна людина — це особистість, суб'єкт духовного, економічного та соціального життя, який формує в національній економіці суспільний попит і пропозицію, діє не тільки під впливом економічних факторів і переслідує не винятково економічні цілі, є носієм індивідуальних рис характеру та самооцінки, які безперервно трансформуються у процесі соціальних відносин, спілкування, індивідуальної та колективної трудової, освітньої, творчої та іншої діяльності. На жаль, у сучасному українському суспільстві людина перетворюється винятково на засіб досягнення цілей, звужується усвідомлення її значущості як мети розвитку суспільства. Історичний досвід дає зрозуміти, що це — хибний шлях у «гуманітарну прірву».

Результати своїх досліджень промислового розвитку країни М. Туган-Барановський виклав у доповіді «Статистичні підсумки промислового розвитку Росії». У цій роботі він доводить незаперечність і прогресивну роль розвитку капіталізму в Російській імперії. Але разом із тим у доповіді «Деякі риси з новітньої еволюції капіталізму» вчений звернув увагу на проблему хронічного безробіття і зайнятості як на фатальне явище сучасного капіталізму. Посилаючись на дані англійських профспілок про кількість їхніх членів, які одержують допомогу по безробіттю, і дані відомого англійського економіста Чарльза Бутса, який провів ретельне дослідження умов життя лондонського населення і фактів безробіття, убогості, наявності «марного» і «шкідливого» населення, М. Туган-Барановський писав¹², що «періодичне і хронічне безробіття є неминучий результат самої сутності капіталізму, результат закладених у його основі суперечностей. Безробіття є доказом нездатності капіталізму використовувати всі продуктивні сили суспільства»¹³. Таким чином, проблема хронічного безробіття і зайнятості була сформульована задовго до того, як вона перетворилася на першочергову проблему капіталістичного суспільства. Однак капіталізм не має спеціальної системи заходів і дій для дотримання цієї пропорційності, тому і виникають кризи¹⁴. «За пропорційного розподілу суспільної продукції, — зазначає вчений, — суспільний попит і суспільна пропозиція перебувають у рівновазі, наскільки б не скорочувався споживчий попит суспільства. Однак капіталізм, як господарська система, не має жодної контрольної організації для розподілу суспільної продукції, і через те капіталістичні підприємства завжди зустрічають великі труднощі щодо збуту своїх товарів. Звідси характерна риса капіталістичного господарства: боротьба за ринки збуту»¹⁵. Згідно з М. Туган-Барановським це пов'язано з тим, що, по-перше, у капіталістичному господарстві робітник

є простим засобом виробництва; по-друге, капіталістичне господарство має тенденцію до необмеженого розширення; по-третє, капіталістичне господарство в цілому є неорганізованою системою.

Як прихильник етичного соціалізму М. Туган-Барановський указував, що загибель капіталізму неминуча не внаслідок економічних закономірностей, а через те, що він суперечить моральній природі людини: експлуатуючи робітника, капіталістична система порушує моральний імператив — ставитися до людини як до мети, а не як до засобу¹⁶. Особливого значення вчений надавав проблемі формування ціннісних орієнтацій людини, які є рушійною силою її дій.

Ціннісні орієнтації виражають ставлення людини до соціальної діяльності, суттєво впливають на всі сторони її діяльності. Система ціннісних орієнтацій складає основу світогляду особистості. У цінностях зібрано досвід минулих поколінь, що дає підстави розглядати їх як найважливіші елементи культури. Зміна ціннісних орієнтацій безпосередньо впливає на всю сукупність відносин у соціально-економічній системі суспільства. Цінності не є незмінними, раз і назавжди впорядкованими. У кожного може існувати своя система цінностей, і в цій системі цінності впорядковуються у певному взаємозв'язку.

Як зауважує Ольга Балакірева, «ціннісні орієнтації змінюються, бо змінюється світ, змінюється культура, вже людина зовсім по-іншому бачить те, що для неї колись було найважливішим»¹⁷. Цінності змінюються із часом. Розвивається як людина, так і суспільство в цілому. Але все ж таки те, що було цінним для людини раніше, не зникає повністю, інше виникає лише поряд із ним або на його основі. Таким чином, ціннісні орієнтації — це відображення у свідомості людини цінностей, які вважають стратегічними життєвими цілями та спільними світоглядними орієнтаціями; це складний соціально-психологічний феномен, який характеризує спрямованість і зміст активності особистості, зумовлюючи загальний підхід людини до світу і до себе.

Разом зі змінами кардинального характеру нині в Україні відбувається «переоцінка цінностей». Якщо раніше існувала певна спадковість у передачі цінностей від старшого покоління до молодшого, то зараз цей феномен майже відсутній¹⁸. Неминуче відбувається поступова переоцінка цінностей. Кардинальні зміни у політичній, економічній, духовній сферах суспільства приводять до змін у цінностях і вчинках людей¹⁹.

М. Туган-Барановський одним із перших у Росії звернув увагу на створення монополій у формі картелів і трестів, убачаючи в них важливе явище в розвитку світової економіки. Він з'ясував, що внаслідок утворення монополій «споживачі обкладаються своєю рідною даниною на користь монополістів», але зрештою дійшов висновку, що держава здатна усунути шкідливий вплив монополій, обмеживши їхню діяльність. Монополістична організація капіталу привертала увагу не тільки М. Туган-Барановського. На той час над цією проблемою працювали такі відомі вчені, як Володимир Железнов, Сергій Булгаков, Михайло Бернадський. Зростання втручання держави в економічне життя М. Туган-Барановський зображує як ефективний засіб боротьби зі шкідливим впливом капіталістичних монополій: «Су-

часна держава не боїться втручання в господарське життя, і вона має повну можливість протидіяти шкідливому впливу капіталістичних організацій усякого роду. І тому ефективна політика держави стосовно трестів і картелів повинна полягати не в прагненні до їхнього знищення, а в боротьбі зі шкідливими, для широких кіл населення, наслідками їхньої діяльності»²⁰.

Однак надмірне регулювання може тільки зашкодити розвитку економіки. З одного боку, визнавалася неминучість активного втручання держави в господарське життя, з іншого — існувало застереження від переоцінки можливостей такого втручання. Із цього приводу М. Туган-Барановський у роботі «Соціалізм як позитивне вчення» писав: «Однак державна централізація має в собі і величезні небезпеки, яких потрібно, так чи інакше, уникнути. Чим більш централістично організовано суспільне господарство і чим більші розміри здобуває ця організація, тим більше небезпеки для волі окремих особистостей. Централізм завжди несе із собою і бюрократизм — відірваність суспільного механізму від тісного зіткнення з дійсним життям, ігнорування всіх індивідуальних відмінностей його. Відповідно до цього зростає і роль примусового начала влади в ладі громадського життя. Такий непереборний гріх усякого централізму»²¹. У цій же праці вчений підкреслював, що загальної системи поєднання держави і ринку для всіх економічних ситуацій не існує. Для кожної окремої ситуації потрібно виробити окрему специфічну схему комбінацій. На початку ХХ ст. вітчизняна економічна наука змушена була визнати неможливість автоматичного регулювання економіки. Вагомий внесок у теоретичне обґрунтування державного втручання в господарське життя країни зробили й українські економісти. Фігурою першої величини серед них вважається М. Туган-Барановський, а його ідея об'єднання приватної власності з державним регулюванням здобуває особливу актуальність для сучасного українського господарства.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. такі відомі українські вчені, як Петро Мигулін, Михайло Туган-Барановський, Микола Бунге, з теоретичної точки зору обґрунтували необхідність централізму і плану в економічній системі країни для зростання добробуту її громадян. Як зазначає у своїх роботах відомий український дослідник в галузі економічної історії та історії економічної думки Ернст Лортікян, синтез двох типів господарювання (план і ринок), що раніше розглядалися як взаємовиключні, і є основною тенденцією сучасної ринкової економіки²².

Як переддень майбутнього суспільства М. Туган-Барановський бачив «лад врегульованого капіталізму, обмеженого у своїх правах інтересами усього суспільства й контролем робітничого класу»²³. Варто нагадати, що саме М. Туган-Барановський визначив такий лад як «державний капіталізм». Учений обґрунтував необхідність «перехідного часу від капіталізму до соціалізму», в який «цей державний капіталізм буде наповнюватися все більше і більше соціалістичнішим змістом»²⁴, заповнюватись елементами нового ладу, до яких він зараховував муніципальний соціалізм, робітничі союзи, кооперацію.

Слід окремо наголосити на тому, що М. Туган-Барановський вважав рушійною силою історичного процесу матеріальні й духовні потреби людини. На його думку, людське суспільство у міру свого розвитку все більше

визначається волею та моральною свідомістю людей, а метою історичного розвитку є всебічно, матеріально і духовно розвинена особистість²⁵.

У сучасному суспільстві завдання досягнення всебічного духовно-морального та інтелектуального розвитку людини покладені на суб'єкти соціально-культурної інфраструктури. У світлі сучасних тенденцій розвитку світового господарства цікавою є думка Анатолія Гальчинського стосовно розвитку соціальної сфери: «Якщо за традиційною схемою наукових канонів індустріального суспільства соціальне детермінується економічним, то зараз очевидним стає неадекватність даної взаємозалежності. У постіндустріальному суспільстві економічна і соціальна сфери фактично помінялися місцями. Економіка сама по собі стала безпосередньою складовою соціальної сфери, яка не тільки поглинає її результуючу основу, але і визначає велику частину енергетичного потенціалу, її ресурсну базу, межі зростання і розвитку»²⁶. Соціально-культурна сфера є узагальненим, сумарним результатом стану багатьох соціальних і культурних компонентів, які формують людський капітал²⁷.

Головна ознака державності — це наявність освіченого населення, а розвиток народного господарства будь-якої країни можливий лише за певної його кількості, бо саме це населення на основі здобутих у процесі навчання знань, умінь та навичок виробляє якісну продукцію, необхідну для життя суспільства.

Основним завданням сучасної сфери освіти стає пошук і розвиток потенційних здібностей і талантів, насамперед молодого покоління. Високотехнічною країною може стати тільки та, яка створить максимальні можливості для реалізації творчих здібностей людини. Процес освіти — це формування знань, духовного обличчя людини під впливом інтелектуальних надбань, моральних і духовних цінностей, процес виховання та самовиховання²⁸. Могутнім стимулом розвитку освіти та професійної підготовки в усьому світі стало визнання та поширення саме теорії людського капіталу, в результаті чого освіта почала трактуватись як інвестиції в людський капітал, що приносять прямі економічні та зовнішні соціальні вигоди, стимулюють економічне зростання²⁹.

Висококваліфіковані кадри є найдинамічнішим елементом виробничої системи: вони продукують нові ідеї, сприяють найшвидшому впровадженню у практику наукових відкриттів. Одним із найважливіших стимулів розвитку освіти стало розуміння її як виробника людського капіталу та чинника соціально-економічного зростання. Підвищення рівня освіти працівників приводить до зростання їхніх заробітків і, таким чином, впливає на збільшення національного доходу країни. Підвищення рівня освітньої підготовки неминуче стимулює зростання продуктивності праці.

Нині розвиток освіти та професійної підготовки сприяє вирішенню таких важливих завдань соціально-економічного розвитку, як прискорення темпів економічного зростання, пом'якшення нерівності в розподілі особистих доходів, підвищення якості національної робочої сили (а отже, конкурентоспроможності економіки), безпосереднє зменшення безробіття³⁰. Освіченість дає можливість вигідно використовувати в рамках усього процесу виробництва цілу низку позитивних факторів. Освічені люди викорис-

товують капітал більш ефективно, в результаті чого він стає продуктивнішим. Вони також схильні до нововведень, до винаходу нових, досконаліших форм виробництва. Крім того, освічені люди обмінюються отриманими результатами з колегами. Підвищення рівня освіти веде до підвищення ефективності всіх факторів виробництва³¹.

Таким чином, «швидкий і порівняно „безболісний” вихід із сучасної фінансово-економічної кризи для країн світу та України вже неможливий за допомогою тільки економічних методів. Двигуном подолання кризових явищ в економіці повинні стати духовно-культурні чинники розвитку суспільства. Криза показує недоліки використання лише економічних методик подолання негативних явищ в економіці. Головною сучасною проблемою соціально-трудова сфери є несформованість сучасного світогляду, деградація моральних цінностей, неусвідомлення сучасних джерел розвитку економіки, їх структури, ієрархії, діалектики, ролі та місця людини в умовах становлення постіндустріальної економіки»³². На нашу думку, найнебезпечнішими нинішніми тенденціями розвитку українського суспільства є розквіт принципів гедонізму та споживацтва — надання пріоритетного значення фізичним задоволенням і ототожнення особистого щастя з купівлею і споживанням матеріальних цінностей, нівелювання значення для розвитку Людини духовно-моральних чинників.

Освіта і культура є фундаментом людського розвитку та прогресу суспільства. Особливо зростає їхнє значення нині, коли на зміну індустріальному типу економічного зростання приходить гуманітарний, рушійними силами якого стають наукові знання, творчі та інтелектуальні здібності людини. На організації та підприємства сфери освіти та культури покладене одне з вирішальних завдань у формуванні відповідної системи ціннісних орієнтацій суспільства. Зміна ступеня розвитку організаційної культури під впливом трансформації світоглядних, ціннісних орієнтацій розвитку суспільства безпосередньо впливає на світогляд людини, організаційну культуру, рівень соціального партнерства та соціальної відповідальності бізнесу.

Економічна доцільність сучасного виробництва «пригнічує» значущість суб'єктів сфери освіти та культури. Соціально-культурна доцільність відходить на другорядні позиції та іноді повністю втрачає свою вагу, затьмарена пошуком речовинно-економічної вигоди. В суб'єктах сфери освіти та культури економічна функція обов'язково має бути суворо підпорядкована суспільно-моральній функції. Отримання економічної вигоди, накопичення матеріальних благ не можуть бути головною метою діяльності людини. Економічні відносини, отримання економічної вигоди мають сприяти духовному, соціальному, культурному розвитку та вдосконаленню Людини.

Головними соціально-економічними проблемами розвитку, притаманними підприємствам, організаціям і установам сфери культури та освіти в Україні, є: низький рівень інформатизації; нестача фінансових ресурсів і профільних фахівців; низький рівень оплати праці та соціального статусу працівників, що негативно позначається на мотивації праці та перешкоджає залученню молодих талановитих спеціалістів; ігнорування маркетингових методів дослідження ринку та розширення збуту; відсутність дієвого законодавчого механізму для адаптації до ринкових умов; несприятливе по-

даткове законодавство; відсутність систематичного впровадження новітніх методів управління.

Криза сучасної соціально-культурної сфери потребує розробки та формування такої моделі управління всіма задіяними ресурсами, яка ґрунтувалася б на співпраці органів державної законодавчої та виконавчої влади, громадськості та безпосередньо суб'єктів сфери культури та освіти. Подібна співпраця має базуватися на повній та безперервній взаємодії у вирішенні питань культурного розвитку, що відповідає специфіці культурної сфери та освіти та є важливим в умовах становлення громадянського суспільства в Україні.

Основи державної політики у сфері культури проголошено в Конституції України, в якій розвиток культури визначено як першочергове, різноманітне за своїм спрямуванням і характером завдання, а пріоритетні напрями розвитку культури визначаються цільовими загальнодержавними програмами, які затверджуються Верховною Радою України. З огляду на визначені пріоритети найважливішим для держави є виховання у людини інноваційного типу мислення та культури, проектування акмеологічного освітнього простору з урахуванням інноваційного розвитку освіти, запитів особистості, потреб суспільства і держави. Якісна освіта є необхідною умовою забезпечення сталого демократичного розвитку суспільства, гуманізації суспільно-економічних відносин, формування нових життєвих орієнтирів особистості.

Актуальним для України є поєднання бюджетної підтримки культури зі стимулюванням благодійництва, меценатства, підприємницької активності культурно-мистецьких закладів; поєднання реформи системи органів управління сферою культури із запровадженням нових, конкурсних і прозорих механізмів фінансування культурно-мистецьких проектів. Маючи чіткі правила регулювання діяльності у сфері культури та мистецтва, можна буде отримати більш прогресивний та ефективний результат діяльності організацій цієї сфери.

Ідеї М. Туган-Барановського щодо проблеми державного регулювання мають безсумнівне значення для формування програми сталого суспільного розвитку України. Вчений переконливо обґрунтував безальтернативне існування та розширення державної соціально-економічної політики, яка має містити низку базових елементів усвідомлення безумовної необхідності дотримуватися певних принципів суспільного розвитку:

- розуміння актуальності та безальтернативності державного регулювання соціально-економічних процесів у суспільстві;
- усвідомлення необхідності сприяння розвитку загальнолюдських цінностей, розвитку особистості (людського капіталу);
- запобігання соціально-культурній деградації суспільства;
- розуміння значущості задоволення для людини не лише її матеріальних, а і духовних потреб;
- переорієнтація ставлення до працівника не як до засобу, а як до цілі соціально-економічного розвитку;
- усвідомлення «межі» державного регулювання суспільних відносин.

Обов'язковими елементами практичного втілення в соціально-економічній сфері є такі:

— безперервне вивчення та аналіз економічної та соціально-культурної вітчизняної та світової спадщини;

— створення власної соціально-економічної моделі, яка ефективно поєднує принципи вільного ринку та державного регулювання економічних відносин;

— впровадження державних програм захисту «економічно слабких» (соціально незахищених) верств населення;

— стимулювання розвитку кооперативного руху;

— відродження та розвиток національної та культурної складової суспільного життя, підтримка і сприяння розвитку закладів освіти та культури;

— впровадження державного регулювання з метою запобігання кризам перевиробництва товарів і послуг;

— впровадження дієвого антимонопольного законодавства;

— децентралізація певних сфер суспільних відносин (гуманітарна та культурна політика, політика захисту малозабезпечених верств населення, суспільний контроль за прийняттям рішень органами державної влади);

— державна підтримка сільгоспвиробників і постійний моніторинг стану ринку сільськогосподарської продукції;

— запровадження державного регулювання грошово-кредитних відносин.

Економічні розробки М. Туган-Барановського були значною мірою пов'язані з його переконаннями національно-культурного характеру. Вчений висловлював глибоку переконаність у необхідності розвитку українським народом своєї культури, поширення української мови в усіх сферах життя, створення української школи від початкової до вищої. У 1906 р. в роботі «Теоретичні основи марксизму» М. Туган-Барановський, підкреслюючи значущість розвитку народом власної культури, прямо висловив свою позицію: «Не можна відкидати культурної місії держави, матеріально зацікавленої у підйомі духовної культури населення, оскільки економічна і політична могутність країни нерозривно пов'язані з успіхами культури»³³.

М.І. Туган-Барановського можна вважати одним із перших прихильників активної участі в економічному житті суспільства за будь-яких політичних та економічних формацій. Використовуючи яскравий досвід видатного вітчизняного вченого у поєднанні з умілим його застосуванням за сучасних реалій, Україна матиме великі можливості стати високорозвинутою, сильною і стабільною державою.

¹ *Питя И.* Чингиз Айтматов: пророк в чужом отечестве / И. Питя // *Время*. — 2003. — 13 декабря. — С. 5.

² *Туган-Барановский М.И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма / М.И. Туган-Барановский. — 2-е изд. — СПб.: Изд-во ред. журн. «Мир Божий», 1905. — С. 45.

³ Див.: *Лортикян Э.Л.* Государство и рынок: Очерки экономической истории Украины / Э.Л. Лортикян. — Харьков: ООО «РИРЕГ», 1997. — 174 с.

⁴ *Туган-Барановский М.И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — С. 156, 157.

⁵ *Кувакин И.В.* М.И. Туган-Барановский / И.В. Кувакин // *Новая философская энциклопедия: В 4-х т. / Ин-т философии РАН, научно-ред. совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин.* — М.: Мысль, 2010. — Т. IV. — С. 117.

⁶ Бузмакова М. Социальная инфраструктура — важнейший фактор повышения эффективности национальной экономики / М. Бузмакова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. — 2010. — № 3 (2). — С. 422.

⁷ Батістова О. Актуалізація ціннісного підходу в дослідженнях глобального господарства / О. Батістова // Соціальна економіка. — 2012. — № 1. — С. 154.

⁸ Задорожний Г. Ценностная конкурентоспособность как новая стадия международной конкуренции / Г. Задорожний, А. Москвіна // Соціальна економіка: Науковий журнал. — Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. — № 1. — С. 125.

⁹ Там же. — С. 131.

¹⁰ Бузмакова М. Указ. соч. — С. 422.

¹¹ Задорожний Г. Указ. соч. — С. 106.

¹² Власенко В.Е. Теории денег в России. Конец XIX — дооктябрьский период XX в. / В.Е. Власенко. — К.: Изд-во Киевского ун-та, 1963. — С. 161.

¹³ Туган-Барановский М.И. Статистические итоги промышленного развития России. Доклад М.И. Тугана-Барановского и прения по этому докладу в заседании III отд. Императорского экономического Общества 17 января и 7 и 21 февраля 1898 г. / М.И. Туган-Барановский. — СПб.: Скоропечатня Цепова, 1898. — С. 20.

¹⁴ Солнцев С. Туган-Барановский [М. И.] / С. Солнцев // Энциклопедический словарь Рус. библиограф. ин-та Гранат. — Изд. 7-е, перераб. — Т. 41. — Ч. IX. — М., [б. г.]. — Стб. 493.

¹⁵ Качор А. М.І. Туган-Барановський. На службі науки й свого народу (В 50-річчя смерті світової слави економіста і кооперативного діяча) / А.М. Качор. — Вінніпег, 1969. — С. 11.

¹⁶ Кувакин И.В. М.И. Туган-Барановский / И.В. Кувакин // Новая философская энциклопедия: В 4-х т. / Ин-т философии РАН, научно-ред. совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин. — М.: Мысль, 2010. — Т. IV. — С. 117.

¹⁷ Див.: Балакірева О. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. Балакірева // Український соціум. — К., 2002. — № 1. — С. 21—32.

¹⁸ Лисовский В.Т. Динамика социальных изменений / В.Т. Лисовский // Социс. — 1998. — № 5. — С. 98—104.

¹⁹ Див.: Бакума І.М. Ціннісні орієнтації особистості в детермінації девіантної поведінки молоді: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / І.М. Бакума; Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д. Ушинського. — Одеса, 2009. — 20 с.; Лібанова Е. Ціннісні орієнтації та соціальні реалії українського суспільства / Е. Лібанова // Економіка України. — 2008. — № 10. — С. 120—136.

²⁰ Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии / М.И. Туган-Барановский. — М.: РОССПЭН, 1998. — С. 319.

²¹ Туган-Барановский М.И. Социализм как положительное учение / М.И. Туган-Барановский. — Пг.: Кооперация, 1918. — С. 68.

²² Див.: Лортикян Э.Л. Государство и рынок: Очерки экономической истории Украины / Э.Л. Лортикян. — Харьков: ООО «РИРЕГ», 1997. — 174 с.; Лортикян Э.Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: Очерки истории экономической науки и экономического образования / Э.Л. Лортикян. — Харьков: «Харьков», 1995. — 193 с.

²³ Туган-Барановский М.И. Русская революция и социализм / М.И. Туган-Барановский. — Пг.: Муравей, 1917. — С. 32.

²⁴ Там же. — С. 29—32.

²⁵ Кувакин И.В. М.И. Туган-Барановский / И.В. Кувакин // Новая философская энциклопедия: В 4-х т. / Ин-т философии РАН, научно-ред. совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин. — М.: Мысль, 2010. — Т. IV. — С. 11.

²⁶ Гальчинський А. Економічна методологія. Логіка оновлення: Курс лекцій / А. Гальчинський. — К.: АДЕФ-Україна, 2010. — С. 566.

²⁷ Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая индустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 129, 130.

²⁸ Сахно Є.Ю. Менеджмент сервісу [Електронний ресурс] / Сахно Є.Ю. — Режим доступу: http://pidruchniki.ws/12191010/menedzhment/organizatsiya_tehnologiya_nadannya_sotsialno-kulturnih_poslug.

²⁹ Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудова відносина: Підручник. — 4-те вид., оновлене / О.А. Грішнова. — К.: Знання, 2009. — С. 359.

³⁰ Там само. — С. 360.

³¹ Бузмакова М. Указ. соч. — С. 423.

³² Колот А. Усиление асимметрии в социально-трудова сфера как современный тренд и вызов устойчивому развитию [Электронний ресурс] / А. Колот // Вопросы политической экономии. — 2012. — № 3 (4). — С. 153, 154. — Режим доступа: <http://voroliteco.ucoz.com/g/index.htm>.

³³ Туган-Барановский М.И. Теоретические основы марксизма / М.И. Туган-Барановский // Мир Божий. — 1906. — IV. — С. 109.

Т.Л. БОДНАРЧУК

**М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ
ПРО РОЛЬ ПРОТЕКЦІОНІЗМУ В СИСТЕМІ
ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ**

У сфері наукових інтересів Михайла Івановича Туган-Барановського перебувало широке коло суспільно-економічних проблем, що робить його теоретичні ідеї та висновки особливо актуальними, а творчий доробок практично цінним у сучасних умовах. Автор суб'єктивної моделі ринку, інвестиційної теорії промислових циклів та економічних криз, новатор макроекономічного аналізу, ідеолог соціальної кооперації, основоположник оригінального детермінантного підходу до дослідження соціально-економічних явищ — це далеко не всі наукові досягнення М. Туган-Барановського, за які й у вітчизняних наукових колах, і за кордоном він був визнаний «людиною епохи» та «реформатором науки».

З огляду на сучасні реалії вітчизняного господарського розвитку особливої уваги заслуговує позиція вченого щодо необхідності та ефективності державного регулювання економіки. Хоча М. Туган-Барановський досліджував економічні процеси з точки зору природної еволюції виробництва та надавав державному регулюванню вторинного значення, ця проблема відображена у проведеному ним аналізі окремих аспектів промислової, аграрної, податкової, фінансово-кредитної, зовнішньоторговельної політики уряду Російської імперії, починаючи від XVIII до початку XX ст. Цінність концептуальних поглядів М. Туган-Барановського на державну економічну політику підтверджена тим, що його наукові ідеї та висновки стали підґрунтям для теоретичних розробок Артура Шпітгофа, Густава Касселя, Йозефа Шумпетера, Джона Кейнса, Миколи Кондратьєва та інших.

Досліджуючи питання взаємодії держави та ринку упродовж XIX — початку XX ст., М. Туган-Барановський неодноразово звертався до проблеми протекціонізму. Тоді, як і тепер, у середовищі вітчизняних учених і практиків не було єдності щодо цього важливого механізму державного регулювання економіки. Позиція М. Туган-Барановського була доволі виваженою та компромісною, що дає підстави зарахувати його до нечисленних на той період теоретиків помірною, або так званого ліберального, протекціонізму.

Економічні погляди М. Туган-Барановського, представлені на сторінках його головних наукових праць, характеризують вченого як прихильника ринкової системи господарювання, заснованої на законах конкуренції та природному характері державного регулювання відповідних економічних процесів¹. Науковець обґрунтовував можливість упровадження у вітчизня-

ному економічному середовищі західноєвропейських форм господарювання. В основі його наукового світогляду лежав радше економічний лібералізм, аніж державний протекціонізм. Однак, полемізуючи зі своїми опонентами, М. Туган-Барановський не раз наголошував, що ні капіталізм у цілому, ні будь-яке національне господарство зокрема не в змозі розвинути без державного заступництва та ефективних регуляторних заходів уряду². При цьому вчений зауважував, що необхідність державного регулювання економіки не свідчить про відсутність у країні сприятливих умов для розвитку капіталістичних форм господарювання, завдання держави зводиться до короткострокової підтримки слабого господарства в умовах тиску економічних лідерів та сприяння розвитку національних конкурентних переваг. На підтвердження своєї позиції М. Туган-Барановський наголошував, що в жодній із західноєвропейських країн капіталізм не розвивався без участі уряду³. Так, у Британській імперії завдяки майже двохсотлітній практиці посиленого державного регулювання економіки та урядового заступництва вдалося не лише створити сильну капіталістичну економіку, а й досягнути гегемонії на світових ринках.

Обґрунтування М. Туган-Барановським положення про необхідність проведення політики протекціонізму має доволі контroversійний характер. З одного боку, він досліджує протекціонізм як теоретичну доктрину, а з другого — як політику, впроваджену у конкретній країні на певному історичному етапі, а саме в Російській імперії в період XVIII — початку ХХ ст. З точки зору вченого протекціонізм за відповідних умов може бути важливим стимулом економічного прогресу та сприяння господарському розвитку країни. Трактуючи протекціонізм як зовнішньоекономічну політику, економіст-теоретик чи не вперше у вітчизняній науковій літературі ХІХ — початку ХХ ст. зосереджує увагу на трьох його основних формах, а саме: митно-тарифному, промисловому та аграрному.

М. Туган-Барановський не заперечує ефективності протекціонізму, навіть стверджує, що держава може підтримувати розвиток окремих підприємств чи галузей вітчизняної промисловості, регулювати зовнішню торгівлю, фінансові та кредитні відносини, якщо при цьому не ускладнюються умови розвитку ринку. У той же час науковець доволі критично оцінює раціональність упровадження митно-тарифного протекціонізму як системи торговельних бар'єрів, оскільки він перешкоджає ефективному поділу праці в суспільстві та розвитку тих сфер матеріального виробництва, які відповідно до географічних та природних умов, історичної еволюції господарства країни забезпечують їй порівняльні переваги на міжнародних ринках.

З точки зору створення сприятливих умов для розвитку вітчизняної промисловості, на думку М. Туган-Барановського, ефективною є англійська модель митно-тарифного протекціонізму. Вона передбачає імпорт сировини та напівфабрикатів, машин та обладнання за зниженими або нульовими ставками митного тарифу. У той же час на ввезення готових виробів встановлюються досить високі ставки мита. Для українського вченого пріоритетним завданням митно-тарифного протекціонізму було заохочення розвитку вітчизняної промисловості, натомість фіскальну функцію та забезпечення позитивного сальдо торговельного балансу він визначав як дру-

горядні. Серед механізмів реалізації митно-тарифного протекціонізму М. Туган-Барановський припускав можливість прийняття помірних ставок імпортного мита та прикордонних зборів, указував на економічну недоцільність ембарго й переважно фіскальний характер експортного мита.

Оцінюючи ефективність реалізації митно-тарифного протекціонізму, М. Туган-Барановський зосереджує увагу на тому, що така політика може сприяти посиленню напруги в зовнішньоекономічних відносинах держав. Зокрема, він вважав митно-тарифний протекціонізм одним із чинників провокування російсько-французької війни. Згідно з прийнятим урядом тарифом 1811 р. було дозволено імпорт сировини за низькими ставками мита та заборонено ввезення більшості готових виробів. Такий тариф відкривав широкі можливості для торгівлі з Англією і фактично унеможливив імпорт низки французьких товарів⁴.

Політика промислового протекціонізму дає можливість технологічно слабшим і економічно відсталішим країнам розвивати свою промисловість. За системи вільної торгівлі, як зазначав М. Туган-Барановський, вони були би приречені назавжди залишатися в ролі постачальника сировини для розвинутіших держав, що спричиняє їхнє подальше господарське та загальнокультурне відставання⁵. Вчений вже на початку ХХ ст. наголошував на неминучості посилення диференціації країн унаслідок загострення міжнародного суперництва, адже як наявні, так і нові галузі промисловості, де переважають доіндустріальні уклади, не можуть конкурувати з аналогічними виробниками з економічно сильніших держав ні за ціною, ні за якістю продукції. Тимчасове заступництво пріоритетних і новостворених підприємств від іноземної конкуренції, реалізоване через механізм казенних замовлень та урядових компенсацій, є найкращим способом сприяння розвитку вітчизняної промисловості, але лише до моменту досягнення нею достатнього рівня конкурентоспроможності, тобто покровительський тариф, на думку вченого, повинен бути винятково тимчасовим і пізніше поступитися свободі торгівлі⁶.

Характерною особливістю поглядів М. Туган-Барановського на проблему державної економічної політики є те, що він ставить під сумнів наявність причинно-наслідкового зв'язку між промисловим протекціонізмом і прогресивними структурними змінами економіки. Науковець вважає, що урядове покровительство не в змозі сприяти створенню нових галузей національного господарства, а може лише забезпечити в умовах трансформації суспільно-економічного ладу прибутковість наявних виробництв⁷. Ця думка вченого перегукується з новітньою концепцією активного та тимчасового протекціонізму сучасного науковця Володимира Сіденка, відповідно до якої протекціоністські заходи мають застосовуватися в умовах радикальних трансформацій економічних структур та до моменту створення конкурентоспроможних у міжнародному масштабі форм національного господарства⁸. Це ще раз підтверджує значну теоретико-практичну цінність ідей М. Туган-Барановського в сучасних умовах.

М. Туган-Барановський одним із перших у вітчизняній економічній думці кінця ХІХ — початку ХХ ст. приділив увагу дослідженню проблематики аграрного протекціонізму. Беручи за основу аналізу німецьку сільсь-

когосподарську політику довоєнного періоду, науковець указував на такі особливості цього типу державного заступництва:

— панівними мотивами впровадження аграрного протекціонізму є необхідність забезпечення продовольчої безпеки країни та задоволення економічних інтересів впливових сільськогосподарських груп;

— провідними методами реалізації аграрного протекціонізму є виробничі субсидії, пільговий кредит і покровительський митний тариф;

— для аграрного протекціонізму нівелюється тимчасовий характер урядового покровительства: навіть за достатнього рівня розвитку аграрний сектор промислово-індустріальної країни не в змозі конкурувати на міжнародних ринках із державами екстенсивної сільськогосподарської культури;

— вагомим недоліком політики аграрного протекціонізму є суттєве підвищення вартості продуктів харчування, що знижує рівень соціальної безпеки країни⁹.

Ідеї вченого щодо урядового покровительства розвитку сільськогосподарського сектору лягли в основу концепцій державної аграрної політики Олексія Чайнова та Миколи Кондратьєва.

Незважаючи на ліберальний характер власних поглядів, М. Туган-Барановський не заперечує протекціонізму та навіть визнає, що в умовах розбудови капіталістичної економіки та формування під впливом ринкових законів й за активного урядового сприяння великомасштабної промисловості протекціонізм є життєво необхідним для підтримки розвитку дрібного мануфактурного виробництва¹⁰. Однак учений зауважує, що тимчасові протекціоністські заходи можуть сприяти господарському розвитку, тоді як сталий протекціонізм є чинником економічного регресу. Позиція М. Туган-Барановського полягає у тому, що тривалий і постійний протекціонізм сприяє марному витрачання національного багатства, оскільки перешкоджає раціональному та продуктивному розподілу обмежених ресурсів і використанню природних багатств. Якщо населення країни купує продукцію вітчизняного виробництва за ціною вищою, ніж можна було б купити аналогічний товар в імпортного виробника, відбувається відповідне скорочення національного багатства¹¹.

Вчений підкреслює, що постійний протекціонізм позбавляє національне господарство країни можливості розвивати наявні конкурентні переваги: обмежені матеріальні та фінансові ресурси спрямовуються на розвиток імпортозамішувальних виробництв, а не на посилення наявного економічного потенціалу та зміцнення лідерських позицій на міжнародних ринках. Із цієї точки зору економічні погляди М. Туган-Барановського є дещо схожими з позицією його сучасника Івана Озерова, який зазначав, що в аграрній країні урядове покровительство має спрямовуватися на розвиток сільськогосподарського та дрібного кустарного виробництва, яке відповідає її природноеконімічним умовам, а не на штучне та механічне насадження великої промисловості¹². Сам М. Туган-Барановський, аналізуючи аграрний протекціонізм промислово-індустріальної Німеччини, вказує на нерациональність витрачання колосальних державних коштів для підтримки землеробства й фермерства. Недоцільність запровадження довгострокового урядового покровительства науковець обґрунтовує тим, що така політика

перешкоджає розвитку внутрішньої конкуренції, сповільнює формування капіталістичних форм підприємництва та не сприяє «підприємливості», іншими словами, викликає так звану підприємницьку інерційність¹³.

Таким чином, концептуальна позиція М. Туган-Барановського щодо реалізації урядового покровительства є двоякою. З одного боку, розглядаючи доктрину класичного протекціонізму та зважаючи на позитивний досвід його впровадження у Британській імперії, науковець виступає прихильником тимчасового та помірнього протекціонізму, з другого боку, беручи до уваги невдачі реалізації урядового покровительства в Російській імперії, вчений наводить низку недоліків протекціонізму, що виникають за умови збереження його постійного характеру та фіскального скерування. Сам М. Туган-Барановський оцінював свою позицію щодо державного регулювання економіки як компромісну та помірковану, на що вказують його доволі скептичні висловлювання щодо протекціоністсько-фритредерської полеміки, яка розгорнулася у вітчизняній економічній літературі кінця XIX — початку XX ст. Цю наукову суперечку вчений вважав теоретично безплідною дискусією, оскільки, по-перше, питання практичної політики не можуть вирішуватися абстрактними принципами; по-друге, розбіжність у поглядах науковців щодо протекціонізму та фритредерства не така велика, оскільки жодна з теорій (чи то протекціонізм, чи то фритредерство) не є абсолютно ефективною у чистому вигляді¹⁴. У полеміці вітчизняних учених М. Туган-Барановський займав таку ж проміжну позицію між більш радикальними прихильниками протекціонізму (Д. Менделєєв, С. Вітте, О. Ушинський, І. Янжул) та жорсткими його критиками (Я. Новіков, Р. Сементковський, Є. Радциг), як у західноєвропейській економічній думці — Дж.С. Міль, М. Россі, М. Шевальє, Ж.-Б. Сей між А. Смітом та Ф. Лістом.

Ефективність політики урядового покровительства та її наслідки для розвитку господарства Російської імперії впродовж XVIII — початку XX ст. М. Туган-Барановський оцінював крізь призму дослідження витоків великомасштабної промисловості та особливостей еволюції торговельного капіталу. Зокрема, науковець виділив такі три основних етапи розвитку промисловості:

I етап: XVIII ст. — поява великого вітчизняного виробництва під впливом урядового протекціонізму;

II етап: перша половина XIX ст. — розвиток вітчизняної промисловості під дією ринкових законів;

III етап: друга половина XIX ст. — становлення та розвиток великого машинного виробництва¹⁵.

Цілеспрямований урядовий протекціонізм відіграв ключову роль у розвитку господарства Російської імперії у XVIII ст., фактично ставши вирішальним чинником зародження промисловості та поштовхом до розвитку великомасштабних форм виробництва, а саме капіталістичної фабрики. Завдяки протекціонізму промислова індустрія впродовж цього історичного періоду пройшла декілька форм еволюції, а саме: домашні промисли — мануфактура — кустарна майстерня — фабрика¹⁶. М. Туган-Барановський спростовував твердження своїх сучасників — прихильників ідей економічного лібералізму — про те, що уряд, нехтуючи інтересами дрібного ману-

фактурного виробництва, штучно насаджував велику промисловість. Він указував, що жодний економічний процес, а тим більше зміна суспільно-економічного ладу країни, неможливий без державного втручання.

За сприятливих політико-економічних умов держава через механізм протекціонізму пришвидшила еволюцію дрібних виробничих форм у капіталістичну фабрику. Велику роль при цьому відіграла не стільки митно-тарифна політика уряду, що мала доволі жорсткий і навіть заборонний характер, скільки заходи промислового протекціонізму, а саме: система казенних замовлень, державні кредити та виробничі субсидії. У цей період у структурі вітчизняного мануфактурного виробництва переважали казенні промислові підприємства, що організовувалися винятково в інтересах держави. Металургійні, збройні, суконні, полотняні мануфактури працювали переважно під казенні замовлення, і лише незначна частка виробленої продукції потрапляла на внутрішній ринок¹⁷. Урядовий протекціонізм у XVIII ст. в умовах екстенсивного розвитку сільського господарства, переважання дрібного товарного виробництва над великомасштабним, посилення кріпосної експлуатації сприяв капіталізації вітчизняної економіки. Це виявилось у створенні капіталістичних підприємств, що перебували у власності купецької верстви, дворян та заможних селян; збільшенні кількості вільнонайманих робітників; поглибленні регіональної кооперації та спеціалізації; формуванні загальноімперського ринку.

Досліджуючи специфіку розвитку окремих галузей вітчизняної промисловості у першій половині XIX ст., М. Туган-Барановський, на нашу думку, дещо применшує важливість протекціонізму як чинника промислового розвитку. Він указує, що господарство Російської імперії, попри значний економічний, соціальний, політичний та культурний потенціал, розвивалося порівняно низькими темпами, і причину цього вбачає у надмірній експлуатації населення. Головним чинником гальмування господарського розвитку у першій половині XIX ст. є кріпосне право, негативні ефекти від якого не в змозі нівелювати потужна державна підтримка. На цьому етапі еволюції національної індустрії науковець не розглядає протекціонізм як негативне явище, а лише вказує на його неефективність для розвитку промисловості в умовах широкого застосування примусової праці. На підтвердження своєї позиції економіст стверджує, що у XVIII ст. 30 % загальноімперського експорту припадає на товари легкої промисловості, 13 % — на продукцію металургійного виробництва. Фактично у структурі експорту 43 % займала продукція великомасштабного виробництва. Протилежна ситуація помітна у першій половині XIX ст.: лише 9 % припадає на продукцію капіталістичних форм виробництва, що, на думку М. Туган-Барановського, ще раз доводить затримку промислового розвитку через кріпосне право та неефективність державного регулювання господарських процесів¹⁸.

Аналізуючи тенденції та закономірності розвитку господарства Російської імперії, вчений стверджував, що показники ефективності виробництва у традиційних сферах, які перебували під тотальним контролем держави (металургійна, суконна, парусна, гірнична) та засновувалися на кріпосній праці, були на доволі низькому рівні. З другого боку, нові сфери легкої промисловості (ситцева, шовкова, шкіряна, канатна), що виникли під дією

ринкових законів та не користувалися державною підтримкою, розвивалися успішно. Матеріальне виробництво у цих галузях, скероване на задоволення потреб населення та засноване переважно на вільнонайманій праці, вирізнялося її високою продуктивністю¹⁹. Таку думку науковця підтверджують результати проведеного ним статистичного аналізу розвитку бавовняної галузі Російської імперії у першій половині XIX ст.

Приміром, стрімкий розвиток бавовняної промисловості у перші десятиліття XIX ст. М. Туган-Барановський пов'язує не з політикою державного протекціонізму, а із загальними світовими умовами промислової еволюції²⁰. Він указує, що ця сфера промислового виробництва як абсолютно нова галузь російської легкої промисловості не мала реальної державної підтримки та розвинулася винятково за ринковими законами. Прийняті урядом Російської імперії у 1822 р. заходи митно-тарифного протекціонізму, а саме встановлення високих ставок імпортного мита на бавовну та вироби з неї, були винятково номінальними і не забезпечували реального захисту галузі від потужної англійської конкуренції. У зв'язку із цим, хоча обсяги бавовняного виробництва на підприємствах зростали за рахунок зниження ціни на пряжу та зростання попиту на бавовняні тканини з боку населення, вартість виробленої продукції різко падала, що зумовило негативні тенденції в динаміці розвитку галузі до середини XIX ст.

М. Туган-Барановський робить висновок, що у першій половині XIX ст. активна державна підтримка виявилася неефективною по відношенню й до льняної та конопляної галузей. Розвиток нової бавовняної сфери та падіння як іноземного, так і внутрішнього, попиту на льняну продукцію в силу її вищої вартості за бавовняну, низька продуктивність праці через відсутність технічних нововведень зумовили стагнацію та скорочення льняного виробництва²¹. Попри те, що спад у розвитку цієї сфери легкої промисловості був зумовлений здебільшого її неспроможністю витримати на внутрішньому ринку цінову конкуренцію з боку бавовняної галузі, потужна державна підтримка, як вважає науковець, могла би стати чинником збереження рентабельності льняного виробництва Російської імперії. З цієї точки зору урядова політика протекціонізму виявилася нерациональною, оскільки була скерована на покровительство розвитку нових сфер промисловості, а не наявних, яким був притаманний порівняно нижчий рівень технічного та технологічного забезпечення.

Доволі цікавими є висновки М. Туган-Барановського стосовно ефективності урядового покровительства для розвитку суконної галузі. Він зосереджує увагу на тому, що за умови активної урядової підтримки вказана галузь легкої промисловості розвивалася доволі низькими темпами, тоді як при зниженні інтенсивності протекціоністського захисту в динаміці розвитку сфери помітний підйом. Зокрема, на початку XIX ст. суконна галузь функціонувала винятково для державного інтересу та була скерована на виробництво армійського сукна, а тому користувалася колосальною підтримкою уряду. У той же час за російсько-французької війни 1812 р. більше половини сукна для російської армії імпортувалося з Англії, що свідчить про низькі темпи розвитку галузі. З другого боку, в 20-х рр. XIX ст., коли суконна галузь набула комерційного характеру, тобто уряд дозволив виробля-

ти сукно для населення, помітним для вченого є стрімке зростання обсягів російського суконного виробництва. У 1850-х роках рівень споживання сукна на внутрішньому ринку в 3—4 рази перевищував рівень його виробництва для армії. Таким чином, проведений науковцем статистичний аналіз дав підстави зробити висновок про те, що навіть за низького рівня технічної модернізації та порівняно незадовільної якості російського текстилю скерування суконної галузі на задоволення інтересу ринку сприяло її помітному прогресу²².

Головною особливістю розвитку дореформеної промисловості М. Туган-Барановський вважав переважання дрібної мануфактури над капіталістичною фабрикою. За рахунок цього науковець фактично нівелює роль протекціонізму як одного з основних каталізаторів великого виробництва у вказаний період, а рушієм розвитку промисловості Російської імперії визначає груповий інтерес окремих верств населення, а саме дворянства та заможного селянства. Наприклад, аналізуючи динаміку розвитку фабрично-заводських підприємств та кількість робітників у першій половині XIX ст., вчений-економіст робить висновок про спад великого промислового виробництва та помічає позитивні тенденції в розвитку кустарних промислів. Такі зміни він не пов'язує з державним регулюванням економіки, натомість указує, що за низького рівня механізації праці та переважання ручного способу виробництва на капіталістичній фабриці населення швидко адаптується до технологічних модернізацій та опановує новітню техніку. «Таким чином, — підсумовує М. Туган-Барановський, — фабрика роздробилася в домашню промисловість. Дрібне виробництво виявилось сильнішим за великомасштабне»²³.

Релевантність такої позиції вченого є досить сумнівною, адже, як свідчить історична практика, саме в 40-ві — 50-ті роки XIX ст. завдяки сприятливій митно-тарифній політиці уряду та виваженим заходам промислового протекціонізму суттєво зростає імпорту машин, механізмів, котлів, верстатів, станків, що сприяє підвищенню рівня механізації, автоматизації та продуктивності праці та нарощуванню обсягів великомасштабного виробництва. Однак у першій половині XIX ст. у структурі загального матеріального виробництва кустарні промисли справді переважали (60 %) над капіталістичною фабрикою.

Досить важко погодитися з думкою М. Туган-Барановського стосовно того, що майже п'ятдесятилітня практика реалізації протекціонізму в Російській імперії не дала позитивного ефекту та сприяла консервуванню аграрного характеру господарства, який проявився в домінуванні дрібних мануфактур і ремісничих майстерень, слабкому прогресі великого виробництва, недостатньому розвитку транспортної інфраструктури тощо²⁴. Хоча до середини XIX ст. промисловість Російської імперії продовжувала розвиватися доволі повільно, частка сільського господарства переважала над мануфактурним виробництвом, у структурі експорту домінувала сировина, помітними є і певні позитивні тенденції, а саме: нарощування обсягів внутрішньо-торговельного обороту, зменшення кількості кріпосного населення, формування ринку вільнонайманої праці, перехід значної частки селянства на індустріальне виробництво, нагромадження промислового капіталу, поя-

ва організаційно-правових форм господарювання ринкового типу, утворення національного ринку, урбанізація тощо. Велика заслуга у таких позитивних зрушеннях належить саме політиці урядового протекціонізму.

Сучасники М. Туган-Барановського вважали розвиток великої промисловості в Російській імперії у другій половині XIX ст. історичною необхідністю та наголошували на прогресивній ролі в цьому процесі держави та феодально-бюрократичної верхівки²⁵. Методом державного регулювання була насамперед ефективна протекціоністська політика, що реалізовувалася через казенні замовлення, виробничі субсидії, пільгове кредитування та оподаткування, валютно-кредитні інструменти, митно-тарифні заходи тощо. Наслідком урядового заступництва став суттєвий розвиток господарства, що виявився у нарощуванні обсягів промислового виробництва, підвищенні рівня механізації та технологічної модернізації підприємств, зростанні зовнішньо- і внутрішньо-торговельного обороту та місткості внутрішнього ринку, розвитку транспортної, ринкової, банкової інфраструктури, формуванні ринку праці, реформуванні відносин власності тощо.

Натомість М. Туган-Барановський такі успіхи у розвитку господарства Російської імперії другої половини XIX ст. не пов'язував з ефективною державною економічною політикою. Він наголошував на тому, що розвиток капіталістичних відносин в державі є природним процесом, зумовленим дією ринкових законів і впливом світової кон'юнктури, та відверто ігнорував вагомий роль у цих процесах так званих штучних умов, а саме політики протекціонізму. Серед чинників панівного впливу на зростання російської економіки в 1850—70-х роках науковець вказує збіг загальної світової кон'юнктури та резервів внутрішнього розвитку — будівництво залізничних доріг, формування ринку вільнонайманої праці, розвиток біржових та банкових відносин, успішну російсько-турецьку війну, притік іноземних капіталовкладень тощо²⁶.

Зокрема, як реальний чинник сприяння розвитку економіки Російської імперії у другій половині XIX ст. вчений розглядає покращення транспортних умов країни: масштабне залізничне будівництво сприяє формуванню широкого внутрішнього ринку, підвищенню попиту на промислові товари та зростанню обсягів виробництва. При цьому М. Туган-Барановський не бере до уваги такого факту, що масштабній розбудові мережі залізничних доріг по всій країні сприяли саме політика державного протекціонізму через казенні замовлення на рухомий склад (паровози, вагони) та суттєве зниження ставок імпортного мита на чавун та залізо.

Аналізуючи динаміку індустріального розвитку Російської імперії через призму власної інвестиційної теорії циклу, науковець підтверджує важливість іноземних інвестицій у пріоритетні сфери вітчизняного виробництва як чинника економічного прогресу. Однак інвестиції він розглядає як окреме джерело формування суспільного капіталу²⁷. М. Туган-Барановський знову ігнорує той факт, що посилення припливу іноземного капіталу у стратегічні галузі російського господарства було пов'язане з ефективною урядовою протекціоністською та фінансовою політикою. Як причину припливу іноземних інвестицій у господарство Російської імперії вчений називає коливання світового фінансового ринку. Застій західноєвропейської

економіки у 1880—1890-х роках привів до накопичення значного позикового капіталу та зниження норми позикового відсотка у кредитно-фінансових установах, що у комплексній системі сприяло пожвавленню економічних процесів у суспільстві: створенню нових та реконструкції старих фабрик і заводів, розширенню суспільного капіталу. Таким чином, надлишок західноєвропейських капіталів стимулював приплив іноземних інвестицій у російське господарство²⁸.

Певною мірою думка науковця є слушною, однак те, що іноземний капітал було спрямовано саме у пріоритетні сфери господарства Російської імперії, є наслідком виваженої протекціоністської політики уряду. Внормовуючи високі ввізні мита для товарів, уряд тим самим створював умови для припливу іноземного капіталу, оскільки останній забезпечував надходження до країни не лише фінансових ресурсів, а й технічних та комерційних знань, сприяв удосконаленню виробничого процесу на підприємствах і покращенню якості продукції. Державні субсидії та замовлення також підвищували рівень рентабельності промислових підприємств і робили їх привабливими для іноземного інвестування. Це сприяло тому, що французький, бельгійський, англійський та німецький капітал спрямовувався у сталеливарну, вугільну, металообробну, текстильну, добувну та хімічну галузі російської промисловості та зумовив не лише нарощування обсягів великомасштабного виробництва, а й появу корпоративних форм підприємництва²⁹. Із цієї точки зору науковець дещо недооцінив роль протекціонізму.

Таку позицію М. Туган-Барановського можна пояснити ліберальним характером його економічних поглядів. Як прихильник ринкових форм господарювання вчений шукав причину економічних підйомів і спадів не в ефективності державного регулювання, а в коливаннях як світової, так і внутрішньої, кон'юнктури. У той же час, на переконання М. Туган-Барановського, в економічно слабкій країні механізмом переходу до економічного лібералізму та ринкового саморегулювання є політика тимчасового і помірнього протекціонізму. Реальне ж урядове покровительство у Російській імперії XIX — початку XX ст. мало викривлений характер, оскільки протекціоністські заходи реалізовувалися на постійній основі та були скеровані на задоволення фіскального інтересу. Така політика протекціонізму не сприяє розвитку національної промисловості, а скоріше гальмує його. Саме тому економічний підйом другої половини XIX ст. науковець не пов'язував із впливом урядового покровительства.

Для обґрунтування власного твердження економіст проаналізував взаємозв'язок митно-тарифної політики уряду та тенденцій розвитку окремих галузей промисловості Російської імперії. Так, М. Туган-Барановський визнає той факт, що, незважаючи на суттєве державне покровительство, у другій половині XIX ст. суконна, бавовняна та металообробна галузі продовжують розвиватися надзвичайно повільними темпами. Результати проведеного дослідження показали, що у 1880-х роках за суттєвого зростання ставок імпортного тарифу на чавун спостерігається значний підйом у розвитку чавуноплавильного виробництва. Однак розвиток галузі науковець пов'язує не із протекціонізмом, а з іншими ринковими чинниками, зокрема, синергетичним ефектом від масштабного залізничного будівництва та

прогресу інших сфер важкої індустрії, а також зі скасуванням кріпосного права. На таку думку його наштовхує те, що у першій половині XIX ст. за високої інтенсивності протекціоністського захисту, яка виявилася у значних ставках імпортного мита на чавун або накладанні ембарго на його ввезення, спостерігається слабкий розвиток і технологічний застій у цій галузі. Крім ужиття заходів митно-тарифного протекціонізму, у дореформеній Російській імперії надавалися величезні пільгові кредити приватним чавунним заводам, проте російське чавуноплавильне виробництво залишалося в депресивному стані аж до скасування кріпосного права³⁰.

Аналогічну тенденцію М. Туган-Барановський виявив у розвитку металургійної галузі, що перебувала під тотальним державним регулюванням³¹. Незважаючи на високі ставки імпортних тарифів, рівень металургійного виробництва суттєво відставав від показників багатьох розвинених країн того часу. Фабриканти отримували значні грошові субсидії, величезні земельні наділи, сотні тисяч приписних селян, однак усі ці заходи були марними³². Деяке пожвавлення у розвитку галузі наприкінці XIX ст. науковець пов'язував зі скасуванням кріпосного права. Водночас, на нашу думку, він недооцінював вплив інших чинників зростання темпів розвитку металургійної галузі у цей історичний період, наприклад роль іноземних інвестицій. Імпорт капіталів стимулювали відповідні заходи митного протекціонізму. Так, підвищення ставок ввізного мита на метали та металеві вироби у 1880—1890-х роках знижувало рівень доходів від імпорту цієї продукції, проте сприяло значному припливу з-за кордону інвестицій у металургійну галузь. Іноземним підприємцям стало набагато вигідніше вкладати свої кошти у підприємства Російської імперії, ніж увозити продукцію. Це сприяло розбудові нових та модернізації наявних металургійних підприємств і нарощуванню обсягів виробництва металу.

Досліджуючи тенденції розвитку господарства в останнє десятиліття XIX — на початку XX ст., М. Туган-Барановський наголошує на переважанні впливу на економічні процеси окремих ринкових та соціокультурних чинників. При цьому вчений дає неоднозначну оцінку кризовим явищам, якими позначився розвиток господарства Російської імперії в останні роки XIX ст. Чимало учених цього періоду стверджували, що економічний спад був зумовлений скороченням державного залізничного будівництва, відсутністю попиту з боку підприємств і домогосподарств, що свідчило про зміну пріоритетів промислової політики уряду в бік зниження рівня урядового покровительства розвитку промисловості³³. М. Туган-Барановський надавав перевагу іншим чинникам макроекономічної динаміки, що наражало його на критику сучасників.

Зокрема, виходячи із власної концепції промислових циклів, вчений-економіст вважав причиною економічної кризи 1899 р. порушення рівноваги на ринку капіталу: накопичення вільного капіталу в обігу веде до осідання його в банках, звідти він проникає у промисловість та викликає промисловий підйом, наслідком чого є швидке витрачання та зростання попиту на позиковий капітал, нестача ж позикового капіталу зумовлює відповідний спад промислового виробництва³⁴. На думку М. Туган-Барановського, макроекономічна нестабільність наприкінці XIX — на початку

XX ст. була вираженням загальної закономірності — циклічності розвитку капіталістичного господарства.

Концентрацію промислового капіталу, зумовлену політикою протекціонізму, та штучний розподіл ринків російськими монополістами, які суттєво впливали на основні макроекономічні показники, визначали величину пропозиції на внутрішньому ринку, корегували цінову сітку, М. Туган-Барановський не розглядав як панівні чинники економічної кон'юнктури. Суттєве зниження величини пропозиції промислових товарів на внутрішньому ринку та високі ціни на сировину й готові вироби вчений пояснював нестачею виробничих потужностей російських підприємств в умовах постійного зростання споживчого попиту³⁵.

Однак порушення рівноваги внутрішнього ринку було швидше не причиною економічного спаду, а його проявом. Потужним чинником кризових тенденцій розвитку господарства Російської імперії на межі XIX—XX ст. слід назвати надмірне державне покровительство, яке, з одного боку, викликало кризу надвиробництва, а із другого — сприяло зниженню купівельної спроможності споживачів і звуженню місткості вітчизняного ринку. В силу низької купівельної спроможності населення та відсутності доступу на зовнішні ринки пропозиція падала, а внутрішнє виробництво ставало нерентабельним, унаслідок чого промисловці почали втрачати іноземні капітали, власні прибутки, ринкові позиції, що врешті-решт вилилося у хвилю банкрутств.

М. Туган-Барановський у наукових працях вказує, що однією з негативних тенденцій економічного розвитку Російської імперії на початку XX ст. є суттєве скорочення дрібних мануфактурних виробництв. Для прикладу, якщо у середині XIX ст. із загальної кількості промислових підприємств близько 70 % складали кустарні промисли, то у 1890-х роках їхня частка становила лише 8 %³⁶. Такий стан речей учений пояснює неспроможністю кустарних промислів протистояти кризовій тенденції, зумовленій циклічним економічним спадом та порушенням ринкової рівноваги. Проте дрібна мануфактура не просто віджила своє, а завдяки політиці протекціонізму була витіснена великим виробництвом. Зазначені науковцем серйозні проблеми розвитку російської промисловості кінця XIX — початку XX ст. (нестача фінансових коштів для модернізації та механізації виробництва, висока вартість сировини й виробничих ресурсів, надлишок робочих рук, надмірна орендна плата) перешкоджали розвитку не лише кустарних промислів, а й капіталістичної фабрики, однак у сфері великого виробництва ці недоліки були нівельовані значною державною підтримкою.

М.І. Туган-Барановський зауважив, що на межі XIX—XX ст. у Російській імперії спостерігався «потужний рух на користь підвищення мита». Власну позицію щодо необхідності зниження митних тарифів учений аргументував таким чином: «Надзвичайно високі ставки, характерні для російського тарифу, не тільки не сприяють зростанню російської промисловості, а й призводять до протилежних наслідків — до надзвичайної технічної відсталості її. Без страху перед чужоземною конкуренцією російський промисловець не прагне до підвищення продуктивності праці. Одночасно висока ціна на російські продукти утруднювала збут їх серед населення і галь-

мувала розвиток інших галузей російського народного господарства. Тому зменшення митного тарифу в Росії настирливо вимагали інтереси цілої країни»³⁷.

Як й інші вчені-економісти початку ХХ ст., М. Туган-Барановський відзначав неефективність сформованої економіки. Проте якщо І. Озеров, Я. Новіков, Б. Брандт причину цього вбачали у надмірному урядовому заступництві, то М. Туган-Барановський вказував на внутрішні суперечності економічного устрою. Головною проблемою розвитку господарства науковець вважав те, що капіталізм охопив переважно сферу обігу, а не виробництва, перебував у значній залежності від торговельного капіталу. Крім того, вчений наголошував на неповноцінності та нераціональності російського шляху побудови капіталізму, причиною чого є «народна некультурність»³⁸. Він вважав, що низька продуктивність праці та нецтво російського робітника призводять до технічної відсталості всієї промисловості. Це, а також бюрократична регламентація, зупиняє приплив іноземного капіталу на фінансовий ринок, який є головним двигуном індустріального розвитку країни³⁹. Важливим чинником економічного прогресу М. Туган-Барановський вважав специфіку господарського менталітету російського населення. У дослідженнях науковець переважно зосереджує увагу на ролі соціокультурних факторів у визначенні особливостей динаміки економічних процесів.

Причину невдачі капіталізму вчений вбачав також у значній розбіжності науки і господарської практики, зумовленій декількома чинниками, зокрема тим, що за реалізацією політики протекціонізму стояли окремі державні діячі та науковці, які у теорії заперечували розвиток капіталізму через механізм великого виробництва, а на практиці як частина бюрократичного апарату держави всіляко його підтримували. Крім того, вагомий вплив на реалізацію економічної політики уряду мали окремі соціально-економічні групи, приватні інтереси яких нерідко ставилися вище загальносуспільних. Як зауважує М. Туган-Барановський, у ХІХ — на початку ХХ ст. російська економічна наука ще не досягла належного визнання та авторитету у правлячих колах⁴⁰.

Таким чином, як прихильник західноєвропейських форм господарювання, заснованих на економічному лібералізмі, М. Туган-Барановський не заперечує можливості впровадження політики протекціонізму в країнах навздогінного розвитку, наголошуючи на його тимчасовому характері, покровительському скеруванні та спрямованості на розвиток національних конкурентних переваг. Трактуючи протекціонізм як зовнішньоекономічну політику, науковець указує на необхідність дослідження його трьох основних форм, а саме: митно-тарифного протекціонізму як системи торговельних бар'єрів, промислового та аграрного протекціонізму як комплексу заходів для підтримки вітчизняного виробника.

Політику протекціонізму Російської імперії ХVІІІ — початку ХХ ст. М. Туган-Барановський оцінює доволі неоднозначно. На його думку, у ХVІІІ ст. урядове заступництво стало головним чинником сприяння зародженню та розвитку нових форм господарювання, формування загальноімперського ринку, поглиблення внутрішньої кооперації та спеціалізації.

Досліджуючи специфіку розвитку окремих галузей промисловості Російської імперії у першій половині XIX ст., вчений-економіст дещо применшує важливість протекціонізму як рушія промислового розвитку. Він указує на недовіру урядового заступництва у зазначений період, оскільки підконтрольні державі галузі промисловості розвивалися повільними темпами, у той час як у сферах виробництва, що функціонують за ринковими законами, помітним є значний прогрес. Аналізуючи тенденції розвитку господарства Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст., М. Туган-Барановський наголошував на фіскальному спрямуванні протекціонізму, його підпорядкованості інтересам фінансової олігархії та звертав увагу на інші економічні, політичні, соціокультурні та ментальні чинники господарського розвитку.

¹ *Туган-Барановский М.И.* Бумажные деньги и металл / М.И. Туган-Барановский. — Одесса: Русская культура, 1919. — 168 с.; *Туган-Барановский М.И.* Русская революция и социализм / М.И. Туган-Барановский. — Пг., 1917. — 32 с.; *Туган-Барановский М.И.* Социализм как положительное учение / М.И. Туган-Барановский. — Пг., 1918. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.gallery.economicus.ru>.

² *Туган-Барановский М.* Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М. Туган-Барановский. — М., 1922. — С. 14; *Туган-Барановский М.И.* Споры о фабрике и капитализме (Моим критикам) / М.И. Туган-Барановский // Начало. — 1899. — № 1—2. — С. 34.

³ *Туган-Барановский М.* Русская фабрика... — С. 14.

⁴ Отечественная война и русское общество. — Т. 8. — М.: Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1911. — С. 106.

⁵ *Туган-Барановский М.И.* Основы политической экономии / М.И. Туган-Барановский. — СПб.: Право, 1911. — С. 282—284.

⁶ *Его же.* Социализм как положительное учение.

⁷ *Его же.* Русская фабрика... — С. 280.

⁸ *Сіденко В.Р.* Лібералізація та протекціонізм перехідних економік в глобальному середовищі / Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації: Монографія / За ред. д-ра екон. наук, проф. Д.Г. Лук'яненка. — К.: КНЕУ, 2001. — С. 189.

⁹ *Туган-Барановский М.И.* Социализм как положительное учение; *Туган-Барановский М.И.* Аграрный протекционизм и вздорожание сельскохозяйственных продуктов / М.И. Туган-Барановский // Русский экспорт. — 1911. — № 2—3; *Туган-Барановский М.И.* К лучшему будущему / М.И. Туган-Барановский. — СПб., 1912. — С. 150.

¹⁰ *Туган-Барановский М.* Русская фабрика... — С. 406.

¹¹ *Его же.* Социализм как положительное учение.

¹² *Озеров И.Х.* Экономическая Россия и её финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И.Х. Озеров. — М., 1905. — С. 67—69.

¹³ *Туган-Барановский М.И.* К лучшему будущему. — С. 149.

¹⁴ *Его же.* Основы политической экономии. — С. 282—284.

¹⁵ *Бельских И.Е.* Промышленная история России М.И. Туган-Барановского / И.Е. Бельских. — Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2001. — С. 66.

¹⁶ Там же. — С. 71.

¹⁷ Там же. — С. 64.

¹⁸ Там же. — С. 77, 78.

¹⁹ Там же. — С. 77.

²⁰ *Туган-Барановский М.* Русская фабрика... — С. 56, 57.

²¹ Там же. — С. 58.

²² *Бельских И.Е.* Указ. соч. — С. 68.

РОЗДІЛ 3. ТЕОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

- ²³ *Туган-Барановский М.* Русская фабрика... — С. 195.
- ²⁴ *Бельских И.Е.* Указ соч. — С.85.
- ²⁵ *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: проблемы торго-во-промышленной политики / Л.Е. Шепелев. — Ленинград, 1981. — С. 254.
- ²⁶ *Туган-Барановский М.* Русская фабрика... — С. 250.
- ²⁷ *Бельских И.Е.* Указ. соч. — С. 2.
- ²⁸ Там же. — С. 100.
- ²⁹ *Супрун Н.А., Боднарчук Т.Л.* Вплив політики протекціонізму на господарство Ук-раїни (XIX — початок XX ст.) / Н.А. Супрун, Т.Л. Боднарчук // Історія народного гос-подарства та економічної думки України. — К., 2013. — Вип. 46. — С. 134.
- ³⁰ *Туган-Барановский М.* Русская фабрика... — С. 280.
- ³¹ Там же. — С. 64, 65.
- ³² *Бельских И.Е.* Указ. соч. — С. 76.
- ³³ *Зак С.С.* Промышленный капитализм в России / С.С. Зак // Туган-Баранов-ский И.И. Русская фабрика. — М.: Наука, 1997. — С. 621—625.
- ³⁴ *Туган-Барановский М.И.* К лучшему будущему. — С. 168.
- ³⁵ *Бельских И.Е.* Указ. соч. — С. 111.
- ³⁶ *Туган-Барановский М.* Русская фабрика... — С. 346.
- ³⁷ *Туган-Барановский М.И.* Політична економія: Курс популярний / М.І. Туган-Ба-рановський; передмова Л.П. Горкіної; відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 121.
- ³⁸ *Туган-Барановский М.* Русская фабрика... — С. 295.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ *Туган-Барановский М.* Русская фабрика... — С. 232.

С.В. ЧИСТЯКОВА

**ТРАКТУВАННЯ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИМ
ЕКОНОМІЧНОГО ЗМІСТУ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОЛІ
СТРАХУВАННЯ**

За активного розвитку ринку та капіталістичного підприємництва питання акумуляції та цільового використання грошових засобів набувають ключового значення. Разом із тим ведення бізнесу супроводжується суттєвими ризиками, що зростають відповідно до збільшення масштабів і нестабільності ринку. Таким чином, проблематика страхування як форми економічної діяльності та складової системи господарських відносин становить важливий аспект розроблення теорії ринкового господарства та концептуального бачення перспектив і шляхів економічного розвитку. Наприкінці ХІХ ст. український економіст Михайло Іванович Туган-Барановський запропонував цілісне вчення про народне господарство, в якому чільне місце належить ринковій концепції страхування¹.

Хоча початкові форми організації страхової справи виникли на межі ХVІІ—ХVІІІ ст., розвиток цієї сфери припадає на другу половину ХІХ ст. Відтоді на арену страхової діяльності виходить держава, спочатку — як один із конкурентів приватних страхових закладів, а потім — як головний страхувальник. Зростання економічного та соціального значення страхування з розвитком капіталізму та технічним прогресом відкриває широке поле діяльності, яке держава прагне використати у своїх інтересах. Особливо важливим є нагромадження капіталів, що надходять у розпорядження страхувальника на тривалий час. Отже, державне страхування формувалось у безпосередньому зв'язку з розвитком державного кредиту, його функцією було постачання додаткових коштів для покриття урядових витрат. Страхова діяльність стала сферою державного підприємництва, що здійснювалося до того ж під гаслом соціальної політики (розвиток так званого народного страхування, запровадження обов'язкового робітничого страхування тощо). Відтак нова галузь фінансової науки — теорія страхування — була розроблена у межах розвитку концепції державного кредиту.

У працях Афіногена Антоновича, Миколи Бунге, Льва Федоровича було розкрито процес становлення та розвитку кредитного господарства, що зумовив зміну характеру фінансових відносин. Дослідження в галузі теорії і практики залучення додаткових коштів для фінансування державних потреб, обґрунтування урядової боргової політики здійснювали Михайло Алексеєнко, Сергій Іловайський, Василь Незабитовський, Інокентій Патлаєвський, Дмитро Піхно, Георгій Сидоренко, Микола Цитович та інші відомі вчені-

економісти. Історико-теоретичний аналіз джерел фінансування урядових витрат, що неухильно зростали, здійснювався у контексті загальнонаукової полеміки про роль державних фінансів у забезпеченні економічного розвитку та наслідки фіскалізму. Українські вчені-економісти Петро Мігулін, Олександр Миклашевський, Костянтин Воблій, проаналізувавши трансформацію товарно-грошових відносин у систему грошово-кредитного обігу, сформулювали положення про сутність державного кредиту в умовах ринкової моделі економічного розвитку як форми позики, що передбачає дотримання відповідних вимог, а саме: повернення, строкості та платності. Разом із тим було визначено специфіку урядових запозичень порівняно з іншими формами кредиту, яка зумовлюється недобровільним характером держави як корпоративного союзу (С. Іловайський, Іван Янжул), розкрито роль законодавства та демократичних інститутів у забезпеченні ефективності фінансової системи загалом і державного кредиту зокрема (М. Бунге, Костянтин Гаттенбергер, О. Миклашевський, Петро Кованько)².

Основи наукового дослідження відносин страхування в українській економічній думці закладено такими вченими, як І. Янжул, М. Цитович, П. Кованько, К. Воблій, Леонід Яснопольський. Вони здійснили історико-теоретичний аналіз становлення цієї галузі фінансів у контексті особливостей розвитку вітчизняного господарства і права. Провідні вітчизняні економісти обґрунтували положення про те, що в умовах консервативної економіки мобілізація фінансових ресурсів через канали державних запозичень сприяла їхньому залученню до економічного кругообігу та активному використанню, зокрема — спрямуванню на реалізацію стратегічних загальнодержавних програм. Так, І. Янжул, визнаний основоположником фінансової науки у Московському університеті, в історичному нарисі розвитку джерел державних доходів зазначав, що страхування належить до способів акумуляції значних коштів для задоволення потреб казни. На думку вченого, у добу розвитку комерції на зміну таким традиційним джерелам державних доходів, як домени, регалії, державні повинності та податі, приходять нові, пов'язані з можливостями оподаткування майна та доходів, урядових запозичень в умовах грошово-кредитного господарства³.

Фундатор Київської наукової школи політичної економії, реформатор фінансової системи Російської імперії М. Бунге першим порушив питання про необхідність роздержавлення кредиту. Відповідно це означало, що «...теорія кредиту повинна перейти зі сфери державно-економічної у приватно-економічну, з області грошей і засобів обігу в область капіталу і праці»⁴. Страхування вчений розглядав як складову системи взаємних послуг зміцнених індивідуальних підприємців і стверджував, що розвиток усієї сфери грошово-кредитних відносин і, зокрема, форм страхування спрямований на обслуговування підприємництва; задоволення потреб індивідуальних капіталів; реалізацію приватного інтересу — максимізацію прибутку. Основним суб'єктом цих відносин має стати не держава, яка «правою бере, а лівою дає, ошчасливлюючи вірних васалів і обираючи бідних простолюдинів, а підприємець, капіталіст, який втягує у вир економічного життя все, що може на нього працювати й, у тому числі, чужі гроші»⁵.

Таким чином, у другій половині XIX ст. сформувалися контраверсійні теоретичні підходи до усвідомлення сутності, тенденцій розвитку, економіч-

ної ролі страхування та фінансово-кредитних відносин загалом. З одного боку, наголошувалося на фіскальних можливостях державних запозичень і державного страхування (мобілізація фінансових ресурсів для потреб казни), а з другого — на значенні й необхідності розбудови фінансової інфраструктури підприємницького середовища (роздержавлення страхової справи та кредиту, розвиток фінансово-комерційної посередницької діяльності).

Однією з перших фундаментальних робіт у галузі теорії страхування в європейській і, зокрема, вітчизняній економічній літературі стала праця К. Воблого «Основы экономии страхования» (1915). Досліджуючи історію страхування, вчений виокремив головні чинники, які активізували розвиток страхової справи: по-перше, розвиток капіталістичного господарства і, відповідно, зростання ризиків інвестицій; по-друге, промисловий переворот і залучення нових джерел енергії, використання складної техніки, що створює технологічні ризики; по-третє, широке використання найманої праці, яка потребує захисту від незабезпеченості внаслідок втрати працездатності; по-четверте, розвиток обміну, що зумовлює необхідність транспортного страхування; по-п'яте, формування кредитного господарства, яке уможливорює рух і прибуткове використання страхових коштів⁶.

К. Воблий визначив страхування як «вид господарської діяльності на основі солідарності та відшкодовності, що має на меті покриття майбутніх втрат чи задоволення потреби, зумовленої настанням випадкової, але разом з тим, статистично вловлюваної події»⁷. Економію страхування вчений розглядав як галузь прикладної економічної науки, що вивчає господарські явища, властиві як страхуванню взагалі, так і його окремим видам; описує та систематизує страхові випадки; встановлює причинну залежність у страхових явищах і норми страхової діяльності. Таким чином, було започатковано нову галузь фінансової науки, що досліджує економічні явища та відносини, які об'єднують приватногосподарську сферу та державні фінанси. Її розвитку сприяли тенденції одержавлення страхової справи, встановлення урядового контролю (організація державного нагляду) за діяльністю страхових товариств. У працях провідних українських вчених-економістів було аргументовано положення про те, що розвиток державного кредиту і державного страхування призвів до формування нового типу фіскальних відносин, які опосередковуються функціонуванням ринкових інститутів⁸.

Домінування фіскалізму, на думку М. Туган-Барановського, стало бар'єром економічного розвитку країни. Характеризуючи міністерську діяльність М. Бунге і С. Вітте, діячів, яких визнано чи не найуспішнішими в російській історії фінансів, М. Туган-Барановський дав розгорнутий виклад головної ідеї імперської державної політики. Він писав: «Основною політичної могутності є гроші, й тому діяльність із поповнення державної скарбниці була споконвіку предметом особливих турбот творців і керівників нашої державності. <...> Без грошей неможливо воювати і розширювати свої володіння, а розширення володінь і взагалі зміцнення політичної могутності Росії було найвищою метою нашої політики відтоді, як склалася наша держава»⁹. Таким чином, головна ідея державної політики — розширення територіальних меж, головний засіб — отримання грошей, тобто фіскальні пріоритети визначають характер усієї фінансової системи. Наслідком стало те, що в Росій-

ській імперії поряд зі зростанням великої промисловості, прогресивними змінами у технології виробництва і розквітом промислового капіталізму було доведено до межі селянство, підірвані основи економічного відтворення, знищено надмірним податковим тягарем внутрішній споживчий ринок.

Розглядаючи економічну систему як органічну та динамічну цілісність, М. Туган-Барановський наголошував, що господарство потребує певного плану, певного розподілу праці між різними сферами її застосування, узгодженої взаємодії власників, виробників, споживачів, об'єднаних господарським процесом¹⁰. «Гетерогенія мети» його учасників реалізується у сфері обміну, бо саме там у результаті взаємного впливу доцільних дій багатьох людей, які незалежно одні від одних переслідують свою особливу мету, виникають результати, що зовсім не підпорядковуються волі кожної окремої людини і не входять у сферу визначених нею цілей і завдань. Відтак у викладі вчення про господарство М. Туган-Барановський включає концепцію страхування у розділ «Обмін». Страхова операція, на думку вченого, за своєю суттю є не що інше, як один із видів мінової угоди. У страховій операції один учасник (страхувальник) платить іншому (страховику) відповідну грошову суму, а цей інший (страховик) зобов'язується навзаємін цьому в майбутньому при настанні визначеної події виплатити більшу суму. Та обставина, що обидва учасники угоди зобов'язуються виплачувати грошові суми, зовсім не заважає цій угоді мати міновий характер, подібно до того, як і кредит є, безсумнівно, міновою операцією. Через мінові відносини юридично вільні одиничні господарства стають у своїй сукупності народним господарством, розвиток обміну породжує все нові господарські форми, а складнощі узгодження інтересів учасників мінових відносин зумовлюють необхідність їх правового регулювання.

Співвідношення в умовах ринку одиничних господарств і народного господарства лежить в основі трактування вченим економічного змісту страхування. Господарський принцип як прагнення досягати з найменшими витратами найкориснішого результату є актуальним, на думку вченого, для всіх суб'єктів економіки¹¹. Разом із тим основні риси, що характеризують розвиток ринкового господарства, — стихійність, нерівномірність, суперечливість — становлять загрозу для реалізації цього універсального господарського принципу. Своєрідним методом боротьби з тими випадковими нещастями, які вражають не всю економіку одночасно, а лише окреме господарство, М. Туган-Барановський називає страхування. Це така «господарська операція, яка містить у собі розподіл між багатьма окремими господарствами втрат від лиха, час якого передбачити неможливо»¹². Суттєвою рисою страхових відносин є солідарність їхніх учасників, адже ризики розподіляються, а втрати відшкодовуються зі спільного фонду.

Водночас із точки зору народного господарства страхування загалом не може зменшити величини втрат, але, розподіляючи їх між багатьма, дає можливість значно зменшити відчутність збитків для одиничного господарства та пом'якшити негативні впливи на інших і на господарство в цілому. Таким чином, організованість і солідарність є протидією стихійності та індивідуалізму ринкового господарства.

М. Туган-Барановський розглядає основні види страхування — взаємне страхування та страхування у третьої особи. При взаємній страховій системі

страхувальники є своїми власними страховиками, бо група осіб створює страхове товариство для покриття втрат від того чи іншого стихійного лиха і досягає мети шляхом розподілу збитків між собою. Здебільшого взаємні страхові організації створюються на публічно-правових засадах, проте, як зазначав учений, вони можуть мати й неопублічний характер. Страхування у третіх осіб, що за сучасною класифікацією видів економічної діяльності у системі національних рахунків належить до діяльності фінансових установ¹³, фактично є формою підприємницької діяльності. М. Туган-Барановський аргументує це тим, що при страхуванні у третьої особи страхове підприємство безпосередньо служить інтересам страховика і заінтересоване в максимальному збільшенні страхових внесків, бо вони є джерелом не тільки для відшкодування збитків страхувальника у разі настання страхового випадку, а й для отримання доходу самим страховиком. На цій підставі вчений стверджує, що з точки зору суспільних інтересів найменш доцільною формою є приватне страхування у третьої особи: «Страхування має бути справою публічних закладів, що не переслідують мети найбільшого заробітку»¹⁴.

Разом із тим М. Туган-Барановський звертає увагу на те, що розвиток страхування як особливого виду підприємницької діяльності відкриває додаткові можливості перетворення заощаджень на інвестиції. Він зауважує, що хоча страхування в його різних видах не створює безпосередньо жодного нового майна, але передача заощаджень та їх концентрація в руках заінтересованих осіб сприяють примноженню національного багатства. По-перше, страхування шляхом накопичення періодичних платежів і створення спеціального фонду дає можливість відшкодування збитків для окремого підприємця, сприяє неперервності обігу його капіталу, збільшує виробничу продуктивність. По-друге, так само як розвиток банківської справи, страхування забезпечує переміщення тимчасово вільних коштів від домашніх господарств до інвесторів, а значить — виконує капіталотворчу функцію.

Окремо вчений розглядає випадки, коли страхування сприяє запобіганню нещасних випадків або зменшенню масштабів збитків. Наприклад, попередження та припинення епізоотій, протипожежні заходи тощо можуть частково фінансуватися за рахунок коштів, акумульованих у страхових фондах. Особливу роль М. Туган-Барановський відводив громадським установам, які спроможні заради захисту інтересів громади вживати відповідних заходів. Таким чином, зі сфери бізнесу страхування переходить до сфери соціального захисту, виконуючи, крім суто економічної функції (розподіл і компенсація ризиків), ще й соціальну (підвищення безпеки та добробуту людей). Деякі види страхування життя, що безпосередньо стосуються добробуту й доходів найманих робітників, учений вважав за доцільне розглядати в контексті розподільчих відносин.

Історія робітничого страхування розпочалася лише наприкінці XIX ст., коли сформувалася структура суспільства, властива промисловому капіталізму, і клас найманих робітників достатньо консолідувався для захисту своїх прав. Соціал-демократичний рух у Німеччині змусив уряд вдатися до правового регулювання відносин між найманими працівниками і роботодавцями, тому виникло і почало активно розвиватися так зване фабричне законодавство, а згодом було запроваджене обов'язкове страхування робітників. Як зауважив М. Туган-Барановський, «Бісмарк розумів, що одних

репресій недостатньо і що робітничому класові потрібно дати що-небудь позитивне. Такою позитивною справою в галузі соціального законодавства і виявилось в очах Бісмарка примусове страхування робітників, ідея якого була нав'язана Бісмарку Шеффле»¹⁵. Страхування від хвороб, інвалідності та старості, започатковане у 80-х роках XIX ст., передбачало розподіл страхових внесків між підприємцем і робітниками. Натомість страхування робітників від нещасних випадків на виробництві цілком покладало виплату страхової премії на підприємця-роботодавця. М. Туган-Барановський у своєму дослідженні робить висновок, що ці заходи означали юридичне визнання та практичну реалізацію принципу відповідальності підприємців перед працівниками. Фактично запровадження страхування робітників поряд із державним та комерційним страхуванням свідчило про ствердження соціальних пріоритетів у розвитку страхової справи.

Наприкінці XIX ст. принцип соціальної відповідальності бізнесу через прийняття відповідних законів поширився в більшості західноєвропейських держав. У Німеччині, що залишалася визнаним лідером у галузі соціального законодавства, заклади примусового страхування робітників розгорнули широку підтримку різноманітних заходів, спрямованих на оздоровлення робітничого класу та профілактику захворювань: обладнання водогонів, дренаж ґрунту, підвищення санітарно-гігієнічних вимог до помешкань та сприяння їх облаштуванню, будівництво санаторіїв, лікарень тощо. Німецькі страхові компанії розгорнули масштабну боротьбу з туберкульозом. Соціально-орієнтована стратегія підприємництва мала, як зазначав М. Туган-Барановський, суто економічний підхід — адже вигідніше підтримувати здоров'я населення, ніж лікувати хворих і утримувати непрацездатних.

М. Туган-Барановський звернув увагу на ще одну новацію в галузі соціального законодавства: у 1909 р. в Англії вступив у дію закон про пенсії для перестарілих, за яким кожний англійський підданий після досягнення 70 років отримує право на державну пенсію. Ці виплати, на відміну від страхування, не передбачали жодних попередніх внесків. У такий спосіб держава взяла на себе відповідальність за забезпечення своїх підданих похилого віку. Вчений вважав цю подію, що стала прецедентом для Західної Європи, початком утвердження нових принципів господарського ладу і суспільного співжиття: «Держава, — писав він, — відмінняє попередні правові погляди, згідно з якими кожний відповідає за себе, і визнає новий правовий принцип — право кожного громадянина на існування і обов'язок держави забезпечити своїм підданим здійснення цього права»¹⁶.

Український учений-економіст надавав великого значення розвитку ідей солідаризму та впровадженню соціальної відповідальності держави та бізнесу в практику страхових відносин. Це стосується насамперед запровадження державного страхування від хвороб, пошуку раціональних форм організації страхування від безробіття. Він уважав найперспективнішим поєднання зусиль держави, місцевої влади та робітничих спілок у наданні допомоги безробітним, зокрема через спеціальні страхові фонди. М. Туган-Барановський докладно проаналізував досвід м. Гент (Бельгія) зі створення цільової системи страхування від безробіття, поширення гентської системи на початку XX ст. у Франції, Данії, Норвегії та інших країнах. Залучення органів місцевого самоврядування до страхування робітників, розподілу субсидій, соціального за-

хисту населення, на думку вченого, відкриває нові можливості не лише для підвищення ефективності витрачання урядових коштів, а й у контексті зменшення соціальних наслідків економічної нестабільності, створення умов для підвищення рівня загального добробуту і суспільно-політичної злагоди.

Отже, у вітчизняній літературі формувалося трактування сфери страхування відповідно до теоретичного бачення функцій державних фінансів і розроблення ефективних механізмів наповнення скарбниці. Натомість концепція М. Туган-Барановського базувалася на ринкових засадах ведення господарства і відповідних підходах до визначення місця інституту страхування в системі економічних відносин.

М. Туган-Барановський першим пов'язав економіку страхування, що оперує поняттями індивідуальних ризиків і випадкових подій, з реалізацією завдань економічного та соціального розвитку. Він довів, що створення і використання страхових фондів має слугувати не лише мінімізації втрат, підвищенню продуктивності виробництва та ефективності використання фінансових ресурсів, а й загальним цілям господарського поступу та досягнення суспільного добробуту. Таким чином, концепція страхування, запропонована М. Туган-Барановським, поєднала мікро- та макроекономічний рівні організації ринкового господарства; індивідуальний і суспільний підходи до вирішення проблеми ризиків економічної діяльності; приватний інтерес щодо максимізації прибутку та соціальні пріоритети захисту праці.

¹ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії / Михайло Туган-Барановський; наук. ред., автор передмови і вступ. статті С. Злупко. — Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — С. 44—511.

² *Небрат В.В.* Ретроспективний аналіз практики урядових запозичень та розробка теорії державного кредиту в українській економічній думці другої половини ХІХ — початку ХХ ст. / В.В. Небрат // *Історія народного господарства та економічної думки України*: Зб. наук. праць.— К.: ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2008. — Вип. 41. — С. 174—193.

³ *Янжул И.И.* Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах / И.И. Янжул. — СПб., 1890. — С. 12.

⁴ *Бунге Н.Х.* Теория кредита / Н.Х. Бунге — К., 1852. — С. 208.

⁵ Там же. — С. 222.

⁶ *Воблый К.Г.* Основы экономии страхования / К.Г. Воблый. — К.: Типография И.И. Чоколова, 1915. — С. 16, 17.

⁷ Там же. — С. 28.

⁸ *Небрат В.В.* Еволюція теорії державних фінансів в Україні: [монографія] / В.В. Небрат; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. — К., 2013. — С. 295.

⁹ *Туган-Барановский М.И.* Витте и Бунге как министры финансов / М.И. Туган-Барановский // *Северные записки*. — 1915. — № 3. — С. 146.

¹⁰ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії. — С. 23, 24.

¹¹ Там само. — С. 47.

¹² Там само. — С. 354.

¹³ *Базилевич В.Д.* Страхування / В.Д. Базилевич // *Фінанси. Бюджет. Податки: Національна та міжнародна термінологія: У 3-х т. / Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАНУ, ДННУ «Акад. фін. управління»; за ред. Т.І. Єфименко.* — К., 2010. — Т. 2. — С. 545, 546.

¹⁴ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії. — С. 357.

¹⁵ Там само. — С. 504.

¹⁶ Там само. — С. 507.

РОЗДІЛ 4

ЧИННИКИ
СУСПІЛЬНОГО
ПРОГРЕСУ

А.О. МАСЛОВ

СОЦІАЛЬНА ТЕОРІЯ РОЗПОДІЛУ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Він не вмер. Його великий дух живе в геніальних творах його, він витає скрізь, де б'ється жива економічна думка. І він вічно буде жити, поки існує політична економія.

М.В. Птуха

Кінець XIX — початок XX ст. були поворотним пунктом в економічному розвитку Російської імперії, до складу якої входила Україна. Складні економічні процеси, що відбувалися в цей період, далеко не однозначно відображалися в працях учених-економістів країни. Скасування кріпацтва відкрило можливості для розвитку капіталізму. Високих темпів набирив промисловий розвиток, зріс торговельний оборот, збільшилася кількість банків і великих промислових підприємств, акціонерних товариств, прискорювався хід монополізації економіки, загострювалися суперечності економічного розвитку та соціальних відносин.

З огляду на це, склалася неоднорідна картина економічної думки за напрямками: історико-етичний (Іван Іванюков, Олександр Миклашевський, Володимир Святловський), психологічний (Роман Орженцький, Владислав Залеський, Олександр Білімович), математичний (Володимир Дмитрієв, Євген Слуцький) і соціальний (Михайло Туган-Барановський, Петро Струве). Саме представники останнього напрямку наголошували на соціальних явищах господарства і переважали в питаннях теорії розподілу. Головним її представником був М. Туган-Барановський, і його основними заслугами в економічній науці є:

1) поєднання у своєму дослідженні принципів трудової вартості й граничної корисності товару і виведення на основі цього закону пропорційності граничних корисностей вільно відтворених благ їхнім трудовим вартостям;

2) вперше запропоновано хвильову теорію руху циклу, що зробило вченого основоположником теорії середньострокових циклів; сформульовано основний закон інвестиційної теорії циклів — визначення фаз промислового циклу законами інвестування;

3) здійснено аналіз соціально-економічного розвитку Росії у XIX — 10-х роках XX ст., і зроблено висновок про «кооперативний соціалізм» як про оптимальну модель розвитку для неї;

4) і, що цікавить нас у цьому випадку у першу чергу, побудова соціальної теорії розподілу, де розподіл є соціальним феноменом, який передбачає спільну дію численних соціальних груп.

Однією з найбільш проблематичних галузей дослідження у політичній економії в перші два десятиріччя XX ст. у західній і вітчизняній економічній літературі були питання розподілу, тобто проблема утворення доходів.

Головним питанням теорії розподілу доходів є визначення тих чинників, згідно з якими встановлюються частки доходів на кожний фактор виробництва. В рамках кожної економіко-теоретичної системи (парадигми) сформовано окремий підхід до розв'язання цієї проблеми.

Свою соціальну теорію розподілу М. Туган-Барановський будує, віддаючи належне теорії представників соціальної школи Рудольфа Штольцмана і Карла Маркса. Так, зв'язок своєї теорії з теорією К. Маркса М. Туган-Барановський вбачає у тому, що обидві теорії розглядають доходи суспільних класів як результат розподілу між кількома суспільними верствами продукту, створеного працею одного класу робітників¹. Зокрема, нетрудові доходи вчений, як і К. Маркс, визнає результатом експлуатації заможними верствами класу робітників, позбавленого засобів виробництва. Поряд із цим, посилаючись на К. Маркса, сприймаючи певні теоретичні засади його теорії розподілу, М. Туган-Барановський також критикує розуміння К. Марксом суті експлуатації й аналіз ним проблеми розподілу як загальної проблеми цінності.

Як бачимо, М. Туган-Барановський віддає належне як теорії граничної корисності, яку визнавав «єдиною науковою теорією цінності» (вартості), так і марксизмові, пояснюючи, що в ньому надає «величезного значення вченню про соціальну основу всіх явищ капіталістичного господарства». Та поряд із цим український вчений пропонує власний оригінальний синтез обох напрямів, тепер уже не в теорії цінності, а в соціальній теорії розподілу.

Цей підхід, що повністю відокремлював проблему розподілу від проблем ціноутворення, протиставляв М. Туган-Барановського не лише неокласикам, але й марксистам, і суперечив новітнім здобуткам неокласичної школи, що викликало чимало критичних зауважень з боку науковців. Але підхід М. Туган-Барановського практично виводив його теорію розподілу, подібно до його теорії криз, за межі неокласичного аналізу, з мікроекономічного рівня на вищий, макроекономічний рівень дослідження.

Побудувавши свою соціальну теорію розподілу на запереченні будь-якого зв'язку проблеми цінності з проблемою утворення доходів, М. Туган-Барановський тим самим виніс цю проблему за межі як класичних, так і неокласичних уявлень, насамперед, найпопулярнішої на той час теорії граничної продуктивності Джона-Бейтса Кларка.

Як уже зазначалось, до М. Туган-Барановського розуміння проблем розподілу переважно не виходило за межі неокласичної теорії цінності. Зокрема, найвидатніший на той час американський економіст Дж.-Б. Кларк не відокремлював теорію цінності від теорії розподілу цінності між різними суспільними групами. Для Карла Менгера, Ойгена Бем-Баверка, Альфреда Маршалла також не існувало особливої проблеми розподілу. Такої ж точки зору дотримувались й інші економісти, серед них Йозеф Шумпетер. Можна сказати, що, незважаючи на значні розбіжності у поглядах з приводу позитивного змісту вчення про розподіл, економісти — сучасники М. Туган-Барановського цілком сходилися на думці, що вчення про розподіл збігається із загальним ученням про обмін.

Панівний на той час погляд на проблему розподілу можна сформулювати таким чином, що утворення доходів становить окремий випадок ці-

ноутворення. Тому й необхідно вводити в загальне вчення про ціну також і теорію розподілу. А отже, як вважали неокласики, особливої проблеми розподілу, яка існувала б незалежно від проблеми ціни і цінності, не існує.

Михайло Птуха у розвідці «М.І. Туган-Барановський як економіст»², виданій у 1919 р., зазначав: «До останнього часу політична економія не була свідомою в методологічному питанні, що полягає в проблемі розподілу. Наука економічна не скористувалася кинutoю мимохідь Рікардо заміткою про те, що проблема розподілу не зв'язана з наукою про цінність. З'явище розподілу величезна більшість учених визнає за з'явища цінності. Марксова теорія вартості є безпідставною, і до того ж з її погляду не можна пояснити з'явищ заробітної плати. Численні теорії, що спираються на суб'єктивну науку про цінність, заперечуються більшістю представників тієї ж самої школи. З їхнього погляду пояснити та зрозуміти прибуток не можна. Теоретична думка уперлася в глухий кут. Знайти вихід з нього і спробував М[ихайло] І[ванович]»³.

Таке вирішення складного методологічного питання М. Туган-Барановському здавалось абсолютно хибним. «Стара політична економія, яка розглядала теорію розподілу як особливе вчення, що не співпадає з теорією ціни, — на думку М. Туган-Барановського — абсолютно права. Щоправда, стару політичну економію дуже мало турбували методологічні питання»⁴. Виходячи з того, що теорія розподілу принципово відмінна від теорії цінності, М. Туган-Барановський писав: «Яким би великим наше знання законів цінності не було, воно не може дати нам розв'язання проблеми розподілу»⁵.

У сучасній економічній науці панівною залишається неокласична теорія розподілу, що базується на принципі граничної продуктивності. Згідно із цією теорією, винагорода на кожен фактор виробництва встановлюється відповідно граничного внеску цього фактора у створення продукту. Ключовою передумовою виступає характерне для всієї неокласики припущення про рівність позицій учасників виробництва та розподілу.

Така позиція представників неокласичної теорії розподілу і сьогодні викликає низку заперечень, зокрема, з боку інституційної теорії, яка розглядає економічних суб'єктів, що діють в умовах нерівних можливостей та можуть так чи інакше впливати на поведінку контрагентів. Головним чинником, що визначає величину доходу при розподілі, з точки зору інституційної теорії, є інформаційна асиметрія, інформаційна та економічна нерівність, а також економічна влада. Певні спроби представити альтернативні теорії розподілу були здійснені М. Туган-Барановським у його «соціальной теорії розподілу», а також Ясумою Такатою, Девідом Груббом, Еріхом Прейзером.

Соціальна теорія розподілу, розробка якої припадає на друге десятиліття ХХ ст. — останнє в житті М. Туган-Барановського, — як було зазначено вище, належала до його наукових пріоритетів і спричинила написання цілого ряду ґрунтовних праць. Насамперед це «Соціальна теорія розподілу» (1913), видана спочатку в Берліні німецькою⁶ — навіть двома виданнями, а потім у Петербурзі — російською мовою⁷, в якій досліджується винятково проблема розподілу. Завдяки публікації за кордоном «Соціальна теорія розподілу» М. Туган-Барановського одразу стала відомою не лише в ро-

сійській, а й у світовій економічній думці, де також викликала дискусію. Зокрема, можна послатися на публікації одного з лідерів австрійської школи граничної корисності О. Бем-Баверка «Влада або економічний закон?» (1914)⁸ та представника німецької новітньої історичної школи (соціального напрям) Р. Штольцмана «Соціальна теорія розподілу і вартість» (1918 р.)⁹.

Сучасний німецький історик економічної думки Гауке Янссен із цього приводу зазначав, що популярність і вплив М. Туган-Барановського в економічній науці Німеччини початку ХХ ст. відносно інших іноземних економістів можна порівняти з популярністю і впливом А. Маршалла. Зрозуміло, що в першу чергу йшлося про теорію економічних циклів М. Туган-Барановського, але на другому місці була його «соціальна теорія розподілу», яку згадували, щонайменше, до середини ХХ ст. в найзначніших працях з історії економічної думки.

М. Туган-Барановський прагнув побудувати власну теорію розподілу, відмінну від марксистської та неокласичної, відділивши проблему розподілу від проблеми ціноутворення. Варто зазначити, що основи цієї теорії були закладені ним уже в попередні роки. Насамперед мова йде про праці «Вчення про граничну корисність господарських благ як основу їх цінності» (1890 р.)¹⁰, «Теоретичні основи марксизму» (1905 р.), статтю «Соціальна теорія розподілу» (1910)¹¹, відповідні розділи «Основ політичної економії» (1909) та ін. У всіх цих працях український вчений дав повне ґрунтовне викладення своєї теорії розподілу. Саме виходячи із синтезу трудової теорії вартості та теорії граничної цінності, вченому вдалося подолати обмеженість матеріалістичного детермінізму в тлумаченні прибутку, заробітної плати, позичкового відсотка тощо.

Привертає увагу те, що навіть в останніх своїх працях визначення предмета політичної економії М. Туган-Барановський робить на основі проблеми розподілу, надаючи їй, таким чином, першочергового значення. Так, у вступі до «Політичної економії», визначаючи предмет цієї науки, він зазначає: «...Питання про причини різниць в багатстві та вбогості народів; неоднакового поділу багатства серед кожного народу і розповсюдження скрізь постійної убогості серед зросту багатства — розглядає наука, що зветься політичною економією»¹².

Потреба у створенні «соціальної теорії розподілу» зумовлюється як об'єктивними економічними передумовами, зокрема, подальшим розвитком капіталізму на його імперіалістичній і монополістичній стадії та загостренням соціальних проблем, серед них — проблем розподілу виробленого продукту, поглибленням соціальної несправедливості, погіршенням матеріального становища широких верств трудящих, — так і суб'єктивними передумовами, у тому числі й науковими, неналежним рівнем теоретичного усвідомлення і пояснення нових економічних та соціальних реалій з метою привернення до них уваги національних урядів, а отже — зменшення соціальних суперечностей і соціальної напруги в суспільствах.

Появу своєї теорії М. Туган-Барановський пояснював двома головними причинами. По-перше, незадовільним станом теоретичного обґрунтування проблеми розподілу в сучасних йому напрямках економічної науки. У цьому

випадку, як і в багатьох інших, економічна теорія йшла не попереду, а позаду реального життя. Теорія фонду заробітної плати, яка раніше користувалась загальним визнанням, на той час була залишена майже всіма і ледь знаходила небагатьох впливових прибічників, і це, відповідно, не давало права економістам стверджувати, що розвиток науки відповідав вимогам часу. Якщо раніше економічна наука мала теорію зарплати, яка користувалась загальним визнанням і становила закінчене логічне ціле, то на той час становище було таким, як описував М. Туган-Барановський: «...Немає жодної загальноприйнятої теорії зарплати і в цій галузі економічної теорії панує самий безпринципний еkleктизм»¹³, — а переможцями у суперечці щодо можливості для робітничих союзів впливати на розмір зарплати стали робітники, а не вчені.

Другою причиною була потреба в теоретичній основі соціальної державної політики, яка на той час почала розвиватись. У післямові до своєї роботи М. Туган-Барановський писав: «Цей переворот у галузі соціальної політики має потребу у зміні теорії. Викладена вище соціальна теорія розподілу намагається обґрунтувати слушність нової практики і разом з тим намагається довести, що ця практика гармонізує з реальними силами, які зумовлюють розпад суспільного продукту на дохід робітників і неробітничих класів»¹⁴.

Стан «соціального питання» наприкінці XIX — на початку XX ст. був таким, що Росія у вирішенні цих проблем суттєво відставала від передових країн Заходу. «Соціальне питання» в Росії в цей період вирішувалось більше в теоретичній площині, ніж у практичній, оскільки, на відміну від політичної системи, економічна наука в Російській імперії вже досягла на той час світового рівня і творчі дискусії, що відбувалися в ній, іноді справляли вплив на світову економічну думку.

Загальновідомо, що однією з підвалин виробництва і розподілу є людські інтереси і мотиви, одностороннє трактування яких і заперечував М. Туган-Барановський у своїх працях кінця XIX ст., надаючи великого значення соціальним та психологічним факторам в економічному розвитку. Зокрема, говорячи про потреби, М. Туган-Барановський виділяє п'ять груп потреб: 1) фізіологічні потреби у безпосередній підтримці життя й почуття спадковості; 2) статеві потреби; 3) симптоматичні інстинкти і потреби; 4) альтруїстичні потреби; 5) потреби, не засновані на практичних інтересах, що, як це не дивно, нагадує більш модерну ієрархічну піраміду потреб Абрахама Маслоу. На думку М. Туган-Барановського, саме мотиви й інтереси негосподарського роду справляли особливо значний вплив на розвиток господарства, а люди часто надавали перевагу не корисному.

М. Туган-Барановський стверджував, що господарство служить задоволенню ідеальних потреб не менше, ніж підтримці людського існування. На його думку, немає жодної потреби, задоволенню якої не служило би господарство. З огляду на це М. Туган-Барановський критикував ортодоксальних марксистів за вузьке розуміння мотивів нагромадження капіталу. Не жага до фізичних насолод чи почуття самозбереження, а честолюбство є важливішим стимулом капіталу, — підкреслював він. Також учений багато уваги приділив аналізу ролі психологічних мотивів у господарській діяльності, економічному суперництву, підкреслюючи тим обмеженість матеріалізму, який все зводив до економічних детермінант.

Незважаючи на свою простоту, запропонована теорія розподілу, по суті, є логічним і закономірним продовженням дослідження попередніх проблем — економічних криз, теорії граничної корисності та теорії цінності, марксизму та проблем соціалізму, — і претендувала, як зазначали сучасники її автора, на наукову новизну. Запропонована теорія спиралася на етичний імператив, згідно з яким людина — міра всього. Розробленням своєї теорії розподілу М. Туган-Барановський, безсумнівно, передбачає і зумовлює заперечення усталеного вже на той час розуміння явищ розподілу як явищ обміну.

Проблемі розподілу М. Туган-Барановський приділяє значну увагу, називаючи її певною стороною «процесів капіталістичного виробництва й обміну», наголошуючи на її специфічності в політичній економіці, яка полягає в тому, що йдеться лише про дохід трьох класів: капіталістів, робітників і землевласників та їхній взаємозв'язок. Цей взаємозв'язок зумовлений капіталістичним виробництвом, і розуміння законів утворення кожного з них неможливе без розуміння законів утворення двох інших.

Головним завданням власної теорії розподілу було визначено виявлення взаємозв'язку між різними категоріями доходів, який М. Туган-Барановський розглядав як соціальний феномен спільної дії численних соціальних груп, «складний результат боротьби соціальних класів за зростання належної їм частки суспільного продукту, боротьби, в якій сили сторін, що борються, є у вищій мірі нерівні»¹⁵. Саме такий аспект дослідження, як зазначав М. Туган-Барановський, був запропонований марксизмом, проте спроба виводити його з трудової теорії цінності виявилась безрезультатною. Аналізуючи цю спробу, вчений знову доходить висновку: «В реальному капіталістичному суспільстві обидві складові капіталу однаковою мірою необхідні для утворення прибутку, і з чисто об'єктивної точки зору немає жодних причин ставити робітника чи капітал (засоби виробництва) вище або нижче»¹⁶.

Особливістю соціальної теорії розподілу М. Туган-Барановського є те, що «народні доходи» він поділяє на дві групи: 1) доходи, засновані на праці (заробітна плата), і 2) доходи, засновані на володінні майном (прибуток і земельна рента), «інакше кажучи, трудові й нетрудові доходи»¹⁷. Ці групи доходів різняться тим, що «трудові доходи випливають із самої суті процесу виробництва, а нетрудові — соціального походження, можуть бути чи не бути залежні від класової побудови суспільства»¹⁸. Нетрудові доходи існують лише тому, що мають місце особливі соціальні умови, які забезпечують нетрудащим класам частку суспільного продукту поряд із трудящими класами. Наявність у суспільстві нетрудових доходів М. Туган-Барановський вважає виявом «соціальної нерівності», характерної для наявного господарського ладу: «Визнавши, що нетрудові доходи є виявом соціальної нерівності, ми тим самим визнали, що класи, які одержують трудові доходи, експлуатуються нетрудащими класами»¹⁹.

Можливість існування трудових і нетрудових доходів визначена наявністю особливих соціальних умов, що забезпечують можливість непрацюючим прошаркам населення одержувати частку суспільного продукту поряд із працюючими. Головна ідея «соціальної теорії розподілу» полягає в розумінні процесу розподілу доходів як складного результату боротьби різних класів за най-

більшу частку суспільного продукту в умовах нерівності сторін. На відміну від німецької історичної школи, М. Туган-Барановський визнавав, що розподіл доходів відбувається під впливом не лише економічної влади, а й інших факторів, зокрема продуктивності праці, позаекономічних чинників. М. Туган-Барановський визначає доходи суб'єктів господарювання і за нормальних умов функціонування: ринок, врешті-решт, має забезпечити, з одного боку, справедливий розподіл доходів, а з другого — зростання добробуту.

Розробляючи соціальну теорію розподілу, М. Туган-Барановський стверджує, що ні теорія граничної корисності, ні трудова теорія не в змозі пояснити її у повному обсязі. Підхід українського вченого протистояв так званому агрегованому підходу класиків та марксистів, які розглядали цю проблему на рівні міжкласового поділу суспільного продукту. До того ж марксисті підкріплювали такий підхід теорією «додаткової вартості», що практично призводило до підміни теорії розподілу теорією експлуатації. Подальший розвиток економічної науки у світі довів, по-перше, непродуктивність «агрегованого» методу розв'язання проблеми розподілу доходів, що справді є продуктом обміну, а по-друге — недостатність неокласичного підходу для вирішення проблеми розподілу у розумінні її як теорії добробуту.

Як і більшість учених соціально-економічного напрямку початку ХХ ст., які насамперед переймалися питаннями соціальної справедливості, саме так розумів проблему і М. Туган-Барановський. Проблема розподілу була поставлена вченим, перш за все, у залежність від сили різних соціальних класів у їхньому протистоянні. Вироблений суспільною працею суспільний продукт лише в деякій частині дістається робітнику, іншу ж частину забирають нетрудові класи — буржуазія та аристократія, які спираються на свою економічну міць. Володіючи засобами виробництва та засобами існування робітника, ці класи керують суспільним процесом виробництва і є господарями загального становища. Боротьба між цими класами відбувається за суспільний продукт — кожен з них намагається забрати собі найбільшу його частину. За межами ринку найманий робітник вільний і живе не для того, щоби створювати робочу силу для капіталіста, а для себе, для задоволення власних потреб. Згідно з М. Туган-Барановським, не особистість, а клас виступає суб'єктом розподілу суспільного продукту. Саме пролетаріат як клас найманих робітників і мусить звільняти суспільство від класу капіталістів та аристократів — земельних власників, що отримують нетрудовий дохід.

М. Туган-Барановський дійшов висновку про неприйнятність трактування явищ розподілу у безпосередньому зв'язку з будь-якими теоріями ціни та цінності. Він писав: «Усі спроби розвинути теорію розподілу як специфічний випадок загальної теорії цінності мають зазнати фіаско, оскільки проблема розподілу за своєю внутрішньою природою не є проблемою цінності»²⁰. Теорія цінності та ціни і теорія розподілу методологічно несумісні й мають досліджуватися «зовсім різними логічними методами»²¹. На відміну від неокласичного індивідуалістичного методу, що застосовувався для пояснення ціни, М. Туган-Барановський вважав, що аналіз проблеми розподілу потребує інших, насамперед соціально виважених, оцінок, чим було протиставлено мікро- та макрорівневі підходи до проблеми, кожен з яких виконує власну функцію, перебуваючи у тісній взаємообумовленості.

Якщо в цілому у своєму економічному вченні М. Туган-Барановський намагався здійснити синтез різних теоретичних і методологічних напрямів (зокрема, ще на початку 1890-х рр. він робить спробу доповнити трудову теорію вартості теорією граничної корисності), то в той же час він наголошує, що теорія розподілу не пов'язана з теорією вартості. Вчений вважає, що ідея стосовно того, що проблема розподілу за її внутрішньою природою не є проблемою цінності, не дуже явно була присутня в економічній думці ще з часів Арістотеля, зокрема, наводить висловлювання Давіда Рікардо про те, що пропорції поділу суспільного продукту між класами «не пов'язані з ученням про цінності». Але до початку ХХ ст. залишалось не з'ясованим, у чому власне полягає проблема розподілу і яке місце вона має зайняти в системі економічної науки.

Ключовий момент у «соціальній теорії розподілу» М. Туган-Барановського полягає в тому, що «методологічно наука не в праві розглядати продавця одного з товарів як сильнішого чи слабшого в соціальному відношенні, ніж продавця іншого товару. З огляду на це в основі теорії ціни лежить передумова соціальної рівності учасників мінових активів»²². Як зазначає М. Туган-Барановський, «інша справа — феномени розподілу. По-перше, учасники активів розподілу не лише не рівні у соціальному відношенні, але саме в цій нерівності й полягає сутність самого феномену розподілу. В актах розподілу зіштовхуються представники різних соціальних класів. Робітник, як такий, належить до одного класу, капіталіст чи землевласник — до іншого»²³.

Насамперед, впадає в очі те, що теорія розподілу (до появи соціальної теорії розподілу М. Туган-Барановського) займалась не всіма видами утворення доходу. У тому вигляді, як історично склалась теорія розподілу, у ній розглядається утворення трьох видів доходу: заробітної плати, прибутку на капітал і земельної ренти. Але само собою зрозуміло, що не всі види доходу вичерпуються цими трьома, зазначеними вище. Зокрема, достатньо вказати лише на доходи ремісника, який самостійно працює, чи селянина. М. Туган-Барановський слушно задається запитанням: «Чому ж ці доходи залишаються без уваги панівної теорії розподілу?»²⁴.

Це питання внутрішнім чином пов'язане з іншим: чим, власне, розподіл доходів як господарський процес відрізняється від інших економічних феноменів? Адже, по суті, весь господарський процес вичерпується виробництвом і обміном. Саме обміном він завершується, а споживання вироблених продуктів, що надійшли в обмін, уже перебуває поза сферою господарської діяльності.

Методологія М. Туган-Барановського значно відрізнялася від сучасного моделювання, надмірно «збагаченого» математикою. Він досліджував економічні проблеми з кількох точок зору: ретельно спостерігав і старанно узагальнював соціальні явища; вмів упорядкувати й розмістити свої дані у відповідній інституційній оправі; як математик уміло оперував цифрами; аналітичну структуру вчення вибудовував у конкретному юридично-інституційному середовищі; його теоретичним інструментом була гіпотеза, а не математична модель. Професор Серджо Амато, який вивчав упродовж усього життя роботи М. Туган-Барановського, зазначав, що його економічний

аналіз виконувався на двох рівнях: в абстрактно-теоретичній та статистико-емпіричній площинах.

Методологічний інструментарій дослідження М. Туган-Барановським економічних проблем досить широкий. Якщо при викладі теорії цінності український вчений користується методом аналізу явищ з погляду суб'єктивних переживань окремого індивіда, розробленим австрійською школою, то в інших випадках він розглядає народне господарство як стихійний та несвідомий продукт взаємодії всієї сили окремих господарств, що регулюються індивідуальною свідомістю. Згідно із соціологічним методом К. Маркса явища народного господарства інтерпретуються як наслідок певних відносин соціальної сили різних суспільних класів. Саме цей метод М. Туган-Барановський використовує при розбудові соціальної теорії розподілу, яку він детально розробляє у працях, присвячених цим проблемам²⁵.

Стосовно методологічної бази, запропонованої М. Туган-Барановським для дослідження проблеми розподілу, то в її межах можна знайти цілу низку висновків ученого про рух доходів у суспільстві, чинники, що визначають їхню динаміку і співвідношення, які набували чисто емпіричного, а в ряді випадків і суперечливого характеру.

Так, досліджуючи заробітну плату, М. Туган-Барановський особливу увагу приділяє двом основним факторам, від яких вона залежить. Першим є зростання продуктивності суспільної праці як економічний фактор, що був основним. Об'єктивною передумовою цього фактора є науково-технічний прогрес, що забезпечує зростання національного доходу та частки в ньому робітничого класу. Висновок М. Туган-Барановського про те, що технічний прогрес створює «природну схильність» до підвищення норми прибутку одночасно з підвищенням рівня заробітної плати, наближав у трактуванні категорії прибутку до розуміння його безпосереднього зв'язку з проблемою ефективності суспільного виробництва. Поряд із цим, якщо заробітну плату вчений розглядає як одну з необхідних умов самого виробництва, то прибуток постає в нього як категорія тимчасова, чисто соціальне явище, породжуване існуванням класу капіталістів²⁶. Учений, по суті, протиставляє заробітну плату та прибуток як види трудового та нетрудового доходів, протилежні за внутрішньою природою; визначає прибуток як дохід, заснований на експлуатації робітника капіталістом.

Другий фактор — це соціальна сила робітничого класу, що залежить від дієвості профспілкових організацій і визначає конкретний рівень, на якому встановлюється середня заробітна плата. Цей рівень виявляє стійку тенденцію до підвищення, а це, своєю чергою, має позитивний зворотний вплив на підвищення продуктивності суспільної праці, є необхідною умовою солідарної праці, забезпечуючи певну солідарність інтересів робітників та підприємців, абсолютна величина прибутку яких визначається тими ж чинниками, що й величина заробітної плати. Саме цим і зумовлюється значення регулювання взаємовідносин між працею та капіталом, а суб'єктами такого регулювання виступають організації підприємців, робітників та держава.

Досліджуючи прибуток, М. Туган-Барановський дійшов висновку, що марксистська доктрина вирівнювання прибутків на капітал надумана і «жодним чином не відповідає дійсності». Він зазначав, що товарні ціни форму-

ються не на основі абсолютної товарної вартості, а на основі витрат виробництва, структура яких для капіталіста не має значення. М. Туган-Барановський показав, що суспільний процент прибутку настільки ж мало залежить від будови суспільного капіталу, як і процент прибутку в окремих галузях виробництва. Заміщення же живої праці матеріальними засобами виробництва не в силі, само собою, знизити процент прибутку: цей процент підвищується або знижується залежно від зміни продуктивності праці, але цілком незалежно від розподілу суспільного капіталу на постійну і змінну частини.

В заслугу собі М. Туган-Барановський ставив доведення того, що теорія додаткової вартості частково невірна, частково позбавлена змісту, а так званий закон падіння відсотка прибутку рясніє логічними помилками. У трактуванні прибутку він надавав перевагу «вульгарним» економістам і капіталістам-практикам, заперечував значення теорії вартості для пояснення розподілу суспільного доходу.

При дослідженні ренти М. Туган-Барановський, як і переважна більшість українських та російських економістів того часу, розглядав цю категорію у межах теорії ренти Д. Рікардо і визначав її як «нетрудовий дохід, що впливає з користування стійкими корисними властивостями землі»²⁷. Вважаючи ренту особливим, порівняно стабільним видом доходу, на який відносини класів та соціальних груп безпосередньо не впливають, учений на цій підставі абстрагувався від нього у своїй соціальній теорії розподілу. Але навіть за такого розуміння ренти як загальноекономічного явища він розглядав її не як логічну категорію, а як історичну.

Рентою позначається залежність людського господарства від зовнішньої природи. Як зазначав М. Туган-Барановський, «земельна рента підлягає власним законам своїм, і закони ці в певному розумінні мають силу поза межами соціальної боротьби»²⁸.

Зважаючи на це, як слушно зазначив пізніше Борис Бруцкус, М. Туган-Барановський віддавав належне марксизму і розходився з австрійською школою граничної корисності, представники якої цілком обґрунтовано зараховували ренту і прибуток до категорій логічних, іманентних усякій господарській діяльності²⁹. Таким чином, його позиція розходила з новітніми методологічними підходами, запропонованими неокласиками, у поясненні різних форм доходів як логічних, загальноекономічних категорій, виведенням ренти (як і проценту на капітал) з розряду «експлуаторських», поширенням рентного принципу на інші види ресурсів тощо.

Привертає увагу те, що М. Туган-Барановський цілком слушно визначав місце і роль теорії ренти в абстрактно-статичній конструкції Д. Рікардо, зауваживши, що вона «випадає» з його трудової теорії цінності, оскільки рента у теорії Рікардо визначається цінами на хліб, які регулюються граничними умовами виробництва. Однак запропоноване неокласиками поширення запровадженого Д. Рікардо поняття граничного рівня інтенсивності на всі фактори виробництва М. Туган-Барановський не лише не сприйняв, а й піддав гострій критиці, відкидаючи, по суті, саму систему неокласичного синтезу, в якій усі види доходів трактувалися як явища обміну, результат дії цінового механізму ринку.

Отже, можна зробити дещо парадоксальний висновок, що М. Туган-Барановський, з одного боку, розвинув теорію розподілу Д. Рікардо в соці-

альному аспекті, а з другого — піддав сумніву будь-яку наукову продуктивність новітніх на той час досягнень неокласичної школи, завдяки якій, за висловом Марка Блауга, «економіка вперше стала справжньою наукою, яка вивчає взаємозв'язок між даними цілями і даними рідкісними засобами, що мають альтернативне використання для досягнення згаданих цілей»³⁰.

Якщо соціальна теорія розподілу М. Туган-Барановського не має нічого спільного з теорією розподілу граничної корисності, то значно ближчою вона є до марксизму. Доходи різних суспільних класів і на погляд марксизму є наслідком поділу продукту, утвореного винятково класом робітників. Нетрудові доходи одержують внаслідок експлуатації. Саме в тому і полягає зв'язок між старою та новою теоріями. Із цього приводу М. Туган-Барановський зазначає: «Я вважаю свою теорію розподілу теорією Маркса, лише реформованою та одвіяною від усіх ненаукових елементів. Щоправда, остання підпала такому глибокому перетворенню, що вже не може вміститися в системі Маркса»³¹.

М. Туган-Барановський робить висновок, що «процес розподілу соціального продукту між різними суспільними класами, які внутрішньо пов'язані в процесі капіталістичного господарства, не становить простого мінового процесу, але є складним результатом боротьби соціальних класів за збільшення частки суспільного продукту, що їм належить, боротьби, в якій сили сторін, що борються, надто нерівні. Ця соціальна нерівність становить необхідне підґрунтя явища заробітної плати і прибутку, оскільки лише злидні можуть примусити робітника продавати свою робочу силу»³².

Отже, М. Туган-Барановський протиставляє «економічні» та «соціальні» відносини як відносини «рівності» і «нерівності», трактуючи економічні відносини лише як ринок вільної конкуренції. Заради стрункості своєї теорії він абстрагується від явища монополії, тобто економічної нерівності, яка на початку ХХ ст. була вже достатньо очевидною. Маржиналістська теорія це явище теж переважно ігнорувала, але в цілому ряді робіт того часу, значною мірою прикладного характеру, до проблеми монополізації ринку вже звертались. Таке ж абстрагування присутнє у М. Туган-Барановського щодо проблеми державного регулювання економіки, де знову задля протиставлення цін і доходів він стверджує, що, якщо зарплата визначається законом цін, вплив на її розмір засобами соціального законодавства має вважатись нездійсненим.

Намагаючись побудувати логічно струнку теорію розподілу, М. Туган-Барановський абстрагується навіть від практики сучасної йому російської економіки, в якій існували так звані указні, тобто такі, що здійснюються за державним указом, ціни.

Отже, йдеться про двоїстість соціальної теорії розподілу М. Туган-Барановського. Якщо, з одного боку, у ній очевидні певні методологічні і теоретичні спрощення, коли заради стрункості й простоти теорії він абстрагується від деяких реальних економічних явищ (монополізації, державного втручання), то, з другого боку — у своєму трактуванні соціальних відносин наш співвітчизник не залишився один. Його погляди частково перегукуються з поглядами Сімонда Сімонді, Джона-Стюарта Мілля, Карла Родбертуса, Євгена Дюрінга, Рудольфа Штольцмана, Едуарда Бернштейна, Петра Струве та інших економістів.

Активне формування у першій третині ХХ ст. інституційного напрямку світової економічної думки (Торстейн Веблен, Джон Коммонс, Веслі Мітчелл, Джон Гобсон) свідчило про наявність значного інтересу до соціальних сторін господарської діяльності. Можна сказати, що саме тому соціальна теорія розподілу М. Туган-Барановського була тоді надсучасною і стала популярною на початку ХХ ст. не лише в Росії, а й за кордоном. Справа в тому, що, крім теоретичного аспекту, її популярність пояснювалась також актуальністю самої проблеми. Практика світового капіталістичного господарства потребувала формування як нового «соціального» законодавства, насамперед щодо відносин на ринку праці, так і антимонопольного законодавства.

Таке законодавство постало в період з кінця ХІХ до середини ХХ ст. і супроводжувалося бурхливими дискусіями, результатом яких були становлення інституційно-правового напрямку (Джон Коммонс, Гері Беккер), дослідження соціально-трудова відносин, проблем солідаризму та солідарної праці, трипартизму тощо. Одним із тих, хто стояв біля витоків нового теоретичного осмислення цих проблем, був наш видатний співвітчизник — М. Туган-Барановський, а його соціальна теорія розподілу була найвидатнішою й найоригінальнішою з усіх запропонованих на той час наукою.

Чимало перспективних ідей теорії розподілу М. Туган-Барановського отримали розвиток у працях Дерека Роува, Моріса Добба, Йозефа Шумпетера, Джона Хікса та інших відомих учених. Як зазначав професор Ліхайдського університету в США Ніколас Балабкінс, книга М. Туган-Барановського «була піддана суворому критичному розбору і, незважаючи на це, не можна заперечувати, що саме М.І. Туган-Барановський ввів у літературу проблему влади монополії робітничих союзів. Як це не парадоксально, через сімдесят років чеський економіст Отто Шік опублікував працю, дуже подібну до того, що Туган-Барановський захищав у 1913 році»³³.

Стосовно дискусії, яка розгорнулася навколо «соціальної теорії розподілу» М. Туган-Барановського, про що зазначалось вище, то свідченням цього є праці Сергія Солнцева «Зарплата як проблема розподілу»³⁴ та Олександра Білімовича «Соціальна теорія розподілу»³⁵, — науковців, погляди яких відрізнялись від поглядів М. Туган-Барановського.

У 1890-ті рр. М. Туган-Барановський був «легальним» (критичним) марксистом, тобто не ортодоксальним, а творчим марксистом, який сприймав нові ідеї, що з'являлися в сучасній йому філософії та економічній науці. За відхід «легальних» марксистів від основоположної теорії ортодоксальні марксистки називали їх «ревізіоністами» і «рenegатами». Так, на початку ХХ ст. три великих теоретики «легального» марксистизму в Російській імперії — Петро Струве, Сергій Булгаков і Михайло Туган-Барановський — залишили його ряди й перейшли на інші теоретичні позиції. Якщо концепції П. Струве і С. Булгакова на початку ХХ ст. можна схарактеризувати як варіанти інституціоналізму, то погляди М. Туган-Барановського важко віднести до будь-якого певного теоретичного напрямку. Зокрема, М. Туган-Барановський, залишаючись соціалістом немарксистського гатунку, намагався поєднати теоретичні елементи класичної політекономії та маржиналізму, а його «соціальна теорія розподілу» була відчутно подібна до народжуваного інституціоналізму.

Загалом науковий доробок М. Туган-Барановського в історії світової економічної думки розцінюється як невід’ємна складова її поступу до сучасного рівня економічних знань людства. Загально визнаним є внесок ученого в розвиток економічної теорії та історії в галузі теорії цінності, теорії економічної циклічності та монетарної теорії, теорій розподілу, кооперації, соціалізму, в історію економічних вчень та народного господарства. Ідеї українського вченого були розвинуті у працях Артура Шпітгофа і Йозефа Шумпетера (Німеччина), Жака Лескура і Альбера Афталійона (Франція), Густава Касселя і Кнута Вікселя (Швеція), а через них — і в працях теоретиків інших країн: Ральфа Хоутрі, Артура Пігу, Джона-Мейнарда Кейнса, Джона-Річарда Хікса, Роя Харрода, Аллана Мелцера, Елвіна Хансена.

На завершення можна сказати, що наукові погляди М. Туган-Барановського є втіленням економічної думки України XIX ст. з її злетами і падіннями, а творчу спадщину видатного українського економіста, з якої черпали ідеї вітчизняні та зарубіжні науковці, слід розглядати в контексті розвитку світової та української економічної думки, цілісності української національної культури, науко- і державотворення, економічного, політичного і духовного відродження.

21 січня 1919 р. Михайла Івановича Туган-Барановського не стало — він помер у купе потяга під Одесою, прямуючи у складі дипломатичної делегації від України до Парижа. М. Птуха із цього приводу написав: «Якось не віриться і не хочеться вірити, щоб М[ихайло] І[ванович], повний сил та самих широких планів, умер.

І він не вмер. Його великий дух живе в геніальних творах його, він витає скрізь, де б’ється жива економічна думка. І він вічно буде жити, поки існує політична економія.

Лишається тільки побажати, щоб учні його з любов’ю та побожністю зібрали все, що написано великим учителем їхнім, і щоб поміж них знайшлася людина, яка мала би здібність та силу освітлити з усіх боків економічне мислення М[ихайла] І[вановича], хоч би на це довелося витратити цілі роки»³⁶.

¹ Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. — М.: РОССПЭН, 1998. — С. 397.

² Птуха М.В. М.І. Туган-Барановський як економіст // Кооперативна зоря: Часопис української споживчої кооперації. — 1919. — № 4—5. — Березень. — С. 5—21.

³ Птуха М.В. М.І. Туган-Барановський як економіст // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. збірн. наук. праць. — 2002. — Вип. 33—34. — С. 218.

⁴ Туган-Барановский М.И. Социальная теория распределения // Солнцев С.И., Туган-Барановский М.И., Билимович А.Д. Социальная теория распределения / Под ред. М.Г. Покидченко. — М.: Наука, 2009. — С. 304.

⁵ Туган-Барановский М.И. Социальная теория распределения // Русская мысль. — 1910. — № 1. — С. 105.

⁶ Tugan-Baranovsky M.I. Soziale Theorie der Verteilung // Annalen für Soziale politik und Gesetzgebung. — 1913. — Bd. 2, Heft 5—6. — S. 473—554; Tugan-Baranovsky M.I. Soziale Theorie der Verteilung. — Berlin: J. Springer, 1913. — 82 S.

⁷ Туган-Барановский М.И. Социальная теория распределения. — СПб., 1914. — 96 с.

- ⁸ *Böhm-Bawerk E.* Macht oder ökonomisches Gesetz? // Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung. — 1914. — Bd. 23.
- ⁹ *Stolzman R.* Die soziale Theorie der Verteilung und der Wertes // Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. — 1918. — Bd. 110.
- ¹⁰ *Туган-Барановский М.И.* Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности // Юридический вестник. — 1890. — Т. VI, кн. 2. — С. 192—230.
- ¹¹ *Туган-Барановский М.И.* Социальная теория распределения // Русская мысль. — 1910. — № 1. — С. 100—114.
- ¹² *Туган-Барановський М.* Політична економія: Курс популярний / Відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 61, 62.
- ¹³ *Туган-Барановский М.И., Солнцев С.И., Туган-Барановский М.И., Билимович А.Д.* Социальная теория распределения. — С. 300.
- ¹⁴ Там же. — С. 374.
- ¹⁵ *Туган-Барановский М.И.* Социальная теория распределения. — СПб., 1914. — С. 46.
- ¹⁶ Там же. — С. 81.
- ¹⁷ *Туган-Барановский М.И.* Основы политической экономии. — М., 1998. — С. 392.
- ¹⁸ Там же. — С. 393.
- ¹⁹ Там же. — С. 394.
- ²⁰ *Туган-Барановский М.И.* Социальная теория распределения. — СПб., 1914. — С. 6.
- ²¹ Там же. — С. 13.
- ²² *Туган-Барановский М.И., Солнцев С.И., Туган-Барановский М.И., Билимович А.Д.* Социальная теория распределения. — С. 310.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Там же. — С. 303.
- ²⁵ *Туган-Барановский М.И.* Социальная теория распределения // Русская мысль. — 1910. — № 1. — С. 100—114; *Туган-Барановский М.И.* Социальная теория распределения. — СПб., 1914. — 96 с.
- ²⁶ Див.: *Туган-Барановский М.И.* Социальная теория распределения. — СПб., 1914. — С. 64.
- ²⁷ *Туган-Барановский М.И.* Основы политической экономии. — СПб.: Тип. акц. общ. «Слово», 1909. — С. 448.
- ²⁸ *Туган-Барановский М.И.* Социальная теория распределения. — СПб., 1914. — С. 30, 31.
- ²⁹ *Бруцкус Б.Д.* Социалистическое хозяйство: Теоретические мысли по поводу русского опыта // Вопросы экономики. — 1990. — № 9. — С. 154.
- ³⁰ *Блауг М.* Економічна теорія в ретроспективі / Пер. з англ. І. Дзюби. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — С. 271.
- ³¹ *Туган-Барановский М.И.* Основы политической экономии. — 5-е изд. — Пг., 1919. — С. 377.
- ³² *Туган-Барановский М.И., Солнцев С.И., Туган-Барановский М.И., Билимович А.Д.* Социальная теория распределения. — С. 335.
- ³³ *Балабкінс Н.* Значення Тугана-Барановського сьогодні // Вісник НАН України. — 1995. — № 1—2. — С. 65.
- ³⁴ *Солнцев С.И.* Зарплата как проблема распределения // *Солнцев С.И., Туган-Барановский М.И., Билимович А.Д.* Социальная теория распределения / Под ред. М.Г. Покидченко. — М.: Наука, 2009. — С. 17—296.
- ³⁵ *Билимович А.Д., Солнцев С.И., Туган-Барановский М.И., Билимович А.Д.* Социальная теория распределения / Под ред. М.Г. Покидченко. — М.: Наука, 2009. — С. 375—425.
- ³⁶ *Птуха М.В.* М.І. Туган-Барановський як економіст // Історія народного господарства та економічної думки України... — 2002. — Вип. 33—34. — С. 219.

О.М. ПЕТРОЄ

**РОЗВИТОК ІДЕЙ СОЦІАЛЬНОГО
ПАРТНЕРСТВА У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ
М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО**

Науковий доробок видатного українського економіста Михайла Івановича Туган-Барановського справив суттєвий вплив на хід теоретичного осмислення світовою спільнотою економічних перетворень. У той же час дослідження праць великого співвітчизника в нашій країні розпочалися лише наприкінці 90-х років ХХ ст., а більшої активності набули вже у ХХІ ст. Зростання інтересу до його праць створило підґрунтя для передруку окремих з них¹ та розширення доступу до ознайомлення з ідеями вченого-енциклопедиста широкого кола читачів. Разом з тим, лише незначна частка текстів ученого сьогодні оприлюднена в Україні — адже наявний бібліографічний опис його праць складає понад 300 публікацій². Це книги і статті, популярні видання його трудів, видання, що виходили за редакцією М.І. Туган-Барановського, інформаційні матеріали про наукові семінари і кола, що працювали під його керівництвом. Відтак, на часі є завдання збору, систематизації бібліографії трудів М.І. Туган-Барановського, повне оприлюднення в Україні як розробок ученого, так і біобібліографічних видань — літератури про життя та творчість, публікацій про вченого у вітчизняних та зарубіжних енциклопедичних виданнях, рецензій на його роботи, дискусій про його вчення тощо.

Вивчаючи наукову спадщину Михайла Івановича Туган-Барановського, вітчизняні дослідники, серед яких Юрій Бажал, Борис Буркинський, Лариса Горкіна, Тимофій Дерев'янкін, Степан Злупко, Лілія Дмитриченко, Любомир Коваль, Вікторія Небрат, Михайло Савлук, Наталія Супрун, Микола Чумаченко³ та ін., однак, у поглядах на актуальність та цінність для сучасної науки і практики теоретичних розробок вченого і громадсько-політичного діяча, що ґрунтуються на виявленні економічних законів та закономірностей, порівняльному аналізі різних економічних систем, детальній характеристиці національної специфіки еволюційного розвитку економічних відносин у країнах Заходу й Російській імперії. Експерти високо оцінюють внесок дослідника в розвиток теорії кон'юнктурних економічних циклів, теорії вартості, розподілу суспільного доходу, історії господарського розвитку, кооперативних основ господарської діяльності тощо.

Присвячені теоретичній спадщині М.І. Туган-Барановського розвідки вітчизняних науковців засвідчують також її важливий внесок у розвиток поглядів на систему суспільних, і, насамперед, соціально-класових, соціально-економічних відносин. На окрему увагу та потребу поглибленого

вивчення в цьому контексті заслуговують його ідеї про ключову роль соціального партнерства як інституту колективної праці.

Ознайомлення з працею М.І. Туган-Барановського «Соціальні основи кооперації» засвідчує, що вихідним у його дослідженнях є розуміння того, що індивідуальна, одноосібна господарська праця в людській спільноті є винятком, а панівною формою праці є спільна праця більших чи менших груп людей. Таку працю кількох людей, що перебувають у певній взаємодії одні з одними, вчений називає співробітництвом, розрізняючи при цьому просте та складне співробітництво. Прикладом простого співробітництва, на його думку, є три види спільної праці кількох людей, що виконують однакову операцію: товариська праця, накопичувана праця та пов'язувальна праця. Важливим критерієм в інтерпретації зазначених форм співробітництва є соціально-психологічні чинники. «Товариським» визначається вид співробітництва, коли люди працюють поряд, незалежно одні від одних. Доцільність такого співробітництва вчений пояснює як економічними ефектами (можливість спільного користування приміщенням, обладнанням, економія витрат на світло, опалення тощо), так і тим, що саме по собі сусідство при виконанні роботи створює сприятливу психологічну атмосферу, справляючи суттєвий вплив на продуктивність праці. «Накопичення праці» є видом простого співробітництва за умови, коли кілька працівників об'єднують зусилля для виконання роботи, яку їм не під силу виконати поодиноці. Просте співробітництво як «пов'язувальна праця», згідно з авторською інтерпретацією, стосується співпраці при виконанні робітниками робіт, які вони здатні здійснити одноосібно, але допомога один одному збільшує продуктивність їхньої праці⁴.

В основу класифікації складного співробітництва вченим покладено критерій суспільного (спеціалізація робітників на окремих видах роботи як складової суспільної праці) та технічного (розподіл трудової операції на особливі частини, які виконуються окремими працівниками) розподілу праці⁵. Розуміючи під складним співробітництвом спільну працю кількох людей, що виконують різні операції, М.І. Туган-Барановський спростував та доповнив перелік вигод від розподілу праці, запропонований Адамом Смітом (легкість навчання, вправність і легкість працівника у певній сфері діяльності; відсутність перерв у роботі, необхідних для переходу від однієї операції до іншої; полегшення можливостей технічних удосконалень при спрощенні виробничих операцій). Найважливішими, на переконання вченого, вигодами від розподілу праці є: 1) можливість пристосування праці до природних схильностей, здібностей і сил кожної людини (за Платоном); 2) можливість найкращого пристосування суспільної праці внаслідок територіального та міжнародного розподілу праці (за Джеймсом Міллем); 3) можливість найбільшого використання засобів виробництва і капіталу (за Джоном Ре)⁶.

Процеси розподілу праці та економічного поступу вчений аналізував у контексті розвитку суспільних відносин. Зокрема, за М.І. Туган-Барановським, суспільний прогрес, що супроводжується подальшим розподілом праці, неминуче веде до диференціації суспільства — розпаду на відокремлені суспільні групи. У розвиток наукових положень Герберта Спенсера

М.І. Туган-Барановський аналізує загальносуспільні цивілізаційні впливи розподілу праці і доходить висновку, що цей вплив не обмежується сферою трудових, економічних відносин, а поширюється далеко за їхні межі та охоплює широку сферу суспільного життя, створює «планетну» систему, а ця система, у свою чергу, стає все диференційованішою⁷.

Важливе наукове та прикладне значення для соціально-економічної теорії в цілому і теорії соціального партнерства зокрема має еволюційний аналіз суспільної диференціації, авторське тлумачення поняття «клас» та характеристика особливостей класової структури капіталістичного суспільства. Центральною причиною диференціації суспільства і відмінною ознакою класової структури вчений називає наявність глибокої і невід'ємної протилежності економічних інтересів різних соціальних груп, що виникає на певному етапі економічного розвитку — з появою антагоністичних інтересів у зв'язку із привласненням одними групами додаткової праці інших. За теорією М.І. Туган-Барановського, у капіталістичному суспільстві є три основні класи: великі землевласники (аристократія); промислові і торгові капіталісти (буржуазія); робітники (пролетаріат) та багато інших неосновних класів (як-от: торгово-промислова буржуазія, дрібна буржуазія, селянство, інтелігенція). Окремий інтерес становлять розмірковування вченого щодо індивідуальної нерівності як причини соціальної диференціації в суспільстві, своєрідного закону функціонування людського суспільства, незмінного закону моралі⁸.

Пояснення багатьом явищам, притаманним системі сучасних ринкових відносин у нашій країні, знаходимо у працях вченого, присвячених аналізу економічної культури Заходу та Російської імперії. Так, відсутність у Росії своєрідної промислової культури, яка стала відправною точкою господарського прогресу Заходу, М. Туган-Барановський пояснює недостатнім розвитком буржуазії. На його думку, в укладі російського господарювання не було капіталістичної культури і не було буржуазії в західноєвропейському сенсі слова, адже центральне місце у ньому займав торговий капітал. Особливо негативно в цьому контексті оцінює автор відсутність у Російській імперії дрібної буржуазії, яка у західноєвропейській господарській системі впродовж століть відігравала вирішальну роль. Дрібні промисловці й торговці становили більшу частку міського населення. Саме з їхнього середовища переважно й виходили люди ліберальних професій, в тому числі й представники розумової праці. Дрібна буржуазія відігравала роль посередника між вищими класами та народними масами і з'єднувала всі верстви населення в одне ціле національної культури. Велика ж буржуазія набула істотного значення в господарському устрої Заходу лише з виникненням фабричного виробництва, проте дотепер не може цілком відтіснити на задній план дрібну буржуазію⁹. Саме представники дрібної буржуазії сформували, обстоювали і продовжують утверджувати духовні цінності та соціальні пріоритети економічного розвитку.

Поділ людського суспільства на багатих і бідних, насильство та боротьба між різними класами, підвищена експлуатація робітничого класу непрацюючою частиною суспільства, зростання витрат на утримання державних структур та непрацюючої частини населення М. Туган-Барановський називає

ває ключовими причинами економічних криз. При цьому безробіття розглядається автором не лише як причина, але й наслідок цих криз. На його переконання, безробіття в його різноманітних формах — тимчасове або випадкове (в залежності від стану ринку), нетривале чи триваюче впродовж багатьох років (обумовлене фазами промислового циклу), безробіття людей різного віку — всі ці форми безробіття є характерною специфічною властивістю капіталістичної економіки, притаманною їй як певному історичному типу господарювання. Це зумовлено тим, що капіталістичний устрій створює особливий робітничий резерв, наявність якого є умовою зростання капіталістичної промисловості¹⁰.

Обґрунтовуючи закони економічного розвитку, вчений безперервно відстежує соціальне підґрунтя економічних відносин через аналіз інтересів, особливостей та характеру взаємодії робітників і капіталістів. Як відомо, поширений на той час варіант загальної теорії ціни базувався на умовах рівності ринкових сторін. Заперечуючи рівність сторін, М. Туган-Барановський виходив з того, що капіталісти мають засоби виробництва і тому можуть отримувати частину продукту, а робітники мають лише робочу силу, і їхня «економічна слабкість» змушує їх продавати її капіталістові за будь-яку ціну¹¹. Згідно з підходами М. Туган-Барановського, рівень зарплати і, відповідно, прибутку, визначається продуктивністю праці (оскільки при збільшенні загального продукту можуть вирости і зарплата, і прибуток) та соціальною й економічною силою впливу сторін соціально-трудоких відносин — капіталіста і робітника¹².

Вагоме місце відводив учений аналізу класової солідарності. Досліджуючи систему капіталістичних відносин, він доходив висновку, що на Заході лінія суспільного розвитку спрямовується свідомою боротьбою класів за власні інтереси. На думку автора, всі класи населення беруть участь у політичному житті і прагнуть підпорядкувати своїм інтересам державну владу. На ґрунті цієї боротьби всередині кожного класу виникає сильне почуття класової солідарності, що спонукає кожного окремого його представника «не лише за страх, а й за совість» відстоювати власне класові інтереси. Кожен клас має своїх переконаних, щирих ідеологів, безкорисливо захоплених красою того культурного типу, виразником якого є цей клас. І це захоплення цілком зрозуміло, тому що всяка потужна історична культура має свою особливу, специфічну, незамінну принадність¹³.

Учений глибоко проаналізував механізми примноження сили сторін, економічно довів роль соціального партнерства як чинника суспільного прогресу. Він, зокрема, показав, що рівень соціальної сили сторін визначають внутрішні та зовнішні чинники. Центральне місце у структурі внутрішніх чинників соціальної сили сторін, на думку вченого, займають: співвідношення чисельності робітників і капіталістів (чим більше робітників, що конкурують за робоче місце, тим слабкішими вони є в боротьбі, тому капіталісти легше можуть знижувати заробітну плату, і навпаки); наявність можливості альтернативного виробництва (заробітна плата не може впасти нижче доходу від цієї діяльності); організованість робітників, об'єднання у профспілки забезпечує зростання їхньої соціальної сили; поява монополій у промисловості підвищує соціальну силу капіталістів.

Серед фактів, що засвідчували реальну силу і практичний соціальний вплив робітничого класу, вчений виокремлював соціально-політичні заходи з охорони інтересів його членів у таких принципово важливих питаннях, як пенсія для старих, державне страхування від безробіття, нормований робочий день, мінімальна заробітна плата тощо. Не втрачає наукової ваги та практичного значення у цьому контексті вчення М. Туган-Барановського про джерела та механізми примноження солідарності робітників, теоретичне обґрунтування основ створення та функціонування робітничих союзів. Історію робітничих союзів учений ділить на два великих етапи: товариства підмайстрів та союзи робітників. Вагомим внеском у розвиток класичної теорії соціального партнерства є викладені в авторській інтерпретації питання еволюції та особливостей розвитку англійського тред-юніонізму, французького синдикалізму, соціал-демократичних німецьких союзів¹⁴.

Робітничий союз, за М. Туган-Барановським, є таким товариством робітників, яке ставить за мету захист їхніх інтересів як продавців робочої сили. Робітничі союзи, на думку автора, є бойовими товариствами, головним завданням яких є боротьба з наймачами робочої сили, підприємцями. Іншими важливими завданнями робітничих союзів є надання взаємодопомоги при нещасних випадках, що загрожують працівникові, — хворобі, смерті, нездатності до праці тощо, але за незмінної центральної мети — виставити проти капіталіста організованого робітника, представити інтереси робітника у договорі з роботодавцем, спільними силами захистити інтереси робітника¹⁵.

Невипадкова значна увага М. Туган-Барановського до праці Сіднея і Беатріси Веббів «Промислова демократія», в якій автори вперше показали, що робітничі союзи можуть впливати на регулювання заробітної плати. Більше того, не лише ці союзи, але й сама держава, вже під тиском робітників, змушена діяти в цьому напрямі, поставивши складну для виконання мету — перешкодити падінню заробітної плати нижче певного рівня¹⁶. Одними із зовнішніх чинників соціальної сили договірних сторін, за М. Туган-Барановським, є: законодавство з охорони праці; громадська думка; традиції регулювання заробітку; освіта і досвід робітника¹⁷.

Показуючи, що меті захисту інтересів робітників служить також фабричне законодавство, розкриваючи у «Політичній економії» особливості зародження та умови поширення фабричного законодавства у світі, його результати (обмежена тривалість робочого часу, санітарні і гігієнічні умови праці, заходи з попередження нещасних випадків, заборона натуральної оплати праці, заборона праці дітей тощо) і його вплив на розвиток інституту захисту робітників, М. Туган-Барановський водночас застерігає, що законодавча охорона праці робітників не може замінити їхнього самозахисту. Він наголошує, що закон може бути дієвим лише тоді, коли він спирається на організації самих робітників¹⁸.

Детальному аналізу вчений піддає такі форми захисту інтересів робітників, як страйк (спільна відмова робітників від роботи), бойкот (боротьба з певною фірмою шляхом відмови від купівлі її товарів), саботаж (недбайлива робота, псування товару та устаткування), страхування від безробіття тощо. Він характеризує механізм підготовки та використання робітниками

протестних заходів; аналізує загрози втрат від них як власників, так і робітників; показує, що для протистояння страйковим рухам роботодавці застосовують локаути (тимчасове призупинення власником роботи на його підприємствах)¹⁹.

Аналізуючи суперечність інтересів робітників і капіталістів, М. Туган-Барановський наголошує, що вона має вирішуватися не шляхом непримиренного протистояння, класової боротьби та знищення класів як таких, а через пошук механізмів їх мирного урегулювання. Дієвими інструментами, хоч і не позбавленими недоліків (через відсутність правового забезпечення), для мирного врегулювання конфлікту інтересів капіталістів і робітників учений вважав третейські суди, які мають складатися із представників власників і робітників. Важливого значення для захисту інтересів робітників (скорочення робочого часу, підвищення заробітної плати, покращення умов праці) дослідник надає інститутам договірної регулювання²⁰.

Розмірковуючи про джерела примноження сили впливу робітників, учений відводить важливу роль інтелігенції (групі людей розумової праці). У праці «Русская интеллигенция и социализм» М. Туган-Барановський пише, що хід історичного розвитку привів на Заході до того, що від буржуазії відокремилася група представників розумової праці, яка стала помітно зближуватися з народними масами. Процес цей був викликаний змінами суспільного життя і, насамперед, економічним і духовним зростанням робітничого класу і його соціального впливу. Що стосується інтелігенції, то її значну частину до зближення з робітничим класом спонукають, крім вищих, моральних та інтелектуальних інтересів, навіть вузькі економічні інтереси. У свою чергу, вчений показав і зворотний зв'язок: зростання робітничого руху в його різних формах створює величезний запит на інтелектуальну працю. Доказом тому стали поширення в усіх країнах Західної Європи робочої преси, поява сотень і тисяч організацій, що діють на забезпечення потреб та інтересів представників робітничого класу, численна когорта письменників і журналістів, які працюють у них. Цим пояснював учений тяжіння людей розумової праці до трудящих мас — як необхідний результат повсюдної демократизації суспільного життя, зростання впливу народних мас у всіх сферах життя²¹.

Вражає своєю прогресивністю переконлива людиноцентрична основа ідей М. Туган-Барановського щодо розбудови соціально-економічних відносин та соціального партнерства. Інноваційними та актуальними і сьогодні є його положення про роль людини в економічній системі та процесах диференціації суспільного розвитку в цілому. Чим диференційованішим стає суспільство, тим глибше і детальніше у ньому проявляється розподіл праці, тим більше спеціалізуються працівники у своїй діяльності²².

Показавши, що розподіл праці несе суттєві вигоди, учений водночас застерігав, що економічні здобутки від розподілу праці, спеціалізації та одноманітних функцій праці мають негативні соціальні наслідки та даються «дорогою ціною» — втратами здоров'я, обмеженням можливостей інтелектуального розвитку, а відтак і соціальних перспектив працівника²³.

Визнаючи вагомість та суттєвий вплив вигод від розподілу праці, М. Туган-Барановський вбачав джерело суспільного прогресу не в роз-

поділі праці як такому, а в гармонійному розвитку особистості²⁴. Людина, на його переконання, є центром і кінцевою метою економічного розвитку. Учений піддавав критиці традиційну класифікацію основних факторів виробництва (земля, праця і капітал) як таку, що непридатна для економічних досліджень, а здатна забезпечити лише технічний бік наукових розвідок. Вивчаючи економічні явища як проблему людського інтересу, М. Туган-Барановський вважав, що витрати людської праці рівнозначні витратам людської особистості, доводив, що продуктивною є лише людська праця, та дійшов висновку, що лише людська праця виробляє багатства²⁵. Методологія політичної економії, на переконання вченого, має спиратися на уявлення про цілісну людську особистість, про робітника як мету виробництва, а не його засіб²⁶.

Саме людина є центральним об'єктом в економічній системі М. Туган-Барановського, а задоволення потреб людини — метою економічного розвитку. Оскільки економічне благо, на думку вченого, цінне не саме по собі, а його здатністю створювати основну цінність для людини. Економічний процес, в якому виникають витрати, за словами М. Туган-Барановського, складається з людської діяльності, спрямованої на отримання матеріальних засобів для задоволення потреб. Тому «в кінцевому результаті активною єдиною фігурою в економіці є людина і з взаємовідносин між людьми виникають економічні процеси»²⁷.

Людиноцентричні ціннісні засади, з яких виходив у своїх дослідженнях М. Туган-Барановський, дали йому змогу обґрунтувати такі неодмінні для ефективного функціонування суспільства в ринкових умовах принципи, як рівність робітника і капіталіста (власника), добровільність праці, договірні умови оплати праці, взаємна вигода від співпраці робітника і капіталіста (робітник дає капіталісту свою працю, а капіталіст працівникові — обумовлену заробітну платню) тощо.

Така ціннісна методологічна платформа досліджень сприяла тому, що М. Туган-Барановський став першим вітчизняним ученим-економістом, який проголосив «труд і граничну корисність як фактори цінності». Вчений показав, що ціна, яка не враховує ефективний попит, не виконує своєї головної функції в ринковій економіці — вона не є регулятором ефективного розподілу ресурсів суспільства²⁸.

Необхідність поєднання трудової теорії цінності з теорією граничної корисності у М. Туган-Барановського ґрунтується на тому, що: теорія заробітної плати є частиною загальної теорії ціни; з точки зору інтересів підприємця заробітна плата є складовою частиною категорії витрат виробництва; з точки зору інтересів робітничого класу заробітна плата є важливою і самостійною категорією суспільного доходу. Перевагою запропонованої вченим концепції трудової вартості є те, що, на відміну від наявних на той час теорій, вона оцінює саму людину як мету, а не суб'єкт людської діяльності.

Обґрунтовуючи верховну цінність людської особистості, вчений наголошує на потребі віднайти суспільну ідею як основу морального закону, здатну осягнути проблеми людства. Над пошуком такої ідеї та шляхів її втілення у систему координат реального життя продовжують працювати і

сучасні вчені. Необхідною умовою формування такої ідеї, на переконання М. Туган-Барановського, має бути розуміння: щоби стати абсолютною цінністю, людська особистість має бути визнана безмежно значимою і вільною.

Вирішення проблем, спричинених розподілом праці, проблем диференціації суспільства, антагоністичних інтересів представників різних класів, особистого розвитку людини як умови і мети суспільного розвитку М. Туган-Барановський шукав у створенні гармонійного господарства, зорганізованого на засадах вільної кооперації безпосередніх виробників, які володіють засобами виробництва²⁹. Саме кооперація, духовною основою якої є солідарність інтересів, на переконання вченого, має стати однією із форм самозахисту трудящих класів від натиску капіталу.

Підсумовуючи огляд теоретичного і практичного доробку славетного українського економіста, маємо чітке розуміння того, що його теоретичні розробки, обґрунтування та практичні рекомендації складають потужну методологічну основу сучасних досліджень соціального партнерства як механізму вдосконалення системи соціально-трудова та соціально-економічних відносин.

Наукові ідеї М. Туган-Барановського заклали міцне підґрунтя не лише для розвитку економічної думки, але й сформували реалістичну картину цінностей соціального партнерства як невід'ємної умови ефективної економічної системи, заснованої на повазі до людини, її гідності, врахуванні потреб її розвитку і самореалізації, створили підґрунтя для утвердження принципів рівності, солідарності, справедливості та узгодження інтересів представників різних соціальних груп. Тому порушені у працях М. Туган-Барановського проблеми та запропоновані шляхи їх вирішення не втрачають актуальності, а набувають усе більшого значення для ідентифікації реальних соціально-економічних процесів, визначення стану та перспектив розвитку українського суспільства в цілому.

¹ Сільськогосподарська кооперація: Вибрані праці / М. Туган-Барановський [та ін.]; упоряд. та ред. Л.П. Горкіна. — К.: [б. в.], 2010. — 776 с.; *Туган-Барановский М.И.* Избранные сочинения: В 2 т. — Донецк: ДонГУЭТ, 2004. — Т. 1: Очерки из новейшей истории политэкономии и социализма. — 357 с.; *Туган-Барановский М.И.* Промышленные кризисы: Очерк из социальной истории Англии / Науч. ред. Т.И. Деревянкин; вступ. ст. Л.П. Горкиной. — 2-е изд., совершенно перераб. — К.: Наук. думка, 2004. — 368 с.; *Туган-Барановский М.И.* Основи політичної економії / Наук. ред., автор передмови та вступ. статті С.М. Злупко. — Львів: Видавничий центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. — 628 с.; *Туган-Барановский М.И.* Паперові гроші та метал / Пер. з рос., наук. ред. пер., автор передм. М.І. Савлук. — К.: КНЕУ, 2004. — 198 с.; *Туган-Барановский М.И.* Політична економія: Курс популярний. — К.: Наук. думка, 1994. — 264 с.

² Цей бібліографічний опис див. у збірнику: *Туган-Барановский М.И.* К лучшему будущему: Сборник социально-философских произведений. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. — С. 438—495.

³ Див.: *Горкіна Л.П.* М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. — 268 с.; *Злупко С.М.* Михайло Туган-Барановський (український економіст світової слави). — Львів: Каменяр, 1993. — 192 с.; *Коваль Л.* Економічне вчення Михайла Тугана-Барановського. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2009. — 319 с.; *Кучин С.П.* Теорія грошового обігу М.І. Туган-Барановського. — Харків:

РОЗДІЛ 4. ЧИННИКИ СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

Курсор, 2005. — 152 с.; *Коропецький І.С.* Українські економісти ХІХ століття та західна наука. — К.: Либідь, 1993. — 192 с.; М.І. Туган-Барановський та Г.С. Сковорода: Науково-пізнавальна проща до місць життя видатних українців: Матеріали мобільного семінару Київ — Чорнухи — Лохвиця / Упоряд. Ю.М. Бажал. — К.: НАУКМА, 2007. — 60 с.; Михайло Іванович Туган-Барановський: Особистість, творча спадщина і сучасність / Під ред. О.О. Шубіна, А.А. Садекова. — Донецьк: Каштан, 2007. — 356 с.; Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: Сучасний дискурс / За ред. Л.П. Горкіної. — К.: Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2010. — 760 с.; *Туган-Барановський Д.М.* М.І. Туган-Барановський и его идеи социализма // Вісн. Донец. нац. ун-ту екон. і торг. ім. М. Туган-Барановського. Сер.: Екон. науки. — 2013. — № 3. — С. 7—13.

⁴ *Туган-Барановський М.И.* Социальные основы кооперации / Предисл., коммент. Л.А. Булочниковой, Г.Н. Сорвиной, Т.П. Субботиной. — М.: Экономика, 1989. — С. 166—168.

⁵ Там же. — С. 173—175.

⁶ Там же. — С. 178.

⁷ *Туган-Барановський М.И.* Основы политической экономии. — 3-е изд., перераб. — Пг.: Юрид. кн. склад и изд-во «Право», 1915. — С. 148, 149.

⁸ Там же. — С. 427.

⁹ *Туган-Барановський М.И.* К лучшему будущему: Сборник социально-философских произведений. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. — С. 52—73.

¹⁰ *Туган-Барановський М.И.* Основы политической экономии. — Пг., 1915. — С. 348—350.

¹¹ Там же. — С. 150, 151.

¹² *Туган-Барановський М.И.* Основы політичної економії / Наук. ред., автор передмови та вступ. статті С.М. Злупко. — Львів: Видавничий центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. — С. 464.

¹³ *Туган-Барановський М.И.* К лучшему будущему... — С. 52—73.

¹⁴ *Туган-Барановський М.И.* Політична економія: Курс популярний. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 167—182.

¹⁵ *Туган-Барановський М.И.* Основы політичної економії. — Львів, 2003. — С. 481, 482.

¹⁶ Там само. — С. 442—448.

¹⁷ Там само. — С. 481—571.

¹⁸ Там само. — С. 503, 504.

¹⁹ *Туган-Барановський М.И.* Політична економія: Курс популярний. — С. 167—182.

²⁰ Там само. — С. 171—175.

²¹ *Туган-Барановський М.И.* К лучшему будущему... — С. 52—72.

²² *Туган-Барановський М.И.* Основы политической экономии. — Пг., 1915. — С. 149, 150.

²³ *Туган-Барановський М.И.* Социальные основы кооперации. — С. 173—175.

²⁴ Там же. — С. 178.

²⁵ *Туган-Барановський М.И.* Основы політичної економії. — Львів, 2003. — С. 14.

²⁶ *Туган-Барановський М.И.* Социальные основы кооперации. — С. 194.

²⁷ *Туган-Барановський М.И.* Основы політичної економії. — Львів, 2003. — С. 13.

²⁸ *Туган-Барановський М.И.* Основы политической экономии. — Пг., 1915. — С. 51.

²⁹ Там же. — С. 60.

Г.М. ФИЛЮК

М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ ПРО КОНКУРЕНЦІЮ ТА МОНОПОЛІЮ

Дослідження наукової спадщини відомого українського мислителя-економіста Михайла Івановича Туган-Барановського є особливо актуальним і своєчасним на нинішньому етапі розвитку національної економіки, коли Україна взяла курс на якісне оновлення економічних відносин. Погоджуємося з думкою, що сьогодні як ніколи важливо «повернути вітчизняній економічній науці спадщину видатного вченого, дати сучасному читачеві реальне уявлення про його особистість і науковий внесок, громадянську позицію та еволюцію суспільно-політичних поглядів»¹.

Доречно зупинитися на тій проблемі, якій сучасні дослідники не приділяють належної уваги, але яка займає чільне місце серед проблем дослідження вченого, — проблемі монополії і конкуренції та необхідності їх державного регулювання. Особливий інтерес ученого до цих питань можна пояснити кардинальними змінами у розвитку капіталістичного способу виробництва, які відбувалися наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Йдеться, зокрема, про появу недосконалої конкуренції, динамічну і тотальну монополізацію економіки, яка у свою чергу зумовила зміну механізмів ціноутворення, стала однією з найвагоміших причин виникнення кризи з усіма можливими наслідками.

Зауважимо, що в цей період конкуренція і монополія були об'єктами дослідження більшості українських учених, які працювали над ринковою тематикою, — Афіногена Антоновича, Михайла Бернацького, Сергія Булгакова, Володимира Железнова, Михайла Соболева, Дмитра Піхна та інших, що аналізували цю проблему з позицій різних варіантів ринкового середовища. Дослідження природи монополістичних тенденцій у підприємстві було настільки популярним у науковій та публіцистичній літературі, що воно ввійшло як складова у посібники з політичної економії, а згодом навіть було виділене в самостійний навчальний курс «Вчення про капіталістичні монополії»².

М. Туган-Барановський розглядав проблему конкуренції та монополії в контексті аналізу теорії ринків і криз. Конкуренцію він вважав основною рисою економічної історії ХІХ ст. і визначав її як дієве суперництво кількох осіб у досягненні однієї і тієї ж мети. На його думку, конкуренти прагнуть витіснити один одного, захопити у своє виняткове володіння те чи інше господарське благо, і тому конкуренція завжди має характер боротьби.

Вільна конкуренція аж ніяк не означає повну відсутність юридичних норм, які регулюють і обмежують господарську діяльність приватних осіб; такої свободи ніде не існує і не існувало. Системою вільної конкуренції називається такий порядок речей, коли правовий базис приватногосподарської діяльності зводиться до свободи особистості, приватної власності та якомога меншої участі держави у визначенні матеріального і формального змісту приватногосподарських угод³.

Конкурентні відносини набувають різних форм економічного суперництва і навіть боротьби. У такій ситуації кожен товаровиробник намагається за допомогою цінових і нецінових методів привернути до себе увагу покупця. На цій підставі М. Туган-Барановський вбачав у конкуренції потужний економічний засіб, чинник активного впливу на механізм ринкового саморегулювання. Серед її позитивних рис він виділяв, зокрема, зниження рівня прибутку та його вирівнювання між галузями, оптимальний розподіл ресурсів, що забезпечило швидкий промисловий прогрес і колосальний розвиток торгівлі. Разом із тим учений застерігав, що «...панування вільної конкуренції надзвичайно утруднює процес розширення виробництва і нагромадження національного багатства і капіталу»⁴. При конкуренції, як і при всякій боротьбі, перемагає найсильніший; тому в сучасному господарстві велике виробництво перемагає дрібне. З тієї ж причини необмежена конкуренція за сприятливих обставин легко переходить у свою протилежність — монополію.

Вперше на проблемі монополістичної організації виробництва М. Туган-Барановський зосередив увагу у своїй доповіді «Статистические итоги промышленного развития России», з якою виступив у 1898 р. на засіданні Вільного економічного товариства, членом якого став у 1895 р. На прикладі аналізу металургійної, вугільної та інших галузей промисловості він розкрив умови, які спричинили монополізацію, схарактеризував наслідки цього процесу. Особливістю російської монополізації дослідник уважав той факт, що концентрація виробництва як передумова його монополізації відбувалася навіть в умовах кризи.

Вчений разом із деякими іншими відомими представниками української економічної думки (Петром Фоміним, С. Булгаковим та ін.) розглядав монополію як якісно нове утворення, характерне лише для другої половини ХІХ — початку ХХ ст. М. Туган-Барановський підкреслював: «Це новітнє явище в економічному житті, яке не має нічого спільного з минулими угодами епохи середніх віків або прадавнини»⁵. Він намагався з'ясувати економічну природу цих утворень. В одній зі своїх праць учений визначав монополію як таке становище, коли вся «маса продавців (або вирішальна частина їх) діє так, нібито вони становлять одного продавця (або покупця). Окремі продавці не конкурують між собою, не намагаються витіснити інших з більш вигідних пунктів продажу, а діють як слухняна частина певного колективного цілого»⁶. Очевидно, що наукова позиція дослідника не відрізнялася в цілому від тодішніх уявлень переважної більшості зарубіжних і вітчизняних учених, які розглядали досконалу конкуренцію і чисту монополію як дві діаметрально протилежні ринкові структури. М. Туган-Барановського вважають у цьому сенсі послідовником ідей К. Маркса, який

підкреслював, що «у практичному житті ми знаходимо не тільки конкуренцію, монополію та їх антагонізм, але також і їх синтез... Монополія створює конкуренцію, конкуренція створює монополію... Синтез полягає у тому, що монополія може підтримуватися завдяки тому, що вона постійно вступає у конкурентну боротьбу»⁷. Подібних поглядів дотримувався і Ф. Енгельс. «Будь-яка невелика група конкурентів, — писав він, — повинна бажати монополії для себе проти всіх інших. Конкуренція спирається на інтерес, а інтерес знову створює монополію: інакше кажучи, конкуренція переходить у монополію; з іншого боку, монополія не може зупинити потік конкуренції; більше того, вона сама породжує конкуренцію... Суперечність конкуренції полягає в тому, що кожний повинен бажати для себе монополії, тоді як все суспільство як таке має втрачати від монополії і тому повинно її усунути»⁸.

Слід зазначити, що процитовані судження К. Маркса і Ф. Енгельса щодо дихотомії «конкуренція — монополія» багато років не брали до уваги належною мірою не тільки вітчизняні дослідники. Їхні міркування щодо «синтезу конкуренції та монополії» відкидали також більшість представників західних наукових шкіл. Справа, очевидно, у тому, що, визначивши «синтез конкуренції та монополії» як елемент ринкової економіки, класики марксизму не знайшли в сучасній їм дійсності емпіричних даних, здатних підтвердити історичну перспективу такого синтезу. Лише пізніше в економічну науку прийшло розуміння того, що конкуренція ніколи не була вільною і в принципі не може бути вільною в ринковому середовищі, яке навіть не досягло системної зрілості.

Тодішні факти реального життя вже засвідчували підрив відносин вільної конкуренції практично в усіх промислово розвинутих країнах, причому таких фактів ставало дедалі більше; спостерігалися поглиблення концентрації виробництва та швидкий розвиток монопольних структур. Це привело до того, що теоретичні моделі, які розглядали лише відносини вільної конкуренції та монополії на певному ринку, поступово піддавалися сумніву.

У цьому контексті слід відзначити працю британського економіста П'єро Сраффи, який одним з перших виступив із критикою моделі досконалої (вільної) конкуренції, вказавши на нереалістичність її основних передумов. У праці «Закон віддачі в конкурентних умовах» (1926 р.) він порушив питання про природу зростання віддачі, довівши, що для розуміння реального ринкового механізму вирішальне значення мають економічні переваги, зумовлені розширенням масштабів виробництва, укрупненням виробничих одиниць і економічних організацій. Далі вчений припустив, що багато вад економічної системи не є випадковими, а свідомо створені самими виробниками, тому «необхідно відмовитися від підходу, який ґрунтується на припущенні про вільну конкуренцію, і звернути у протилежному напрямку, а саме до монополії»⁹.

Ідея П. Сраффи була підхоплена англійською економісткою, професором Кембриджського університету Джоан Робінсон та американським економістом, представником гарвардської школи Едвардом Чемберліном. Так, Дж. Робінсон у книзі «Економічна теорія недосконалої конкуренції» (1933 р.) показала, що структура ринку є значно різноманітнішою і не об-

межується категоріями «досконала конкуренція» і «монополія». Конкуренція може існувати навіть за наявності у фірми монопольної влади, що, власне, й означає введення нею терміна «недосконала конкуренція». На думку Дж. Робінсона, відмінності між досконалою та недосконалою конкуренцією є «розбіжностями лише між однопорядковими явищами»¹⁰.

Е. Чемберлін також відмовляється від погляду на вільну конкуренцію як ідеальну ринкову структуру, зазначаючи із цього приводу: «Повне усвідомлення тієї обставини, що продукт диференційований, розкриває значення проблеми різноманітності й робить зрозумілим, що чисту конкуренцію не можна більше вважати в усіх відношеннях „ідеалом” для економічного добробуту»¹¹. Вчений довів, що у практичному житті рідко мають місце ситуації досконалої конкуренції та абсолютної монополії. В умовах економічної реальності існує їх діалектична єдність. Стосовно цього він писав: «Сили конкуренції та монополії нерозривно переплітаються в єдину тканину, відрізняючись у ній лише своїми особливими візерунками»¹².

Процес взаємозв'язку та взаємозалежності конкуренції і монополії як різних сторін ринкового механізму, який розпочався наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., з особливою динамічністю проявляється на сучасному етапі соціально-економічного розвитку. Стан і рівень розвитку економічної конкуренції визначаються не відсутністю монопольних тенденцій, а певним кількісним співвідношенням між конкурентними та монополізованими секторами економіки. Конкуренція вносить у взаємодію фірм елементи стихійності та боротьби. У свою чергу, монополія як антипод конкуренції протиставляє руйнівній силі стихійності конкурентної боротьби функції співробітництва і планованості. Всупереч традиційній для радянської науки ідеї протиставлення плану і ринку в реальній практиці відбувається їх поєднання. Отже, властиві для всіх сфер економічного (і не тільки) життя суспільства конкуренція та монополія формують певну органічну цілісність, створюючи значне різноманіття ринкових структур, у тому числі нові форми організації бізнесу (мережеві та ін.). Це є свідченням далекоглядності М. Туган-Барановського.

Важливе місце у своїх теоретичних дослідженнях М. Туган-Барановський відводив аналізу причин монополізації економіки та зростанню її рівня в Росії та на українських землях.

Однією із причин монополізації окремих ринків і економіки в цілому він уважав *концентрацію виробництва і капіталу*, яку головним чином пов'язував із відсутністю середньої і дрібної промислової буржуазії, а також із прагненням до збільшення корисного ефекту від виробництва (за сучасною термінологією — досягнення економії від масштабів виробництва, або ефекту масштабу) внаслідок зменшення собівартості виробленої продукції.

Зокрема, на простих і зрозумілих прикладах учений переконливо довів, що «...при великому виробництві, яке має можливість користуватися більшими будівлями, машинами і взагалі засобами виробництва, користування ними по відношенню до їх корисного ефекту буде обходитися дешевше, а одиниця корисної дії коштуватиме менше, ніж при малому виробництві, — і в цьому полягає основна технічна перевага великого виробництва над

малим»¹³. Тому велике виробництво повсюдно швидко росте і здобуває все більш панівне становище у промисловості.

Теоретичні висновки М. Туган-Барановський підтверджував статистичними показниками. Наведені ним в інших працях дані свідчили, що за 1879—1894 рр. кількість робітників, які працювали на найбільших фабриках, зросла у понад 6 разів. На долю середніх і малих фабрик із чисельністю працівників меншою, ніж 500 осіб, у 1866 р. припадало 28 % загальної кількості робітників, а в 1894 р. — 12 %. Концентрація виробництва відбувалася настільки енергійно і динамічно, що у 1894 р. на 68 найбільших фабриках працювало майже втричі більше робітників, ніж на 156 інших¹⁴.

На відміну від марксистів М. Туган-Барановський, як і переважна частина інших українських дослідників того часу, вважав, що процеси концентрації виробництва і капіталу не зачепили лише сільське господарство¹⁵. Він пояснював це тим, що попри окремі переваги велике виробництво у сільському господарстві має більше недоліків, а саме: воно потребує найманої праці, а найманий працівник не так дбайливо ставиться до засобів виробництва та виробничої худоби, як сам зацікавлений дрібний сільський господар; дрібний сільськогосподарський власник, беручи участь у розбудові свого господарства, здешевить її вартість; переважне використання людської праці (на відміну від промисловості в сільському господарстві через складність, різноманітність та мінливість природи (неправильна поверхня тощо) неможлива цілковита заміна людської праці машинною). Саме тому, — резюмує вчений, — перевага вигід чи не вигід у сільському господарстві далеко не так є очевидною, як у промисловості¹⁶. Цю концепцію жорстко критикував В. Ленін, оскільки вона суперечила більшовицькій ідеології, головною метою якої було перетворення селянства на союзника робітничого класу.

Розглядаючи роль укрупнення виробництва у процесах монополізації економіки, вчений слушно порушує питання про визначення оптимального розміру підприємства, що дало би змогу повною мірою реалізувати всі вигоди від ефекту масштабу. Він застерігає, що перевага великого виробництва над малим «має силу лише у певних межах», і формулює «правило відносної вигоди» великого і малого виробництва. «Велике виробництво, — пише дослідник, — потребує, до певної межі, при інших рівних умовах, для досягнення одиниці корисного ефекту менших затрат праці, ніж дрібне; а при досягненні цієї межі подальше збільшення розміру виробництва веде до зростання вартості одиниці корисного ефекту. Інакше кажучи, для кожного виду виробництва існує свій оптимум — такий рівень виробництва, при якому продуктивність праці досягає своєї найбільшої величини. До досягнення цього оптимуму кожне збільшення обсягу виробництва підвищує продуктивність праці; коли оптимум досягнутий, то подальше збільшення обсягу виробництва призводить до падіння продуктивності праці»¹⁷.

Разом із тим М. Туган-Барановський вважав, що визначити пункт, на якому перебуває межа зростання розміру виробництва (за якою подальше розширення виробництва технічно нераціональне, бо супроводжується не підвищеннями, а зниженнями продуктивності праці), у загальній формі не

можна; це залежить лише від складних технічних і економічних умов кожного окремого виду виробництва. У цьому контексті зауважимо, що сучасна економічна наука вже визначила такий критерій. Це так званий мінімально ефективний випуск (*Minimum efficient size* — MES), за якого позитивна віддача від масштабу виробництва змінюється на постійну або спадну і підприємство досягає мінімального рівня довгострокових середніх витрат.

Другою причиною монополізації економіки вчений називав *загострення конкуренції*. Він слушно зауважував, що як би швидко не відбувалася концентрація капіталу шляхом зростання окремих підприємств і поглинання дрібних підприємств великими, вона не могла б забезпечити такі швидкі темпи монополізації, які спостерігалися наприкінці XIX ст. Передумовою цього було те, що ці підприємства вступали між собою у жорстку конкурентну боротьбу, «у якій сильніший перемагав слабшого, але нерідко ціною послаблення власного підприємства, оскільки зниження ціни продуктів, що супроводжувало цю боротьбу, було згубним для всіх конкурентів»¹⁸. «Капіталістичний лад створює сили, спрямовані на витіснення малого підприємства великим і на концентрацію суспільного виробництва. Обопільна організація великого і малого підприємства призводить у галузі промисловості до перемоги великого підприємства, як більш сильного», — писав вчений¹⁹.

Таким чином, М. Туган-Барановський підтримав думку, що сама конкуренція стимулює безперервне відтворення монополій. Логічно цей процес має такий вигляд: конкуренція (зумовлює диференціацію виробників, тобто збагачення одних і розорення інших) → концентрація (загострення конкуренції між дедалі більшими підприємствами та її вищий якісний рівень породжують монополізацію) → монополізація (економічний результат концентрації та централізації виробництва й капіталу).

Правильність теоретичних положень М. Туган-Барановського та інших представників економічної думки того періоду підтверджується фактами економічної реальності — процес концентрації та централізації капіталу, як і будь-яке інше ринкове явище, відбувається у гострій конкурентній боротьбі, надаючи їй нового розмаху і гостроти, зумовлюючи зміни у структурі ринку.

Задля історичної справедливості слід сказати, що конкуренція між окремими підприємствами, яка у той час у багатьох країнах стала однією із причин і водночас наслідком концентрації виробництва і капіталу, спричинила затьожну кризу, вихід з якої став можливим лише завдяки створенню об'єднань підприємств. Тому передумовою монополізації економіки в цей період М. Туган-Барановський вважав також «створення нової форми організації капіталу — так званих картелів, синдикатів або трестів».

Отже, була названа третя причина монополізації економіки — *формування капіталістичних союзів (спілок) шляхом їх об'єднання та укладення угод між окремими підприємствами*. Вчений зауважує, що змови («стачки») торговців, які мали на меті захопити в свої руки продаж того чи іншого товару, щоби мати змогу продавати його за будь-якою ціною, були відомі ще в стародавньому світі. Однак динамічного розвитку вони набувають напри-

кінці XIX — на початку XX ст., що знаменується завершенням жорсткої конкуренції між окремими капіталістичними підприємствами. «Капіталісти, — пише він, — навчилися від робітників важливості взаємної згоди, діяти спільними об'єднаними зусиллями. Асоціації і союзи капіталу, відомі під найрізноманітнішими назвами, являють собою всі перехідні форми, починаючи від тимчасової угоди кількох капіталістів для певної мети до повного злиття багатьох незалежних підприємств у одне нове велике підприємство, яке управляється за одним спільним планом»²⁰. Пізніше такі змови торговців і промисловців почали поширюватися у промислово розвинутих капіталістичних країнах, зокрема в США²¹. Між тим, — робить висновок М. Туган-Барановський, — наявна організація народного господарства і, передусім, вільна конкуренція надзвичайно ускладнює процес розширення виробництва та нагромадження національного багатства і капіталу²².

Тому наприкінці XIX ст. почала швидко збільшуватися кількість союзів підприємств. «Завдяки союзам капіталістів процес концентрації капіталу набув незрівнянно більш швидкого характеру, оскільки в цьому випадку відбувається не витіснення малих підприємств великими, що не може статися без тривалої боротьби, але злиття й тих, і інших у спільних інтересах на одну загальну масу, для чого потрібна лише згода зацікавлених сторін»²³.

Цей висновок, зокрема, підтверджують емпіричні дані. Лише впродовж 1895—1904 рр. було зафіксовано 3012 ліквідацій фірм через злиття, загальна капіталізація новоявлених компаній — 6,91 млрд дол. Біля третини цієї активності було зареєстровано в 1899 р. (1208 ліквідацій і 2,26 млрд дол. капіталізації)²⁴. Вчений також зазначає, що в Росії у 1902 р. лише у металургійній промисловості виникло 19 великих капіталістичних синдикатів²⁵.

На думку дослідника, на той час укладання угод між окремими підприємствами стало можливим завдяки акціонерній формі власності, яка набула особливого поширення. Це зумовлено тим, що акціонерні компанії «безликі», у зв'язку із чим акціонер кожного підприємства може стати одночасно акціонером будь-якого іншого акціонерного товариства, придбавши відповідні акції. Це полегшує фактичне злиття кількох акціонерних підприємств у одне, навіть тоді, коли кожне з них номінально зберігає повну незалежність. Крім того, акціонер, якого мало цікавлять справи, більш схильний до обмеження свободи дій такого підприємства, ніж індивідуальний підприємець, який вкладає у цю справу весь свій капітал.

Зібравши та узагальнивши цінний фактичний матеріал, що відображав ті чи інші аспекти монополізації російської промисловості, М. Туган-Барановський поряд з іншими українськими дослідниками детально проаналізував природу монополістичних об'єднань, які почали формуватися, виділивши чотири їх типи: конвенції; корнери (ринги); картелі або синдикати; трести.

Конвенціями він називав такі угоди підприємців, які регулюють лише деякі та найменш важливі сторони діяльності підприємств, що вступили у спілку, наприклад, терміни кредитування при продажу товарів у кредит, величину знижок при операціях готівкою тощо.

Під корнерами, або рингами, вчений мав на увазі тимчасові угоди підприємців, зазвичай торговців, укладені з метою підвищення ціни товарів

шляхом монополізації їх продажу. Саме ця форма угоди (іншими словами, страйки торговців) уважалася найстарішою формою підприємницьких спілок і набула на той час значного розвитку у Сполучених Штатах Америки. Прикладами можуть бути хоча б неодноразові спроби монополізувати світовий мідний ринок; часто зустрічаються корнери у сфері торгівлі пшеницею, бавовною та багатьма іншими продуктами.

Дослідженню цих форм монополістичних об'єднань М. Туган-Барановський приділяв особливу увагу, з огляду на те, що вони, поряд із трестами, були характерною рисою того часу. Однак картелі й синдикати він помилково об'єднав в одну групу і тлумачив їх як тривалий і міцний союз самостійних підприємців для регулювання переважно умов виробництва або продажу товарів. Насправді ж синдикати становлять вищий ступінь розвитку монополій, ніж картелі. Адже підприємства, що входять до складу синдикату, втрачають комерційну самостійність²⁶.

Досліджуючи економічну природу картелів, М. Туган-Барановський підкреслював, що вони зовсім не є тимчасовою угодою (страйком) торговців, оскільки переслідують довгострокову мету і тому є новим типом капіталістичного підприємства, яке спричиняє піднесення капіталістичного господарства на вищий рівень. Для картелю характерні дві риси: з одного боку, в ньому окремі підприємства ще не втрачають своєї самостійності, стають не одним підприємством, а лише спілкою кількох підприємств; з другого боку, самостійність окремих підприємств у картелі настільки обмежується, що кожне з них може досягати своєї мети лише як частина цілого. Першою своєю особливістю картель відрізняється від тресту, другою — від двох попередніх типів підприємницьких спілок.

Предметом регулювання з боку картелів можуть бути всі ті господарські умови, які мають значення для діяльності підприємства. Угоди підприємств, що входять у картель, можуть стосуватися: 1) цін товарів, які купуються або продаються, причому картель може встановлювати диференційні ціни для різних ринків; 2) обсягів виробництва — у вигляді збільшення ціни на товари шляхом скорочення виробництва, товарної ціни; 3) розподілу між окремими картельованими підприємствами ринків збуту для усунення між ними конкуренції; 4) врегулювання ціни, обсягу виробництва і місця збуту; 5) регулювання ціни, обсягу виробництва, місця збуту поряд із розподілом усіх замовлень між картельованими підприємствами, якщо всі будуть згодні. В останньому випадку самостійність окремого підприємства скорочується до мінімуму і проявляється лише у тому, що воно зберігає свободу в організації самого виробництва і може підвищувати свій прибуток шляхом скорочення витрат виробництва.

Вищою формою об'єднання підприємств учений вважав трест — своєрідну форму монополістичних об'єднань, які виникли в Сполучених Штатах на ґрунті особливостей американського цивільного права. Загальновідомо, що окремі підприємства, які входять до складу тресту, повністю втрачають свою самостійність і зберігають її тільки номінально. Акції підприємств, що створили трест, передаються кільком довіреним особам, які повновладно управляють справою; акціонери ж отримують взаємні акції, сертифікати тресту, на які й нараховується прибуток. Учений констатував і

той факт, що на початок ХХ ст. подібні трести вже майже зникли через їх заборону законодавством, замість них виникли об'єднання підприємств, які входили до складу тресту, — гігантські акціонерні компанії. Окремі підприємства втратили й ту формальну самостійність, яку вони зберігали у трестах, і перетворилися просто в одне об'єднання акціонерного капіталістичного підприємства. Незважаючи на те, за ними збереглася назва трестів.

Передумовою появи картелів та інших форм монополістичних об'єднань М. Туган-Барановський вважав збільшення економічної сили капіталу внаслідок його концентрації. Однак він наголошував, що саме завдяки спілкам монополістів цей процес концентрації капіталу набув незрівнянно гострішого характеру, бо в цьому випадку відбувалося не витіснення дрібних підприємств великими, що неможливе без тривалої боротьби, а злиття і перших, і других, у їхніх загальних інтересах, в одну загальну масу, для чого потрібна була лише згода зацікавлених сторін. З огляду на це вчений називав картелі новою формою об'єднання капіталу і новим щаблем на шляху, який пройшов промисловий розвиток, поступово замінивши дрібне підприємство великим²⁷.

Зазначимо, що відтоді концентрація капіталу і виробництва набуває дедалі більшого розмаху. Злиття і поглинання останніми роками стали визначальною стратегією зростання багатьох великих корпорацій. Останній етап розвитку, який стартував на початку ХХІ ст., характеризувався неймовірним зростанням трансграничних операцій у світовій економіці.

Четвертою причиною монополізації економіки, на думку вченого, став *розвиток техніки і технологій*, які привели до зростання ролі машинного виробництва. Це він доводив, зокрема, на прикладі зростання кількості парових котлів (див. табл.)²⁸.

Динаміка зростання кількості фабричних парових котлів на російських промислових підприємствах у 1900—1909 рр.

Роки	К-ть парових котлів	Роки	К-ть парових котлів
1900	23 959	1905	28 701
1901	25 216	1906	29 210
1902	26 626	1907	29 755
1903	27 579	1908	30 682
1904	28 385	1909	31 111

Цікаво, що М. Туган-Барановський був палким прихильником технічного прогресу. Як зауважують сучасні дослідники, у своїх працях він створив справжній гімн машинному виробництву та значенню машин в історії людства, називаючи їх одним із найвищих тріумфів людського розуму, початком нової ери — звільнення людей з-під влади природи²⁹. На прикладі Англії вчений доводить, що науково-технічна революція спричинила витіснення дрібного кустарного виробництва у промисловості, а в сільському господарстві — зникнення дрібних власників і перетворення цієї країни на

класичну країну крупного землеволодіння з господарствами фермерів-орендаторів.

П'ятою причиною монополізації економіки названі *митний протекціоністський тариф та замкненість національного ринку*. М. Туган-Барановський слушно зауважує, що за наявності у країні протекціоністської митної політики картелі та подібні їм монопольні утворення функціонують на замкнутому ринку, тому легко можуть стати монополістами всередині країни; навпаки, при існуванні енергійної іноземної конкуренції об'єднання підприємств усередині держави не усуває конкуренції, що унеможлиблює регулювання ним умов збуту. Прикладом цього стали великі монополістичні утворення півдня Російської імперії, на яких було зосереджено майже 100 % російського виробництва металу, вугілля, вагонів, а також цукру. Зокрема, найвідомішим був організований у 1887 р. картель виробників цукру, який регулював ціни на цукор на внутрішньому ринку шляхом коригування обсягів його експорту. Згодом цей картель отримав офіційну санкцію, що дало йому змогу встановити монопольно високу ціну на цукор. За висновками дослідників, згаданий картель істотно затримав розвиток цукрово-бурякової промисловості в країні.

Зауважимо, що подібний захід держави щодо захисту національної промисловості був нехарактерним для розвитку всіх без винятку капіталістичних країн. Зокрема, в Англії картелі та подібні їм монопольні утворення були розвинуті дуже слабо, оскільки, крім вільної торгівлі, англійська промисловість більше, ніж промисловість будь-якої іншої держави, працювала на експорт, розсіяний по всьому світу. Внаслідок цього національним організаціям англійської промисловості було щораз важче регулювати умови збуту виготовлених продуктів. Натомість система протекціоністського мита зіграла істотну роль у процесі монополізації промисловості у Сполучених Штатах Америки, Німеччині та особливо в Росії. На основі аналізу статистичних матеріалів учений доводить, що в США «гігантські організації капіталу» захопили майже все національне виробництво сталі та міді, видобуток нафти тощо. «В Росії і Україні, — писав М. Туган-Барановський, — існувало багато картелів, виникненню яких сприяла пануюча в Росії система вкрай сильної митної опіки промисловості»³⁰.

Ще однією вагомою причиною монополізації М. Туган-Барановський називав *кризові явища* в економіці, які стали також предметом його ґрунтовного аналізу. Аналізуючи сучасне йому господарство, вчений визнав, що розвиток економіки має нерівномірний характер. Періоди швидкого зростання промисловості змінюються періодами криз і депресій, мають місце глибокі соціальні суперечності. Це зумовлювало необхідність пошуку шляхів та інструментів зниження негативних наслідків кризових явищ для економіки і суспільства. Як один із таких інструментів нерідко розглядалися монополістичні союзи. «Багато хто думає, що кризи можуть бути припинені подальшим зростанням різного роду підприємницьких спілок — картелів, синдикатів, трестів, які прагнуть прямо чи опосередковано регулювати національне виробництво»³¹, — писав учений.

Цим пояснюється той факт, що глибока промислова криза на початку ХХ ст. дала сильний поштовх створенню картелів, зокрема в Росії та Україні. Особливо багато картелів виникло у залізничній, машинобудівній і

гірничій промисловості, які найбільше постраждали від кризи. Деякі із цих картелів виникли за дієвої підтримки влади.

Дослідивши детальніше взаємозв'язок картелів та інших монополістичних компаній та їх об'єднань і економічних криз, М. Туган-Барановський застерігав щодо тих чи інших категоричних оцінок. З одного боку, він уважав картелі «найхарактернішим показником банкрутства в сучасному господарському житті принципу вільної конкуренції» і свідченням необхідності планомірної організації національного виробництва. На його переконання, картелі зробили величезний крок капіталістичного господарства вперед по шляху концентрації виробництва. З другого боку, вчений вважав абсолютно неможливим усунення картелями періодичних підйомів і спадів капіталістичного виробництва. З його точки зору, картель може ввести планомірну організацію в окрему галузь промисловості, але взаємні відносини таких організованих виробництв залишаються такими ж неорганізованими і непланованими, як і раніше. Картелі не можуть завадити стрибкоподібному розширенню виробництва та періодичному (а не поступовому з року в рік) створенню нового основного капіталу. Єдине, на що можуть впливати картелі, — це різкість переходів від погравлення до застою. Найбільшим злом учений вважав скорочення виробництва, яке часто допускається монополістичними союзами задля недопущення зниження цін на продукцію, оскільки це призводить до звільнення робітників чи зменшення розміру їхнього заробітку. «Скорочення виробництва і є те зло, з яким треба боротися; проти такого зла картелі безсилі»³², — констатував учений.

Сучасні світові тенденції також підтверджують той факт, що укрупнення капіталу особливо посилюється у період економічної кризи. Ця досить суперечлива, на перший погляд, тенденція дістала відчутних імпульсів у 2009 р. Інтенсифікація централізації капіталу в період світової фінансової кризи 2008—2009 рр. та після неї — ще один доказ принципової значимості цього процесу.

Аналізуючи причини монополізації окремих ринків і економіки в цілому, досліджуючи природу цього процесу, його причини і наслідки, український дослідник порушив питання практичного значення організації монополії для соціально-економічного розвитку країни. З одного боку, вчений був солідарний з багатьма українськими економістами того часу (Д. Піхном, Митрофаном Довнар-Запольським, В. Железновим та ін.) у питаннях критики окремих сторін діяльності монополій. Серед негативних рис він виділяв: 1) підвищення монополістами цін на власну продукцію порівняно з конкурентним рівнем, бо це допускається умовами ринку; 2) зниження розміру заробітної плати для найманих працівників, а також закупівлю за низькими цінами сировини та інших засобів виробництва (тобто встановлення моносонічних закупівельних цін на сировину і матеріали) з метою зниження виробничих затрат. Ці заходи дають можливість монополісту чи їх групі збільшувати власний прибуток; 3) монопольні компанії та їх союзи вдаються до заходів з обмеження виробництва та зниження темпів його зростання задля підвищення цін, що в свою чергу призводить до зростання безробіття³³. Із цих та ряду інших причин мислитель уважав монополізацію однією з вагомих причин кризових явищ в економіці.

М. Туган-Барановський наголошував, що монополізація може мати негативні не тільки економічні, але, що більш важливо, соціальні наслідки. І це не лише проблема безробіття. «За своїм економічним змістом, — зазначав учений, — монопольне володіння однією частиною суспільства засобами виробництва, яких інша частина суспільства позбавлена, є володіння особистістю людини. Бо життя людини передбачає споживання, а споживання передбачає виробництво — власне виробництво неможливе без засобів виробництва. І тому людина, позбавлена засобів виробництва, з такою ж фатальною необхідністю потрапляє в економічну залежність від власника засобів виробництва, як би останній володів правом власності на працю і особистістю першого»³⁴.

Тому, на думку вченого, зовсім не викликає подиву те, що картелі та інші форми об'єднань монополістів загалом не користуються популярністю ні в широких колах споживачів, ні в середовищі робітників. І тим, й іншим доводиться боротися з монополістичними союзами за свої інтереси, яким ці союзи можуть досить суттєво загрожувати.

З другого боку, досліджуючи поведінку монопольних компаній та їх об'єднань у різних країнах, учений розкрив позитивні наслідки монополізації ринків.

По-перше, монополізація може сприяти науково-технічному прогресу. Його висновки ґрунтуються на емпіричних дослідженнях діяльності трестів у США. Оскільки при створенні тресту всі підприємства зливаються в одне, то трест безпосередньо зацікавлений у тому, щоб техніка виробництва на всіх підприємствах досягла однакового високого рівня. Із цієї ж причини трест згортає виробництво на менш технічно оснащених фабриках і заводах і зосереджує виробництво на тих, де «воно з технічної точки зору може бути поставлене якнайвище».

По-друге, монополізація може сприяти зниженню цін на монопольні товари внаслідок збільшення коефіцієнта завантаження виробничих потужностей, а відтак — і збільшенню прибутку монополістів. Монопольні об'єднання добре усвідомлюють, що висока ціна товару обмежує можливість його збуту, тому нерідко вони знижують ціни на продукцію з метою розширення обсягу реалізації продукції.

По-третє, з виникненням монополій на зміну анархії виробництва приходить планомірний розвиток економіки капіталізму. Сучасна реальність також певним чином підтверджує цю тезу. Монопольна компанія — це, як правило, група підприємств, зв'язаних технологічною залежністю, взаємним постачанням продукції та ін. У межах монопольної фірми виникає єдність власності з розгалуженим виробничим процесом. «Свідома воля» монополіста координує ринкові ціни та обсяги пропозиції; контролює відносини з постачальниками та конкурентами; впливає на попит споживачів і темпи розвитку галузі; здійснює жорсткий облік ресурсів та їх раціональний розподіл між окремими виробництвами; управляє величиною інвестицій, рекламних витрат тощо. Ринкові процеси стають керованими і

підконтрольними, знижуються невизначеність і непередбачуваність господарської сфери, обмежується банкрутство фірм тощо.

По-четверте, на монополізованих підприємствах зростає заробітна плата найманих робітників. Концентрація виробництва, збільшуючи продуктивність праці, тим самим полегшує підвищення заробітної плати. Економіка і сьогодні засвідчує, що, як правило, рівень заробітної плати на монополізованих підприємствах є значно вищим, ніж на конкурентних. Крім того, монополіст надає також значні соціальні гарантії численному персоналу та забезпечує нормальні умови праці для своїх працівників.

По-п'яте, монополізація сприяє підвищенню соціальної ваги робітничого класу, адже об'єднання капіталу механічно сприяє об'єднанню робітників, групуючи їх великими масами на заводах і фабриках. У зв'язку з викладеним учений робить висновок, що кінцеві результати діяльності монополістів можуть бути прийнятними для більшості населення³⁵.

Таким чином, М. Туган-Барановський ще задовго до Йозефа Шумпетера і Джона Гелбрейта відкинув стереотипне уявлення про монополію лише як про «економічне зло».

Загалом дослідження М. Туган-Барановським ринкової системи господарювання того періоду в різних соціально-економічних умовах схилило його до висновку, що ні вільна конкуренція, ні тим більше монополізація не спроможні регулювати надзвичайно складне сучасне господарство. Таким чином, учений підготував теоретичне підґрунтя необхідності втручання держави в економічне життя з метою усунення негативних наслідків монополізації окремих ринків і економіки в цілому. «Вивчення законів вільної гри економічних сил — у чому й полягає найважливіший зміст політичної економії — призвело до визнання необхідності планомірного регулювання цієї гри суспільною владою»³⁶. Причому він слушно наголошував на необхідності «розумного» підходу до такого регулювання.

З одного боку, М. Туган-Барановський застерігав, що у період зародження потужних міжнародних компаній та монополістичних структур держава не може ігнорувати факти необґрунтованого завищення ними цін на власну продукцію з метою отримання надприбутків. «Сучасний господарський розвиток, — зауважував учений, — веде до об'єднання капіталу в господарські організації все більші та більші. Безперечно, це викликає деякі хоробливі явища, до котрих не повинна байдуже ставитися суспільна влада. Сучасна держава не боїться діяльно втручатися у господарське життя, і вона має цілковиту можливість усунути шкідливий вплив капіталістичних організацій різного роду»³⁷. Наприклад, держава може дозволити іноземну конкуренцію і таким чином зменшити стимули монополістів до встановлення монополістичних цін.

Із другого боку, застерігав мислитель, «ставити завдання недопущення самого виникнення картелів — це означає не розуміти законів капіталістичного розвитку». На підтвердження своїх висновків він навів приклад США, де боротьба влади з трестами призвела не до зникнення монополістичних об'єднань, а «...до того, що вони отримали тісніший характер, і з трестів перетворилися в гігантські акціонерні компанії, в яких зник вже будь-який слід самостійності окремих підприємств». Проти такого злиття

багатьох окремих підприємств у одне сучасна держава нашого часу зовсім безсила. Їй тому розумна політика держави по відношенню до трестів і картелів повинна полягати не у прагненні знищити їх, а у боротьбі зі шкідливими для широких верств населення наслідками їхньої діяльності³⁸. «Завдання законодавства саме в тому і має полягати, щоби по можливості усунути або послабити все шкідливе і небезпечне для суспільного інтересу в таких спілках і в той же час скористатися тим позитивним, яке безумовно в них є»³⁹, — резюмував учений.

Зауважимо, що цей висновок М. Туган-Барановський зробив у період зародження монополістичних об'єднань. Але він не втратив своєї актуальності й на сьогодні, і не тільки для України, але й для всіх країн світового співтовариства і навіть на міжнародному рівні. Адже тенденції монополізації в сучасному світі настільки посилилися, що стали безпосередньо впливати на рішення урядів держав.

Підбиваючи підсумки, підкреслимо, що для вітчизняних законодавців і урядовців необхідним є опрацювання положень соціальної теорії економічного розвитку, запропонованої М. Туган-Барановським, дослідження практичного досвіду реалізації рекомендацій ученого та на цій основі створення умов для розвитку конкуренції в економіці України.

Використання практичних рекомендацій вченого необхідне тому, що в Україні з кінця 1990-х рр. відбуваються процеси, які сприяють концентрації виробництва і капіталу, а відтак — і концентрації власності. Особливої масштабності вони набули після 2001 р. і здійснюються у різноманітних формах. Має місце активний переділ економічного простору між підприємствами зі значною або панівною часткою приватної власності, завершуються приватизаційні процеси, активізуються вертикальні та горизонтальні злиття суб'єктів ринку. Все це призвело до того, що в Україні набули сили тенденції до створення монополістичного та інтервенціоністського ринкового господарства з яскраво вираженими корпоративістськими рисами, відвертою орієнтацією поведінки суб'єктів господарювання на одержання ренти та паразитично-експлуататорською настановою всього суспільства на використання ресурсів країни. Недосконалість інституту конкуренції в країні сприяла тому, що на сучасному етапі монополізм набуває нових форм і масштабів, які суперечать інтересам високої кінцевої ефективності. Нові монополістичні утворення, що з'явилися у трансформаційний період, мають неринковий характер, бо сформувалися не в ході економічної еволюції, а в результаті зміни власників на вітчизняних підприємствах або за рахунок незаконних методів укрупнення ряду компаній. Специфіка вітчизняної монополізації економіки полягає у примусових поглинаннях, підкупі арбітражних керуючих, використанні недосконалості законодавства тощо.

З огляду на це важливо прислухатися до ще однієї поради вченого — необхідності виваженого підходу держави до регулювання діяльності монополістичних утворень і створення умов для розвитку конкуренції на вітчизняних ринках. Це зумовлює необхідність удосконалення стратегії конкурентної політики з метою подолання кримінально-олігархічної моделі ринкової трансформації, що ґрунтується на кримінально-корпоративній лібералізації. За таких умов формування конкурентної політики має спиратися

на системний підхід, який передбачає, з одного боку, застосування при регулюванні діяльності всіх економічних агентів заохочень, які, не маючи репресивного характеру щодо компаній-монополістів, створюють умови для ефективної діяльності всіх інших підприємств на внутрішньому ринку та для підвищення їхньої конкурентоспроможності на зовнішніх ринках; з другого боку — формування такого інституційного середовища, в якому зловживання монополюючою владою та обмеження конкуренції стали б не-ефективними.

Крім того, зважаючи на специфіку процесів монополізації в Україні, необхідно розширити арсенал засобів, які можуть забезпечити успіх у формуванні конкурентного середовища. Йдеться, зокрема, про необхідність реального відокремлення влади від власності, а також запровадження покарання для чиновників, які де-факто займаються підприємницькою діяльністю, у вигляді позбавлення всіх посад і привілеїв. У такому разі зникнуть сили, що стримують економічні перетворення, спрямовані на обмеження монополюючої влади на внутрішньому ринку. Дуже важливим є формування чітко вираженої антикорупційної функції держави, яка би передбачала жорстке законодавство, кримінальну відповідальність за економічні правопорушення, пов'язані з корупцією. Цей крок є особливо необхідним в умовах сучасної фінансово-економічної кризи, щоб не допустити подальшої «олігархізації» економіки та ще більшого обмеження конкуренції на внутрішньому ринку.

¹ Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Л.П. Горкіна. — К.: ІЕ НАН України, 2001. — 268 с.

² Історія економічних вчень: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004. — С. 690.

³ Туган-Барановский М.И. Конкуренция // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб., 1985. — Т. XVI. — С. 2.

⁴ Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь / М.И. Туган-Барановский. — СПб., 1984. — С. 438.

⁵ Туган-Барановский М.И. В поисках нового времени / М.И. Туган-Барановский. — СПб., 1913. — С. 34.

⁶ Туган-Барановский М.И. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма / М.И. Туган-Барановский. — СПб., 1903. — С. 67.

⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — 2-е изд. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Т. 4. — С. 166.

⁸ Там же. — Т. 1. — С. 559, 560.

⁹ Sraffa P. The Laws of Returns under Competitive Conditions // Economic Journal. — 1926. — Vol. 36. — P. 535—550.

¹⁰ Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции / Дж. Робинсон; пер. с англ. — М.: Прогресс, 1986. — С. 346.

¹¹ Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции: переориентация теории стоимости / Э. Чемберлин; пер. с англ. — М.: Экономика, 1996. — С. 136.

¹² Там же. — С. 29.

¹³ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / М.І. Туган-Барановський; наук. ред. С.М. Злупко. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — С. 185.

¹⁴ Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. — Т. 1: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М.И. Туган-Барановский. — СПб., 1900. — С. 501.

РОЗДІЛ 4. ЧИННИКИ СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

¹⁵ *Туган-Барановский М.И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — С. 423.

¹⁶ *Туган-Барановський М.І.* Політична економія: Курс популярний / М.І. Туган-Барановський; передмова Л.П. Горкіної; відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 183—185.

¹⁷ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії. — С. 186.

¹⁸ Там само. — С. 381, 382.

¹⁹ *Туган-Барановский М.И.* Социализм как положительное учение / М.И. Туган-Барановский. — Пг.: Кооперация, 1918. — С. 114.

²⁰ *Туган-Барановский М.И.* Современный социализм в своем историческом развитии / М.И. Туган-Барановский. — СПб.: Типография «Будущность», 1906. — С. 98.

²¹ *Туган-Барановський М.І.* Політична економія: Курс популярний. — С. 136.

²² *Туган-Барановский М.И.* Промышленные кризисы в современной Англии... — С. 438.

²³ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії. — С. 383.

²⁴ *Грушинська Н.М.* Формування конгломератів — ознака сучасних міжнародних економічних відносин / Н.М. Грушинська // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Економіка. — 2011. — № 7. — Спецвип. 33. — Ч. 2. — С. 52—56.

²⁵ *Туган-Барановский М.И.* Состояние нашей промышленности за десятилетие 1900—1909 гг. и виды на будущее // Туган-Барановский М.И. Периодические промышленные кризисы. — М., 1997. — С. 502.

²⁶ *Фещенко В.М.* Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX століття — початку XX століття: Монографія / В.М. Фещенко. — К.: КНЕУ, 2003. — С. 67.

²⁷ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії. — С. 384.

²⁸ Джерело: *Туган-Барановский М.И.* Основы политической экономии / М.И. Туган-Барановский. — СПб., 1907. — С. 239.

²⁹ *Фещенко В.М.* Вказ. праця. — С. 101.

³⁰ *Туган-Барановський М.І.* Політична економія: Курс популярний. — С. 93.

³¹ *Туган-Барановский М.И.* Промышленные кризисы в современной Англии... — С. 350.

³² Там же.

³³ *Туган-Барановський М.І.* Політична економія: Курс популярний. — С. 139—141; *Туган-Барановский М.И.* Современный социализм в своем историческом развитии. — 260 с.

³⁴ *Туган-Барановский М.И.* Земельная реформа: Очерк движения в пользу земельной реформы и практические выводы / М.И. Туган-Барановский. — СПб., 1905. — С. 3.

³⁵ *Туган-Барановський М.І.* Промышленные кризисы в современной Англии...; *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії.

³⁶ *Туган-Барановский М.И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — С. 156.

³⁷ *Туган-Барановський М.І.* Політична економія: Курс популярний. — С. 140.

³⁸ *Туган-Барановский М.И.* Промышленные кризисы в современной Англии... — С. 387.

³⁹ Там же. — С. 371.

Л.В. ЄЛІСЄЄВА

**ЛЮДИНА ЯК ЦІЛЬ ТА РЕСУРС
ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ У ПРАЦЯХ
М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО**

Творчий спадок та життєвий шлях Михайла Івановича Туган-Барановського викликали й викликають чимало дискусій у зарубіжних та вітчизняних наукових колах. У СРСР довго не займалися вивченням його робіт, проте з 1990-х рр. спостерігається зростання наукового інтересу до них серед дослідників України та Росії. Окремі проблеми, на яких М. Туган-Барановський загострив увагу у свій історичний час, не втратили актуальності й сьогодні.

У центрі наукових пошуків М. Туган-Барановського завжди була людина, її добробут, вплив соціально-економічних перетворень на індивіда, а тому аналіз людиноорієнтованої моделі суспільного розвитку М. Туган-Барановського має особливе значення у наш час, коли активно обговорюються Візія Нової Країни, траєкторії подальшого розвитку людського, соціального, інтелектуального капіталів України.

У своїх дослідженнях М. Туган-Барановський розглядає проблеми розвитку людини з двох позицій: як головну ціль та як рушійну силу соціально-економічних перетворень. Він стверджував: «Кожна людина є безкінечно складною неповторною індивідуальністю... Як верховна ціль у собі людина ніколи не може бути перетворена на засіб для досягнення інших цілей»¹. У зв'язку із цим головну мету суспільного розвитку М. Туган-Барановський убачав в особистісному розвитку людини та забезпеченні її добробуту.

Дослідник відстоював принципи індивідуалізму. На його думку, слід розрізняти абстрактний та конкретний індивідуалізм. Конкретний індивідуалізм характеризується потребою людини розвивати свої здібності, бо «згладжування чи применшення такої багатоманітності рівноцінне збідненню особистості»². Індивідуалізм такого гатунку відстоює права меншості проти більшості. Водночас він відзначив головні ризики, пов'язані з ним, — поглиблення нерівномірності розподілу доходів населення, виникнення соціальних протестів тощо. Протилежністю до нього М. Туган-Барановський вважав абстрактний індивідуалізм, що розглядає людину як суспільний атом. Відповідно до такого підходу нівелюється потреба в особливому розвитку кожного індивіда. Крім того, якщо інтереси більшості вимагають пожертвувати індивідуальністю окремих осіб, це варто зробити заради вагомішого сукупного суспільного ефекту. Задоволення потреб більшості —

верховний критерій, яким має вимірюватися цінність будь-якого суспільного устрою. І хоча М. Туган-Барановський вважав суспільний добробут вагомим за добробут окремих індивідів, проте стверджував, що «соціальним ідеалом є такий стан суспільства, за якого жодна особистість не приносилася б у жертву цілому, за якого всі інтереси були гармонійно узгоджені та всі були однаково вільними. Досконале суспільство — суспільство вільних людей»³. Дослідник намагався віднайти «золоту середину» між суспільним добробутом та добробутом окремих індивідів, що не обмежувало би можливості останніх в особистісному розвитку. На його думку, економічна політика держави та вітчизняна наука, у тому числі політична економія, мають бути зорієнтовані на досягнення такої цілі. М. Туган-Барановський зазначав: «Будь-яка людська особа є верховна мета в собі, чому всі люди рівні як носії святині людської особистості. Це і визначає верховний практичний інтерес, з погляду якого може бути побудована єдина політична економія: інтерес не робітника, капіталіста чи землевласника, а людини взагалі, незалежно від належності її до того чи іншого класу»⁴. На підставі вищезазначеного можемо стверджувати, що дослідник запропонував модель, в якій людина є кінцевою метою суспільного розвитку та руйнівною силою соціально-економічних перетворень.

Побудова людиноорієнтованої моделі М. Туган-Барановського вимагала забезпечення економічної та особистої свободи людини, що насамперед виявилось у вимогах ліквідації пережитків кріпацтва.

За твердженням М. Туган-Барановського, становлення кріпацтва у Російській імперії відбувалося за тією ж схемою, що й у Західній Європі, проте зі значним відставанням у часі. Ця ж думка частково кореспондується з подальшими дослідженнями «навздоганяючого розвитку» та вивченням причин затримки ринкових перетворень у Росії. Автор відзначив цікаву закономірність: чим далі на схід Європи, тим триваліше утримувалося кріпацтво⁵. Причину таких відмінностей він убачав у специфіці ресурсного потенціалу та інституційного середовища країни. М. Туган-Барановський стверджував, що недостатня чисельність населення та значні масштаби необроблених земель Російської імперії сприяли консервації цього інституту. Формування значної за обсягом земельної власності поміщиків вимагало використання для обробки землі праці кріпаків чи дешевої робочої сили, а недостатня чисельність останньої лише підвищувала цінність людського ресурсу. Це стимулювало представників державного апарату, серед яких було чимало поміщиків, інституціоналізувати кріпацтво. Цьому ж сприяло й збільшення обсягу експортних операцій зерновими, що зумовлювало екстенсивне нарощування обсягів земель (яке було не завжди можливим) або ж зменшення собівартості продукції через використання праці кріпаків. Крім того, особливе значення у розвитку інституту примусової праці в Російській імперії мало отримання поміщиками ренти, яка набувала різних форм — призначення на державні посади, отримання преференцій у зовнішній чи внутрішній торгівлі тощо. Доступність використання дешевої праці кріпаків, можливість отримати ренту та відсутність стимулів до модернізації виробництва з боку держави на тривалий термін закріпили інститут примусової праці, що у свою чергу зумовило відсутність мотивації

до підвищення продуктивності людського ресурсу та консервацію екстенсивного типу господарського розвитку Російської імперії. Загалом, укорінення інституту кріпацтва ще більше стимулювало рентоорієнтовану поведінку поміщиків, які, обіймаючи державні посади й беручи участь у розробці законодавства, консервували всю систему суспільних відносин у країні.

Серед каталізаторів, що пришвидшили ліквідацію інституту примусової праці в Західній Європі, М. Туган-Барановський виокремлював урбанізаційні процеси. Він указував на конфлікт між двома інституційними системами в межах однієї країни: «На селі панує кріпацтво і найбрутальніше насильство поміщика над селянином; у місті панує господарський лад, що відкидає насильство і спирається на найширшу волю працюючої людини. Два такі відмінні суспільні устрої не могли спокійно існувати в межах однієї і тої самої держави. І справді, ріст середньовічного міста незмінно йшов поруч з розвалом кріпацтва на селі»⁶. Таким чином, «протистояння» економіки міста, що потребувала припливу робочої сили, та консервативного поміщицького господарства, якого влаштовував закостенілий і звичний інститут примусової праці, сприяло ліквідації кріпацтва, відкривало можливості для професійного, особистого розвитку індивіда та захисту власних прав.

Натомість каталізаторами реформ у Російській імперії були воєнні поразки, збільшення кількості соціальних протестів тощо. Політичне ослаблення Росії внаслідок поразки у Кримській війні призвело до зменшення ролі цієї держави на міжнародній арені, що, звісно, не відповідало її стратегічним інтересам. Причину поразок вбачали в недостатньому розвитку промисловості й торгівлі, головною перешкодою для яких в середині XIX ст. був інститут кріпосного права. Таким чином, переформатування груп економічних інтересів на користь ліквідації інституту примусової праці стало причиною реформування 1860-х рр. До таких груп економічних інтересів, що відстоювали скасування кріпацтва, М. Туган-Барановський зарахував великих поміщиків, купецтво та фабрикантів, чиновництво, яке хоч і складалося із земельного дворянства, проте отримувало головний дохід не від землеволодіння та усвідомлювало небезпеку кріпосного права для соціального спокою держави. Таким чином, на думку дослідника, економічні перетворення в Російській імперії розпочалися лише тоді, коли групи економічних інтересів, що відстоювали ліквідацію кріпосного права, переважили групи економічних інтересів його прихильників в особі дрібних та середніх поміщиків.

Знищення інституту кріпацтва в Російській імперії та на Заході відбувалося різними шляхами — революційним та еволюційним відповідно. Якщо занепад цього інституту в багатьох європейських країнах розпочався ще в XIV—XVI ст., то в Росії XVIII ст. його розвиток лише набирив обертів. У багатьох західноєвропейських державах відбувалося поступове відмирання інституту кріпацтва та заміна його новими формами суспільних відносин⁷, тоді як у Російській імперії реформи проводили зверху без достатнього усвідомлення можливої моделі. Крім того, М. Туган-Барановський констатував: кріпацтво на Заході мало чітко виражені інституційні межі,

які регулювалися формальними правилами, тоді як у Російській імперії неформальні правила переважали над формальними. У зв'язку із цим у Росії ліквідувати інститут примусової праці було значно складніше. Водночас М. Туган-Барановський стверджував, що всі «культурні утворення, які формувалися сторіччями, є дуже живучими... Навіть якщо нові умови суспільного життя для них є несприятливими, вони ще довго можуть інерційно існувати навіть після того, як зникли сили, що їх створили. Зміна культурних звичок, симпатій, смаків, світогляду не може відбутися за кілька років»⁸. У такий спосіб автор відзначив тяглість інституційного спадку, здатність неформальних інститутів розвиватися навіть в умовах їх формального скасування. М. Туган-Барановський підкреслював, що це накладало відбиток на ментальність, поведінку економічних суб'єктів, економічну культуру, а тому навіть після скасування кріпацтва його пережитки були перешкодою для всебічного розвитку індивіда та гальмівним фактором суспільного розвитку. Таким чином, у 1860-х рр. в Російській імперії було лише розпочато ліквідацію кріпацтва. Формування людиноорієнтованої моделі суспільного розвитку вимагало викорінення його пережитків у суспільній свідомості та економічній культурі.

На думку М. Туган-Барановського, економічна культура одночасно є продуктом та чинником соціального та господарського розвитку країни. Вона має історичне коріння, а тому необхідний час для її трансформації. Дослідник стверджував, що економічна культура, яка складалася в Західній Європі під впливом розвитку цехів, а згодом — мануфактур, прискорення темпів урбанізаційних процесів, сприяла формуванню свідомої особистості, яка здатна політичним шляхом захистити свої інтереси: «Смілива фігура середньовічного ремісника, який уміє стійко захищати інтереси рідного міста й відбити напад зажерливих лицарів, працелюбного й заможного, такого, який проникнутий усвідомленням права кожного на гідний заробіток, який любив і гордився своєю професією...»⁹. Як бачимо, М. Туган-Барановський зазначав, що стрижнем економічної культури Заходу є економічна та особиста свобода людини, а також її право на працю та гідний заробіток. Натомість у Російській імперії економічна культура закріплювала примат державницьких над іншими інтересами. Вона не була соціально зорієнтованою, а консервувала політичну й господарську відсталість країни.

На думку М. Туган-Барановського, позитивні тенденції у суспільній трансформації та трансформації економічної культури зокрема намітилися в другій половині XIX ст., коли рушійною силою соціально-економічних перетворень у Росії стала інтелігенція. До останньої насамперед належала «людина книжна й незайнята практичною роботою... непрактична й прямолінійна»¹⁰. Зміна соціальної структури населення, поява прошарку інтелігенції дозволили закласти основи для соціальних перетворень в імперії, проте, з іншого боку, частково визначили утопізм окремих її вимог до соціально-економічного реформування в державі.

М. Туган-Барановський сам не раз брав участь у земських зборах і був доволі активним учасником обговорення проектів господарських перетворень на місцях. Він стверджував, що в соціальному та економічному розвитку Росія значно відстала від європейських країн. Так, якщо частка дохо-

дів на душу населення у Франції становила 500 руб., Англії — 470 руб., Німеччині — 300 руб., то в Росії — лише 80 руб.¹¹ Він констатував, що соціальна диференціація неминуха в умовах становлення ринкової економіки, проте не в такій гострій формі, як це спостерігалось в Російській імперії, коли «поруч величезних багатств, скупчених у руках окремих людей, ми бачимо й випадки цілковитої вбогості»¹². Одну з причин такого нерівномірного розподілу доходів він убачав у низькому культурному й освітньому рівнях людей¹³, а тому пропонував забезпечити вільний доступ населення до освітніх послуг. Дослідник розглядав освіту як чинник економічного та соціального розвитку: підвищення продуктивності, мотивації праці, доходів населення, якості економічної політики та суспільного добробуту. У контексті виконання таких завдань він пропонував відновити досвід Петра I з підвищення освітнього рівня державних службовців тощо. Особливе значення вчений надавав самоосвіті. На думку М. Туган-Барановського, підвищення освітнього та культурного рівня дозволить різним соціальним групам політично відстоювати свої права, як це робилося в Західній Європі. У зв'язку із цим у Російській імперії він уважав позитивним явищем участь інтелігенції в політичному житті та соціально-економічних перетвореннях країни, оскільки це відкривало нові можливості для вирішення гострих соціальних проблем у суспільстві. Серед першочергових заходів М. Туган-Барановський вбачав необхідність у скороченні тривалості робочого дня, підвищенні ставок заробітної плати працівників, зменшенні обсягу використання дитячої робочої сили, організації виховних закладів, кас взаємодопомоги, належної охорони здоров'я, підвищенні ефективності діяльності профспілок тощо. Як бачимо, вимагаючи створити умови для розвитку й реалізації людського та соціального потенціалу суспільства, М. Туган-Барановський закликав переорієнтувати наявну модель суспільного розвитку на людиноцентричну. У цьому контексті варто зазначити, що дослідник не лише пропонував розглядати людину як головну ціль соціально-економічних і політичних перетворень у країні, а й розширив рамки дослідження людського ресурсу як рушійної сили господарських перетворень, не обмежуючись вивченням його ролі як складової робочої сили та взаємодії із капіталом, яким займалися марксистки. У його роботах частково звертається увага на проблеми лідерства, рівноправності, ролі морально-етичних мотивів, творчої діяльності людини, кооперації у господарському розвитку країни тощо.

У своїх роздумах про праці Федора Достоєвського М. Туган-Барановський погоджується, що серед людей можна виділити «нечисленний гурт людей вищого духу, який творить історію і веде за собою людство... Геній, великі люди — ціль людства...»¹⁴. Саме вони, на його думку, допомагають здійснити основний прорив у господарському розвитку та здатні зламати соціальні стереотипи: «Культурні традиції кожного класу настільки могутні, що лише виняткові особистості знаходять сили їх розірвати»¹⁵. І хоча індивід людиноорієнтованої моделі М. Туган-Барановського — це людина з високими духовними цінностями, проте в окремих випадках лідери мають право порушувати етичні норми. Так, він стверджував: «...Те, що є обов'язковим для людини натовпу, не зв'язує волі великої людини. Незвичайна

людина має право... тобто неофіційне право... переступити через інші перешкоди у випадку, коли реалізація його ідей цього вимагає. Якщо б Кеплерові і Ньютоніві відкриття, внаслідок деяких комбінацій, не змогли би стати відомими... Ньютон мав би право і навіть був зобов'язаний усунути десять чи сто людей, щоб зробити відомими свої відкриття для людства¹⁶. Це він називає «виграшем» суспільства. У таких роздумах М. Туган-Барановського можна відзначити вагомість ролі лідера в соціально-економічних перетвореннях та знищенні пережитків застарілих соціальних норм, що їм перешкоджають.

Особливого значення для суспільного й господарського розвитку країни науковець надавав згуртуванню населення у формі кооперативів. Їхній розвиток, на його думку, дозволить збільшити, якісно покращити внутрішню пропозицію товарів і послуг та сприятиме захисту соціально-економічних прав їхніх учасників на зразок профспілок, які свого часу об'єднали робітників та виступили суб'єктом перемовин у вирішенні соціальних питань¹⁷. Водночас М. Туган-Барановський вважав, що розвиток кооперації сприятиме розкриттю творчого потенціалу, творчій праці людей. «Якщо господарська діяльність відбуватиметься не під примусом, а під впливом внутрішніх мотивів, то праця даватиме таку ж насолоду, як і спорт... вільна й зручна праця — стимул для підвищення продуктивності праці... Трудова кооперація має дати вихід вільним творчим силам суспільства»¹⁸. Під «зручністю» він розумів забезпечення безпеки робочого місця та необхідною технікою працівника. Водночас «члени кооперативу отримують мотив розвивати більше ніж середню енергію праці, більше ніж середні посередницькі здібності, винахідливість тощо»¹⁹. М. Туган-Барановський стверджував, що значний контроль за працівниками «ламає» ініціативність та нестандартність підходів людини, тому пропонував відмовитися від тотального державного контролю за підприємництвом на користь самоконтролю та контролю учасників кооперативу. Він стверджував, що такий елемент управління забезпечить вищу економічну ефективність кооперативів та реалізацію творчих здібностей людини.

Водночас М. Туган-Барановський застерігав проти збільшення кількості посередників між виробничими кооперативами та населенням, оскільки вважав, що вони здатні суттєво завищити ціни та знизити рівень мотивації працівників. У цьому контексті М. Туган-Барановський піднімає важливе питання — як поява інституту посередників впливає на суспільний розвиток?²⁰ На підставі аналізу досвіду Англії він доходить висновку, що виникнення інституту посередників між цехами та замовниками прискорило промисловий розвиток країни, проте через відсутність прямого контакту між безпосереднім замовником та виконавцем, зростання залежності ремісника від посередника праця ставала рутинізованою, знижувалися стимули до нестандартного підходу до виконання поставленого завдання тощо²¹.

М. Туган-Барановський усвідомлював складність процесу побудови людиноорієнтованої моделі суспільних відносин. Він стверджував: «Яким талантом має володіти міністр соціалістичної держави, щоби керувати всім великим механізмом... керувати так, щоб, не порушуючи свободи кожної окремої особистості і в той же час підпорядковуючи дії окремих осіб інте-

ресам цілого, задовольняти всі суспільні потреби»²². У 1917 р., після завершення книги «Соціалізм як позитивне вчення», він одночасно отримав запрошення обійняти посади міністра фінансів від Центральної Ради та глави кримськотатарського Курултаю, на що М. Туган-Барановський відповів: «Чим більше думаю про те, що відбувається, тим більше переконуюсь, що вибух неминучий. Крим такий малий, а Україна — сила». Він зробив вибір на користь України, бо вірив, що навіть в умовах зовнішньоекономічної небезпеки, післявоєнної господарської розрухи, політичної нестабільності всередині країни соціальна кооперація та системне реформування здатні вирішити гострі соціально-економічні проблеми країни та закласти фундамент для подальших перетворень. Його діяльність на посаді міністра фінансів Центральної Ради виявилася нетривалою, проте він лишився вірним своїм переконанням, що «подальший розвиток [суспільства] буде полягати в поступовому витісненні в суспільному устрої насильницького начала колективізму вищим і вільнішим началом кооперації... Суспільство має до кінця перетворитися на добровільний союз вільних людей — стати наскрізь вільним кооперативом. Такий соціальний ідеал, який повністю ніколи не буде досягнутий, але в наближенні до якого і полягає весь історичний процес людства»²³.

Таким чином, у свій історичний час М. Туган-Барановський загострив увагу на необхідності побудови людиноорієнтованої суспільної моделі, що передбачала створення умов для вільного розвитку особистості, реалізації її творчого потенціалу, кооперації, гарантування права на гідну оплату праці, що є не менш актуальним і в сучасних умовах. Її становлення, яке ще не завершено сьогодні, мало та має зламати опір низки формальних і неформальних інститутів, сформованих унаслідок попередньої траєкторії розвитку країни, та закріпити нові ціннісні та культурні настанови, що сприяли б реалізації особистої та економічної свободи індивіда. На його думку, людина має сама створювати власне середовище, а не лише пристосовуватися до нього. Головним інструментом суспільних перетворень у цьому напрямі М. Туган-Барановський вважав економічну та соціальну кооперацію людей, яка дозволяє розкрити творчий потенціал індивіда та підвищити продуктивність праці. Його ідеї, сформовані на рубежі XIX—XX ст., частково перекликаються із сучасними пошуками причинно-наслідкових механізмів розвитку людського та соціального капіталів, впливу інституційного спадку на формування нової траєкторії розвитку країни тощо. Ключем до суспільної трансформації вчений вважав високий рівень самоорганізації суспільства. Такі ідеї не втратили актуальності й сьогодні, коли в умовах зовнішньої небезпеки та системної кризи в країні добровільні об'єднання людей стали найефективнішим інструментом соціально-економічного забезпечення армії, захисту інтересів вимушених переселенців та інших груп населення. Саме усвідомлення цінності людського життя, права вільного вибору, демократичних свобод, можливостей всебічного людського розвитку сприяють соціальній згуртованості, що додає впевненості в успіху проведення системних реформ для побудови ефективної національної економіки та забезпечення добробуту громадян.

РОЗДІЛ 4. ЧИННИКИ СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

- ¹ *Туган-Барановский М.И.* Социальные основы кооперации. — М.: Экономика, 1989. — С. 440.
- ² *Туган-Барановский М.И.* Экономические очерки. — М.: РОССПЭН, 1998. — С. 49.
- ³ *Туган-Барановский М.И.* Социальные основы кооперации. — С. 440.
- ⁴ Цит. за: Історія економічних учень: Підручник: В 2 ч. / За ред. В.Д. Базилевича. — Ч. 2. — К.: Знання, 2006. — С. 26, 27.
- ⁵ *Туган-Барановский М.И.* Экономические очерки. — С. 40.
- ⁶ *Туган-Барановський М.І.* Політична економія. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 68.
- ⁷ *Туган-Барановский М.И.* Экономические очерки. — С. 40.
- ⁸ Там же. — С. 71.
- ⁹ Там же. — С. 21.
- ¹⁰ Там же. — С. 57.
- ¹¹ *Туган-Барановський М.І.* Політична економія. — С. 60.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ *Туган-Барановский М.И.* Экономические очерки. — С. 25, 26.
- ¹⁵ Там же. — С. 57.
- ¹⁶ Там же. — С. 25, 26.
- ¹⁷ *Туган-Барановский М.И.* Периодические промышленные кризисы. — М.: Директ-медиа Паблишинг, 2008. — С. 458.
- ¹⁸ *Туган-Барановский М.И.* Социальные основы кооперации. — С. 54, 444.
- ¹⁹ Там же. — С. 444.
- ²⁰ *Туган-Барановский М.И.* Экономические очерки. — С. 21.
- ²¹ *Туган-Барановський М.І.* Політична економія. — С. 75.
- ²² *Туган-Барановский М.И.* Социальные основы кооперации. — С. 59.
- ²³ Там же. — С. 449.

Л.В. ДІДКІВСЬКА

**М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ —
ТЕОРЕТИК КООПЕРАЦІЇ ТА ОРГАНІЗАТОР
КООПЕРАТИВНОГО РУХУ**

Унікальним явищем в Україні кінця ХІХ — початку ХХ ст. був інтенсивний розвиток кооперативної теорії та практики, завдяки чому проблема підвищення ефективності аграрного виробництва в селянському господарстві отримала можливість першочергового розв'язання. Видатний український учений Михайло Іванович Туган-Барановський став одним із найактивніших ініціаторів і учасників цього процесу, внаслідок чого був визнаний провідним теоретиком кооперації у світі. Його кооперативні ідеї не втратили актуальності в умовах необхідності відродження кооперації у зв'язку з неперервним зростанням кризових явищ в аграрному секторі сучасної економіки України. Критичний аналіз наукового доробку М. Туган-Барановського як апологета кооперації набуває особливої ваги при розробці сучасної програми реформування вітчизняного села. Розвиток українського кооперативного руху сьогодні можливий насамперед у разі об'єктивного сприйняття природи й сутності кооперації, її фундаментальних засад і принципів та подолання наявних у цьому контексті суперечностей, породжених впливом віджилих постулатів економічної теорії як дореволюційної, так і радянської доби.

Адже деякі вітчизняні економісти, як у період формування теорії кооперації на початку ХХ ст., так і в наш час досить поверхнево трактують не лише природу, але й сутність кооперації, іноді спираючись на дослідження утопістів-соціалістів (Шарля Фур'є, Роберта Оуена, Клода-Анрі де Рувруа Сен-Сімона) та їхніх послідовників (Філіппа Бюше, Луї Блана та ін.), які пов'язували кооперацію з усупільненням засобів виробництва, колективним виробництвом та зрівняльним розподілом. Однак М. Туган-Барановський ще в минулому столітті детально висвітлив слабкі сторони їхніх теорій, виявив витоки їхніх вчень, характерні риси та відмінності, розкрив їхню роль у формуванні кооперативного руху. Все це мало принципове значення для розвитку світової кооперативної теорії. Головною помилкою ранніх соціалістів учений справедливо назвав відмежування створених ними промислово-землеробських общин від системи капіталістичних відносин та відповідних методів господарювання. Об'єктивна оцінка М. Туган-Барановським суспільно-економічних можливостей общини як уявної основи для кооперації праці дозволила вченому не менш реалістично сприйняти ідеї та досвід виробничого кооперування селян, хоча деякі наші сучасники все ще покладають наївні надії на виробничі кооперативи.

Важливим здобутком ученого у формуванні теорії та практики кооперації стало виявлення ним принципової відмінності виробничого кооперування селянства (колективного землеробства) як об'єднання праці та засобів виробництва від власне сільськогосподарської кооперації. Ця відмінність виявилася насамперед у нездатності артільних форм землеробства (які бурхливо розвинулися в Україні у 90-ті роки ХІХ ст. під керівництвом «артільного батька» Миколи Левитського і занепали вже на початку ХХ ст.) забезпечити їхню конкурентоспроможність в умовах ринкової економіки. Досвід артілей М. Левитського став предметом дослідження М. Туган-Барановського, який прийшов до висновку про невідповідність колективних форм землеробства умовам капіталізму. Вчений доводив дієздатність тільки тих виробничих кооперативів, які переходять до капіталістичних методів функціонування, тим самим перетворюються на типові пайові товариства акціонерного типу. Крім того, невдачі цих організацій М. Туган-Барановський пояснював приватновласницькою психологією селянина, який не бажав втрачати самостійності як власник та господар на своїй землі. Разом із тим він зазначив, що артільний досвід М. Левитського вагомо вплинув на поширення кооперації в Україні та Росії.

Заохопившись кооперативною ідеєю, М. Туган-Барановський узагальнив і популяризував досвід формування споживчої, кредитної, а згодом і сільськогосподарської кооперації у Західній Європі у другій половині ХІХ ст. Головними причинами затримки у розвитку вітчизняного кооперативного руху, порівняно з країнами Західної Європи, М. Туган-Барановський вважав не лише відставання в економічному розвитку, а й вороже ставлення уряду, місцевої адміністрації, законодавчих органів до цієї проблеми. Як виявилось, імперський уряд небезпідставно вбачав у кооперації паростки пробудження нації, підвищення культурного рівня безграмотного селянства тощо. М. Туган-Барановський також наголошував, що кооперація — це важливий засіб згуртування українців у націю, шлях до збереження «молодих паростків української волі», національного відродження української державності¹, формування вітчизняної культури.

Крім того, незважаючи на поширення в Російській імперії ідеї приєднання українських кооперативів до маріонеткових всеросійських кооперативних союзів, учений обґрунтовував потребу об'єднання кооперативів навколо національних кооперативних центрів: «Бо коли існує Україна, український народ, українська держава, коли існує українська кооперація, то вона мусить мати свої національні центри». Досконально ця проблема акцентована у статті М. Туган-Барановського «Чи потрібні Україні свої національні кооперативні центри?»². Тому й не дивно, що у 1918 р. він очолив раду Центрального українського кооперативного комітету, який функціонував як ідейний, науковий, організаційний, статистичний та культурно-освітній центр, видавав журнал «Українська кооперація»³. Як представник цієї організації М. Туган-Барановський головував на третьому Всеукраїнському загальнокооперативному з'їзді, що відбувся 26—29 травня 1918 р. у Києві.

Проте цим не обмежилась практична діяльність М. Туган-Барановського у сфері сприяння розвитку кооперативного руху. У 1914—1915 рр. за його активної участі було засновано сільськогосподарське споживче та

кредитне товариства в с. Пізники. Він причетний до організації Всеросійського комітету громадського сприяння позикам у 1916 р.⁴ Як і інші провідні вчені-економісти, М. Туган-Барановський брав участь у Лізі аграрних реформ, що започаткувала свою діяльність у квітні 1917 р. з метою розробки загальної платформи з аграрного питання та програми практичних заходів для її реалізації.

Не менш плідною була наукова та науково-організаційна діяльність ученого. М. Туган-Барановський відіграв провідну роль в організації та діяльності Української Академії наук, утвореної восени 1918 р., об'єднавши найкращих економістів навколо її соціально-економічного відділу. На свій розсуд він розробив структуру цього відділу та визначив напрями наукових досліджень. Логічно, що однією з прикладних кафедр стала кафедра теорії кооперації⁵. У рамках роботи цієї кафедри М. Туган-Барановський продовжив розвивати теоретичні засади кооперації.

Однією з перших фундаментальних праць М. Туган-Барановського із цієї тематики є «Соціальні основи кооперації», завдяки якій вчений став світовим класиком-теоретиком кооперативного руху. Лише за життя автора ця книга мала три видання (1916, 1918, 1919). У 1919 р. у статті «М.І. Туган-Барановський як економіст» Михайло Птуха написав, що ця книга виявилася чудовим підручником з одного боку, а також загальною теорією кооперативного руху в завершеному вигляді — з другого⁶. Відома українська дослідниця Лариса Горкіна, яка першою дала сучасну оцінку концепції кооперації М. Туган-Барановського, також справедливо вважає, що ця робота «ввібрала у себе у концентрованому й узагальнюючому вираженні найбільш конструктивні елементи аналізу кооперативного руху у всій його різноманітності, які містилися у світовій та вітчизняній економічній літературі середини ХІХ — початку ХХ ст., а також власні оригінальні спостереження й висновки автора»⁷.

Незважаючи на те, що вчений досліджував різні типи і види кооперації, їхні соціальні й господарські характеристики та роль і можливості захисту різних верств працівників, предметом його особливої уваги стала сільськогосподарська кооперація, оскільки завдяки їй «...в сільському господарстві не тільки не видно витіснення селянського господарства капіталістичним, а навпаки, капіталістичне господарство уступає місце селянському»⁸. М. Туган-Барановський заперечував високу оцінку потенціалу споживчої кооперації, характерну для прибічників Німської школи кооперації Шарля Жіда. Він обґрунтував неможливість охоплення споживчою кооперацією вітчизняного сільськогосподарського виробництва, більш адаптованого до інших форм селянської кооперації. Не вірив він й у перспективність ремісничих кооперативів, оскільки сумнівною була стійкість дрібного міського товаровиробника у конкуренції з великим промисловим виробництвом («...у промислі дрібне самостійне виробництво хутко уступає місце великому капіталістичному»⁹). Ці висновки підтвердила практика слабкого розвитку ремісничої кооперації в Україні на початку ХХ ст. порівняно з кооперацією селянською.

Більше того, на відміну від інших учених-соціалістів, М. Туган-Барановський визнав неможливість об'єднання всього кооперативного руху в

одну організацію та неможливість усунення внутрішніх суперечностей між кооперативами, наприклад, робітничими та селянськими. Водночас навіть сьогодні лунають заклики про необхідність інтеграції різних видів кооперативів у системі споживчої кооперації. Звісно, на початковому етапі формування кооперативного руху в сучасній Україні, за відсутності розгорнутої мережі селянської кредитної кооперації споживча кооперація при відповідному використанні її матеріально-технічних можливостей могла б стати своєрідною системоутворювальною засадою цього руху, виконуючи роль універсальної кооперації. Все це сприяло би піднесенню аграрного сектора економіки, захисту соціально-економічних інтересів селян, збереженню їхніх сімейно-трудова господарств, забезпеченню необхідних умов для існування українського села. Тим паче, що подібну практику ми вже маємо.

Так, до здобутків М. Туган-Барановського у сфері теорії кооперації на початку ХХ ст. можна віднести узагальнення набутого досвіду розбудови сільськогосподарської кооперації, розвиток цілого ряду положень щодо чинників, організаційних форм, засобів її поширення та вдосконалення. Вчений-кооператор відзначав низький розвиток вітчизняної сільськогосподарської кооперації (у 1915 р. налічувалося лише 150 сільськогосподарських товариств). Однак він наголошував на тому, що її функції успішно виконувала розвинена система кредитної кооперації (у 1915 р. вона включала 794 ощадно-позичкових та 1978 кредитних товариств), що мала універсальний характер. Вчений підкреслював, що саме завдяки універсальному характеру кредитної кооперації на її базі вибудувалася струнка організаційна структура сільськогосподарської кооперації.

Особливою заслугою М. Туган-Барановського є відстоювання ідеї піднесення селянського господарства не за рахунок популярної на той час націоналізації чи соціалізації землі, а шляхом надання можливості традиційно індивідуальному в Україні селянському господарству використати переваги виробництва і реалізації продукції, що притаманно великому капіталістичному виробництву. Найефективніше реалізувати цю задачу, на його спрavedливе переконання, здатні кооперативи¹⁰. Так, учений визначив кооператив як таке господарське підприємство кількох добровільно об'єднаних осіб, яке має за мету не одержання найбільшого прибутку на вкладений капітал, а збільшення завдяки спільному веденню господарства трудового доходу своїх членів або зменшення їхніх витрат на споживчі потреби¹¹. Як бачимо, М. Туган-Барановський наголошував на відмінності доходу кооперативного підприємства від капіталістичного прибутку за характером їхнього призначення. Виходячи з трудової теорії цінності, він розглядав прибуток як експлуататорське явище, якому немає місця в майбутньому соціалістичному суспільстві. Однак чи можливе отримання доходу селянським господарством, якщо кооператив не отримає прибутку? У цьому контексті вчений стверджував, що кооператив має два складники: «душу» й «тіло», які діаметрально різнопланові: «...Якщо тіло кооперативу створено товарно-грошовою економікою, то душа кооперативу навіяна соціальним ідеалом»¹². І тому, наголошував учений, «люди, поведінка яких визначається лише мотивами особистого егоїзму, непридатні для кооперації»¹³.

Таким чином, М. Туган-Барановський досліджував кооперацію як таку, що є капіталістичною за формою, проте соціалістичною за змістом, і тим самим відмежовував її від ринкової конкуренції, підприємництва, прибутковості та інших засад ринкової економіки. Насправді природа капіталістичного прибутку не дає можливості провести межу між кооперацією та капіталізмом. Навпаки, поняття доходу зближує обидві сторони до повного злиття. І кооперативні господарства, і капіталістичні підприємства розраховані на отримання доходу. Таких висновків дійшли економісти з послідовною ринковою орієнтацією ще в першій третині ХХ ст., передусім Лев Літошенко, Костянтин Мацієвич, Борис Бруцкус, проте сучасний Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» містить положення про кооператив як неприбуткову організацію. Такі спроби заперечити підприємницьку сутність сільськогосподарської кооперації, відродити її як неприбуткову організацію не дозволяють їй реалізувати свою основну функцію — піднесення продуктивності селянського господарства, забезпечення соціально-культурних потреб селянства не лише за рахунок держави, а й шляхом добровільної акумуляції та ефективного використання власних коштів селянства.

Хоч ідея відродження сільськогосподарської кооперації тільки за допомогою держави, яка нині переважає, не є продуктивною, проте формування і розвиток кооперативного руху безпосередньо залежить від інституційного забезпечення державою цього процесу. Передусім це стосується ролі держави у сприянні кооперативному будівництву, створенні необхідного правового поля для розвитку сільськогосподарської кооперації, забезпеченні умов для конкурентоспроможності індивідуальної та кооперативної власності, їх рівноправного партнерства на ринку з іншими формами власності, створенні системи фінансово-кредитного забезпечення за вирішальної ролі її кооперативного сегменту, врахуванні особливостей еволюції соціального та господарського менталітету українського селянства, розвитку системи підвищення його культурно-освітнього рівня. Тому корисним у цьому аспекті здобутком кооперативної теорії М. Туган-Барановського стало узагальнення досвіду державного сприяння розвитку господарств різних форм власності, створення селянам умов для вільного вибору, державної підтримки селянина-господаря та розвитку різних видів селянської кооперації.

Перспективність поглядів ученого на сільськогосподарську кооперацію як ринкову форму господарювання, що об'єднує не виробництво, а виробників у сфері кредиту, постачання, переробки, збуту сільськогосподарської продукції тощо, була підтверджена всім подальшим досвідом її розвитку. Швидкий розвиток кооперації та зростання кількості селянських господарств, залучених до кооперативних організацій, були кращим доказом того, що в сільськогосподарській кооперації селянське господарство знайшло найбільш життєздатну і вдалу форму захисту своїх інтересів. «Дякуючи кооперації, селянин має змогу користуватися кредитом мало не на таких же (а часом і кращих) умовах, як і великозаможний господар, збувати свої продукти майже по такій, як і він, ціні, купувати потрібні йому продукти мало не по такій же ціні, як і заможний господар, або навіть, дякуючи союзам, випереджує в цьому ізольованих заможних хліборобів»¹⁴, — тому

навіть в умовах загострення соціальних суперечностей, малоземелля кооперація спромоглася на перехід від неконкурентоздатних переважно натуральних селянських господарств до ринкових. Ї це й не дивно, адже саме сільськогосподарська кооперація, на переконання вченого, найадекватніше враховує своєрідність землеробської праці, індивідуалістичну психологію селянина як дрібного самостійного товаровиробника. Неабиякого значення надавав М. Туган-Барановський сільськогосподарській кооперації в аспекті підвищення освітнього рівня селянства («вона виховує нового селянина, позбавленого вузького світогляду старого часу, привчає його до самодіяльності та самопомочі, розвиває його суспільні почування і направляє на стежку культурнішого життя»¹⁵), забезпеченості його сільськогосподарським реманентом, агрономічною та ветеринарною допомогою тощо.

Цікавим, на наш погляд, є обґрунтований висновок вченого про відмінність кооперативів від інших недержавних організацій. Дієвість кооперативів він убачав у тому, що вони організуються задля реалізації певного господарського інтересу своїх членів, як і інші господарські організації капіталістичної системи. Отже, вони є своєрідною складовою капіталістичного господарства, оскільки мають пайовий капітал, що належить членам кооперативу на правах приватної власності, застосовують найману працю. Тому найефективнішим є об'єднання у кооперативи економічно сильних дрібних товаровиробників («чим більші господарські обороти даної особи, тим економічно сильніша й та організація, що має своїм членом таку людину»¹⁶), а не малозабезпечених господарств. Адже бідняки економічно слабкі для участі у кооперації¹⁷. Проектуючи такі висновки М. Туган-Барановського на сьогоднішній день, варто зазначити, що неодмінною умовою успіху державної політики в галузі сільськогосподарської кооперації слід уважати розвиток самодостатніх сімейних фермерських господарств. У цьому контексті набуває актуальності послідовне завершення земельної реформи з метою впорядкування земельної селянської власності, розробка відповідної податкової політики, розвиток інфраструктури села тощо.

Відданість кооперативній ідеї автор доводив і в умовах згортання ринку, намагаючись адаптувати її до радянського устрою господарювання. Саме з нею пов'язував він витіснення насильницького колективізму, запропонованого марксизмом, що впроваджувався після жовтневих подій 1917 р. Так, до третього видання книги М. Туган-Барановського «Соціальні основи кооперації» ввійшли два нових розділи — «Русская земельная реформа и кооперация» та «О кооперативном идеале», які згодом були опубліковані як окремі праці. Як це не парадоксально, у першому із цих розділів учений спробував обґрунтувати можливість використання виробничої кооперації в ході соціалістичних перетворень на селі, пов'язаних у першу чергу із земельною реформою Тимчасового уряду з її зрівняльним розподілом землі між безземельними та малоземельними селянами. Особливо непокоїла автора можливість зниження продуктивності вже налагодженого інтенсивного виробництва великих капіталістичних господарств з використанням новітніх досягнень техніки та агрономії у хліборобській галузі¹⁸. Тому він допускав можливість тимчасового функціонування великих землеробських артілей для запобігання сільськогосподарській кризі. Щодо інших галузей сіль-

ськогогосподарського виробництва позиція вченого була непохитною: він віддавав перевагу дрібному селянському господарству, об'єднаному кооперацією. У зв'язку із цим М. Туган-Барановський намагався окреслити шляхи найефективнішого використання різних форм сільськогосподарської кооперації у нових умовах, визначити їхні перспективи, напрями розвитку, взаємодії тощо¹⁹.

Однак революційні реалії, соціалістичні настрої, що охопили суспільство, надихнули вченого на створення кооперативного соціального ідеалу у розділі «О кооперативном идеале». І він намагався довести необхідність поєднання колективізму, державного соціалізму та кооперації. Остання, на переконання вченого, в рамках більшовицької схеми соціалізму може існувати лише у вигляді трудових кооперативів, оскільки інші види кооперативів, з огляду на знищення приватної власності, як правильно передбачив М. Туган-Барановський, припинять своє існування²⁰. Так, упевнено визначивши недоліки виробничих кооперативів на початку ХХ ст., у радянський період учений змушений був розвивати теорію трудової кооперації, щоб запобігти негативним наслідкам соціалістичного ладу, впровадженого новою владою. Проте натхненний ідеолог кооперації визнав, що трудовою кооперацією охоплена «незначна частина сучасних кооперативів, котра в наші часи є найменше твердою й життєздатною»²¹.

Водночас М. Туган-Барановський наполягав на дотриманні фундаментального принципу кооперації — добровільності, заперечував примусовий характер праці та бюрократизм, притаманний державним підприємствам: «Примус, насилля суспільства над волею окремої особи є безсумнівне суспільне зло»²². Він обґрунтовував такі форми і заходи, які сприяли би тому, щоби виробничі асоціації у промисловості та общини у сільському господарстві були автономними, самобутніми, творчими організаціями, що прагнуть збільшення доходу, підвищення продуктивності праці тощо.

Проте вчений змушений був у дечому й поступитися переконаннями. Зокрема, він визнав можливість ефективної діяльності сільськогосподарських виробників за відсутності кредитних кооперативів в умовах згорання ринку, обґрунтував ефективність великого сільськогосподарського виробництва на противагу дрібному, припускав перетворення переробних та збутових сільськогосподарських кооперативів на елементи соціалістичної общини тощо.

На наше переконання, за цими поступками вченого — не спроба підіграти новій владі, не сумніви в об'єктивності власної кооперативної теорії, а життєво необхідна гуманна мета — полегшити становище селян-господарів у нових умовах, забезпечити мирний перехід від капіталізму до соціалізму²³. Підтвердженням цього є також праця вченого «Кооперація, соціально-економічна природа її та мета» (1919), пізніше перевидана з коментарями та доповненням у Львові Карлом Коберським під назвою «Кооперація, її природа та мета» (1936). У ній М. Туган-Барановський не лише розкрив історичні передумови розвитку кооперації, її суть, форми, висвітлив досвід функціонування іноземних кооперативів та головні напрями розвитку кооперативного руху в Російській імперії, але й піддав критиці бюрократичну діяльність держави, спрямовану на знищення вільної творчості громадян,

на заборону їх добровільного об'єднання у кооперативи («...надзвичайно важливо, щоби державному централізмові, підлеглості особи суспільству були поставлені певні межі. Державне господарство, котре опирається на примусі, в ніякому разі не повинно охоплювати всього суспільного господарства. Поруч з примусовим господарством у соціалістичному суспільстві повинно існувати й господарство вільне»)²⁴. Це дослідження — спроба сприяти ліпшому розумінню підвалин кооперації, переваг розвитку сільського господарства на засадах кооперації, відмова від пристосування кооперації до неринкових умов економічної системи.

Проведений аналіз досліджень М. Туган-Барановського дає підстави стверджувати, що його праці становлять надзвичайно багату інтелектуальну спадщину у теорії кооперації як одного з важливих засобів демократизації суспільства в єдності з піднесенням продуктивних сил країни та формуванням вільної творчої особистості. Кооперативні ідеї М. Туган-Барановського сприяли розвитку світової теорії кооперації, про що свідчать праці багатьох дослідників не одного покоління. Особливий внесок ученого у формування вітчизняної кооперативної думки підтверджують наукові розвідки Олександра Мицюка «Наукова діяльність політико-економіста М.І. Туган-Барановського» (1931), Іллі Витановича «Михайло Туган-Барановський: економіст, історик капіталізму, теоретик кооператизму» (1932), Бориса Мартоса «Значення М. Туган-Барановського для української кооперації» (1964), Лариси Горкіної «М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії» (2001) та багатьох інших учених. Однак за іронією долі більшість дослідників вітчизняної кооперативної теорії, як і провідний фахівець М. Туган-Барановський, і сьогодні сприймають кооперацію як таку соціально-економічну структуру, яка дозволяє органічно поєднувати в системі ринкової економіки індивідуальну власність дрібного сільськогосподарського товаровиробника з технічними та економічними перевагами великих капіталістичних підприємств, проте виявляють недостатню ринкову орієнтацію щодо перспектив такого поєднання. Необхідність подолання таких суперечливих підходів продиктована сучасними реаліями, оскільки наша країна вже чітко визначилась із суспільним розвитком у системі регульованої ринкової економіки як такої, що гарантує свободу особистості, право приватної власності, демократію, науково-технічний прогрес та інші загальнолюдські цінності, на які спирається й кооперація, тому остання може посісти гідне місце в цій системі.

¹ Туган-Барановський М.І. Остання мета кооперації // Українська кооперація. — 1918. — Кн. 1. — С. 5.

² Туган-Барановський М. Чи потрібні Україні свої національні кооперативні центри // Кооперативна зоря. — 1918. — Ч. 13—14. — 25 вересня.

³ Горкіна Л.П. XX століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива: Монографія / Під заг. ред. О.О. Шубіна. — Донецьк: ДонНУЕТ, 2011. — С. 25.

⁴ Там само. — С. 23.

⁵ Коваль Л.М. Михайло Іванович Туган-Барановський: український період у його житті та науковій, політичній та публіцистичній праці // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. збірн. наук. праць. — 1994. — Вип. 26—27. — С. 190.

⁶ *Птуха М.В.* М.І. Туган-Барановський як економіст // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. збірн. наук. праць. — 2002. — Вип. 33—34. — С. 215.

⁷ *Горкіна Л.П.* Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина ХІХ — перша третина ХХ ст.). — К.: Наук. думка, 1994. — С. 142.

⁸ *Туган-Барановський М.І.* Кооперація, її природа та мета. — Львів, 1936. — С. 128.

⁹ Там само. — С. 128.

¹⁰ Див.: *Воблій К.* Академік Михайло Іванович Туган-Барановський // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 9—10. — С. 107—112.

¹¹ *Туган-Барановський М.І.* Социальные основы кооперации / Предисл., комментарии Л.А. Булочниковой, Г.Н. Сорвиной, Т.П. Субботиной. — М.: Экономика, 1989. — С. 94.

¹² Там же. — С. 67.

¹³ Там же. — С. 92.

¹⁴ *Туган-Барановський М.І.* Кооперація, її природа та мета. — С. 115.

¹⁵ Там само. — С. 117.

¹⁶ Там само. — С. 107.

¹⁷ Там само. — С. 110.

¹⁸ Див.: *Туган-Барановський М.І.* Социальные основы кооперации. — С. 328.

¹⁹ Там само. — С. 344.

²⁰ Див.: *Туган-Барановський М.І.* О кооперативном идеале // Вестник кооперативных союзов. — 1918. — № 4.

²¹ *Туган-Барановський М.І.* Кооперація, її природа та мета. — С. 123.

²² Там само. — С. 124.

²³ Див., напр.: *Туган-Барановський М.І.* Социальные основы кооперации. — С. 446, 447.

²⁴ *Туган-Барановський М.І.* Кооперація, її природа та мета. — С. 126.

О.В. СТЕФАНИШИН, Г.В. ПРОШАК

**М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ
ПРО ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ
ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ**

На початку ХХІ ст. змінилися наукові підходи до трактування суспільного прогресу. Визначальним стає зростання провідної ролі людини в господарських процесах, а також реалізація важливих для неї можливостей, серед яких можна виокремити такі головні: прожити довге і здорове життя; здобувати, розширювати та оновлювати знання; мати доступ до засобів існування, що забезпечує гідний рівень життя. З огляду на це, особливої уваги заслуговують наукові погляди всесвітньо відомого українського вченого-економіста Михайла Івановича Туган-Барановського, який ще у 1911 р. в «Основах політичної економії» стверджував, що «гармонійний розвиток особистості потребує всебічного розвитку її здібностей»¹.

Учений дійшов висновку, що з розвитком суспільства відбувається ушляхетнення людини, її життя переходить у сферу вищих духовних потреб, а тому соціальне значення матеріального виробництва як чинника суспільного розвитку буде зменшуватися, натомість значення негосподарської діяльності зростатиме: «Мотиви й інтереси негосподарського роду мали особливо великий вплив на розвиток господарства... люди часом віддавали перевагу не корисному»². Насправді М. Туган-Барановський заклав підвалини теорії людського розвитку як процесу зростання людських можливостей, що забезпечується політичною свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості, а матеріальний добробут був лише однією з базових можливостей вибору.

Дослідження людського розвитку передбачає використання двоїстого підходу — як розгляд процесу розширення людського вибору, і як вивчення досягнутого рівня добробуту людини. На таких засадах Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй визначила організаційні основи для поширення ідей людського розвитку у світі. В рамках Програми розвитку ООН з 1990 р. щороку публікується звіт про людський розвиток, у якому подається комплексна оцінка соціально-економічного розвитку країн на підставі індексу людського розвитку. У 2012 р. індекс людського розвитку для України склав 0,74, хоча у 2002 р. дорівнював 0,94, тобто знизився на 21,3 %³. Цей інтегральний показник характеризує такі аспекти людського існування, як тривалість життя, освіченість та рівень добробуту.

Політична, економічна, соціальна свобода, свобода пересування і вибору місця проживання, благополуччя в родинному житті й особисте щастя, розвиток творчих здібностей, дотримання прав людини, повага оточен-

ня і самоповага — це основні права, які високо цінують люди всього світу. Проте неодмінною умовою їхнього забезпечення є реалізація права на охорону здоров'я, здобуття освіти, доступ до засобів існування.

Головні способи оптимізації зв'язку між економічним зростанням та людським розвитком, що визначені у концепції людського розвитку, можна простежити у працях М. Туган-Барановського. По-перше, нарощування інвестицій в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку зумовлює повнішу реалізацію здібностей людей, їхню активну участь у виробництві та розподілі благ. Український вчений доводив, що не всі індивіди можуть займатися творчою працею, адже для цього необхідна відповідна освіта, яка потребує додаткових витрат. Для того, щоб займатися розумовою працею, «потрібно належати, як правило, до класу імущих, оскільки підготовка до розумової праці вимагає тривалого навчання, протягом якого здобувач не може заробляти собі на засоби життя, і саме навчання коштує порівняно дуже дорого»⁴. Відтак він зазначав, що на вибір виду занять індивіда впливає такий чинник, як його соціальне походження. Проте сьогодні соціальне походження не є головним критерієм, який впливає на рід занять людини, тому що інвестування соціальної сфери здійснюється як на мікро-, так і на макрорівнях. На мікрорівні основними суб'єктами інвестиційного процесу виступають окремі індивіди та працедавці, на макрорівні — держава. Наявність різноманітних державних соціальних програм, грантів, кредитів тощо дає змогу здобувати вищу освіту не лише багатим, а й усім здібним молодим людям.

По-друге, справедливіший розподіл доходу і багатства забезпечує матеріальну основу розвитку людського потенціалу менш конкурентоспроможних верств населення. У цьому контексті варто розглянути соціальну теорію прибутку М. Туган-Барановського. Аналізуючи прибуток і заробітну плату, що надходять у розпорядження підприємців і робітників, учений довів, що можливе одночасне їхнє зростання. Зростання продуктивності суспільної праці стимулює збільшення загальної суми суспільного продукту. «Цей надлишковий продукт відповідно збільшує загальну суму суспільного доходу, і завдяки цьому, всі суспільні доходи можуть одночасно зростати за рахунок скорочення частки засобів виробництва»⁵. Зростання доходів, своєю чергою, дає змогу населенню країни інвестувати в освіту, науку, охорону здоров'я та інші галузі, де формується людський потенціал суспільства.

По-третє, на розвиток сукупного людського потенціалу вагомий вплив має розширення у людей можливостей вибору у політичній, соціальній та економічній сферах. М. Туган-Барановський у праці «Кооперація, соціально-економічна природа її та мета» зазначав, що воля людини є найбільшим соціальним благом: «Якби прийшлося вибирати між економічним добробутом і волею, то... прийшлося би вибирати волю... Позбавлення волі обертає людину з особи, що сама визначає себе, в просте знаряддя чужої волі, цебто нищить саме цінне, що є в людині»⁶.

Отже, концепція людського розвитку розглядає розвиток людських потенцій як кінцеву мету цивілізаційного прогресу, оскільки «чим вище суспільство, чим більше високого морального й інтелектуального розвитку до-

сягають особи, які складають це суспільство, тим більшого ступеня волі воно може досягнути»⁷. Вибір зорієнтованого на людський розвиток типу економічного зростання означає зміну поглядів на співвідношення економічного і соціального аспектів розвитку.

Формування й ефективне використання людського потенціалу в економіці дає країні змогу розвивати й поширювати інформаційно-комунікаційні технології, принципово змінювати світову кон'юнктуру та стати незалежною як від постачання сировини, так і від імпорту традиційної індустріальної продукції. Тому необхідною умовою виведення національної економіки на рівень інформаційного розвитку є передусім удосконалення людського потенціалу суспільства. Поняття «людський потенціал» широко почало використовуватися в українській економічній літературі з 1994 р., що засвідчує зростання ролі особистості внаслідок інтелектуалізації та індивідуалізації праці й перетворення людського потенціалу на головний економічний ресурс⁸.

У характеристиці людського потенціалу можна виокремити кількісні та якісні ознаки. До перших з них ми відносимо здоров'я, інтелектуальну, екологічну, екогомологічну, культурну, творчу, сакральну, освітню, інформаційну, мотиваційну складові, мобільність, політичну та громадську діяльність. До других — біологічний, демографічний, економічний компоненти, а також використання часу, громадський порядок і безпеку. Проте розкрити соціально-економічну природу людського потенціалу можна лише завдяки комплексному аналізу цих ознак. Тому ми трактуємо людський потенціал національної економіки України як сукупність здібностей людей до інтелектуальної, творчої, розумової, економічної, культурної діяльності з метою індивідуального та суспільного розвитку.

Вивчаючи соціально-економічну природу і структуру людського потенціалу, ми використали системно-синергетичний підхід, оскільки завжди головна увага зосереджується на провідному значенні у ньому якісних ознак: освіти, професійно-кваліфікаційної підготовки, стану здоров'я, психологічних особливостей людини, творчого та інтелектуального потенціалів, мобільності тощо. Водночас компонентна структура підтверджує багатофункціональність людини, а тому їй найбільше відповідає поняття людського потенціалу.

Цілком мав рацію М. Туган-Барановський, коли стверджував, що воля і розум людини — найпотужніші джерела добробуту. Виняткового значення в економічному розвитку суспільства вчений надавав національним почуттям, які, на його думку, «часто являють собою крайню межу для симпатичних почуттів сучасної людини», та релігії, яка «...завжди була і залишається до нинішнього часу одною із наймогутніших історичних сил»⁹. Люди, що дотримуються релігійних норм і принципів, наділені такими рисами, як чесність, добросовісність, порядність, сумлінність, що підвищує якість людського потенціалу і в кінцевому підсумку покращує основні макроекономічні показники.

Спорідненим до категорії людського потенціалу є поняття людського капіталу. Людський капітал — це запас розвинутих чи нагромаджених унаслідок інвестицій професійних знань, умінь, досвіду, творчих здібнос-

тей, таланту, мобільності та інших продуктивних рис людини, які вона використовує в економічній діяльності з метою отримання матеріальних і нематеріальних вигод. Матеріальною вигодою для власників людського капіталу є передусім зростання доходів, а нематеріальними перевагами — професійне визнання, кар'єрне зростання, вищий соціальний статус тощо.

Прихильники концепції людського капіталу, яка виникла на початку 60-х років ХХ ст., головним інструментом формування людського капіталу вважають інвестиції. Інвестиціями у людський капітал є будь-які витрати, які зорієнтовані на отримання прибутку (доходу) у майбутньому. Проте слід класифікувати інвестиції у людський розвиток, розрізняючи ті, що примножують людський потенціал, і ті, що сприяють його трансформації у людський капітал. До перших із них відносимо інвестиції в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку, народження та виховання дітей, до других — вкладення в мобільність, мотивацію праці, пошук економічно важливої інформації. Сьогодні в Україні, за наявного потужного людського потенціалу, виникла проблема його ефективного використання, тобто перетворення на людський капітал. Недосконалість процесу трансформації української економіки зумовила поширення значного безробіття, нелегальної трудової міграції, «відпливу інтелекту», зростання злочинності та інші негативні явища у суспільстві.

На відміну від категорії «людський потенціал» поняття «людський капітал» охоплює економічно активну частину населення, яке свої знання, здібності, навички, досвід тощо залучає до економічної діяльності. Водночас, обираючи рід занять, людина керується особистою шкалою потреб і цінностей. У своїй класифікації потреб М. Туган-Барановський виокремив такі: фізіологічні (для безпосередньої підтримки життя), статеві, симптоматичні інстинкти, альтруїстичні й ті, що ґрунтуються на практичних інтересах. На думку вченого, «господарство — це не що інше, як пристосування зовнішнього матеріального оточення до потреб людини; всяка людська потреба припускає отаке пристосування, і через те задоволення всіх потреб життя в більшій чи в меншій мірі сполучене з господарською діяльністю»¹⁰.

Концепція людського капіталу розглядає економічну людину, яка у власній діяльності керується егоїзмом і раціональністю. Проте індивіди у своїй соціальній взаємодії мають дотримуватися не лише критеріїв раціональності, а й принципів моральності. Досвід розвинених країн показує, що недооцінка ролі останніх може призвести до поширення у суспільстві таких негативних проявів, як зростання порушень етичних норм, зловживання і торгівля наркотиками, збільшення кількості вбивств та інших правопорушень, соціальне розбещення тощо. Особливо це стосується керівників фірм чи інших структурних одиниць, метою яких має бути не лише максимізація прибутку, а й вироблення нової психології і засвоєння правил економічної поведінки, що відповідають принципам сучасної цивілізованої ринкової економіки.

На початку свого формування концепція людського капіталу зазнала гострої критики з боку економістів, психологів і педагогів, які виступали проти уподібнення людини капіталові як засобу виробництва. Вказували на те, що, по-перше, прихильниками теорії людського капіталу не враховував-

ся такий мотив поведінки індивідів, як досягнення вищого соціального статусу у суспільстві. По-друге, високі заробітки освічених людей визначаються не лише корисністю набутих знань, умінь, навичок, а можуть бути наслідком наявних природних здібностей (таланту) або соціального походження індивіда. По-третє, зв'язок між продуктивністю праці та вкладеннями індивіда в уречевлені форми людського капіталу (дипломи, ліцензії та ін.) не є лінійним тощо.

З приводу цього Степан Злупко зауважував, що «одновимірність людини, яка певною мірою закладена в концепції людського капіталу, ігнорує природні таланти і здібності людини, здатність її виконувати найефективніше певні функції», а також — волю, прагнення людини¹¹. Саме тому, починаючи з 90-х років ХХ ст., у міжнародній практиці переважає новий підхід — урахування соціальних показників поряд з економічними.

Проте, незважаючи на окремі недоліки, у концепції людського капіталу була розвинута й обґрунтована теза про те, що інвестиції в освіту є не споживчими витратами, як вважалося раніше, а забезпечують довготривалий економічний ефект. Вона дала можливість пояснити залежність заробітків від вікових періодів людини, структуру особистих доходів, гендерну нерівність в оплаті праці, з'ясувати причини трудової міграції тощо.

Концепції людського розвитку та людського капіталу мають багато спільного, але вони не тотожні. Якщо в концепції людського капіталу інвестиції в людину є передусім засобом збільшення продуктивності праці та доходу, чим і визначається їхня економічна ефективність, то в концепції людського розвитку високоосвічена, розвинена, благополучна людина — це мета. Цю ідею простежуємо у М. Туган-Барановського, який стверджував, що «суспільство життєво зацікавлене в тім, щоби найкраще використати всі свої продукційні сили, з котрих найбільш важлива — сама людина», тобто людський потенціал є не засобом досягнення добробуту людей, а обов'язковим компонентом їхнього добробуту¹².

В умовах обмеженості традиційних економічних ресурсів людина все більше розглядається не як їхній споживач, а як творець нових економічних ресурсів — інформації та знань. Вони забезпечують модернізацію виробничого базису країни на основі інформаційно-комунікаційних технологій, тобто розвиток інформаційної економіки. Відмінними рисами інформаційної економіки як нової фази економічного поступу є такі:

- інформація є основним фактором виробництва;
- ефекти нових технологій всеохоплювальні;
- можливість гнучкої модифікації виробничих і побутових систем;
- технологічна конвергенція, що зростає;
- орієнтація не на ресурс, а на його функції;
- швидка змінюваність виробництва;
- значне зниження питомих витрат виробництва¹³;
- знання використовуються для систематичних нововведень і новаторства;

— *homo economicus* переходить у *homo creator*¹⁴, а далі — у *homo cosmicus*¹⁵.

Інформація як базовий системотворчий чинник надає принципово нові можливості, пов'язані з:

1) характером виробництва (модульність, багатофункціональність, мініатюризація тощо);

2) особливостями праці (зокрема, віртуалізація процесів, підвищення креативності);

3) специфікою соціальних відносин (формування мережових систем, глобалізація тощо).

З огляду на вищевикладене, потенціал інформаційної економіки може визначитися передусім обсягом інформації та знань, якими вона володіє. Однак традиційні фактори виробництва не зникають, а стають другорядними, що не потребують особливих витрат праці. Натомість усе більшого розмаху набуває інтелектуалізація виробництва, розвиток науки, поширення складної розумової праці. Ще одним аспектом розвитку такої економіки є інтенсивне використання інформаційно-комунікаційних технологій (скорочено ІТ — інформаційні технології).

Зауважимо, що в Україні значного розвитку набуває ІТ-ринок. Наприклад, за оцінками Української асоціації виробників програмного забезпечення, у 2013 р. обсяг національного ІТ-ринку досяг 4,12 млрд дол. США¹⁶. Визначальними при цьому є креативні здібності індивіда (людський потенціал), які здатні втілитися у продукти інтелектуальної власності (людський капітал).

Інформаційна економіка істотно впливає на характер праці. Вона проявляється у підвищенні ролі індивідів в економічному поступі, оскільки засоби виробництва перебувають під контролем розумової праці, яка приносить більше прибутків і потребує менше зусиль, ніж фізична праця. Дослідники зазначають, що до 2020 р. найбільшим працедавцем для індивідів стане сам індивід. Він буде обирати, як і де працюватиме, контролюватиме свої інтелектуальні ресурси, «зосереджуючись на набутті нових навичок праці та розв'язанні індивідуальних проблем»¹⁷. Відтак, це позитивно вплине на людський потенціал, на розвиток якого вивільняється більше часу.

Сучасному суспільству властиві риси аграрної, індустріальної, а також інформаційної економік. З огляду на це вважаємо, що людський потенціал української економіки охоплює працю економічно активного населення традиційних сфер виробництва (сільське господарство, промисловість) і сфери послуг персонального характеру (освіта, охорона здоров'я, страхування життя тощо), доступ до яких мають працівники виробничих галузей, а також і нового сектора зайнятості — розвиток та обслуговування інформаційно-комунікаційних технологій. Попит на знання і навички працівників цієї сфери зростає внаслідок удосконалення засобів комунікації, які забезпечують їх доступність і поширення.

Якісна структура зайнятості економічно розвинених країн представлена на 70—80 % працюючих у сфері послуг, в Україні вона буде теж зростати. Панівним типом стане переважно інтелектуальна, творча праця, де людина зможе зреалізувати свій досвід, знання, вміння. Тому варто розглянути сутність і структуру людського інтелектуального потенціалу суспільства.

«Інтелект» як економічна категорія асоціюється з природною розумовою діяльністю людини і зі штучним інтелектом, сутність якого полягає у відтворенні машинами окремих інтелектуальних дій людини (сприйняття інформації, елементи міркування тощо). Дещо інше трактування інтелекту подає М. Туган-Барановський у праці «Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію»: «Інтелект — ...це орган, витворений волею, слуга волі, знаряддя організму в боротьбі за існування, — знаряддя, яке й розвилось в оцій боротьбі»¹⁸. У цій праці вчений розглядає науково-філософські ідеї, в основі яких лежить примат практичного розуму над теоретичним, примат волі над розумом.

Інтелектуальний потенціал — це можливості, що надані інтелектуальними ресурсами у певний час і в майбутньому, які створені людським і (або) машинним (штучним) інтелектом, можуть бути використані для досягнення певної мети, хоча такі можливості не завжди будуть реалізовані.

Структура людського інтелектуального потенціалу національної економіки України охоплює:

1) людський потенціал творчих індивідів (сукупність розумових, творчих здібностей, умінь, здоров'я індивідів, які використовуються для відтворення особистостей і суспільного розвитку);

2) духовно-інформаційний потенціал (сукупність звичаїв, цінностей і норм, що дають змогу на теоретичному рівні застосовувати знання, відомості, факти, залежності між ними для ефективного соціально-економічного розвитку суспільства);

3) соціальний потенціал, який за умов опанування певних норм і цінностей здатен трансформуватися у соціальний капітал (як члени суспільства люди творять мережі спілкування і власні моральні якості, а як громадяни — їх застосовують).

Водночас до складу інтелектуального потенціалу національної економіки України входять: людський потенціал творчих індивідів, духовно-інформаційний потенціал, соціальний потенціал, технологічний капітал. Як бачимо, вони різняться на одну компоненту — технологічний капітал, який є сукупністю інформаційно-комунікаційних технологій та об'єктів інтелектуальної власності. Людський потенціал української економіки реалізується через різновиди трудової діяльності, які вирізняються якісним змістом. В економічній літературі якість (або складність) праці характеризується функціональним змістом, сукупністю функцій, що їх необхідно виконати в процесі трудової діяльності¹⁹.

М. Туган-Барановський всебічно дослідив просту і складну працю і визначив переваги складної праці, зазначивши, що «спеціалізація машин не може перешкодити необхідності спеціалізації і працюючих з її допомогою людей»²⁰. Водночас у сфері складної творчої праці зароджуються та реалізуються ідеї, які відчутно впливають на соціальні результати розвитку економіки — стабільність у суспільстві, соціальний добробут, зайнятість, культуру тощо.

У функціональній структурі кваліфікованої праці може переважати інтелектуальний, творчий компонент у разі незначних м'язових зусиль. Така складна розумова праця притаманна майже всім категоріям фахівців вищої

та середньої кваліфікації. Зростає тепер кількість видів діяльності, в яких фізичні зусилля поєднуються з розумовою працею, що передбачає порівняно високий рівень теоретичних знань. Це, по суті, складна фізична праця. Є також традиційні види складної праці, що передбачають тривалу підготовку для набуття навичок у певних видах людської діяльності. Але якою б не була складною праця (лише розумовою чи поєднанням елементів фізичної та розумової), її виконання передбачає розвинуту робочу силу.

М. Туган-Барановський наголошував також на поділі суспільства на дві групи, залежно від виконуваної роботи, а відтак — розподілі багатства і влади. Зокрема, вчений стверджував, що «розумова праця є надбанням небагаточисельної групи осіб, які стоять на чолі сучасного суспільства, а решта людей, яких є значно більше, відіграє роль підданих і займається виключно різними видами фізичної праці»²¹. Проте в умовах розбудови інформаційного суспільства зростає частка осіб, зайнятих переважно інтелектуальною (розумовою) працею. Наприклад, у США зайняті такою працею складають понад 70 % працездатного населення й отримують понад 80 % фонду оплати праці²².

Практика господарювання підтверджує наявність достатньої кількості економічно активного населення для економіки в будь-яких сталих демографічних умовах, однак насправді господарству властиві лише структурні, часткові й тимчасові дефіцити робочої сили. Це зумовлене необхідністю підвищення складності праці з переважанням інтелектуального, творчого компоненту. У загальноекономічному розумінні категорія «складна праця» є синонімом інтелектуальної, висококваліфікованої праці. Відповідно до рівня складності праці виокремлюють такі її види: некваліфікована, середньокваліфікована і висококваліфікована. Зрозуміло, що лише середньо- і висококваліфікована праця потребують від індивіда більшого обсягу інтелектуальних знань. Кваліфікація індивідів як сукупність їхньої загальної і спеціальної професійної освіти, необхідних знань, умінь, професійних навичок та виробничого досвіду є важливою складовою людського потенціалу суспільства.

Досліджуючи працю людини, вітчизняні економісти вирізняють в її трудовій діяльності три компоненти:

1) праця, яка виконується за заданою технологією, інструкцією чи схемою, коли виконавець не вносить елементів творчості — це регламентована, або α -праця;

2) праця, спрямована на створення нового у сфері науки, техніки, мистецтва, а також нових методів виробництва — це творча (інноваційна), або β -праця;

3) праця, метою якої є вплив на моральні основи людського існування — це духовна, або γ -праця²³.

Проста праця не потребує професійної підготовки і доступна кожній людині, натомість кваліфікована (складна) праця вимагає загальноосвітньої та спеціальної підготовки, навчання та підвищення кваліфікації на виробництві. Аналіз функціонування вітчизняного ринку праці засвідчує тенденцію зростання в Україні обсягів окремих зазначених складових. Наприклад, упродовж 2000—2012 рр. кількість працівників галузей економіки, які під-

вищили свою кваліфікацію, зросла на 18,7 %. Водночас у 2012 р. на 39,1 %, порівняно з 2008 р., зросла кількість підприємств, що впроваджували інновації²⁴. Зростання людського потенціалу економіки України забезпечує перспективу розвитку інформаційної економіки та підвищення добробуту населення країни.

Заслуговує на увагу класифікація інтелектуальної праці за мірою креативності та кваліфікаційної складності: репродуктивна, алгоритмічна, творча. Репродуктивна інтелектуальна праця використовується під час виконання різних видів інтелектуальної діяльності; алгоритмічна — у процесі вирішення класу задач, які вимагають оволодіння вмінням застосовувати здобуті знання у сфері практичної діяльності. Творча інтелектуальна праця — це рівень прикладної трансформації здобутих знань і вивчення світового досвіду в різних галузях знань. Інтелектуальна діяльність людини, зазвичай, забезпечує їй вищі доходи.

М. Туган-Барановський аналізував відмінності у рівнях трудових доходів у різних галузях праці з позицій соціальної теорії розподілу. Він зауважив, що працівники розумової праці отримують доходи двома шляхами: або через продаж продуктів своєї праці (як підприємець, що продає на ринку готовий товар), або через продаж самої праці (діяльності, послуг). Оплата їхньої праці регулюється законом попиту і пропозиції. Однак найвідповідальніші посади, на думку вченого, винагороджуються у приватних капіталістичних підприємствах високо, і керівні особи великих підприємств винагороджуються краще від міністрів. Він наголошував, що прямий розрахунок змушує капіталіста не шкодувати десятків тисяч для винагороди особи, від спритності та енергії якої залежить збільшення на сотні тисяч його прибутків. Зарплата такої особи є частиною підприємницького прибутку, яку підприємець вимушений віддавати найближчим помічникам з керівництва підприємством²⁵. Водночас учений заперечував однобічне трактування людських інтересів і мотивацій, надаючи великого значення соціальним і психологічним чинникам економічного поступу. Він уважав, що основу суспільного ладу визначає не виробництво (як стверджували марксистки), а соціальне господарство як сукупність людських дій, спрямованих на зовнішній світ з метою створення матеріальних умов, необхідних для задоволення людських потреб. Учений також стверджував, що робоча сила у широкому трактуванні — це власне людська особистість, створення якої не є господарським процесом. Тому соціальна теорія розподілу передбачає визначення величини заробітної плати, по-перше, продуктивністю суспільної праці; по-друге, часткою робітників у всіх суспільних доходах. Ця теорія була новаторською, бо узгоджувала інтереси робітників і підприємців, розкривала їхнє спільне джерело доходів, а отже, і зацікавленість в економічному розвитку.

Ефективне використання людського інтелектуального потенціалу, особливо творчих здібностей людини, які є невичерпними, дає змогу збільшити обсяги благ при зменшенні витрат робочого часу та інтенсивності праці. Головні форми реалізації людського потенціалу національної економіки України такі: робоча сила; людський капітал економічних індивідів;

людський інтелектуальний капітал (людський капітал творчих індивідів, духовно-інформаційний потенціал, соціальний капітал).

Робоча сила як форма функціонування людського потенціалу характерна для аграрного сектора, видобувної промисловості національної економіки і представлена головно зайнятими в сільському господарстві країни (І рівень); індустріальну економіку характеризує висока частка працівників у обробній промисловості (II рівень); тенденції інформаційної економіки визначає зростаюча частка зайнятих у сфері інформаційно-комунікаційних і соціальних послуг (III рівень).

Для людського потенціалу I рівня властива некваліфікована ручна праця, яка не вимагає попередньої підготовки, середня тривалість очної форми навчання 2—7 років.

Для людського потенціалу II рівня (індустріальне суспільство) характерні кваліфікована праця, середня необхідність у вищій освіті, тривалість очної форми навчання 10—15 років. При цьому переважає машинна праця.

Для людського потенціалу III рівня (інформаційне суспільство) характерна висококваліфікована праця (наукова, творча). Тому зростають: роль освіти, її неперервність, тривалість (понад 18 років); значення наукових досліджень; частка валового внутрішнього продукту, що витрачається на наукові дослідження (2—3 %), на зв'язок та інформацію (8—9 %); роль засобів масової інформації²⁶.

Зауважимо, що провідна роль освіти та її неперервний характер уже властиві людському інтелектуальному потенціалу в українському суспільстві, проте інформаційна економіка ще має надати виробництву необмежений вибір нових матеріалів, капітальних благ, технологій, яким властиві уніфікованість і модифікованість. Це зумовить інтелектуалізацію процесів праці, посилить їхню творчу спрямованість, формуватиме передумови потужної інтеграції (синергетики) людських зусиль тощо. Людський потенціал українського суспільства є невід'ємним елементом його економічного потенціалу. На нашу думку, економічний потенціал суспільства охоплює робочу силу, людський потенціал економічних індивідів, людський потенціал творчих індивідів, духовно-інформаційний потенціал, соціальний потенціал, технологічний капітал, природно-ресурсний потенціал і виробничий потенціал. Природно-ресурсний потенціал розглядаємо як здатність природних систем без шкоди для себе (отже, і для людей) забезпечувати задоволення потреб у благах.

Людський потенціал є пріоритетним компонентом економічного потенціалу країни, величину якого він переважно і визначає. При цьому зростає значення важливої складової людського потенціалу української економіки — людського інтелектуального потенціалу — внаслідок високих темпів (щорічно до 125 %) розвитку сфери інформаційно-комунікаційних технологій. Йому властиві творчість, продуктивна, інноваційна поведінка, підприємливість. З огляду на зазначене, в умовах побудови постіндустріального суспільства, в якому інформаційні технології і знання є каталізатором економічного зростання, важливу роль відіграє підприємництво.

Підприємництво є рушійною силою економічного процесу, основною функцією якого є «реформування чи революціонізація структури вироб-

ництва через використання... технологічної можливості для продукування нового товару чи старого товару новим способом, через відкриття нового джерела постачання матеріалів чи нового ринку для збуту продукції, через реорганізацію певної галузі»²⁷. М. Туган-Барановський визначав підприємців як розумових робітників, які отримують доходи шляхом продажу продуктів своєї праці на ринку²⁸. Аналізуючи сутність підприємництва, необхідно виокремити три його ознаки:

1) це особливий вид господарської діяльності, спрямований на виробництво товарів та надання послуг з метою отримання прибутку;

2) це визначений стиль і тип поведінки, що охоплює пошук нетрадиційних рішень, масштабність, ризик та ін.;

3) це особлива функція в економіці, яка забезпечує розвиток і вдосконалення господарського механізму, створення інноваційного середовища, загальне збагачення людини.

Вітчизняні й зарубіжні вчені ще в ХІХ ст. вказували на вагому роль підприємництва в соціально-економічному поступі суспільства. Тому для економіки України важливо створювати сприятливі умови для появи значного прошарку підприємців, розвитку молодіжного підприємництва.

Отже, ідеї М. Туган-Барановського були втілені у сучасній теорії людського розвитку. У його працях розкрито основні способи оптимізації зв'язку між економічним зростанням та соціальним прогресом, що визначені у концепції людського розвитку: вплив освіти, соціального походження індивідів на рід занять і результати господарської діяльності; зростання доходів населення країни як можливості розвитку сукупного людського потенціалу; виховання у людей «волі», яка є найбільшим соціальним благом. Основою сучасного людського розвитку є формування та ефективне використання людського потенціалу національної економіки. Реалізований людський потенціал формує людський капітал, що охоплює активну частину населення, яка свої професійні знання, здібності, досвід використовує в господарській діяльності. Концепція людського капіталу розглядає інвестиції в освіту, науку тощо як інструмент зростання продуктивності праці та доходів працівників. Натомість концепція людського розвитку досліджує розвиток людського потенціалу як кінцеву мету цивілізаційних процесів.

¹ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / Наук. ред., автор передмови та вступ. статті С.М. Злупко. — Львів: Видавничий центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. — С. 195.

² Там само. — С. 21.

³ Див.: The Global Innovation Index 2012: Stronger Innovation Linkages for Global Growth: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/GII-2012-Report.pdf>.

⁴ Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. — С. 469.

⁵ Там само.

⁶ Туган-Барановський М.І. Кооперація, соціально-економічна природа її та мета // Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд. С.М. Злупко. — К.: Знання, 2007. — С. 439.

⁷ Там само. — С. 443.

⁸ Злупко С. Від археології до економіки, регіоніки, кібернетики і екогенології: Вибрані дослідження. — Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. — С. 52.

- ⁹ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії. — С. 28.
- ¹⁰ *Туган-Барановський М.І.* Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію // Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд. С.М. Злупко. — К.: Знання, 2007. — С. 448.
- ¹¹ *Злупко С.* Назв. праця. — С. 13.
- ¹² *Туган-Барановський М.І.* Кооперація, соціально-економічна природа її та мета // Українська економічна думка... — С. 440.
- ¹³ *Мельник Л.Г.* Информационная экономика: Учеб. пособие для студ. вузов. — Сумы: Университетская книга, 2003. — С. 87—92.
- ¹⁴ *Чухно А.А.* Постіндустріальна економіка: Теорія, практика та їх значення для України. — К.: Логос, 2003. — С. 274—286.
- ¹⁵ *Філіпенко А.С.* Цивілізаційні виміри економічного розвитку. — К.: Знання України, 2002. — С. 21.
- ¹⁶ *Волошин В.* ІТ-галузь: тільки хардкор: [Електронний ресурс] // Економічна правда. — 2014. — 27 серпня. — Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2014/8/27/483822>.
- ¹⁷ *Кристофер М.* Інформаційне суспільство: Скептичний погляд. — К.: К.І.С., 2004. — С. 63.
- ¹⁸ *Туган-Барановський М.І.* Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію // Українська економічна думка... — С. 449.
- ¹⁹ *Панчишин С.М.* Макроекономічний аналіз товарної форми виробництва. — Львів: Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2004. — С. 127.
- ²⁰ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії. — С. 190.
- ²¹ Там само. — С. 193.
- ²² *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 35.
- ²³ *Генкин Б.М.* Введение в метаэкономику и основания экономических наук: Курс лекций. — М.: Издат. группа «НОРМА — ИНФРА-М», 2002. — С. 181.
- ²⁴ Дані взяті з офіційного веб-сайту Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua>).
- ²⁵ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії. — С. 469, 470.
- ²⁶ *Корсак К.* Мировое образование: тенденции изменений и внешние факторы: Как и почему меняются системы образования развитых стран? // Персонал. — 1996. — № 3. — С. 44, 45.
- ²⁷ *Шумпетер Й.А.* Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. В. Ружицького, П. Таращука. — К.: Основи, 1995. — С. 171.
- ²⁸ *Туган-Барановський М.І.* Основи політичної економії. — С. 469.

ДОДАТКИ

СТАТТІ-СПОГАДИ
СУЧАСНИКІВ
ПРО М.І. ТУГАН-
БАРАНОВСЬКОГО

Н.Д. КОНДРАТЬЕВ*

ОПЫТ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛИЧНОСТИ
М.И. ТУГАН-БАРАНОВСКОГО**

Говоря о личности, мы назвали её культурно-психическим единством составляющих ее элементов.

Отдельные личности в конкретной полноте и композиции образующих их элементов бесконечно разнообразны. Однако рассматривая их с типологической точки зрения, их можно было бы прежде всего подразделить на два основных типа.

Естествознание, говоря о системе элементов, различает системы с более и с менее устойчивым равновесием этих элементов. Точно так же, говоря о личности как о культурно-психическом единстве элементов, можно различать тип людей, у которых система элементов их личности находится в относительно устойчивом гармоническом равновесии, и рядом с этим другой тип людей, у которых такого устойчивого равновесия системы элементов нет. Трудно сказать, где кончается первый тип и начинается второй. Существуют, несомненно, смешанные типы. Но в своих ярких проявлениях тот и другой тип людей глубоко отличны.

Первый тип будет характеризоваться объективизмом, относительным спокойствием, второй — субъективизмом и подвижностью в жизни и действиях. Первый тип будет склонен относительно больше считаться с объективной окружающей средой и более или менее пассивно поддаваться ее воздействиям, второй будет склонен более считаться со своими субъективными построениями, будет одержим стремлением воздействовать на среду, хотя, конечно, далеко не всегда успевать в этом. Первый тип будет типом относительно более рационалистическим, со способностью созерцательного отношения к миру, второй — относительно более эмоционально-волевым, увлекающимся, со способностью религиозного отношения к миру. Первый тип будет обладать, как правило, большей внутренней свободой, большим критицизмом, меньшей страстностью и меньшей духовной продуктивностью. Второй будет более догматичен, обладать большей страст-

* Кондратьев Микола Дмитрович (04.03.1892, с. Галуевська Костромської губернії — 17.09.1938, полігон «Комунарка» в околицях Москви) — видатний російський вчений-економіст, засновник теорії довгих хвиль економічних циклів, учень М.І. Туган-Барановського.

** Розділ із книги: *Кондратьев Н.Д.* Михаил Иванович Туган-Барановский / Н.Д. Кондратьев. — Пг.: Колос, 1923. — С. 15—33.

ностью, находиться в более или менее постоянном состоянии «мятущегося» и в своем стремлении воздействовать на мир будет духовно более продуктивен. Первый тип людей условно и для краткости мы назовем объективным, второй — субъективным¹.

Михаил Иванович Туган-Барановский, безусловно, принадлежал в общем и целом ко второму типу людей. Ниже мы увидим, как все черты его характера в значительной мере вытекают из этой основной и общей черты его, заключающейся в относительной неуравновешенности системы элементов его личности как культурного социально-психического единства.

Но прежде чем перейти к конкретным чертам его личности, необходимо ещё установить второе подразделение характеров и тем отметить вторую общую черту характера М.И.

Второй, как, впрочем, до некоторой степени и первый, установленный тип людей может в свою очередь обладать большей или меньшей способностью к систематичности, размеренности в своих мыслях и действиях, или наоборот — меньшей или большей способностью мыслить и действовать по интуиции.

В первом случае мы будем иметь перед собой личность активную, эмоционально-волевою, которая в то же время будет облекать свои идеологические построения и действия в относительно стройную систему, будет поклоняться этой системе и навязывать её другим, будет увлекать других, создавать школу, привлекать фактических приверженцев и т. д. Во втором случае мы будем иметь перед собой личность, способную к минутам высокого творческого вдохновения, но бессильную облечь свою идеологию и действия в стройную и убедительную систему; личность с большой субъективной жадностью воздействия на других и бессильную создавать вокруг себя устойчивый круг последователей; личность яркую, увлекающуюся, но неспособную к устойчивому и фанатическому проведению своих идей; личность мало приспособленную и мало приспособляющуюся, несмотря на сильное стремление приспособляться. Первый подтип субъективного типа мы назовем условно и для краткости систематизирующим, второй — интуитивным. Михаил Иванович Туган-Барановский принадлежал к числу именно тех людей второго типа, которые мыслят и действуют в значительной мере по интуиции.

Мы склонны думать, что относительная неуравновешенность системы элементов личности, органически связанная со способностью мыслить и действовать не столько систематически, сколько интуитивно, и является той центральной общей чертой его характера, исходя из которой легче всего можно понять конкретные черты и проявления личности М.И.

Быть человеком субъективного уклада, эмоционально-волевым, обладать жадностью воздействия и в то же время мыслить и действовать в значительной мере интуитивно — это значит прежде всего мыслить и действовать,

¹ См. интересные замечания по психологии характера в статье Т.И. Райнова «К психологии личности и творчества Лаврова» в сборнике «П.Л. Лавров». — Пг.: Колос, 1922.

проявлять свою личность ярко и с большим увлечением, но в то же время как бы по наитию.

Без интуиции нет яркого, смелого творчества. Но интуиция свободна и капризна. Она менее всего считается с установленными и обычными рамками и шаблонами. Она то возносит человека на недостижимую высоту проникновенности, то, замирая и как бы покидая человека или направляясь в ложную сторону, делает его беспомощным. Вот почему выдающаяся личность субъективно-интуитивного характера представляется нам то в ярком, ослепляющем блеске, то удивительно-тусклой, обыденной. Это мы наблюдаем и у М.И. Туган-Барановского.

Как человек субъективно-интуитивного характера, в значительной мере свободный от раз принятой системы условленных путей и шаблонов, он был способен ярко отдаваться заинтересовавшему его вопросу и делу, черпая содержание их из окружающей общественной среды. Отсюда его склонность сильно реагировать на запросы окружающей жизни. Это свойство он обнаруживал равно как в области научно-идеологического творчества, так и общественно-практической деятельности.

Но именно благодаря этому и в связи с интуитивным характером своей личности он склонен был впадать, если так можно выразиться, в состояние инерции, увлечения, некоторого упоения захватившим его вопросом, мыслью, построением, что делало его порой индифферентным к другим явлениям жизни. Вместе с тем благодаря тому же общеинтуитивному характеру он склонен был под влиянием охвативших его новых мотивов работы бросать и запускать прежние волновавшие его думы и проблемы, что производило порой впечатление некоторого непостоянства. Только что приведенные две черты являются у него производными. В основе их лежит способность интенсивно и ярко отдаваться тому злободневному вопросу и делу, на которые падали по той или иной причине лучи его интуиции и которые овладевали его субъективной, ищущей душой.

Наряду с указанным в личности М.И. должна быть отмечена богатая природная умственная одаренность. Но основные черты его характера кладут резкий след и на его талант. Его талант — интуитивный в высшей степени. И как таковой он не горел постоянно ровным, как бы размеренным светом. Он вспыхивал и блистал особенно ярким светом моментами, когда интеллектуальная работа становилась для М.И. очень легкой, скорей игрой, чем трудом. М.И. и сам, по-видимому, признавал последнее обстоятельство. На скромном чествовании его (по поводу, если не ошибаемся, 15-летия его научной деятельности) в кружке политической экономии при Петроградском университете М.И. в своей ответной на приветствия речи заметил, что научная работа давалась ему чрезвычайно легко, без труда, доставляя величайшее интеллектуальное наслаждение.

Субъективно-интуитивный характер богатой одаренности М.И. кладёт яркий отпечаток и на все интеллектуальные проявления его личности.

Ум с преобладающим характером интуитивности мы противопоставляем, согласно всему сказанному выше, уму с преобладающим характером систематичности и дискурсивности. Ум дискурсивный склонен к выработке системы мировоззрения той или иной степени оригинальности — в зависимос-

ти от силы таланта этого ума, к разложению объекта познания на первоначальные элементы, к установлению логически точных классификаций, к несколько шепетильному определению исходных предпосылок мышления, к некоторому формализму в мышлении, к возможной, хотя иногда чрезмерно формальной, доказательности. Наоборот, ум интуитивный — это мы наблюдаем у М.И. — обычно обнаруживает иные черты. Конечно, и он имеет то или иное мировоззрение, но он не стремится к такой строгой систематизации его. И ум интуитивный пользуется анализом, классификациями, доказательствами, устанавливает те или иные исходные положения, но он не так озабочен их строгостью. Поэтому интуитивное мышление обладает, как правило, меньшей дифференцированностью и большей аморфностью. Оно в большей мере опирается на интуитивную, внутреннюю очевидность высказываемых положений. Самоочевидность принятых им положений имеет для него примат над доказательствами их, простые наглядные иллюстрации он часто принимает за доказательство. Поэтому в интуитивном мышлении больше элементов веры. И когда интуитивный ум встречается с критикой ума дискурсивного характера, он часто начинает колебаться, уступать, отказываться от своих положений. Однако этот отказ бывает сплошь и рядом временным. От положений, которые для него обладают особой внутренней самоочевидностью, он отступает весьма часто лишь на словах, а не на деле. В отношении к М.И. нам вспоминаются здесь два особо характерных случая. В первом издании своих «Основ политической экономии» М.И., всецело следуя за распространенным мнением, исходил в своих построениях между прочим из предпосылки, что хозяйствующий человек руководится в своих действиях эгоистическими мотивами. Но уже во втором издании «Основ» он писал: «Обычное мнение, что основной посылкой „экономической жизни“ является „посылка эгоизма“... было подвергнуто сильной и убедительной критике Л.И. Петражицким». И под влиянием этой критики М.И. заменяет упомянутую посылку «эгоизма» посылкой, что хозяйствующий человек руководится не чисто эгоистическими мотивами, имеет «в виду не только себя лично, но и свою семью (действует как *bonus pater familias*, говоря языком римского права)»².

Другой случай связывается для нас с частыми личными беседами с М.И. о значении его схем, которые он, следуя в основах за Кенэ и Марксом, приводит, по его мнению, для доказательства своей теории рынков. Очень часто в упомянутых беседах М.И. склонен был, однако, признавать, что схемы эти являются скорей иллюстрацией, чем доказательством его теории рынков, и что они, во всяком случае, являются при известных условиях доказательством лишь возможности характеризуемого им типа распределения национального продукта, а не доказательством того, что фактический ход этого распределения в капиталистическом хозяйстве именно таков. Однако в конечном итоге бесед М.И. неизменно заявлял, что он всё-таки абсолютно убежден в правильности своей теории и в доказательной силе схем. К сказанному интересно присоединить ещё следующее. М.И. при этих беседах признавался, что, будучи убежден в правоте своей

² См. «Основы политической экономии». 2-е изд. Гл. II.

теории рынков, он не может столь же категорически утверждать это относительно своей теории кризисов, что он не может дать достаточно убедительных доказательств в пользу теории кризисов, и в частности в пользу необходимой связи этой теории с теорией рынков. И тем не менее интуитивно он, по-видимому, был убеждён и в правоте своей теории кризисов, и в её органической связи с теорией рынков. Вот почему существовавшие у него относительно теории кризисов сомнения не мешали ему даже в последние годы его жизни писать об этой теории: «Изложенная в тексте теория кризисов находится в органической связи с развитой в предыдущей главе теорией рынков — обе теории стоят и падают вместе»³. Во всём этом самым наглядным образом проявляется его субъективный и в то же время интуитивный характер мысли и действий.

Сказанное нами в качестве характеристики субъективно-активного интуитивного ума и таланта обрисовывает его как будто в менее положительном свете, чем ум дискурсивный. Однако это не полная характеристика. Необходимо отметить ряд других черт, присущих интуитивно-мыслящему уму, которые выставляют его в новом свете. Субъективно-интуитивный ум — и это относится целиком к мышлению М.И. — менее формален, он гонится больше за богатством содержания. Вместе с тем он обладает, как правило, необычайной творческой энергией, стремительностью и способен в порывах творческого увлечения подниматься на такие высоты, которых лишь редко достигает ум объективно-дискурсивный. Вот почему творчество человека интуитивного ума протекает как бы с меньшими усилиями. Вот почему все творчество М.И. рисуется нам и рисовалось ему самому лёгкой и полной минут глубочайшего интеллектуального наслаждения игрой, как уже и отмечалось выше.

В теснейшей связи с основными чертами его характера и этими порывами творческого увлечения у М.И. стоит, нам кажется, и его удивительная способность красочного, порой почти художественного, страстного, даже патетического изложения. Многие страницы, написанные М.И. и относящиеся, казалось бы, к чрезвычайно прозаическим и скучным вопросам экономики, являются прямо классическими по своему блеску и эмоциональному подъёму.

Эта способность к высоким творческим порывам и подъёму позволяет нам далее, на фоне уже описанных основных черт его характера, понять и отметить ещё и новую черту М.И.: его склонность к *идеализму* и в силу этого его живой интерес к проблемам идеализма, которым он посвятил значительную часть своих работ. Притом идеализм натуры М.И. носил в глубине своей религиозно-эстетический характер. Французский философ Гюйо в своей замечательной книге «L'Irreligion de l'avenir» старался показать, что старые, полные ритуала и внешних эффектов религии различаются, заменяясь особым и более высоким типом углубленного внутреннего состояния души и сознания современного культурного человека, — состояния, которое выполняет для каждого такого человека особым образом функцию старых религий, делая для него созвучным и близким весь мир. Имен-

³ См. «Основы политической экономии». Изд. 5-е, с. 539.

но в этом не конфессиональном, а расширенно-психологическом и переносном смысле мы говорим о религиозном характере личности М.И. Он, как нам хорошо известно, чрезвычайно ценил и высоко ставил отмеченное состояние сознания и настроения. Совершенно ясно, что и указанная склонность к идеалистическим построениям, и отмеченное религиозно-эстетическое настроение его являются прямым следствием и конкретным проявлением основных черт характера М.И. как характера субъективно-интуитивного, вообще склонного к субъективно-идеалистическим построениям и религиозно-эстетическому отношению к жизни.

Но религиозность М.И. носила в высокой степени индивидуальный, взвешенный и эстетический характер. Во всяком случае М.И. как человек интуитивного уклада, мало склонный к созданию целостной и негибкой системы «сакральных» догматов, был чужд фанатизма и обладал исключительной веротерпимостью. Это в свою очередь не могло не соединиться в нем с необычным для людей субъективно-систематизирующего уклада чувством внутренней свободы и душевной мягкости.

Но, быть может, именно такая композиция религиозно-идеалистических черт личности М.И. лишала его способностей политического и общественного массового вождя. Натуры, способные верить и психологически приближающиеся в этом отношении к состоянию как бы религиозного настроения, всегда таят в себе черты детской наивности. Эта черта была весьма свойственна и М.И. Но это не мешает некоторым из таких людей быть общественными вождями, группировать около себя массы, создавать школы и секты. Наоборот, быть может, только такие люди — с ярко выраженными чертами психологически-религиозного характера, религиозной увлеченности — и были действительными вождями масс. Однако такими вождями могут стать лишь те из них, вера которых, какое бы содержание она ни имела, носит массовый характер и темперамент которых полон последовательной активности, стойкости и даже увлечения.

Это удел людей не субъективно-интуитивного, а субъективно-систематизирующего уклада, людей, умеющих говорить на языке, понятном и близком для масс.

Выдающийся человек последнего типа легко может стать центром и фокусом массовых симпатий, владеть массами и вести их за собой. Но такими чертами не обладал М.И. Он был слишком резко выраженной, сложной и эстетической индивидуальностью, чтобы иметь действенный отзвук в массовом сознании. Своеобразная натура М.И., обладавшая чертами наивности, религиозной устремленности и в то же время лишенная духа последовательной и непреклонной систематичности, была мало приспособлена к роли вождя. Своими идеями, своими блестящими сочинениями он мог производить впечатление и влияние на умы, но по существу он не был и не мог стать вождем того или иного движения, не мог создать школу, сплотить около себя определенную группу последователей.

Как натура интуитивно-проникновенная и в глубине своей эстетически-религиозная, М.И. склонен был, что вообще наблюдается у таких натур, к некоторому «пророчеству». Но его пророчества были так же странны и своеобразны, хотя бы порой и верны, так же малосозвучны реальному

массовому сознанию, как и весь уклад его личности. В этом отношении характерны факты, переданные нам Е.Д. Кусковой. В конце 90-х годов М.И. предсказывал, что через несколько лет в России будет конституция, и предлагал Е.Д. держать пари. В середине 900-х годов он утверждал, что в России возможна скорая социальная революция и что на сцену выступит с небывалой силой демократия, и снова предлагал Е.Д. держать пари. М.И., как ясно, в этих случаях почти не ошибался. Но нельзя не признать, что эти его предсказания, несмотря на всю их удивительную правильность, носят характер скорее всплеск провидения яркой индивидуальности, чем прогнозов, которые могли бы быть и были брошены их автором в качестве лозунгов массового движения. И не случайно, что он так часто соединял их с предложением держать пари. Это так хорошо характеризует его прогнозы как провидения, которым не придавалось и не было придано характера социально-политических прогнозов, порождающих лозунги и массовое действие. Они были продуктом личного переживания и умонастроения.

И вообще М.И. производил впечатление человека со взглядом, обращенным внутрь себя, сосредоточенного на своих мыслях и переживаниях. Отсюда его иногда необыкновенная рассеянность в отношении к окружающему внешнему миру и окружающим людям. На этой почве нам вспоминается ряд курьезов в его жизни. Так, однажды М.И. выразил чрезвычайное удивление, узнав, что проф. Н читает лекции, встречается и часто заседает вместе с ним в одном высшем учебном заведении Петрограда. Так, он смог смотреть на человека как будто внимательно, как будто внимательно слушать его, но ничего не слышать, будучи в действительности и непроизвольно погружен в какие-либо свои переживания. Он мог делать и фактически делал во время разговора замечания, которые не имели никакого отношения к теме разговора или имели отношение в совершенно ином смысле. Однажды, когда в его присутствии рассказывалось, что в театре «Кривое зеркало» в пьесе «Чествование Козьмы Пруткова» под именем Межерепиуса, по-видимому, шаржирован Д.С. Мережковский, М.И. заметил с удивлением и даже легкой обидой, что он не может поверить, чтобы Д.С. Мережковский мог выступить на сцене «Кривого зеркала». И по существу очень добрый, приветливый и простой, он часто, в силу этих черт своего характера, производил впечатление человека холодного, равнодушного, невнимательного.

Это немало вредило ему в его отношениях с людьми. Многие не любили его, не любили за его наивность и за его, несомненно совершенно призрачную, холодность, ставя её в связь с его столь же призрачным эгоизмом. Мы говорим — призрачным, ибо человек субъективного уклада вовсе не обязательно холодно-эгоистичен, и М.И. в действительности был человеком высокой доброты и душевности. Холодно-эгоистичный человек, нам кажется, не мог бы быть таким идеалистом, не мог бы проявлять такой сердечности, какую проявлял на самом деле и в глубине души М.И., не мог бы писать такие душевные строки, как его небольшие некрологи о М.М. Ковалевском, И.И. Янжуле и др. М.И. мог иметь и имел глубокую привязанность к людям, он мог быть и был прекрасным отцом, мог сердечно и нежно любить.

Но как бы то ни было, благодаря самоуглубленности, субъективности от личности М.И. веяло иногда холодной сдержанностью. Эти черты, со-

единяясь в нем со своеобразным эстетизмом, с едва уловимым, тонким и по-своему красивым налетом дворянского барства, позволяли звучать у него временами нотам некоторого меланхолического разочарования, неспособности чему-либо удивляться и равнодушия. Однако в глубине своей они являлись лишь иной формой и отголоском его горячей жажды красочной, активной и яркой жизни.

Все сказанное приводит нас, наконец, к уяснению общего жизненного тона М.И.

Выше мы говорили о «стоимости» и «ценности» личности как объективных общественных категориях. Но эти же категории имеют и субъективно-психологическое преломление в сознании самой личности. Есть люди, которым их субъективная и общественно-объективная «ценность» представляются эквивалентными. И эти люди бывают с наиболее устойчивым самочувствием, с наиболее ровным положительным жизненным тоном. Таких людей мы чаще встречаем среди людей объективного уклада. Но есть люди, которым субъективно кажется, что их общественная «ценность» выше, чем это полагает общество. И если эта разница в оценке со стороны общества и самой личности слишком значительна, жизнь такой личности наполняется страданиями от сознания, что она недооценена; тогда она проникается разочарованием, иногда озлобленностью, и жизненный тон её резко понижается. Такие случаи мы чаще всего встречаем среди людей ярко выраженного субъективного уклада. В личности М.И. мы встречаем в общем и целом скорей гармонию общественно-объективной и субъективно-психологической оценки его личности, почему и жизненный тон его был в основе устойчивый, бодрый. Однако мы не можем не отметить некоторой, весьма слабой, впрочем, психологически неглубокой тенденции у него к превышению субъективной оценки личности над объективной и, следовательно, уклона жизненного тона в сторону отрицательную. Но именно потому, что эта тенденция и этот уклон были неглубоки, несильны и не имели корней в действительности, они не нарушали устойчивости его положительного тона. Они лишь облекали его личность тонким и красивым слоем той лёгкой грусти, меланхолии и некоторой разочарованности, о которых упоминалось выше. Все это делало его личность ещё более сложной и своеобразной.

На этом мы закончим характеристику личного характера М.И. Эту характеристику не следует понимать как оценку, похвалу или порицание. Оценка личности в смысле общей похвалы или порицания — слишком ответственное и едва ли не нужное суждение. К тому же это слишком субъективное дело. Наша характеристика претендует на гораздо более объективное значение и имеет своим единственным назначением уяснение и понимание личности М.И.

Но во всяком случае, заканчивая эту характеристику, мы с большим правом можем повторить то, что сказали в начале: в лице М.И. Туган-Барановского мы потеряли выдающегося по своеобразию, богатству оттенков, одаренности и высоте духовной культуры человека. Данная общая характеристика личности М.И. позволит, как нам кажется, лучше уяснить теперь и влияние на него общественной среды, т. е. общественных идей и общественной практики.

А.Н. АНЦЫФЕРОВ*

М.И. ТУГАН-БАРАНОВСКИЙ**

15 января 1919 года, в Киеве, от жестокого припадка грудной жабы скончался один из крупнейших русских ученых, профессор Михаил Иванович Туган-Барановский. Смерть безжалостной рукой прервала эту яркую и интересную жизнь. Имея 54 года за плечами, М.И. Туган-Барановский представлял собою мощную фигуру, полную силы и энергии, с юношеским блеском в глазах. Ничто, по-видимому, не предвещало его близкого конца. Наоборот, казалось, что могучее тело ещё в течение многих и многих лет способно носить в себе и питать мощный дух. Однако, судьба судила иначе. Тело, казавшееся могучим, распалось внезапно. Перестало биться благородное сердце, угас крупный ум.

Мы не знаем, как возникла ужасная болезнь, унесшая М.И. в могилу. Она часто встречается у профессоров. Нет, однако, никакого сомнения в том, что переживаемый ныне развал государственной, общественной и народно-хозяйственной жизни тяжело и болезненно чувствовался и переживался покойным и что это весьма ускорило роковую развязку.

Имя М.И. Туган-Барановского должно быть памятно и дорого не только его товарищам по специальности и профессорской среде. Ему должна быть отдана дань почета и уважения каждым русским человеком, умеющим ценить своих «больших» людей, и в особенности каждым деятелем в области кооперации.

Правда, мы чрезвычайно легко и легкомысленно создаем «героев» и поклоняемся им, как язычники своим кумирам, и в то же время не умеем ценить истинных духовных вождей. В частности, наука и её представители никогда в нашем обществе не пользовались ни признанием, ни почетом. Тем хуже. Всё это — несомненные признаки нашей культурной отсталости.

Предлагаемый очерк представляет скромную попытку обрисовать духовный облик покойного профессора, дать читателю представление о его мирозерцании и научных трудах.

* Анциферов Олексій Миколайович (10.08.1867, Воронеж — 18.03.1943, Париж) — російсько-український економіст, статистик, юрист, теоретик і практик кооперативного руху, послідовник М.І. Туган-Барановського у питаннях теорії кооперації.

** Друкується за сучасним російським правописом за виданням: *Анциферов А.Н. М.И. Туган-Барановский / А.Н. Анциферов.* — Харьков: Харьковское кооперативное т-во издательского дела, 1919. — 6 с.

М.И. Туган-Барановский был богато одаренной и деятельной натурой. Он обладал огромной энергией и редкой в русском человеке трудоспособностью. Это помогло ему сделаться крупным ученым и очень рано выдвинуло его в ряды лучших русских экономистов.

23 лет от роду М.И. кончает курс Харьковского Университета, со степенью кандидата сразу по двум факультетам — естественному и юридическому. Еще в молодом возрасте М.И. выпускает два своих солидных исследования: «Русская фабрика в прошлом и настоящем»¹ и «Промышленные кризисы», доставившие автору в 33-летнем возрасте учёную степень доктора и создавшие широкую и заслуженную известность его имени не только в России, но и за-границей.

В 90-х годах XIX века, в среде русской интеллигенции почти безраздельно господствовали два модных течения, создавшие два лагеря — «марксистов» и «народников», жестоко враждовавших между собою, несмотря на то, что оба они были покрыты общим флером «социализма», правда своеобразного и специфически русско-интеллигентского. Как бы то ни было, но в то время для человека, считающего себя интеллигентом и сколько-нибудь возвышающегося над серой массой, не принадлежать ни к одному из этих двух толков было так же невозможно и неприлично, как старающейся нравиться девице невозможно и неприлично носить платье, сшитое не по парижской модели, пусть даже эта модель претерпела своеобразное истолкование, пройдя через творческую фантазию уездной портнихи.

Этого втягивающего потока, в пору молодых увлечений, не удалось избежать и такому крупному уму, каким был покойный М. И-ч. Он стал «в ряды марксистов», принял деятельное участие в тогдашних петербургских и московских кружках, и вёл деятельную, энергичную полемику «с народниками», которым не всегда здоровилось от его остроумных стрел.

Разумеется, это молодое увлечение нисколько не помешало М. И-чу серьёзно работать в научной области. Упомянутые выше два капитальных труда были подготовлены как раз в эту эпоху. Однако, «нахождение в рядах» наложило известный отпечаток на всю последующую деятельность ученого. Его свободное научное творчество навсегда осталось если не в тисках, то на эластичных помочах марксистской догмы, с которой ему нередко впоследствии приходилось вступать в тяжёлые для научной свободы компромиссы.

В результате своего анализа, Туган-Барановский приходит к заключению, что «абсолютная трудовая теория Родбертуса-Маркса безусловно несостоятельна, как теория ценности»².

Здесь не место, конечно, входить в теоретические тонкости этих сложных проблем.

Для характеристики научных воззрений покойного, которая нас здесь только и интересует, важно лишь отметить, что, признав несостоятельность теории абсолютной трудовой ценности, он, естественно, не мог уже в даль-

¹ Переведено на немецкий язык, под заглавием: «Geschichte der russischen Fabrik». — Berlin, 1909.

² Ibid. — Стр. 129.

нейшем основываться на ней при истолковании народно-хозяйственных явлений и в своих теоретических исследованиях примкнул к группе теоретиков, объясняющих явление ценности «предельной полезностью» хозяйственных благ. Однако, старая догма заставляла его вступить с собою в некоторый компромисс и ради этого создать понятие «абсолютной трудовой стоимости», что, впрочем, не оказало ему никакой пользы для дальнейших его теоретических построений.

В той отрасли науки о народном хозяйстве, которая носит название истории экономических учений, покойный Туган-Барановский вообще является одним из крупных мастеров. Невольное освобождение от тяжелого преподавательского труда, вызванное распоряжением министра народного просвещения об увольнении его из числа приват-доцентов Петербургского Университета в 1899 году, доставило покойному досуг, способствовавший развитию его литературного дарования. В 1901 году, на страницах журнала «Мир Божий» Михаил Иванович начинает публиковать свои чрезвычайно интересные «Очерки из истории политической экономии», вышедшие впоследствии отдельным изданием, под заглавием «Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма»³.

Истории учений, начинаемой автором с великого основателя классической школы Адама Смита, предпослан интересный очерк о происхождении английского капитализма, вводящий читателя в ту хозяйственную обстановку, на фоне которой зародились современные экономические теории.

Все крупные течения экономической мысли, с Адама Смита и до наших дней, нашли себе место, в смысле изложения и оценки, в «Очерках», многие страницы которых написаны живо и увлекательно, и все с большим знанием дела.

Обыкновенному читателю, перелистывающему эти очерки, едва ли придет в голову, какая масса кропотливого и усидчивого труда была проделана автором, какой огромной начитанностью и эрудицией необходимо было ему обладать, чтобы дать такое произведение. Большое внимание уделяет автор так называемому «утопическому» социализму и его главным представителям: Роберту Оуэну, Сен Симону и Фурье, а также изложению учения Карла Маркса и его школы. Юношеский «марксизм» пробудил в молодом ученом живой интерес к социалистическим учениям, послужил толчком, заставившим его проделать огромную работу в этом направлении, и сделал М.И. Туган-Барановского одним из лучших знатоков социалистических школ, учений и направлений.

Основательный и глубокий критический пересмотр различных учений заставил его высоко ценить идеи, с легкой руки школы исторического материализма окрещенные пренебрежительной кличкой «утопических». «Очерки» оканчиваются характерной для духовного облика покойного фразой: «Предстоит великое возрождение утопического социализма». Этот уклон в сторону философских идей Оуэна и Фурье впоследствии сблизил

³ Книга выдержала несколько изданий, 5-е издание юридического книжного склада «Право» появилось в 1914 году.

Михаила Ивановича с кооперативной идеей и побудил его заняться разработкой теоретических основ кооперации.

Проникнутый всегда горячей симпатией к «низшим», обездоленным классам населения, М.И. Туган-Барановский искал разрешения мучительных загадок вечной борьбы и страданий человечества в лучших сторонах человеческой природы. Духовная сторона природы человека, заложенные в его душе возвышенные и благородные стремления, его вечное устремление к «небу» и, несмотря на постоянные падения, искание вечной и абсолютной истины — вот в чем искал покойный источника света, рассекающего и прогоняющего окружившую человечество густую тьму.

Чрезвычайно показательными в этом смысле являются его очерки: «К лучшему будущему». Пусть читатель даст себе труд внимательно прочесть только 1-й очерк этой книги — «Три великих этических проблемы», который, по свидетельству самого автора, выражает наиболее отчётливо основы его мирозерцания. Статья написана о Достоевском и его нравственных воззрениях и, с внешней стороны, представляет собою просто критический разбор некоторых произведений нашего великого романиста; по существу же, она тесно связана с тем кругом идей, которые составляют содержание мировоззрения самого автора и отчётливо рисуют нам его нравственный облик.

Три великих этических проблемы, о которых говорит автор, заключаются в следующем. Прежде всего, в основе его мировоззрения лежит выдвинутая философией Канта идея признания человеческой личности верховной ценностью, откуда следует, что личность может быть только целью и никогда, и ни при каких условиях, не может быть рассматриваема, как средство для достижения других целей.

«Идея верховной ценности человеческой личности, — пишет Туган-Барановский, — требует обоснования: нужно показать, почему мы ценим человеческую личность так необыкновенно высоко. Обоснование это непосредственно приводит к *проблеме Бога*. Затем, идея эта должна быть истолкована, как основа нравственного закона — она приводит к *проблеме человечества*. И наконец, с её точки зрения должно быть дано объяснение нарушению нравственного закона, иначе говоря — требует разрешения *проблема мирового зла*».

Все эти три величайших проблемы, вместе со связующей их идеей абсолютной ценности человеческой личности и её свободы, в области попыток практического их разрешения, несомненно, теснейшим образом связаны с кооперативным принципом.

Неудивительно поэтому, что покойный мыслитель, в последние годы своей жизни, живо заинтересовался кооперацией и, посвятив не мало сил её изучению, сделался горячим сторонником и, соответственно свойствам своей натуры, страстным защитником кооперативной идеи.

И без того, конечно, пылкий ум экономиста не мог пройти равнодушно мимо такого важного и нового хозяйственного явления, как кооперация. Необыкновенный расцвет кооперативных учреждений в Западной Европе, начиная с последней четверти XIX столетия, их быстрый рост в России с начала XX столетия, не могли не остановить на себе внимания

такого видного наблюдателя процессов народного хозяйства, каким был М.И. Туган-Барановский, тем более, что изучение динамики, т. е. движения и развития экономических процессов всегда приковывало к себе его особенное внимание.

Но у покойного интерес к кооперативному движению объяснялся и особыми причинами. Он не был простым, холодным и бесстрастным наблюдателем развевавшейся перед его взором картины практического осуществления кооперативного принципа. Для него, как бы скромны ни были встречающиеся в действительности формы кооперативной деятельности, было важно то, что в основу её заложена кооперативная идея, тесно связывающая современную действительность с «мечтой и фантазией» великих «утопистов», несущая будущему человечеству разрешение всех «трёх великих этических проблем» и, следовательно, избавление его от векового рабства, в котором оно донныне пребывает. Михаил Иванович сделался прозелитом кооперативной идеи. Его активная и страстная натура требовала проповедничества. И он стал пророком кооперации.

Это повлекло за собою два последствия. Во-первых, это ещё больше отдалило прежнего марксиста от его старой догмы, ибо между этими двумя течениями мысли лежит логически непроходимая грань. Во-вторых, слишком страстное отношение к кооперативной идее, до известной степени, послужило помехой для вполне объективного изучения коренных свойств и природы кооперации и, следовательно, для построения точной, ясной и бесспорной теории кооперации.

Заинтересовавшись кооперацией, Туган-Барановский, со свойственной ему пытливостью и энергией, принялся за изучение кооперативной действительности и литературы, пытаясь в научном синтезе охватить её характерные черты и отличия, найти её место в общей массе экономических явлений, предугадать её последствия для будущего развития экономической жизни, словом, создать элементы «теории» кооперации. Проповедник по натуре, эту работу своего ума он стремился сейчас же сообщить другим, вынести в аудиторию.

С величайшей готовностью согласившись принять участие в первом же цикле «курсов по кооперации», открытых в Москве Университетом имени Шанявского, покойный взял на себя курс теории кооперации, названный им — «Социально-экономическая природа кооперации».

Многие из лиц, близко знавших Михаила Ивановича и высоко его ценивших, нередко выражали удивление, что его курсы на одну и ту же тему, повторявшиеся несколько раз, сильно отличались один от другого, не только по форме, но и по содержанию.

Можно возражать против такого приема с педагогической точки зрения, но удивляться здесь нечему.

Покойный и был не столько педагогом, сколько проповедником, но проповедником, стоящим на высоте научных требований. Добытые им путем научного анализа положения, свои мысли, иногда сомнения он страстно стремился сообщить другим, перенести в аудиторию. Он вводил аудиторию в самый процесс работы лаборатории ума. Он вместе с аудиторией мучился сомнениями, вместе с ней страстно искал истины. И именно это,

а не ораторские дарования, привлекали к нему аудиторию, особенно молодую, заставляли аудиторию вместе с ним думать, создавали ему, как лектору, необыкновенный успех.

Неудивительно поэтому, что новый курс, повторенный через год, заполненный непрерывной работой ума, иногда в существенных чертах отличался от предыдущего.

Можно сказать, что с открытия курсов по кооперации в Университете Шанявского и до конца жизни «теория кооперации» неизменно составляла главный предмет его научных изысканий.

Михаил Иванович принял деятельное участие и в практической кооперативной работе. Он состоял Председателем С.-Петербургского отделения комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, редактировал лучший русский кооперативный журнал, издававшийся комитетом: «Вестник Кооперации», — писал массу статей и заметок по текущим вопросам, участвовал в съездах. Педагогическая деятельность на кафедре в Петроградском Университете, которую ему удалось получить только за 2 года до смерти, также отнимала не мало времени и сил. Он издавал, переделывал и переиздавал свой учебник — «Основы политической экономии», сделавшийся ходовым руководством в высших учебных заведениях. Но самым главным его делом оставалась всё же — теория кооперации.

Его первый курс, постоянно переделываемый и исправляемый, получил свою окончательную редакцию в форме объемистого труда, изданного Университетом Шанявского в 1916 году, под заглавием: «Социальные основы кооперации», и переизданного в 1918 году.

Старая марксистская догма и здесь оказала свое влияние, сказавшись на своеобразной точке зрения автора на «классовую» природу кооперации. Трудно согласиться с этой идеей, заключающей в себе неразрешимое, внутреннее логическое противоречие. Но нельзя не признать, что этот труд по теории кооперации является весьма крупным вкладом в специальную русскую литературу, где ему навсегда обеспечено видное место. К достоинству этого труда относится чрезвычайно простой язык, делающий глубокое по мысли и содержанию сочинение понятным и доступным мало подготовленному читателю.

Ни один будущий исследователь и теоретик кооперации, несомненно, не может пройти мимо этого сочинения. Многие и многие найдут в нем богатый источник для самообразования и для практической кооперативной работы.

Если можно говорить об *окончательной* редакции «Социальных основ кооперации», то только в том смысле, что автор при жизни не успел выпустить последующих изданий, в которых дальнейшая работа ума, несомненно, дала бы много нового и интересного.

Некоторые элементы этой работы уже наметились. Одна из последних статей, принадлежащих перу покойного мыслителя, написана на тему «о кооперативном идеале»⁴. Эта статья, появившаяся в I выпуске «Вестника

⁴ В лёгкой переработке та же статья под названием «Остання мета кооперації» написана автором на украинском языке для журнала «Українська кооперація».

кооперативных союзов» за 1918 год, представляет собой чрезвычайно характерный образчик научного творчества покойного. Она, по всей вероятности, была бы включена автором в «Социальные основы кооперации» при следующем издании, как органический элемент этого сочинения.

«Кооперация, пишет Туган-Барановский, является новой формой общественного хозяйства, которая может иметь успех только при условии известного воодушевления, *морального подъёма* участников этого хозяйства. В *этом* глубокое принципиальное различие кооперации от капитализма.

Капитализм обращается к грубым и первобытным инстинктам человеческой природы — к инстинктам эгоизма.

Для успеха кооперации требуется господство в душе человека не жажды богатства, а чувства общественной солидарности, готовность жертвовать личным интересом ради интересов общественной группы. Вот почему кооперативное хозяйство настоятельнейшим образом требует *воспитания соответствующего человека...* Кооперация может преуспевать лишь в атмосфере энтузиазма, увлечения высокими целями... Невозможна кооперация среди людей, чуждых общественной солидарности и думающих только о себе».

Проведя таким образом демаркационную линию между капиталистическим и кооперативным хозяйством, автор, с другой стороны, останавливается на сравнении кооперации с коллективизмом.

«Кооператоры не должны думать, пишет он, что тот хозяйственный строй, который они создают, представляет собой низший социальный тип, сравнительно с социалистическим государством. Нет, кооперация представляет собой более высокий социальный тип, чем коллективизм, ибо коллективизм является организацией, основанной на принудительной власти большинства над меньшинством, между тем как кооперация является типом вполне *свободного* хозяйственного и общественного союза. Конечно, современная кооперация очень далека от общественного идеала. Но современный облик кооперации есть результат приспособления кооперации к той социальной среде, в которой она возникла — к среде капиталистического общества. В кооперации, однако, заложены основы и совершенно иного хозяйственного строя, стоящего выше не только капитализма, но и коллективизма».

...«Всемирная история никогда не прекратится. Дальнейшее развитие будет заключаться в постепенном вытеснении в общественном строе более грубого и насильственного начала коллективизма более высоким и свободным началом кооперации.

Общество должно до конца превратиться в добровольный союз свободных людей — стать насквозь свободным кооперативом».

М.В. ПТУХА *

**М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ
ЯК ЕКОНОМІСТ****

Дати вичерпну характеристику Михайла Івановича як економіста не під силу мені в цей тяжкий для спокійної наукової праці час. Та і взагалі зараз, незалежно від сучасних обставин, на мою думку, зробити це неможливо. Наукова діяльність його така широка, його значення для політичної економії, взагалі, і різних галузей її, зокрема, остільки велике, що лише майбутні покоління економістів зможуть цілком об'єктивно й докладно оцінити працю М[ихайла] І[вановича] та встановити його вплив на розвиток економічної думки. Я обмежуся тут коротким лише нарисом найбільш важливого з того, що дав сучасній науці великий учитель мій.

Коли студіювати численні праці М.І., то перш за все накреслюються дві особливості його як економіста. З одного боку, на протязі передчасно обірваної наукової діяльності своєї, він цікавився самими різноманітними галузями політичної економії. Разом з цим спостерігаємо, що у своїй різнобічній діяльності об'єктом праці своєї брав він тільки спірні та трудні питання, які наука чи економічне життя висовували наперед, вимагаючи докладного теоретичного розв'язання їхнього. Геніальний розум М.І. та його на диво великі здібності й працьовитість щоразу давали науці щось зовсім нове, що іноді яскраво освітлювало темні та недосліджені доти питання політичної економії.

Всі праці М.І. свідчать про чудову ерудицію його не тільки в питанні, порушеному для студіювання, а й у безмежній літературі по політичній економії та по інших науках, суміжних з нею. Диву даєшся тільки, з якою легкістю опановував М.І. часом невичерпну літературу по тому чи іншому питанню, як блискуче аналізував він різні наукові напрями і як потім на ґрунті того аналізу цілком природно будувалася його власна теорія, яка, по загальному правилу, науково докладно й бездоганно розв'язувала самі спірні й заплутані економічні питання. До цього можна тільки додати, що блискучий, ясний, імпонуючий і наглядний виклад М.І. завжди гармонує з змістом його праці. І як письменник великий учитель мій стоїть на такій

* Птуха Михайло Васильович (07.11.1884, Остер — 03.10.1961, Київ) — український статистик, демограф і економіст; засновник Демографічного інституту УАН, створеного у 1918 р. за ініціативи М. Туган-Барановського.

** Стаття перевидається в редакції Т.І. Дерев'янкіна за виданням: Кооперативна зоря: Часопис укр. споживч. кооперації. — 1919. — № 4—5. — Березень. — С. 5—21.

височині, досягнути якої судилося не всякому. М.І. мав здатність надзвичайно легко й блискуче користуватися абстрактно-дедуктивною методою та великий хист індуктивно використовувати історичний і статистичний матеріал. Він часто дає перевагу чисто теоретичним схемам, але, з другого боку, лічить необхідним в усіх випадках звертатися до конкретної дійсності¹. Можна сказати навіть, що деякі знамениті теорії його іноді повстали з пильно зібраних і талановито використаних фактів економічного життя. Таке щасливе з'єднання обох метод можна бачити хоч би в його «Периодических промышленных кризисах», що зробили ім'я М.І. відомим на весь світ, або в його «Русской фабрике в прошлом и настоящем» та в «Бумажных деньгах и металле». М.І. можна з повним правом назвати одним із найбільш відомих економістів сучасності. Його твори друкувалися на мовах: німецькій, французькій та англійській, і за кордоном були надзвичайно популярні. На жаль, останні праці його були видруковані лише російською мовою, і до цього часу не знайшли вони належного розповсюдження й оцінки в Західній Європі. Особливо ж це стосується до його книги «Бумажные деньги и металл», яка має велике актуальне значення для всіх країн, що брали участь у світовій війні.

Проблема цінності є одним із найбільш важких питань теоретичної економіки, з яким доводиться зустрічатися на перших же кроках при вивченні її. Трудова теорія вартості в тому вигляді, як утворив її Рікардо, розповсюдилася надзвичайно широко. Серед учених вона користувалася остільки однодушним визнанням, що Д.С. Мілль у своїх «Основах політичної економіки» зазначив навіть, що в цьому питанні наука сказала вже своє останнє слово і майбутнім ученим не доведеться прибавити до нього нічого нового по суті. Але життя не виправдало його надій. З одного боку, виникла нова трудова теорія вартості Родбертуса та Маркса, а з другого — в систематичній формі розроблюється теорія так званої суб'єктивної цінності або граничної корисності (предельной полезности — *Theorie des Grenznutzens*). Ця теорія починає набирати особливої популярності з 70-х років XIX ст., коли з'явилися праці Менгера, Джевонса та Вальраса, які, незалежно один від одного, прийшли до того ж розуміння цінності, що й Госсен, книга якого з'явилася в р. 1853 і сучасниками не була замічена². Спочатку в науці існували об'єктивна й суб'єктивна школи, які виключали одна одну. Правовірні прихильники Рікардо чи Родбертуса й Маркса уперто захищали свої позиції, тоді як прихильники теорії граничної корисності рішуче протиставили її теорії трудовій. Відносно теорії Родбертуса й Маркса можна сказати *a priori*, що вона є непримирима з суб'єктивною теорією. Цінність не може бути і „кришталем праці”, і граничною корисністю одночасно. Цього не можна з такою певністю сказати відносно теорії Рікардо.

Не вияснивши свого відношення до теорії цінності, неможливо скільки-небудь продуктивно працювати в полі теоретичної економіки. І от ми

¹ Основы политической экономии. — Вид. 5. — Петр[оград]. — 1919. — С. 34.

² H. Gossen — Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs, Braunschweig 1853; C. Menger — Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Allgemeiner Teil. Wien 1871; W. Jevons — Theory of Political Economy, London 1871; L. Walras — Elements d'économie politique pure, Lausanne 1874.

бачимо, що майже 30 років тому М.І., маючи тільки 25 років од роду, присвячує питанню про цінність першу друковану працю свою: «Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности» («Юридический Вестник», жовтень 1890 р., с. 192—230). Шляхом блискучого аналізу він у цій статті своїй приходить до парадоксального, на перший погляд, висновку, що теорія Рікардо й теорія граничної корисності не тільки не виключають одна одну, але що вони, по суті, доповнюють одна одну, утворюючи собою логічні кореляти. Цьому висновку він зостався вірним до самої смерті і той же погляд розвиває та захищає і в своїх «Основах політичної економії».

Яким же чином М.І. примиряє теорію Рікардо, який цінність вільно витворених добрів визначає, головне, середньою працею, що була затрачена на витворення їх, та теорію граничної корисності?

Шляхом послідовних логічних міркувань він установлює таку теорему:

«В одиницю часу вироблюється різна кількість продуктів різного роду, але користь, що одержується в останню одиницю робочого часу, повинна бути однаковою в усіх родах продукції. Відсіля виходе, що *корисність* (полезність) *останніх одиниць вільно витворених продуктів кожного роду — гранична корисність їхня — повинна бути зворотно-пропорційальною тій відносній кількості цих продуктів, що вироблюється в одиницю робочого часу*, інакше кажучи, *повинна бути прямо пропорційальною трудовій вартості* (стоимости) *тих же продуктів*. Тільки при додержанні цієї умови розподілення продукції буде відповідати господарському принципу найбільшої користи»³.

М[ихайло] І[ванович] доводить правдивість своєї думки одними лише логічними міркуваннями. М. Столяров зробив був спробу дати загальний доказ його тези за допомогою вищого аналізу⁴. Менш строге математичне уgruntовання теореми М.І. знаходимо в Гершфельда⁵.

Можна приєднатися до висновку М.І. або на тих чи інших принципових підставах відмовитися від його, але ні в якому разі не можна не визнати, що міркування його розвинуті з дивним хистом і доказ його є цілком переконуючий для тих, хто поділяє погляди, з яких він виходить. Повз цю теорію М.І. не може пройти ні один учений, що більш-менш серйозно студіює теорію цінності.

З'ясувавши собі найтрудніше питання політичної економії, М.І. темою першої великої праці своєї вибирає теорію промислових криз. Самою загадковою й незрозумілою особливістю розвитку капіталізму є його циклічність. Правильність та послідовність змін оживлення й застою торгівлі, підвищення й пониження хвиль продукції нагадують характер з'явищ не соціальних, а біологічних. Тому не дивно, що Джевонс пробував знайти зв'язок цієї періодичності з періодичністю астрономічних з'явищ. Питання про загальні промислові кризи надзвичайно цікаве як з боку теоретичного,

³ Основы политической экономии. — Вид. 5. — Петр[оград]. — 1919. — С. 51.

⁴ Н. Столяров. Аналитическое доказательство предложенной М. Туган-Барановским политико-экономической формулы [Предельные полезности свободно произведенных продуктов пропорциональны их трудовым стоимостям]. — Киев, 1902.

⁵ Теорема о пропорциональности предельных полезностей благ их трудовым стоимостям. — Вопросы обществоведения, вып. II.

так і практичного. Можна упевнено сказати, що майже нема нічого важливішого за ці кризи в економічному й соціальному відношенні.

Вони стосуються в однаковій мірі всіх відділів політичної економії. При студіюванні криз доводиться торкатися і виробництва, й обміну, й розподілення та споживання господарських добрів. Капіталістичний світ у цілому підлягає особливим законам своїм, які й викликають періодичні кризи. Відомий австрійський учений Бем-Баверк каже: «Теорія криз ні в якому разі не може бути дослідженням окремої групи з'явищ народного господарства; коли ця теорія є щось більше, ніж нікуди негодящий дилетантський витвір, то вона буде в усякому разі останнім або передостаннім розділом написаної чи не написаної соціально-економічної системи»⁶.

І дійсно, ми бачимо, що учення про кризи капіталістичного господарства входить в останній розділ «Основ політичної економії» М.І., що були опубліковані по багатьох роках після праці його про кризи.

Не можна сказати, що економісти не звертали уваги на проблему криз. Навпаки, мало є таких питань, яким би присвячувалося стільки праць, як цій темі. Лескюр зазначає, що «нема такого економіста, який більш чи менш близько не підходив би до цього питання, не пробував би хоч трохи освітлити його. Увага економістів, звернена сюди на протязі ХІХ ст., виявлялася то в бурхливих дискусіях, які бували іноді остільки палкими, що перетворювали ученого в простого полеміста, то в раціональних та позитивних вислідах питання. Цікавитися цим питанням не переставали ніколи»⁷.

І все ж до з'явлення праці М.І. — «Периодические промышленные кризисы» (видання 1-ше в 1894 р., 2-е — в 1900 і 3-є — в 1914 р.) в літературі по цьому питанню був такий хаос думок і теорій, що розібратися в його було дуже важко. Так, Бергман у своїй книзі «Історія політично-економічних теорій криз», що вийшла у світ 1895 р., налічив і розібрав не менше 230 різних поглядів на промислові кризи⁸. Щоб вирішити проблему, треба було мати, крім загальної ерудиції, ще й ті здібності до дедуктивного й індуктивного дослідження, якими цілком володів М[ихайло] І[ванович].

Теорія криз М.І. тісно й органічно зв'язана з його видатною теорією ринку. Остання є логічною підвалиною для першої. Вона з'ясовує основні причини можливості і, навіть, необхідності загальних промислових криз, тоді як теорія криз дає, власне, лише докладний науковий аналіз особливих причин, що визначають, головним чином, форми й відмінності криз та періодичність їхню, зокрема.

Економічна історія показує, що загальні промислові кризи властиві капіталістичному лише господарству. Пояснення їхнього треба шукати як раз в його особливостях. Головною рисою сучасного економічного життя є боротьба за ринок. Як би знайти його — є постійним клопотом підприємця. До послуг капіталіста є кредитові установи та армія безробітних, що завжди переповнює ринок. Навіть у період розвитку промисловості викорис-

⁶ По книзі Ж. Лескюра. Общие и периодические промышленные кризисы. — СПб., 1908. — С. 3.

⁷ Ж. Лескюр. Общие и периодические промышленные кризисы. — СПб., 1908. — С. 4.

⁸ Bergmann — Geschichte der nationalökonomischen Krisentheorien. — Stuttgart, 1895.

товуються далеко не всі продуктивні сили країни, і саме через утрудненість знаходження ринку для збуту товарів.

Ринок керує зараз продукцією: на ньому зустрічаються попит і пропонування товару. Пропонування товару визначається тією реальною кількістю його, що поступає в обмін. Що ж до попиту, то на більш пізніх ступенях розвитку вимінового господарства матеріальної наочної форми такої попит не має. При натуральному обміні попит кожної особи безпосередньо регулюється її пропонуванням. Смак, бажання й потреби зазначають лишень напрямок попиту, обсяг же та розмір його залежать від об'єктивного чинника — пропонування. При безпосередньому обміні продуктів неможлива надпродукція загальна, а лишень часткова. Інша справа в грошовому господарстві. Тут при надпродукції одного товару ціна його падає іноді настільки, що виробники його не можуть уже за необхідні їм продукти платити стільки, як і раніш, і ціна на останні також падає. Таким чином, пониження ціни на один крам викликає зниження ціни на інший. Але ціна регулює продукцію товару, і через те набування грішми ролі посередника в обміні призводить до того, що ринок набуває домінуючого значення у відношенні до продукції. З погляду виробників, загальне зниження цін є ознакою загальної надпродукції товару.

Капіталістична продукція радикально міняє характер зв'язку народного споживання з продукцією. Капіталістові байдуже до того, що й як виробляти, аби тільки підприємство його давало якнайбільше прибутків. А щоб зреалізувати їх, необхідно мати ринок, проблема якого висовується, таким чином, на перший план. Для того, щоб показати, як утворюється ринок на продукти капіталістичного виробництва, М.І. вибирає той шлях, який у свій час накреслив був геній Кене — шлях студювання процесу відтворення всього національного капіталу в цілому.

Таку ж методу досліду знаходимо і в II томі «Капіталу» Маркса, який усе ж таки наслідків свого аналізу над круговоротом громадського капіталу не ставить у зв'язок з теорією ринків та криз. М.І. наново підняв обірвану нитку, довівши вислід питання до його логічного кінця та утворивши струнку теорію криз. Висновки свої він робить на підставі двох схем відтворення народногосподарського капіталу: при незмінності його та в разі нагромадження. Обидві схеми ці мають спільний характер і переконливо свідчать, що при пропорціональному розподіленні суспільної продукції місця кризам не буде. В капіталістичнім господарстві попит на товари, до певної міри, не залежить від споживання, яке може навіть зменшуватися при одночаснім збільшенні національного попиту. Останній складається з продуктів споживання та засобів продукції. Відносне зменшення споживання при збільшенні капіталу — неминуче через те, що при виробництві все більша й більша частина капіталу повертається в засоби продукції, а не в продукти споживання*. В результаті М.І. приходить до висновку, що необхідність криз впливає з трьох особливостей капіталістичного господар-

* Доказати цю тезу М.І. математично спробував його учень Н. Бернштейн у статті «Теория рынка Маркса и М.И. Туган-Барановского», що була вміщена в III вип. «Вопросов обществоведения».

ства: «1) капіталістичне господарство є господарство антагоністичне, в якому робітник для керівника капіталістичного підприємства є лише звичайним засобом продукції; 2) капіталістичне господарство, в одміну від інших антагоністичних господарств, має тенденцію до необмеженого поширення продукції (як засобу нагромадження капіталу) і 3) капіталістичне господарство в цілому є господарство неорганізоване, в якому немає планомірного розподілення суспільної продукції поміж окремими галузями праці»⁹.

Треба зазначити, що спочатку й сам М.І., і російські марксистки в особі Булгакова, Леніна, Нежданова, Ізгоева та ін. визнавали цю теорію ринку Марксовою теорією. Німецькі ж марксистки, після появи в світ німецького перекладу книги М.І. в 1901 р., рішуче відкинули думку, що його теорія має що-небудь спільне з теорією Маркса. Нині й російські марксистки схиляються до того ж. І справді, М.І. зовсім даремно відмовлявся колись від авторських прав на цю видатну теорію.

Але ця теорія ринку пояснює лише необхідність виникання загальних промислових криз у капіталістичнім господарстві. Між тим загадковість цього з'явища зростає ще й через періодичність його. Ця періодичність, щоправда, не зовсім стала й певна, бо капіталістичний цикл охоплює період від 8 до 11 років. Але кожний цикл складається із хвиль оживлення, підпаду та застою промисловості, які заступають одна одну по черзі. Для пояснення цього з'явища М.І. звертається до якнайпильнішого вивчення первісних джерел щодо англійських криз. Він вистудіював по цьому питанню всі матеріали: статистичні відомості, газетні та журнальні статті, парламентські анкети й дебати. Таке дослідження виявило зв'язок між побільшенням утворенням основного капіталу та роками загального оживлення промисловості, тоді як у роки припинення розвитку цього капіталу помічається загальний застій. Збільшення продукції завжди впливає заразливо і має тенденцію охопити все народне господарство.

Щоб з'ясувати, через що основний капітал збільшується періодичними поривами, а не ступнево, М.І. звертається до розгляду механізму наростання капіталу. В усякій багатій капіталістичній країні хутко скупчується вільний капітал, не зв'язаний ні з якою галуззю промисловості. На грошовому ринкові він виступає як вільний позичковий капітал. Він утворюється з капіталізованої частини прибутків різних громадських класів і вільної готівки в скарбницях багатих людей. Зріст грошового капіталу є щось цілком одмінне від реального зросту капіталу продукційного. Перший збільшується навіть при зменшенні продукції. Земельна рента, проценти по позичках, платня й інші такі доходи — незалежні від стану промисловості. Збільшення капіталу викликає постійну тенденцію до розширення продукції. Вільний капітал завжди прагне до поступовості в продукції. Але капіталістичне господарство є неорганізоване, і тому пропорціональне розподілення суспільної продукції неможливе, а це завжди спричинюється до надпродукції. Умови ж перетворення вільного капіталу в реальний під час оживлення промисловості та підпаду її — неоднакові. При анархічному характері капіталістичного господарства неминує збільшення основного капіталу пе-

⁹ Основы политической экономии. — Вид. 5. — Петр[оград]. — 1919. — С. 533, 534.

реривчасте, бо рівномірне збільшення його зустрічає великі перешкоди. Вільний капітал збільшується завжди, і в роки підупаду починає все дужче й дужче давити на промисловість. Перший час вона не відчуває його, але далі, разом з пониженням позичкового проценту, капітал з банків починає переливатися в промисловість. Починається промисловий підйом і спекуляція, що тягнеться доти, поки не вичерпається весь вільний капітал. Недостача капіталу робить неможливим розширення старих підприємств та утворення нових. Стає все важче підтримувати кредит, він дає розколинки і надходить криза, за якою йде період промислового застою. В роки піднесення хутко зростає продукція засобів виробництва, яка переходить в надпродукцію. Надпродукція ж одного товару викликає надпродукцію загальну.

Така знаменита теорія криз М[ихайла] І[вановича]. Вона назавжди увійшла і постійно вживається в науці. Із найбільш відомих учених його теорію криз прийняли Шпітгофф, Пооле, Ейленбург, Шмоллер, Лескюр, Железнов та ін. Іншим дослідникам лишається тільки пильно також виступувати кризи в інших країнах і більш докладно з'ясувати роль в сучасних кризах спекуляції та організації банкової справи.

Дев'яності роки минулого століття були видатною епохою як в економічній історії Росії, так і в тій напруженій ідейній боротьбі, що велася між народниками та марксистами. Громадська думка схилилася більш у бік перших, тоді як життя виправдовувало других. Центральним питанням, яке притягувало громадську думку того часу, було, як і слід було чекати, питання про відносний характер та загальне значення промислового розвитку Росії та її економічні перспективи. На ці питання зверталася надзвичайна увага, але праці з приводу їх швидше затемнювали їх, ніж освітлювали. В якому становищі перебувала тодішня російська інтелігенція, показують праці таких авторитетних представників народництва, як В.В.¹⁰ та Ніколайона¹¹, які були надзвичайно популярними серед сучасників. Погляди свої обидва автори доводять як теоретичними міркуваннями, так і рясними статистичними відомостями. В.В. дає струнку теорію економічного розвитку Росії, де в закінченій формі висловлені пануючі економічні погляди того часу. Він виходить із цілком безпідставної теорії ринку Сісмонді, яку приписує він Родбертусу. Суспільство є агрегат індивідів, і тому попит його, по цій теорії, визначається суспільним доходом. Капіталістичний розвиток веде до того, що дохід окремих класів, а через те й усього суспільства, зростає далеко повільніше, ніж продукція. Збут продуктів стає все важчим, і тому виникає гонитва за зовнішніми ринками. Але для кволої російської промисловості вони недосяжні. Вона може ще мізерно животіти під захистом митних зборів, які все ж таки не можуть здобути їй зовнішнього ринку. До того ж російський капіталізм має місце головним чином у збуті, а не продукції, і тому культурної ролі він не виконує ніякої. Погляди Ніколаяона ще більш наївні. На його думку, всі протиріччя російського життя по-

¹⁰ Воронцов В.П. Судьбы капитализма в России. — СПб., 1882.

¹¹ Даниельсон Н.Ф. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. — СПб., 1893.

ходять од боротьби двох течій. Маніфест 19 лютого [1861 р.] наділив виробників землею, тоді як капіталізм прагне вирвати з рук працюючих знаряддя праці. Капіталістична течія в російському житті перемагає. Капіталізм приносить Росії руїну лише та голод. Закінчує працю свою Ніколай-он заклик до великої усуспільненої продукції.

Для ствердження ідей своїх обидва автори користуються статистичними відомостями. Але що то за статистика? М.І. показує, що вони далеко не критично ставляться до джерел, які до того ж використовуються ними дуже недбало. Вони не тільки ймуть віри всяким офіційним цифрам, як би безпідставні вони не були, але скрізь і всюди навіть не доходять того, що саме уявляють із себе ті цифри. Внаслідок цього вийшли надзвичайно фантастичні схеми.

І народницька течія, в особі В.В., і демократично-протестуючий напрямок Ніколая-она, Михайловського, Русанова та ін. користувалися надзвичайними симпатіями. Буржуазно-ліберальний напрямок вважав, що всі форми продукції мають однакове право на існування, але цей напрямок великої ролі не грав. Суто класова течія, ворожа до протекціонізму та фабрики, помічалася лише поміж аграріями. Російський уряд, як і при народженні фабричної промисловості в часи Петра І, сприяв зростові фабричного виробництва, керуючись головним чином так званими «державними» міркуваннями — бажанням збільшити платіжні сили людності для поповнення скарбниці державної. Зріст продукційних сил — єдино можлива підпора політичної могутності, і тому в зрості націоналізму ховається найважливіша причина зміни російської торговельно-промислової політики 80-х років.

Здорова економічна думка не могла погодитися з таким хаосом поглядів. Потрібно було теоретично-докладно накреслити той шлях, на який Росія власне ступила вже, та освітлити можливе майбутнє. Для цього потрібно було перш за все науковим студіюванням історії російської фабрики розчистити ґрунт. За це важке завдання і береться М.І. з властивим йому хистом та сумлінністю.

Завданням його докторської дисертації «Русская фабрика в прошлом и настоящем. Том 1» (1-е видання р. 1898, 3-є — р. 1907) є з'ясування ступеневі зміни внутрішнього ладу російської фабрики під впливом зміни суспільно-економічного оточення. Книга його метою своєю мала лише цілком наукове пояснення реально існуючих чинників. Він обмежився виявленням лише типових рис розвитку російської фабрики, взявши для цього центральний промисловий район Росії.

Книга М.І. є наслідком на диво сумлінного та допитливого студіювання величезних архівних, книжкових, журнальних та газетних матеріалів. Ця праця його дає переконуючий та логічний малюнок того, як під впливом зміни суспільно-економічного оточення поволі відмінявся внутрішній лад російської фабрики. Блискучим аналізом доводить він, як первісна купецька фабрика, що повстала на ґрунті економічних умов петровської Росії, поволі перетворюється у XVIII в. на дворянську фабрику з примусовою працею; як у миколаївську епоху разом із зміною суспільно-економічних умов ця дворянська фабрика починає також поволі відмирати та заступатися фабрикою новою, капіталістичною, що виросла часом із «кустарной избы».

У книжці М.І. ми знаходимо й історію найбільш важливих та інтересних сторінок промислового життя: взаємовідносин великої та дрібної промисловості, утворення робітничого класу, фабричного законодавства. Не обмежуючися цим, він розбирає також погляди на питання фабричного устрою, які панували тоді серед громадянства, та з'ясовує, з яких причин вживала держава тих чи інших заходів. Велика шкода тільки, що М.І. не закінчив цієї праці. Він мав намір у II томі зробити вислід над рештою питань сучасного фабричного устрою і, зокрема, освітлити значення фабрики в російському житті взагалі, а також долю капіталізму в Росії. М.І. доводив, між іншим, що найголовнішою причиною розвитку російської промисловості було поширення сітки залізниць. Новий промисловий підйом був викликаний не тільки підвищенням мита — він мав загальний характер. Зібрані М.І. відомості красномовно свідчать про те, що життя вже вирішило питання про капіталізм у Росії. Далеко важче пояснити, чому капіталізм до останнього часу досяг таких невеликих успіхів. М.І. головну причину цього вбачає в російській некультурності. «Капіталізм несе з собою культуру, але він і припускає культуру» (3-є видання, с. 383). Прогноз його такий: «Успіхи російської капіталістичної індустрії за останній час є лише кволими початками того потужного розвитку капіталізму російського, що має бути в будучині» (с. 384).

Важко перебільшити значення цієї праці М.І. для розвитку російської економічної думки. Він теоретично докладно й безперечно вирішив питання про долю російського капіталізму та про напрямок його розвитку. Життя цілком виправдало погляд нашого великого ученого. Через те праця його нині не має актуального значення в цьому розумінні. Але, як історія розвитку російської фабрики, праця М.І. назавжди залишиться класичним взірцем історично-економічного вислідку.

Марксизм давно вже є центром наукової уваги, бо він уявляє з себе надзвичайно важливе з'явище, як наукова теорія і як соціальний рух. Суперечки про наукове значення його мало сприяли вирішенню питання. Спричинилися до цього, з одного боку, невелика розробленість та непевність деяких Марксових схем, з другого — надання їм етично-політичного характеру. У своїх «Теоретических основах марксизма» (вид. 1-е р. 1905, 3-є — р. 1906) М.І. береться за дуже важке та невдячне завдання з'ясувати значення абстрактних та економічних теорій Маркса.

Наука про матеріалістичне розуміння історії не має в Маркса певно встановленого значення по змісту. Вона, на думку Маркса, складається з двох неподільних частин: науки про переважне значення в суспільстві матеріальних продукційних сил і про класову боротьбу, як про єдиний чинник суспільного розвитку. Маркс і Енгельс дають різні і до того ж суперечні розуміння продукційних сил. М.І. розуміє під ними «не що інше, як сукупність матеріальних чинників, матеріальних умов господарської праці» (3-є вид., с. 13). Він аналізує важніші доводи на користь історичного матеріалізму і приходять до переконання, що «хоч вони й мають у собі зерно істини, але в той же час вони доводять, що переважний вплив господарства мусить по мірі ходу історії падати» (с. 96). Звернувшись до аналізу значення теорії класової боротьби в Маркса, М.І. зазначає цілковиту безпідстав-

ність її. «Наука про класову боротьбу», закінчує він, «є невірне поширення на всі ділянки історії людства деяких міркувань, правдивих відносно більш вузького кола з'явищ... Ні зараз, ані раніш історія суспільства людського не була історією лише боротьби класів, і протилежне твердження Маркса й Енгельса треба визнати величезною помилкою» (с. 122).

У другому розділі М[ихайло] І[ванович] аналізує Марксову теорію вартості та надвартості. Справжньою метою всієї конструкції першої є довести існування другої. Між тим питання про експлуатацію працюючих ні в якому разі не зв'язане з теорією вартості. Маркс радикально помилявся в тому, що змішував розуміння цінності й вартості. Вартість це є зреалізована праця, але остання ж може знаходити свій вираз тільки в ціні. Ціна ж не збігається з трудовими витратами. Відкинувши Марксову теорію вартості, М.І. викладає теорію граничної корисності. І теорія надвартості, як показує М.І., не витримує критики. Він доводить, що розподілення суспільного доходу поміж різними класами не підлягає законові надвартості і що загальний процент прибутку зовсім не залежить від структури суспільного капіталу. Для доказу він наводить загальний схематичний зразок суперечності цін, позначених у грошах, з цінами, позначеними в трудових вартостях. Шляхом подібного ж аналізу М.І. спростовує вигаданий Марксові закон про пониження процента прибутку на капітал через підвищення постійного капіталу в порівнянні із змінним. У цьому випадкові при підвищенні продуктивності праці є тенденція до зросту процентів. Джерелом прибутку є весь капітал; щоб з'ясувати це, необхідно звернутися до соціальної теорії розподілення, що накреслює він у цій книзі.

У III розділі М.І. розглядає найбільш вразиме місце марксизму — учення про катастрофу капіталістичного ладу. Воно базується головним чином на теорії все більше зростаючого браку ринків для капіталістичної промисловості та зросту і звуження промислових криз. Виклавши свою теорію ринків, М.І. констатує, що «капіталізм ніколи не вмере своєю природною смертю — смертного удару може бути завдано йому лише думкою та волею людини» (с. 226).

Ця праця М.І. створила цілу епоху в історії марксизму. Року ж 1905 вона була перекладена на німецьку мову і викликала палку полеміку. З усією властивою йому ясністю, докладністю та глибиною думки викладає М.І. найбільш важливі сторони теоретичного марксизму і показує повну чи часткову безпідставність їхню. Але він бажає одвіяти все зайве та ненаукове лише для того, щоб сприяти ліпшому й більш міцному обґрунтуванню спільних з Марксом соціальних ідеалів його. Те, що М.І. тримався теорії граничної корисності, зовсім не суперечить соціалізму. П.Б. Струве каже, «що найбільш учені та науково думаючі західні соціалісти, англійські „фабіанці” тримаються цієї теорії. „Трудової” теорії вартості вони не поділяють зовсім і навіть іронічно ставляться до неї»¹².

М[ихайло] І[ванович] дуже багато цікавився історією політичної економії. Він видав дві історичні праці. Перша з них «Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма» (вид. 4. СПб., 1907) — не

¹² Русская мысль. — 1910, I, прим. 1 до с. 127.

є підручником. М.І. починає з Адама Сміта і викладає лише те, що здається йому більш важливим та істотним. Ця книга його призначена для самоосвіти. Він хотів дати в ній досить повний малюнок зміни громадсько-економічних ідей XIX ст. Шлях вибраний ним для того є єдино правдивим. Починає він з господарського становища Англії в епоху А. Сміта; в стислих, але надзвичайно яскравих рисах описує життя великого вченого цього та особливості його характеру, а потім викладає його науку. При такій методі всі характерні особливості «Багатства народів» стають зрозумілими. Ця геніальна система є найбільш повним та досконалим висловом ідей і прагнень епохи А. Сміта і носить відбиток індивідуальності цього великого вченого. Тієї ж методи висліду вживає він і далі. Перед нами, мов живі, встають один за одним великі мислителі з їхніми, часом, геніальними системами, що відбивають ті часи та індивідуальність учених. Більш красно й барвисто написаної книжки не можна знайти в цілій світовій літературі. Будучи цілком науковою та оригінальною працею по історії політичної економії, вона разом з тим є великим літературним придбанням.

Невеличка книжка «Современный социализм в своем историческом развитии» (СПб., 1906) по ідеї повинна була загатити досить велику прогалину в літературі про соціалізм. Не дивлячись на її багатства, в ній не було систематичного, науково-критичного викладу науки про сучасний соціалізм. Більшість авторів пише швидше про соціальний рух, ніж про соціалізм. Завданням М.І. був критичний виклад соціалізму як певної суспільної дисципліни. Марксизм далеко не вичерпує наукових елементів соціалізму, і тому праця М.І. має історичний характер. Майже зовсім забуті твори великих утопістів у деяких відношеннях він вважав навіть більш науковими, ніж марксизм. Соціалізм як позитивна наука ні в якому разі не є закінченою науковою системою. Саме розуміння його «надзвичайно хистке і непевне» (с. 3). «Ми можемо визначити соціалізм як *такий господарський устрій суспільства, при якому, завдяки рівному обов'язку та рівному праву всіх брати участь у суспільній праці і рівному ж праву всіх брати участь у користуванні наслідками тієї праці, експлуатація одних членів суспільства другими — неможлива*» (с. 18—19). З погляду суті та мети соціалізм можна поділити на колективізм, комунізм та анархізм. М.І. устанавлює далі призабуті, іноді, історичні заслуги різних мислителів, що критикували капіталістичний лад з погляду експлуатації працюючих, концентрації продукції та гріхів цивілізації. У II розділі М.І. аналізує соціально-громадський лад з погляду різних течій соціалізму: комунізму, кооперативного й федеративного соціалізму та анархізму. В кінці праці він викладає тактику та програми соціалізму й устанавлює, що «взагалі, заведення соціалістичної організації господарства ніяких технічно непереможних труднощів не зустрине» (с. 258).

Цей твір є наслідком великої праці М.І. В ньому він дає докладну наукову оцінку представникам соціалістичної думки і, між іншим, устанавлює, що соціалізм, як позитивну науку, утворено виключно утопістами. Маркс знайшов геніальну лишень тактику — зближення соціалізму з насущними інтересами робітничих мас. Доводиться шкодувати тільки, що ця видатна праця М.І. досі не видана новим виданням, бо зараз вона стала бібліографічною цінністю.

Література по кооперації надзвичайно велика, але довго не було в ній книги, яка давала б загальну теорію кооперативного руху в усіх проявленнях його, а також і підручника для ознайомлення з кооперацією. Брак цього відчувався особливо гостро в Росії. «Соціальні основи кооперації», що видав М.І. у 1916 р., і мали задовольнити ці обидві потреби. В книзі цій викладається загальна наука про кооперацію й осібно розбираються пролетарська, селянська та дрібнобуржуазна форми її. Неможна не визнати, що обидва ці завдання М.І. виконав у повній мірі. Ця книга його є чудовим підручником. З другого боку, загальна теорія кооперативного руху набула в нього цілком завершеного вигляду. Читаючи його працю, ми ясно бачимо, як творилася поволі кооперація, якою метою завдавалися її прихильники та як під впливом життя вилілася вона в сучасні форми. М.І. дає яскраву характеристику творців кооперації, їхніх соціальних світоглядів та пристосованості до життя їхніх принципів. Типи організації кооперативів виникають із особливостей соціально-економічного устрою життя різних суспільних класів, і тому М.І., всупереч пануючим поглядам, визнає класовий характер кооперації.

Під час останньої війни майже всі воюючі держави перейшли на паперову валюту. Грошові ринки переповнилися паперовими грошми. Це привело в тяжкий стан народне господарство кожної країни і для економічної думки висовується наперед питання про раціональну організацію грошової справи. Під час війни М.І. видрукував низку статей по цьому питанню, які в 1917 р. видані були ним книгою «Бумажные деньги и металл». Він не міг не відгукнутися на поклик життя, тим паче, що теорія грошей давно вже визнана найважчим розділом політичної економії. Навіть великий англійський політик Гладстон якось промовив, що «ліпшим засобом в найкоротший час збожеволіти є зацікавлення питанням про теорію грошей» (с. 3).

Центральним питанням грошової справи є студювання чинників, керуючих цінністю грошей. Більшість учених поділяє «кількісну» теорію, яку в систематичній формі утворив Рікардо. Докладно математично виложена вона в працях сучасного американського економіста Ірвінга Фішера. «Товарна» теорія, що конкурує з першою, виникла на ґрунті критики Туком кількісної теорії. Систематично розробленої теорії своєї в Тука та його школи, власне, нема. Вона в них складається лише з правдивих критичних міркувань з приводу непевностей кількісної теорії та дотепних афоризмів. Головна і єдина загальна ідея Тука — це заперечення яких то б не було чинників цінності в грошах. Він завжди розкладає загальний рівень цін на ціни окремих товарів і досліджує кожну зосібна з погляду попиту, пропонування та умов продукції товару. Тукова теорія справедлива лише почасти. Є дві різних проблеми: вивчення причин відносної ціни товару та загального рівня цін. Тут студіює лише першу; між тим загальний рівень установлюється іншими чинниками, а до того ж він впливає і на ціни окремих товарів. Цінність останніх є наслідок активної боротьби господарюючих індивідів, тоді як цінність грошей ми приймаємо пасивно.

Суть кількісної теорії грошей визначена Фішером в його рівнянні обміну:

$$KШ \times K_1Ш_1 = ЦK_2,$$

де K — кількість грошей у народному господарстві, $Ш$ — швидкість їхнього обороту, K_1 та $Ш_1$ — тіж великості для кредиту, $Ц$ — пересічна ціна на товари, K_2 — їхня кількість.

Пересічна ціна на товари така:

$$Ц = \frac{KШ \times K_1Ш_1}{K_2}.$$

Цінністю грошей є та кількість товару, що можна купити на грошову одиницю. Формула її така:

$$\frac{I}{Ц} = \frac{K_2}{KШ \times K_1Ш_1}.$$

На підставі цієї формули і роблять висновок, що в однакових інших умовах, цінність грошей залежить від їх кількості. Всяка зміна його повинна викликати відповідну зміну в загальному рівні товарних цін. Формула третя з формального боку є бездоганною, але чисто формальне розуміння її позбавляє змісту всю теорію. Зробивши аналіз інших чинників, М.І. знаходить, що всі вони дуже мінливі. Хуткість обороту грошей є функцією їхньої кількості; разом з цим вона змінюється в зворотному відношенні до тієї кількості; кредит же змінюється взагалі незалежно від кількості грошей. Відносно кількісної теорії М.І. робить врешті такі висновки:

«1) зміна кількості грошей має безсумнівну тенденцію впливати на грошові ціни;

2) коли залишити на боці випадки номінальної зміни кількості грошей, як наслідок зміни грошової одиниці державною владою, то в усіх інших випадках зміна грошових цін в зв'язку з зміною кількості грошей для здійснення свого вимагає більш-менш довгого часу, і на протязі цього перехідного часу вона зовсім не буває рівномірною та пропорційальною для всіх товарів;

3) з огляду на це, недовгочасні зміни кількості грошей помітного впливу як на загальний рівень товарних цін, так і на грошові ціни окремих товарів, можуть і не мати» (с. 35).

Внаслідок тонкого наукового аналізу М.І. з'явилася його власна теорія, яка є дальшим розвиненням товарної теорії. Подібно до Тука, він гадає, що «при умові існування металевих грошей, цінність їх полягає в загальному стані товарного ринку» (с. 50). Зміни їхньої цінності викликаються змінами в загальній кон'юнктурі товарного ринку, інакше кажучи, загальними умовами товарно-грошового ринку. Ціни окремих товарів М.І. пояснює, протилежно Туку, як «з'явище, що походить від загального рівня товарних цін, від загальної кон'юнктури ринку» (с. 51). Кон'юнктурна теорія має силу лише відносно металевих грошей; при паперовій же валюті М.І. приймає кількісну теорію, як і майже всі прихильники Тукової теорії.

Важливим і далеко не з'ясованим наукою є питання про економічну природу лажу. Першим, хто дав певне розмежування цінності паперових

грошей та лажу, був А. Вагнер, але він не довів до кінця цієї справи. М.І. установлює, що лаж визначає собою ціну закордонної валюти в паперовій. В умовах нормальних лаж є не чим іншим, як своєрідним з'явищем вексельного курсу: поза ним лаж не існує. Розглядаючи це питання в абстрактній формі, М.І. утворив видатну теорію лажу.

Остаточною причиною до з'явлення лажу на паперові гроші є збільшення кількості грошей в обороті після припинення розміну. На лаж воно впливає побічно, при допомозі вексельного курсу. Нові випуски паперових грошей ідуть на купівлю закордонних чи місцевих товарів, ціни на які через те підвищуються. Імпорт закордонних товарів і в тому, і в іншому разі зростає і платіжний баланс стає все більше пасивним. Коли запасів дзвінкої монети в країні нема, то чужоземцям виплачується паперовими грішми, які приймаються ними з лажом лише для того, щоб повернути їх назад, в обмін на товари. В народному господарстві лаж відіграє велику роль. Він викликає експорт і затримує імпорт, даючи країні можливість сплатити товаром свої борги іншим країнам. Вивчення чинників, що визначають високість лажу — проблема важка. М.І., розглядаючи це питання абстрактно, приходиться до висновку, що збільшення в країні кількості грошей мусить привести до відповідного підвищення товарних цін. Підвищення ж їх в інших країнах порушує рівновагу платіжного балансу, для відновлення якого необхідно привести ціни усередині й зовні країни до їхнього попереднього відношення. Це можливо лише тоді, коли лаж змінюється зворотно пропорціонально зміні кількості грошей в країні з паперовими грішми. Кількість грошей визначає собою платіжний баланс, а цей останній — лаж.

Але абстрактна теорія лажу дуже далека від дійсності. Кількісна теорія, на яку базується вона, є правдивою лише при незмінності всіх інших умов, котрі фактично безперестанно хитаються. Щоб погодити абстрактну теорію лажу з дійсністю, М[ихайло] І[ванович] надає їй такого вигляду: «Збільшення кількості грошей в країні через нові випуски паперових грошей призведе до підвищення товарних цін, хоч і далеко нерівномірною для всіх товарів і не завжди пропорціонального збільшенню кількості грошей. Підвищення товарних цін порушує рівновагу платіжного балансу країни. Ця рівновага може бути поновлена тільки з'явленням лажу... Лаж мусить бути настільки високим, щоб приблизно урівноважився платіжний баланс країни; і доки ця приблизна рівновага не настане, доти лаж буде підвищуватися» (с. 129). Але й цей висновок має місце не скрізь і не завжди. Підвищення товарних цін впливає безпосередньо лише на торговельний баланс, який є тільки часткою платіжного. «З другого боку, торговельний і платіжний баланси можуть змінюватися і при незмінності кількості грошей з причин самих різноманітних» (с. 130).

Основою раціональної грошової політики М.І. вважає припинення дальшого пониження цінності паперових грошей та досягнення якомога більшої непохитності її. Треба вийняти з народного господарства частину грошей і вести валютну політику активну. «Структуру валютного курсу не треба лишати випадковим біржовим впливам, а взяти до рук держави» (с. 164). Раціональних підстав металева система під собою не має, вона пояснюється мотивами народної психології. «Паперовим грошам, незабезпе-

ченим золотом, громадянство довіряти не буде, і тому, доки людство не доросло ще до більш досконалої грошової системи паперових грошей без металевого забезпечення, доти заховання якомога більшого недоторканого металевого фонду є необхідним» (с. 167).

Пристосовуючи свою теорію лажу до дійсного життя, М.І. переконливо пояснює найбільш незрозумілі досі історичні факти. Без дальшого детального студіювання історії паперових грошей усе ж таки не можна дати зараз вичерпної наукової оцінки цієї праці його. Проте нема сумніву в тому, що після книги Кнапа «Державна теорія грошей» вона є самою видатною працею по теорії грошей в сучасній науці.

Здобувши можливість викладання на протязі певного часу, М[ихайло] І[ванович] виробляє систему політичної економії, яку слухачки Бестужевських курсів видали в 1907 р. під назвою: «Лекции по политической экономии». Грунтовно переробивши їх, він видав свої знамениті «Основы политической экономии», що розійшлися на протязі 9 років у 34 тис. примірників і витримали 5 видань (1-е вид. в 1909 р., 5-е — 1918 р.). Ця праця творить епоху в розвитку науки російської. До неї були тільки або популярні виклади політичної економії, або звичайні підручники для університетського викладання. Будучи шкільним підручником, «Основы» разом з тим, уперше в науці російській, мають також і чисто наукові завдання. М.І. будує свою особну систему політичної економії і дає загальне зведення особистих поглядів своїх на різні питання економіки. І ця праця відзначається властивою автору її талановитістю та вмінням на диво просто та ясно викладати самі заплутані питання, що, поруч з продуманим до кінця планом викладу, надзвичайно полегшує засвоєння її. Зосібна цінними є ілюстрація М.І. своїх теоретичних припущень фактами з російського економічного життя та аналіз фактичних умов господарського розвитку Росії. Тут я не можу скільки-небудь задовільно з'ясувати все значення «Основ» М.І. і спробую відтінити лише основні економічні ідеї його системи.

При встановленні об'єкту політичної економії М.І. висовує на перший план господарство, під яким він розуміє «сукупність акцій людини в напрямку на зовнішню природу, метою яких є не ракування з самої діяльності, а утворення матеріальних обставин, необхідних для задоволення наших потреб» (с. 8, вид. 5-е).

Гадаючи, що для студіювання вимінового саме господарства є особливі гносеологічні підстави, найважливішим об'єктом студіювання політичної економії він знаходить «несвідомі стихійні сили взаємодіяння одиноких господарств», юридично вільних, але обміном зв'язаних у народне господарство. «Поки вільний обмін мало був розвинений — ґрунту для політичної економії не було» (с. 13). Політична економія є наука «про суспільні стосунки людські в межах господарської діяльності їхньої» (с. 14). Науки про споживання до неї не можна віднести, бо споживання не є господарство.

Розділ про методологію є одним з найбільш змістовних у книзі М[ихайла] І[вановича]. Спираючись на праці Менгера та школи Віндельбанда-Ріккертта, він розбирає питання про характер причинного досліду й опису в природничих науках та суспільних. Він не погоджується з Ріккерттом, гадаючи, що теоретична політична економія належить до того ж наукового

типу, що й природознавство. На практиці вибір ознак в описі природничому сумнівів не викликає. Не те в політичній економії. Вимінове господарство неминує спричиняється до сутички інтересів різних верств суспільних. З якого ж погляду треба виучувати політичну економію? Лише етика дає нам можливість стати вище над різницями класових інтересів. У ній ми «знаходимо практичний інтерес загальнообов'язковий для всіх морально свідомих людей. Головною ідеєю сучасної етичної свідомості є сформульована Кантом ідея верховної цінності та, як висновок звідціля, повноцінності особи людської... Це й визначає верховний практичний інтерес, з погляду якого може бути збудована єдина політична економія» (с. 27). Не можна не згодитися з П.Б. Струве, що в цьому відношенні «Основы» М.І. мають завданням дати «нову одверто й свідомо „етичну” систему політичної економії як основи соціалізму»¹³. М.І. був не тільки самим найбільшим економістом-теоретиком і в той же час соціалістом, а й самим видатним із теоретиків, що продовжували Маркса. Він уже не міг, як Маркс, бути наївним апологетом соціалізму, і наукову підпору знаходить у звертанні до Кантової етики. В цьому виявляється дивний науковий інстинкт М.І., бо для врятування соціалізму це була, як зазначає П.Б. Струве, напевне «сама зручна і тривка будова»¹⁴.

В цій праці своїй М.І. вживає три різних по суті методи: суб'єктивно-психологічну (австрійської школи), об'єктивну методу Рікардо та Марксову соціологічну, які він щасливо сполучає в одній цілокупній системі науковій. При викладі теорії цінності М.І. користується методом розгляду з'явищ з погляду суб'єктивних переживань окремого індивіда, тоді як в інших випадках народне господарство він розглядає, як «стихийний та несвідомий продукт взаємодіяння всієї сили одиноких господарств, що регулюються індивідуальною свідомістю» (с. 120). В соціологічній методі Марксовій з'явища народного господарства розглядаються як наслідок певних відносин соціальної сили різних суспільних класів. Останньої методи М.І. вживає при будованні своєї соціальної теорії розподілу, яку детальніше він розвиває в двох спеціальних працях: статті «Социальная теория распределения» («Русская мысль», 1910 р., I, с. 100—114) та брошурі, виданій р. 1914 під тією ж назвою.

До останнього часу політична економія не була свідомою в методологічному питанні, що полягає в проблемі розподілу. Наука економічна не скористувалася кинutoю мимохідь Рікардо заміткою про те, що проблема розподілу не зв'язана з наукою про цінність. З'явище розподілу величезна більшість учених визнає за з'явища цінності. Марксова теорія вартості є безпідставною, і до того ж з її погляду не можна пояснити з'явищ заробітної плати. Численні теорії, що спираються на суб'єктивну науку про цінність, заперечуються більшістю представників тієї ж самої школи. З їхнього погляду пояснити та зрозуміти прибуток не можна. Теоретична

¹³ Струве П.Б. Экономическая система М.И. Туган-Барановского. — Русская мысль, 1910 р., I. — С. 127. Пор[івн.]: Туган-Барановский. [Социальная теория распределения]. — Русская мысль, 1910, I. — С. 101.

¹⁴ Струве П.Б. Экономическая система М.И. Туган-Барановского. — Русская мысль, 1910 р., I. — С. 128.

думка уперлася в глухий кут. Знайти вихід з нього і спробував М[ихайло] І[ванович].

Теорія розподілу є принципово відмінною від теорії цінності. «Яким би великим наше знання законів цінності не було, воно не може дати нам розв'язання проблеми розподілу» («Русская мысль», 1910, I, с. 105). Суб'єктивна теорія цінності принципово нехтує розвитком соціальної сили продавців та покупців. Це методологічно вірно, коли мова йде про товари, а не про купівлю-продаж робочої сили. Перестати продавати її робітник не може. Суть самого феномена розподілу і полягає в соціальній нерівності учасників його актів. Розділ про розподіл уявляє з себе лише науку про доходи трьох головних класів капіталістичного суспільства: найманих робітників, капіталістів та землевласників. Заробітна плата, прибуток та земельна рента різко відрізняються від інших видів громадського доходу. Вони «сплітаються умовами капіталістичної продукції в один нерозривний вузол, і розуміння законів утворення одного з цих доходів неможливе без розуміння законів утворення інших двох. У з'ясуванні цього зв'язку і полягає специфічна проблема розподілу — проблема *sui generis*, яка не зводиться ні до якої іншої» («Соц. теор.», с. 11). Феномени розподілу збігаються, власне, з феноменами продукції й обміну. З'явища розподілу є лише одним певним боком процесів капіталістичної продукції й обміну. Наприклад, прибуток виникає поза межами ринку в сфері відносин продукції. «Доходи різних суспільних класів у капіталістичному господарстві реалізуються за допомогою цін; але ціна останнього цього роду є лише висловом більш глибоких соціальних взаємовідносин влади і залежності, які, врешті, і керують розподілом суспільного доходу» («Основы», с. 377).

При студіюванні процесу розподілу можна не звернути уваги на земельну ренту, бо класова боротьба безпосереднього впливу на неї не робить. Нею позначається залежність людського господарства від зовнішньої природи. «Земельна рента підлягає власним законам своїм, і закони ці в певному розумінні мають силу поза межами соціальної боротьби» («Соц. теор.», с. 30—31). Не те з іншими двома видами доходу. Винагороду робітника капітал зводить тільки до деякої частки продукту. Рівень заробітної плати і прибутку залежить від двох чинників: 1) продуктивності суспільної праці та 2) соціальної сили класів, що борються між собою. Перший чинник визначає величину суспільного продукту, другий — частку його, що належить кожному класу.

Соціальну теорію розподілу М[ихайла] І[вановича] можна сполучити з усякою теорією цінності. Вона не має нічого спільного з теорією розподілу школи граничної корисності. Далеко ближче стоїть вона до марксизму. Доходи різних суспільних класів, і на його погляд, є наслідком поділу продукту, утвореного виключно класом робітників. Нетрудові доходи одержуються внаслідок експлуатації. В цьому і полягає зв'язок між старою та новою теоріями. «Я вважаю свою теорію розподілу, — каже М.І., — теорією Маркса, лише реформованою та одвіяною від усіх ненаукових елементів. Правда, остання підпала такому глибокому перетворенню, що вже не може вміститися в системі Маркса» (с. 377 «Основ»).

Ця теорія розподілу ще не одержала належної наукової оцінки. Всі критичні замітки або були збудовані на непорозуміннях, або зовсім не чіпали його теорії по суті. Для характеристики теорії М.І. можна тільки зазначити, що з часу виходу «Основ» першим виданням, вона стоїть у центрі уваги економістів Росії, а з 1913 р., після перекладу брошури його («Социальная теория распределения») на німецьку мову, його теорією живо зацікавилися і західноєвропейські учені.

Інші найбільш важливі елементи системи М[ихайла] І[вановича] були розглянуті вище. Можна не погодитися з ним у тих або інших принципових чи окремих питаннях, але не можна не визнати, що його система є найбільш видатною й оригінальною з усіх утворених сучасною наукою¹⁵.

Якось не віриться і не хочеться вірити, щоб М[ихайло] І[ванович], повний сил та самих широких планів, умер.

І він не вмер. Його великий дух живе в геніальних творах його, він витає скрізь, де б'ється жива економічна думка. І він вічно буде жити, поки існує політична економія.

Лишається тільки побажати, щоб учні його з любов'ю та побожністю зібрали все, що написано великим учителем їхнім, і щоб поміж них знайшлася людина, яка мала би здібність та силу освітлити з усіх боків економічне мислення М[ихайла] І[вановича], хоч би на це довелось витратити цілі роки.

¹⁵ Струве П.Б. Экономическая система М.И. Туган-Барановского. — Русская мысль, 1910 р., I. — С. 128.

АКАД. КОСТЯНТИН ВОБЛИЙ*
АКАДЕМИК МИХАЙЛО ЙВАНОВИЧ
ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ**

В історії політичної економії ймення М. І. Туган-Барановського почесне займає місце. У багатьох його працях поставлено й розглянуто низку складних економічних проблем, з теорії цінності починаючи і кінчаючи теорією розподілу. Туган-Барановський завсіди вмів підійти до того питання, що цікавило його, з оригінальної точки погляду, дати своє власне рішення поставленої проблеми, завсіди використовуючи багатий матеріал, і літературний, і статистичний.

Ймення М. І. Туган-Барановського дороге й близьке Українській Академії Наук, бо в організації її брав він як найдіяльнішу участь, був він перший голова III-го її Відділу (соціально-економічних наук). Ми не маємо на меті дати повну оцінку наукової, професорської та громадської діяльності М. І. Туган-Барановського; ми обмежимося коротким життєписом акад. М. І. Туган-Барановського, і вкажемо тільки на найголовніші його праці.

Народився М. І. Туган-Барановський 1865 року, та місце його народження ще й досі не пощастило встановити. Небагато є відомостей і про початкові його шкільні роки. Відомо тільки, що він учився в Київській першій гімназії, але коли вступив він до гімназії та коли вийшов із неї — невідомо. Скінчив курс II-ої харківської класичної гімназії.

Студентські свої роки провів Туган-Барановський у Харківському Університеті (1884/5 — 1888 р.р.). Скінчив він два факультети — природничий та юридичний.

У 1890 р. з'являється перша його праця з економіки: «Ученіе о предѣльной полезности хозяйственныхъ благъ, какъ причинѣ ихъ цѣнности». Проаналізувавши теорію граничної корисності, молодий економіст прийшов до висновку, що трудова теорія та теорія граничної корисності одна одну доповнюють, а не виключають. Цього погляду Туган-Барановський дотримувався до кінця свого життя, обґрунтувавши й розвинувши його у своїх «Основахъ политической экономіи».

* Воблий Костянтин Григорович (27.05.1876, Царичанка — 12.09.1947, Київ) — український вчений-економіст та географ; член ВУАН; віце-президент АН УРСР.

** Друк. за: *Воблий К. Академик М.И. Туган-Барановский // Записки соціально-економічного відділу [Всеукраїнської академії наук]. — 1923. — Т. I. — С. III—VII.*

За цією першою працею Туган-Барановський написав скількись популярних нарисів у Павленківському виданні, а саме: «Прудонъ, его жизнь и дѣятельность» (1891 р.), «Дж. Ст. Милль, его жизнь и дѣятельность» (1892 р.).

На ступінь магістра політичної економії М. І. Туган-Барановський подав дисертацію: «Промышленные кризисы въ современной Англии» (1894 р.). Праця ця, перекладена на кілька чужоземних мов, зробила ймення Туган-Барановського відомим не тільки в Росії, а й за кордоном. Всі пізніші теоретики та історики криз, хоч якою б вони мовою писали свої роботи, рахувалися з теорією криз Туган-Барановського.

У кінці 90-х р.р. у російській науковій літературі жваво обмірковувалося питання про долю капіталізму в Росії; отож М. І. Туган-Барановський береться за вивчення багатого статистичного матеріалу, що характеризує промисловий розвиток Росії. Результати дослідів своїх викладає він у відомій доповіді в Вільно-Економічному Товаристві — «Статистическіе итоги промышленнаго развитія Россіи»; прочитав він її в засіданнях В.-Е. Т. 7-го січня, 7 та 21 лют. 1896 р. У цій доповіді М. І. Туган-Барановський, як представник групи неомарксистів (так звалася тоді ця течія економічної думки), прийшов до висновку, що Росія країна капіталістична і що капіталізм є поступовий фактор у її економіці. Дебати над доповіддю М. І. Туган-Барановського затягалися на скілька засідань, і взяли в них участь найвизначніші економісти та статистики; на дебатах цих схрестили свої шпаги народники та марксисты, і перемога осталася за останніми.

Наслідком дослідів М. І. Туган-Барановського в царині історії народного господарства, була докторська його дисертація: «Русская фабрика въ прошломъ и настоящемъ», т. I (1898 р.).

М. І. Туган-Барановський був жонатий першим шлюбом з Л. К. Давидовою, дочкою відомого віолончеліста Карла Юлієвича Давидова і Олександри Аркадіївни Давидової, що видавала журнал «Міръ Божій». Ім'я Лідії Карлівни Туган-Барановської відоме в петербурзьких колах, як автора кількох перекладних й оригінальних праць. Поглядами своїми з Лідії Карлівни була марксистка; як кажуть люди, котрі знали її, вона мала чималий вплив на свого чоловіка. Овдовів Туган-Барановський у 1900 р. У березні 1901 р. Туган-Барановського було вислано з Петербургу за його політичні переконання. Що послужило за зовнішній привід для вислання з столиці — невідомо. Як кажуть непереверені звістки, одіграв тут певне значіння виступ студентської молоді в Петербурзі біля Казанського Собору.

З Петербургу приїхав Туган-Барановський на Полтавщину до своїх знайомих Русинових, які жили в с. Пизники Лохвицького повіту. Переїзд на Полтавщину близько зв'язав його з Україною, і в усьому пізнішому житті цей зв'язок не тільки не поривався, але міцнішав. У 1902 р. М. І. Туган-Барановський оженився з О. Хв. Русиною і з цього моменту життя його тісно сплелася з життям цієї відомої на Полтавщині родини. Одірваний од наукової й професорської праці, живучи в закутку України, Туган-Барановський увійшов у місцеву земську та громадську роботу. Під той час повставали з ініціативи Вітте комітети для обміркування потреб сільсько-господарської промисловости. Туган-Барановський близьку брав участь у

працях Лохвицького Комітету в 1903 р.; працював, окрім того, в товаристві взаємодопомоги учителів Лохвиччини, в лохвицькому сільсько-господарському товаристві, в повітовому та губернському земствах, то-що. В 1904 р. Туган-Барановський переїздить до Петербургу і відновляє свою наукову, професорську та публіцистичну роботу.

У 1908 р. Туган-Барановський бере участь у працях Петербурзького Відділу Комітету сільсько-господарських та промислових товариств, а з 1909 р. стає на чолі редакції «Вѣстника Кооперації», який велику відогравав роллю в історії кооперативного руху. Варто згадати цю дату через те, що тут позначився отой інтерес нашого академіка до кооперації, який так глибоко й сильно захопив Туган-Барановського наприкінці його життя.

Із наукових праць цієї доби петербурзького життя слід назвати його курс: «Основы политической экономіи» (1909 р.). «Основы» являли собою перероблення студентського видання, випущеного слухачами Бестужевських курсів у 1907 р. під назвою — «Лекції по политической экономіи». «Основы политической экономіи» з'єднали собі як-найширше коло читачів; тепер вони мало не скрізь загально прийнятий підручник по всіх вищих школах.

За той гонорар, який автор здобув за свої «Основі», придбав він улітку 1910 р. клапоть землі на березі Сули, під назвою «Криниця»; з весни 1911 р. почав він будувати дім на цьому клаптику; в новому цьому домі жили Туган-Барановські з 1914 р.

Катедру в Петербурзькому Університеті здобув М. І. Туган-Барановський аж у 1917 р.¹ З початком усесвітньої війни Туган-Барановський брав гарячу участь у громадській роботі. За його ініціативою зорганізовано в 1916 р. Всеросійський Комітет громадського сприяння позикам, брав він участь у роботі Червоного Хреста в Лохвиці, був членом Тетянинського Комітету, почесним попечителем Комерційної Школи в Лохвиці, то-що.

У 1914—15 р.р. за найближчою М. І. Туган-Барановського участю засновано сільсько-господарське споживче та кредитове т-ва в с. Пизниках. Кооперативна робота, розпочата з 1909 р. з часу редагування «Вѣстника Кооперації» — відбилася й на практиці.

Результатом його теоретичної та практичної роботи в царині кооперації була велика друкована робота «Соціальні основи кооперації» (1916 р.). У цій книжці Туган-Барановський дав теорію кооперації, що охоплює всі її

¹ Приват-доцентуру у Петербурзькому Ун-ті здобув Т.-Барановський ще в 1895 р. (14 січня), але в весняному півріччі, як значиться в його послужному спискові, не читав, а вже 23.III. «распоряженіємъ г. Министра Народнаго Просвѣщенія исключень изъ числа привать-доцентовъ». Та вже 11.VI. того-ж-таки року його знову допущено до читання лекцій у званні приват-доцента. У 1897—8 р. курсу не оголошував і не читав, а з дозволу Попечителя Петерб. Шк. Округи (з 1. V. 1898) допущено його читати лекції в осінньому півріччі 1898 року, але «предложеніємъ г. Министра Народнаго Просвѣщенія от 2.IV.1899 г.» знову звільнено його «въ виду уклоненія его отъ исполненія возложенныхъ на него служебныхъ обязанностей». І цеє звільнення затяглося довше. Аж у грудні 1905 р. він знову «предложеніємъ г. Управляющаго Спб. Уч. Окр. допущень къ чтенію лекцій въ званіи привать-доцента по кафедрѣ политической экономіи». І після цього звільнень уже ніяких не було.

види. Ця праця — єдина у нашій кооперативній літературі; це настільна книжка для кожного кооператора, що цікавиться й теоретичними питаннями. «Соціальні основи кооперації» зробили ймення М. І. Туган-Барановського популярним у кооперативних колах, і визначили дальшу роботу М. І. на ґрунті української кооперації, якій він оддався з такою енергією наприкінці свого життя.

Як почалася революція, то М. І. Туган-Барановський обертався в колах, близьких до тимчасового уряду. Скількись разів запрошували його зайняти якусь відповідальну посаду в уряді, але М. І. Туган-Барановський завсіди одхиляв такі пропозиції.

Влітку 1917 р. М. І. Туган-Барановський приїхав на Полтавщину, до рідної Криниці. У кінці цього року М. І. Туган-Барановський бере участь в українському уряді, як Генеральний Секретар Фінансів. У січні 1918 р. йому запропонували взяти участь в українській делегації для скріплення мирового договору з німцями, але він цієї пропозиції не прийняв. У січні М. І. Туган-Барановський виїхав до Петербургу в особистих справах; поза межами України він пробув до весни 1918 р.

З весни 1918 р. М. І. вже брав участь у працях Українського Т-ва Економістів у Києві, що в ньому головою був він з 1917 р., а далі і в комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук. В усіх кооперативних заповзяттях 1918 р., що з таким запалом і з таким піднесенням виникали в столиці України, М. І. Туган-Барановський активну брав участь. Він був головою Ради Кооператцентру, організував кооперативні курси, працював над організацією Кооперативного Інституту (відкрито його в-осени 1919 р. у Києві, вже по смерті М. І.), нарешті, редагував кооперативний орган — «Українська Кооперація», що був одним із найкращих кооперативних часописів світу.

Як відкрилась Українська Академія Наук, М. І. Туган-Барановський увійшов до першого оснiвного складу її; його вибрали на першого Голову III Відділу соціально-економічних наук.

Під останній час М. І. висловлював ясне бажання обмежити свою роботу Академією Наук, Українським Університетом та кооперацією. Та надто ще кипів тоді вир громадянського життя, щоб можна було обмежитися одною кабінетною працею. Як повалено гетьманщину, М. І. Туган-Барановський бере участь у працях усяких комісій, утворених Директорією, зокрема в комісії при міністерстві фінансів.

Перед Різдвом 1918 р. М. І. скаржився вже на нездужання, та проте роботи не кидав. Умови його життя в Києві були дуже тяжкі (вогке, холодне помешкання, далеко від центру). Уночі проти Різдва з ним трапився перший випадок грудної жаби, за скількись днів випадок повторився, М. І. Туган-Барановський почав думати про від'їзд за-кордон. Саме під той час Директорія одсилала низку делегацій за-кордон, між іншим, М. І. запропонували були зайняти посаду радника в економічних питаннях при комісії, що від'їздила до Парижа. М. І. дав свою згоду; після довгих, тяжких клопотів йому пощастило виїхати 19—20 січня до Одеси. На ст. Одрадне, недалеко від Одеси, М. І. помер у вагоні 22-го січня 1919 р. од випадку грудної жаби.

М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ: ВЧЕНИЙ, ГРОМАДЯНИН, ДЕРЖАВОТВОРЕЦЬ

Помер М. І. Туган-Барановський ще зовсім нестарою людиною (54 р.). Беручи на увагу його колосальну енергію, рідку працездатність, високу наукову продуктивність, ми можемо з певністю сказати, що багато зробив би був ще М. І. для рідної й близької для нього Академії Наук та для української кооперації. З смертю М. І. Туган-Барановського загас сильний теоретичний розум, що вмів розбиратися в найскладніших економічних проблемах. Коротенький цей наш нарис не може, звичайно, детально охопити всенюк діяльність покійного; для цього треба було-б присвятити не один друкований аркуш. Треба сподіватися, що докладна біографія і бібліографія покійного швидко зможеться з'явитися друком (над нею працює дехто з молодчих співробітників III Відділу).

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

1. Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности // Юридический вестник. — 1890. — Т. VI, кн. 2. — С. 192—230.
2. П.Ж. Прудон, его жизнь и общественная деятельность. — СПб., 1891. — 80 с.
3. Дж.С. Милль: его жизнь и учено-литературная деятельность: Биографический очерк. — СПб., 1892. — 88 с.
4. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь: Дисс. — СПб., 1894. — 512 с.
5. Значение экономического фактора в истории // Мир Божий. — 1895. — № 12. — С. 101—118.
6. Промышленные кризисы // Сборник правоведения и общественных знаний. — 1895. — № 5. — С. 69—87.
7. Послесловие к кн.: Джордж Г. Прогресс и бедность: Исследование причин промышленных застоев и бедности, растущей вместе с ростом богатства: Средство избавления. — СПб., 1896.
8. Мерсье де-ла Ривьер // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. — 1896. — Т. 19. — С. 137.
9. Письмо в редакцию // Мир Божий. — 1896. — № 5. — С. 279—280.
10. Экономический фактор и идеи: Ответ моим оппонентам // Мир Божий. — 1896. — № 4. — С. 269—291.
11. Борьба фабрики с кустарем // Новое Слово. — 1897. — № 1. — С. 25—54.
12. Генри Джордж и национализация земли // Новое Слово. — 1897. — № 9. — С. 108—129.
13. Историческая роль капитала в развитии нашей кустарной промышленности // Новое Слово. — II. — 1897. — № 7. — С. 1—33.
14. К вопросу о влиянии низких хлебных цен: По поводу книги «Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства» // Новое Слово. — II. — 1897. — № 6. — С. 73—83.
15. «Народники» крепостной эпохи (из истории русского общественного сознания) // Новое Слово. — 1897. — № 11. — С. 49—85.
16. Предисловие М.И. Туган-Барановского к книге: Кэрнс Д.Э. Логический метод политической экономии. — М., 1897. — С. 10—13.
17. Капитализм и рынок (По поводу книги С. Булгакова «О рынках при капиталистическом производстве. Теоретический этюд») // М., 1897. — Мир Божий. — 1898. — № 6. — С. 118—127.
18. Письмо в редакцию (Ответ проф. Н. Карышеву) // Мир Божий. — 1898. — № 5. — С. 77—82.
19. Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историко-экономическое исследование. Т. 1: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. — СПб.: Тип. Л.Ф. Пантелеева, 1898. — 496 с. (Вышел только I том).
20. Статистические итоги промышленного развития России: Доклад М.И. Туган-Барановского в заседании III отд. Императорского Вольного экономического общества

17 января 1898 г. // Труды Императорского Вольного экономического общества (далі — Труды ИВЭО). — Кн. 1, вып. 1. — СПб., 1898. — С. 1—41.

21. Лекции по политической экономии (Лит. Богданова). — СПб., 1899. — 640 с.

22. Некоторые черты из новейшей эволюции капитализма: Доклад, читан. М.И. Туган-Барановским в заседании III отд. Императорского Вольного экономического общества 4 декабря 1899 г. // Труды ИВЭО. — Т. 2, вып. 5—6. — СПб., 1899. — С. 90—114.

23. Неосторожный критик: Н. Каблуков // Начало. — 1899. — № 3. — С. 64—82.

24. Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса // Научное обозрение. — 1899. — № 5. — С. 973—985.

25. Основные причины кризисов в капиталистическом хозяйстве // Мир Божий. — 1899. — № 11. — С. 851—854.

26. Письмо в редакцию // Жизнь. — 1899. — № 3. — С. 70—73. — Рецензия на работу Н. Карелина (псевдоним В.И. Засулич) «Жан-Жак Руссо» // Начало. — 1899. — № 5. — С. 118—121.

27. Русские переводы I т. «Капитала» Маркса (Заметка) // Мир Божий. — 1899. — № 2. — С. 10—16.

28. Споры о фабрике и капитализме (Моим критикам) // Начало. — 1899. — № 1—2. — С. 22—52.

29. Экономическая наука // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. — СПб., 1899. — Т. 28. — С. 851—854.

30. Промышленные кризисы: Очерк из социальной истории Англии. — 2-е соверш. перераб. изд. — СПб.: Тип. О.Н. Поповой, 1900. — 335 с.

31. Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историко-экономическое исследование. Т. I: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. — 2-е, значит. доп. изд. — СПб.: Тип. О.Н. Поповой, 1900. — 562 с.

32. Современный промышленный кризис // Мир Божий. — 1900. — № 11. — С. 1—18.

33. Трудовая ценность и теория прибыли (Моим критикам) // Научное обозрение. — 1900. — № 3. — С. 607—633.

34. Предисловие М.И. Туган-Барановского к русскому переводу книги: Зомбарт В. Организация труда и трудящихся. — СПб., 1901. — С. III—VI.

35. Докладная записка // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. — СПб., 1903. — Т. 32: Полтавская губерния. — С. 469—472.

36. Земский учитель в Лохвицком уезде (Письмо из Лохвицы) // Мир Божий. — 1903. — № 12. — С. 33—37.

37. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — СПб.: Изд. ред. журн. «Мир Божий», 1903. — 434 с.

38. Борьба классов как главнейшее содержание истории // Мир Божий. — 1904. — № 9. — С. 242—259.

39. Крушение капиталистического строя как научная проблема // Новый путь. — 1904. — № 10. — С. 166—206.

40. Психические факторы общественного развития // Мир Божий. — 1904. — № 8. — С. 2—28.

41. Что такое общественный класс? // Мир Божий. — 1904. — № 1. — С. 64—72.

42. Земельная реформа: Очерк движения в пользу земельной реформы и практические выводы. — СПб.: Изд. ред. журн. «Мир Божий», 1905. — 205 с.

43. Национализация земли: Очерк движения в пользу национализации земли и практические выводы. — СПб.: Изд. ред. журн. «Мир Божий», 1905.

44. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — 2-е изд. — СПб.: Изд. ред. журн. «Мир Божий», 1905. — 259 с.

45. Теоретические основы марксизма. — СПб.: Изд. ред. журн. «Мир Божий», 1905. — 160 с.

46. Теоретические основы марксизма. — 2-е изд. — СПб.: Изд. ред. журн. «Мир Божий», 1905. — 218 с.

47. Современный социализм в своем историческом развитии. — СПб., 1906. — 260 с.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

48. Как осуществится социалистический строй // Мир Божий. — 1906. — № 5. — С. 166—199.
49. Национализация земли и выкуп // Украинский вестник. — 1906. — № 4. — С. 212—221.
50. Национализация земли: Очерк движения в пользу национализации земли и практические выводы. — 2-е значит. доп. и перераб. изд. — СПб.: Изд. ред. журн. «Мир Божий», 1906. — 180 с.
51. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — 3-е изд. — СПб.: Изд. ред. журн. «Мир Божий», 1906. — 271 с.
52. Проповедник национализации земли. — М., 1906. — 30 с.
53. Современный социализм в своем историческом развитии. — СПб.: Будущность, 1906. — 260 с.
54. Социалистическое учение об эксплуатации труда // Мир Божий. — 1906. — № 3. — С. 133—154.
55. Теоретические основы марксизма. — 3-е изд. — [СПб.]: Ред. журн. «Мир Божий», 1906. — IV; 229 с.
56. Subjektivismus und Objektivismus in der Wertlehre // Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. — 1906. — 22 Bd., Heft 2. — S. 557—564.
57. Лекции по политической экономии: Сокр. изложение: Пособие для слушателей. — СПб.: Тип. М.А. Александрова, 1907. — 354 с.
58. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — 4-е изд. — СПб.: Изд. ред. журн. «Мир Божий», 1907. — 284 с.
59. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономическое исследование. Т. I: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. — 3-е изд. — СПб.: Наша жизнь, 1907. — 562 с.
60. Методология политической экономии // Образование. — 1908. — № 12. — С. 1—19.
61. Нравственное мировоззрение Достоевского // Вопросы обществоведения. — 1908. — № 1. — С. 243—259.
62. Рецензия на книгу: Кулишер И.М. Эволюция прибыли с капитала в связи с развитием промышленности и торговли в Западной Европе. — Т. 1. — СПб., 1906 // Журнал Министерства народного просвещения. — 1908. — № 1. — С. 174—183.
63. Gesunder Menschenverstand und wissenschaftliche Wahrheit: Eine Erwiderung // Die Neue Zeit. — 1908. — 1 Bd., H. 19. — S. 640—658.
64. Иностранные капиталы // Речь. — 1908. — 27 ноября. — С. 1—2.
65. Основы политической экономии. — СПб.: Тип. акц. общ. «Слово», 1909. — 760 с.
66. Предисловие к рус. пер. книги: Бем-Баверк Е. Капитал и прибыль: История и критика теорий процента на капитал. — СПб., 1909. — С. 1.
67. Предисловие к рус. пер. книги: Форлендер К. Кант и Маркс: Очерки этического социализма. — СПб., 1909. — С. III—VIII.
68. Программа по политической экономии, составленная М.И. Туган-Барановским. — СПб.: Тип. В. Безобразова и К^о, 1909. — 8 с.
69. Возрождение жизни // Речь. — 1910. — № 353.
70. Интеллигенция и социализм // Интеллигенция в России. — СПб., 1910. — С. 235—258.
71. Общественно-экономические воззрения Н.Г. Чернышевского // Памяти Н.Г. Чернышевского. — СПб., 1910. — С. 1—14.
72. Состояние нашей промышленности за последнее десятилетие и виды на будущее // Современный мир. — 1910. — № 92. — С. 27—53.
73. Социальная теория распределения // Русская мысль. — 1910. — № 1. — С. 100—114.
74. Ещё о сельскохозяйственном банке // Речь. — 1911. — № 27.
75. Крепостная фабрика // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. — М., 1911. — С. 139—154.

76. Неурожай и промышленный подъём // Речь. — 1911. — № 275, 282.
77. Новая опасность для русской кооперации // Речь. — 1911. — № 54.
78. О кооперации // Речь. — 1911. — № 58.
79. Основы политической экономии. — 2-е изд., перераб. — СПб.: Право, 1911. — 512 с.
80. Современная промышленная конъюнктура // Речь. — 1911. — № 345.
81. Торговый договор с Германией // Речь. — 1911. — № 323.
82. Три великих этических проблемы (Нравственное мировоззрение Достоевского) // К лучшему будущему. — СПб., 1912. — 230 с.
83. Война 1812 года и промышленное развитие России // Отечественная война и русское общество. — М., 1912. — С. 105—112.
84. Земельный вопрос на Западе и в России. — М.: Тип. Рус. т-ва, 1912. — 87 с.
85. К лучшему будущему: I. Этика и общественная жизнь; II. Кооперация; III. Экономическая жизнь. — СПб.: Энергия, 1912. — 230 с.
86. Очерк развития мануфактурной промышленности в России. — М., 1912.
87. Рецензия на книгу гр. С.Ю. Витте: Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, читанных его Императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900—1902 гг. — СПб., 1912 // Речь. — 1912. — 1 (14) января. — С. 3—4.
88. В поисках нового мира: Социалистические общины нашего времени. — СПб., 1913. — 100 с.
89. Классовый характер сельскохозяйственной кооперации // Вестник кооперации. — 1913. — № 7. — С. 11—29.
90. Новый труд по экономической теории // Русское богатство. — 1913. — № 10. — С. 371—382. — Рецензия на книгу: Струве П. Хозяйство и цена. Ч. I. — СПб., 1913.
91. О русском социализме // Речь. — 1913. — № 213.
92. Общественно-экономические идеалы нашего времени. — СПб.: Изд-во «Вестник знания», 1913. — 140 с.
93. Современные школы политической экономии в критическом освещении: Социально-политическое направление в Германии // Вестник знания. — 1913. — № 1. — С. 58—65; № 2. — С. 147—154.
94. Социалистические общины последователей Оуэна и Фурье // Вестник Европы. — 1913. — № 2. — С. 179—197.
95. Социальная теория распределения. — СПб., 1913. — 96 с.
96. Социалистические общины последователей Оуэна и Фурье // Вестник Европы. — 1913. — № 2. — С. 179—197.
97. Социалистические общины нашего времени // Вестник Европы. — 1913. — № 3. — С. 170—193.
98. Soziale Theorie der Verteilung. — Berlin: J. Springer, 1913. — 82 S.
99. Социальная теория распределения. — Пер. на рус. // Известия Санкт-Петербургского политехнического института императора Петра Великого. — 1913. — Т. XX. — С. 1—9.
100. Четверть века «Криницы». — Киев, 1913.
101. Взгляды Каутского на вопросы народонаселения // Новые идеи в экономике. — 1914. — Сб. 2. — С. 34—71.
102. Война и народное хозяйство // Чего ждёт Россия от войны. — Пг., 1914. — С. 5—23.
103. Война и промышленность // Речь. — 1914. — № 321.
104. Еще раз о природе кооперации: Ответ Э. Левину // Вестник кооперации. — 1914. — № 8. — С. 39—45.
105. Земельный вопрос // Энциклопедический словарь / Гранат. — 7-е изд. — М., 1914. — Т. 21. — С. 66.
106. К нашей анкете: Ответ проф. М.И. Туган-Барановского // Украинская жизнь. — 1914. — № 1. — С. 15—16.
107. Кооперация // Энциклопедический словарь / Гранат. — 7-е изд. — М., 1914. — Т. 25. — С. 111—139.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

108. Экономическая природа кооперативов и их классификация // Курсы по кооперации. — М.: Тип. Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1914. — С. 1—19.
109. О причинах падения крепостного права в России // Речь. — 1914. — № 48.
110. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — 5-е изд. — СПб.: Право, 1914. — 256 с.
111. Памяти И.И. Янжула // Речь. — 1914. — 28 октября.
112. Периодические промышленные кризисы: История английских кризисов. Общая теория кризисов. — 3-е соверш. перераб. изд. — СПб., 1914. — 466 с.
113. Подчиняется ли история общества законам развития // Новые идеи в экономике. — 1914. — Сб. 5. — С. 108—125.
114. Теория народонаселения в свете новых факторов // Новые идеи в экономике. — 1914. — Сб. 2. — С. 1—33.
115. Экономическая борьба России с Германией // Речь. — 1914. — № 24.
116. Бумажные деньги и война // Речь. — 1915. — № 16. — С. 268—269.
117. Возрождение жизни в Петрограде // Новый Экономист. — 1915. — № 6.
118. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии // Вопросы мировой войны. — Пг., 1915. — С. 269—324.
119. Записка проф. М.И. Туган-Барановского о денежном проекте проф. Мигулина. — Пг.: Тип. М-ва ф-в, 1915. — 7 с.
120. Кооперация на Западе // Энциклопедический словарь / Гранат. — 7-е изд. — 1915. — Т. 25. — С. 111—139.
121. Основы политической экономии. — 3-е изд., перераб. — Пг.: Юрид. кн. склад и изд-во «Право», 1915. — IX; 593 с.
122. Неужели правда // Речь. — 1916. — № 91; № 276.
123. Развитие производительных сил России // Речь. — 1916. — № 44.
124. Социальные основы кооперации. — М.: Тип. Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1916. — 521 с.
125. Бумажные деньги и металл. — Пг.: Право, 1917. — 168 с.
126. Земельный вопрос на Западе и в России. — М.: Русс. библиографич. ин-т бр. А. и Е. Гранат и К°, б. г. — 86 с.
127. Кризисы хозяйственные // Новый энциклопедический словарь / Под ред. акад. К.К. Арсеньева. — Пг., б. г. — Т. 23. — С. 349—354.
128. Куда мы идём // Речь. — 1917. — № 40.
129. Основы политической экономии. — 4-е перераб. изд. — Пг.: Право, 1917. — 540 с.
130. Откуда берутся деньги для войны. — Пг.: Тип. «Правда», 1917. — 40 с.
131. Предисловие к книге: Бумажные деньги и металл. — Пг.: Правда. — 1917. — С. 3—4.
132. Проповедник национализации земли. — 2-е изд. — Пг.: Акц. об-во «Муравей», 1917. — 30 с.
133. Русская кооперация и заём свободы. — Пг.: Новое время, 1917. — 16 с.
134. Русская революция и социализм. — Пг.: Акц. об-во «Муравей», 1917. — 32 с.
135. Федерализм та державний суверенітет // Нова Рада. — 1917. — № 168.
136. Величайшая в мире Коммунистическая организация (Община духоборов). — М., 1918. — 40 с.
137. Відповідь Д.Л. Уманському // Українська кооперація. — 1918. — № 5—6. — С. 17—28.
138. Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію // Записки Української академії наук. — 1918. — Т. 1. — С. 1—40.
139. Грошова криза української кооперації // Українська кооперація. — 1918. — № 4. — С. 1—11.
140. Земельная реформа и кооперация. — Тверь: Тверского посредн. Т-во кооперативов, 1918. — 23 с.
141. Кооперативный идеал. — К.: Всеукр. кооп. вид. союз. 1918. — 16 с.
142. Крестьянская кооперация на Западе. — Тверь: Тверского посредн. Т-во кооперативов, 1918. — 24 с.

143. Невідкладна справа // Нова Рада. — 1918. — Часопис № 133.
144. О кооперативном идеале // Вестник кооперативных союзов. — М., 1918. — Вып. 1. — С. 1—23.
145. О кооперативном идеале. — М.: Совет Всерос. кооп. съездов, 1918. — 16 с.
146. Остання мета кооперації // Українська кооперація. — 1918. — Кн. 1. — С. 2—14.
147. Продукційні підприємства кооперативів з точки погляду кооперативної теорії. — К.: Всеукр. кооп. вид. союз, 1918. — 13 с.
148. Продукційні підприємства кооперативів з точки погляду кооперативної теорії // Українська кооперація. — 1918. — Кн. 2. — С. 1—8.
149. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — Изд. 6-е. — М., 1918. — 260 с.
150. Социализм как положительное учение. — Пг.: Кооперация, 1918. — 133 с.
151. Русская земельная реформа и кооперация // Вестник кооперативных союзов. — 1918. — № 1—2.
152. Социальные основы кооперации. — 2-е изд. — М., 1918. — 498 с.
153. Теоретические основы марксизма. — 4-е изд. — М.: Городской ун-т им. А.Л. Шанявского, 1918. — 195 с.
154. Бумажные деньги и металл: Посмерт. изд. с изм., доп. авт. — Одесса: Изд. «Русская культура», 1919. — 132 с.
155. Величайшая в мире Коммунистическая организация (Община духоборов). — 2-е изд. — Харьков, 1919. — 40 с.
156. В поисках нового мира: Социалистические общины нашего времени. — 2-е перераб. и значит. доп. издание. — М.: Всерос. Центр. Союз потребит. об-в, 1919. — 128 с.
157. Кооперація, соціально-економічна природа її та мета. — К.: Вид. Дніпровської спілки споживчих союзів, 1919. — 140 с.
158. Кооперація в сучасну світову епоху (незакінчена) // Українська кооперація. — 1919. — Кн. 2. — С. 1—4.
159. Невідкладна справа // Українська кооперація. — 1919. — № 1. — С. 2—7.
160. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — 7-е изд. — Харьков: Всерос. Центр. Союза потребит. об-в, 1919. — 260 с.
161. Политическая экономия: Курс популярный. — К.: Вид-во Дніпросоюзу. — 1919. — 208 с.
162. Політична економія: Курс популярний. — К.: Вид-во Дніпросоюзу, 1919. — 196 с.
163. Социальные основы кооперации. — 3-е доп. изд. — М., 1919. — 512 с.
164. Шукання нового світу: Про соціалістичні общини за наших часів. — К.: Вид-во Дніпросоюзу. — 1919. — 56 с.
165. Нравственное миросозерцание Достоевского. С приложением статьи Д.Н. Овсяника-Куликовского «Незабвенной памяти М.И. Туган-Барановского». — Одесса, 1920. — 16 с.
166. Сучасний соціалізм в історичнім своїм розвитку. — К.: Вид-во Дніпросоюзу, 1920. — 148 с.
167. Роберт Оуэн. — Одесса: Всерос. центр. союз. потреб. об-в, 1920. — 16 с.
168. Що таке кооперація / Пер. Н. Шетір. — К.: Київська кооп. обл. спілка, 1920. — 32 с.
169. Социальные основы кооперации. — 3-е доп. изд. — М.: 16-я Тип. М.С.Н.Х., 1922. — 512 с.
170. Социальные основы кооперации. — 3-е доп. изд. — Берлин: Слово, 1922. — 521 с.
171. Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историко-экономическое исследование. Т. 1: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. — 4-е изд. — М.: Московский рабочий, 1922. — 428 с.
172. Периодические промышленные кризисы: История английских кризисов. Общая теория кризисов. — 4-е пересмотр. изд. — М.: Книга, 1923. — 384 с.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

173. Периодические промышленные кризисы: История английских кризисов. Общая теория кризисов. — 4-е пересм. изд. — Смоленск, 1923. — 430 с.
174. Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историко-экономическое исследование. Т. I. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. — 4-е изд. — Харьков: Пролетарий, 1926. — 448 с.
175. Влияние идей политической экономии на естествознание и философию. — Киев, 1925. — 40 с.
176. Політична економія: Курс популярний. — Прага, 1927.
177. Русская фабрика в прошлом и настоящем. — 6-е изд. (перепечатано с 3-го изд.). — М.; Л.: Соцэкгиз, 1934. — 436 с.
178. Кооперация, її природа та мета. — 2-е вид. / Під ред. К. Коберського. — Львів, 1936. — 143 с.
179. Русская фабрика в прошлом и настоящем. — 7-е изд. — М.: Соцэкгиз, 1938. — 460 с.

Перевидання праць М.І. Туган-Барановського в незалежній Україні

180. Політична економія: Курс популярний / Передмова Л.П. Горкіної; Відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. — К.: Наук. думка, 1994. — 264 с.
181. Основи політичної економії / Наук. редактор, автор передмови і вступ. статті С. Злупко. — Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — 628 с.
182. Избранные сочинения / Науч. ред. и автор вступ. ст. Л.И. Дмитриченко: В 2 т. — Донецк: ДонГУЭТ, 2004. — Т. 1: Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — 357 с.; Т. 2: Основы политической экономии. — 685 с.
183. Промышленные кризисы: Очерк из социальной истории Англии / Науч. ред. Т.И. Дерев'янкін; вступ. ст. Л.П. Горкіной; НАН Украины, Объед. ин-т экономики. — К.: Наук. думка, 2004. — 368 с.: рис. — (Классика отечественной экономической мысли).
184. Паперові гроші та метал. — К.: КНЕУ, 2004. — 200 с.

ОСНОВНІ ВИДАННЯ, ПРИСВЯЧЕНІ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОМУ

1. *Столяров Н.А.* Аналитическое доказательство предложенной г. М. Туган-Барановским политико-экономической формулы: Предельные полезности свободно произведенных продуктов пропорциональны их трудовым стоимостям. — Киев, 1902. — 23 с.
2. *Spiethoff A.* Die Krisentheorien von M. v. Tugan-Baranowsky und L. Pohle // *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich.* — 1903. — 27 Jg. — S. 679—708.
3. *Каутский К.* Обнищание и крушение: Новейшая фаза ревизионизма: По поводу книги М.И. Туган-Барановского «Современный социализм». — СПб., 1908. — 66 с.
4. *Дмитриев В.К.* Новый русский трактат по теории политической экономии // *Русская мысль.* — 1909. — Кн. 11. — С. 102—125. — Рец. на кн.: Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. — СПб., 1909, XII. — 760 с.
5. *Струве П.Б.* Экономическая система М.И. Тугана-Барановского // *Русская мысль.* — 1910. — Кн. 1. — С. 115—128.
6. *Горжевский М., Вашкович И.* Краткий курс политэкономии по М.И. Туган-Барановскому. — Бендеры: Труд, 1912. — 245 с.
7. *Первушин С.* Теория кризисов М.И. Туган-Барановского. По поводу его сочинения «Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов». — М., 1914. — 31 с.
8. *Кондратьев Н.Д.* [Рецензия] // *Вестник Европы.* — 1916. — № 6. — С. 352—354. — Рец. на кн.: Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. — М.: Тип. Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1916. — 521 с.
9. *Курской Л.В.* Теории рынка и промышленных кризисов М.И. Тугана-Барановского. — М., 1916. — 73 с.
10. *Пажитнов К.А.* [Рецензия] // *Современный мир.* — 1916. — № 4, ч. 2. — С. 146—148. — Рец. на кн.: Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. — М.: Тип. Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1916. — 521 с.
11. *Соболев М.Н.* Новый труд по теории бумажных денег профессора Туган-Барановского // *Вестник финансов.* — 1917. — № 10.
12. *Николаев А.А.* К вопросу о социальной природе кооперации. По поводу 2-го изд. «Социальных основ кооперации» М.И. Туган-Барановского // *Вестник кооперативных союзов.* — 1918. — Вып. 2. — С. 345—357.
13. *Авалиани С. М.И. Туган-Барановский как теоретик кооперации.* — Одесса: Слово, 1919. — 8 с.
14. *Анциферов А.Н.* М.И. Туган-Барановский. — Харьков: Харьковское кооперативное т-во издательского дела, 1919. — 5 с.
15. *Бухарин Н.И.* Теоретическое примиренчество: Теория ценности М.И. Туган-Барановского // *Бухарин Н.И. Политическая экономия рантье (теория ценности и прибыли австрийской школы).* — М., 1919. — (Приложение).
16. *Єфремов С. М.І. Туган-Барановський: Некролог* // *Нова Рада.* — 1919. — № 21.
17. *Єфремов С.* До ідеалів молодості / М.І. Туган-Барановський і українство // *Українська кооперація.* — 1919. — Кн. 2. — С. 50—56.

18. *Зак Л. М.І.* Туган-Барановський як теоретик кооперації // Українська кооперація. — 1919. — Кн. 2. — С. 37—50.
19. *Ісіченко П.* Професор Михайло Іванович Туган-Барановський (Світлої пам'яті любого вчителя) // Українська кооперація. — 1919. — Кн. 2. — С. 7—36.
20. Професор М.І. Туган-Барановський: Некролог // Сільський господар. — 1919. — Ч. 2—3. — С. 17.
21. *Птуха М.В. М.І.* Туган-Барановський як економіст // Кооперативна заря. — 1919. — № 4—5. — С. 5—21.
22. *Воблий К.* Академик Михайло Іванович Туган-Барановский // Записки соціально-економічного відділу [Всеукраїнської академії наук]. — 1923. — Т. 1. — С. III—VII.
23. *Кондратьев Н.Д.* Михаил Иванович Туган-Барановский: Биограф. справка. — Пг.: Колос, 1923. — 128 с.
24. *Skerst L.* Die Ausgestaltung der Gewerkvereinstheorie von Thornton-Brentano bis Tugan-Baranowsky und ihre Kritik in der deutschen Nationalökonomie. — Leipzig, 1925. X. — 162 S.
25. *Гольман М.Б.* Туган-Барановщина: К критике буржуазной политической экономии. — Л.: Прибой, 1926. — 99 с.
26. *Gringauz S.* M.I. Tugan-Baranowsky und seine Stellung in der theoretischen Nationalökonomie. — Kaunas, 1928.
27. *Солнцев С.* Туган-Барановский [М.И.] // Энциклопедический словарь / Гранат. — 7-е изд. — М., 1929—1930. — Т. 41, ч. IX. — С. 490—495.
28. *Gerschenkron A.* Die genossenschaftstheorie Tugan-Baranowskis // Vierteljahrsschrift für genossenschaftswesen. — 1929. — Nr. 3; 1930. — Nr. 4.
29. *Софрониович И.Т.* Теория рынка Тугана-Барановского и её критики. — Баку: Изд-во Аз. ГНИИ, 1930. — Т. 1, вып. 2. — 36 с.
30. *Wydanowicz E.* M.I. Tugan-Baranowski, teoretyk-ekonomista, historyk kapitalizmu, socjolog, twórca teoretycznych podstaw idei spółdzielczej // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. — Lwów, 1931. — Т. 1. — 32 s.
31. *Мицюк О.* Наукова діяльність політико-економіста М.І. Тугана-Барановського. — Львів, 1931. — С. 9—11.
32. *Moiseev M.* L'évolution d'une doctrine: La theorie des crises de Tugan-Baranowsky et la conception moderne des crises économiques // Revue d'histoire économique et sociale. — 1932. — 20. — P. 1—43.
33. *Струмилин С.Г.* [Рецензия] // Историк-марксист. — 1938. — Кн. 4. — С. 156—159. — Рец. на кн.: Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Т. 1: Историческое развитие русской фабрики в XIX в. — М.: Соцэкгиз, 1938. — 460 с.
34. *Timoshenko V.* Tugan-Baranowsky and Western European Economic Thought // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. — 1954. — Vol. 3. — Spring. — P. 803—823.
35. *Kowal L.M.* Economic Doctrines of M.I. Tugan-Baranowsky: Dissertation at the University of Illinois. — Urbana, 1965.
36. *Качор А.* Михайло І. Туган-Барановський на службі науки й свого народу (в 50-річчя смерті світової слави економіста і кооперативного діяча). — Вінніпег: УВАН, 1969. — (Серія: Українські вчені). — 27 с.
37. *Crisp O.* Tugan-Baranowsky, Mikhail I. // International Encyclopedia of the Social Sciences / D. L. Sills (Ed.). — New York; London, 1972. — Vol. 16. — P. 164—167.
38. Symposium: Tugan-Baranowsky's Last Articles // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. INC. Economic Issue. — 1973—1977. — Vol. XIII, Number 35—36. — P. 189—236.
39. *Atato S.* Tugan-Baranowsky's Theories of Markets Accumulation and Industrialization: Their Influences on the Development of Economic Thought and Modern Historiographic Research // Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics / I.S. Koropescky (ed.). — Cambridge, Mass.: Harvard U.P., 1984. — P. 1—59.
40. *Захарченко И.Н.* Исторические взгляды М.И. Тугана-Барановского (1856—1919) // История СССР. — 1985. — № 2. — С. 119—129.

41. *Nove A.* M.I. Tugan-Baranovsky // The New Palgrave: A Dictionary of Economics. — Macmillan Press, 1987.
42. *Белых А.А.* О количественном анализе в работах М.И. Туган-Барановского // Экономика и математические методы. — 1989. — № 5. — С. 801—806.
43. *Булочникова Л.А., Сорвина Г.Н., Субботина Т.П.* М.И. Туган-Барановский и его книга «Социальные основы кооперации» // Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. — Изд. 3-е, доп. — М.: Экономика, 1989. — С. 5—40.
44. *Видрін Д.І.* «Царство свободи зростає повільно, але неухильно...» (М.І. Туган-Барановський в історії вітчизняної соціально-політичної думки) // Філософська і соціологічна думка. — 1989. — № 6. — С. 17—24.
45. *Королькова Е.* Туган-Барановский: «Социализм начинается с человека» // Социалистическая индустрия. — 1989. — 15 декабря. — № 286 (6177). — С. 3.
46. *Сорвина Г.* Комментарий к тексту II главы «О кооперативном идеале» отдела V книги М.И. Туган-Барановского «Социальные основы кооперации» (1916 г.) // Экономические науки. — 1989. — № 4. — С. 47—49.
47. *Субботина Т.* Предисловие // Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. — М.: Экономика, 1989. — С. 5—40.
48. *Татарникова С.* Теоретик кооперации // Советская потребительская кооперация. — 1989. — № 12. — С. 38—41.
49. *Бухарин Н.И.* Теория распределения Туган-Барановского (с послесловием С. Леонова и Т. Филимоновой) // Экономические науки. — 1990. — № 2. — С. 76—89.
50. *Гребнев Л.* О чём писал М.И. Туган-Барановский // Экономические науки. — 1990. — № 5. — С. 72—79.
51. *Кондратьев Н.Д.* Михаил Иванович Туган-Барановский // Истоки (Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли). — М.: Экономика, 1990. — Вып. 2 / Редкол.: В.А. Жамин (гл. ред.) [и др.]. — С. 268—294.
52. *Субботина Т.* Модель социализма М.И. Туган-Барановского // Вопросы экономики. — 1990. — № 2. — С. 81—83.
53. *Фещенко В.М.* Видатний вчений, публіцист, громадський діяч: До 125-річчя з дня народження академіка М.І. Тугана-Барановського // Вісник Академії наук УРСР. — 1990. — № 1. — С. 78—81.
54. *Koropecky I.S.* The Contribution of Mykhailo Tugan-Baranovsky to Monetary Economics // History of Political Economy. — 1991. — Vol. 23, Issue 1. — P. 62.
55. *Самсонова Т.Н., Татарникова С.Н.* Идолы и идеалы на весах гуманизма (о творчестве М.И. Туган-Барановского) // Социально-политические науки. — 1991. — № 10. — С. 75—83.
56. *Злупко С.М.* «Принципи політичної економії» А. Маршалла і «Основи політичної економії» М.І. Тугана-Барановського: Спроба порівняльного аналізу // Питання політичної економії: Міжвід. наук. зб. — 1992. — Вип. 218: Світова економічна думка: Питання теорії та історії. — С. 50—54.
57. *Петровська Н.А., Кульбака О.В.* Розвиток М.І. Туганом-Барановським учення про цінність // Питання політичної економії. — 1992. — Вип. 218: Світова економічна думка: Питання теорії та історії. — С. 64—71.
58. *Соколовська І.П.* Модель соціалізму М.І. Тугана-Барановського: Економічний аспект // Питання політичної економії. — 1992. — Вип. 218: Світова економічна думка: Питання теорії та історії. — С. 55—64.
59. *Злупко С.М.* Михайло Туган-Барановський: Український економіст світової слави. — Львів: Каменяр, 1993. — 192 с.
60. *Бажал Ю.* Український класик світової політекономії // Економіка України. — 1993. — № 7. — С. 88—89. — Рец. на кн.: Злупко С.М. Михайло Туган-Барановський: Український економіст світової слави. — Львів: Каменяр, 1993. — 192 с.
61. *Воблий К.* Академік Михайло Іванович Туган-Барановський // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 9—10. — С. 107—112.
62. *Горкіна Л.П.* Михайло Іванович Туган-Барановський: Сторінки життя і творчості // Економіка України. — 1993. — № 11. — С. 80—87.

63. *Лібет Н.* Деякі аспекти з монетарної теорії М. Тугана-Барановського // Джерела економічної україністики / Львівський державний університет ім. І. Франка; Економічна комісія наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1993. — С. 57—61.
64. *Мандат Р.* Марксизм і політична економія М. Тугана-Барановського // Джерела економічної україністики / Львівський державний університет ім. І. Франка; Економічна комісія наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1993. — С. 66—69.
65. *Тищенко Н.* До історії формування теорії цінності М.І. Тугана-Барановського // Економіка України. — 1993. — № 12. — С. 63—66.
66. *Турій І.* М. Туган-Барановський про теорію прибутку // Джерела економічної україністики / Львівський державний університет ім. І. Франка; Економічна комісія наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1993. — С. 62—65.
67. *Бажал Ю.* Доля теорії: 100-річчя класичної праці М.І. Тугана-Барановського і сучасність // Економіка України. — 1994. — № 12. — С. 58—63.
68. *Горкіна Л.П.* Михайло Іванович Туган-Барановський — мислитель, вчений, громадянин: Передмова // Туган-Барановський М.І. Політична економія: Курс популярний. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 3—55.
69. *Горкіна Л.П.* Нова епоха в історії економічної науки: Теорія економічних циклів М.І. Тугана-Барановського // Вісник НАН України. — 1994. — № 11—12. — С. 58—67.
70. *Коваль Л.М.* Михайло Іванович Туган-Барановський: український період у його житті та науковій, політичній і публіцистичній праці // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. — 1994. — Вип. 26—27 / Редколегія: Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — С. 189—200.
71. *Фещенко В.М.* Питання монополізації капіталістичної промисловості кінця ХІХ — початку ХХ ст. у працях М.І. Тугана-Барановського // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. — 1994. — Вип. 26—27. — С. 213—218.
72. *Балабкіс Н.* Значення Тугана-Барановського сьогодні // Вісник НАН України. — 1995. — № 1—2. — С. 61—66.
73. *Злупко С.М.* Наукові новаторства Михайла Тугана-Барановського // Універсум. — 1995. — № 1—2 (14—15). — С. 34—35.
74. *Горкіна Л.П.* Висвітлення генезису та становлення політичної економії як науки у працях М.І. Тугана-Барановського // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. — К., 1997. — Вип. 29. — С. 100—114.
75. *Горкіна Л.П.* Академік Михайло Туган-Барановський // Члени-засновники Національної академії наук України: Зб. нарисів. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. — С. 258—296.
76. *Злупко С.М.* Теорія грошей М.І. Тугана-Барановського та її вплив на монетаризм ХХ століття // Фінанси України. — 1999. — № 8. — С. 99—113.
77. *Бажал Ю.М.* Інноваційна теорія економічного розвитку: М. Туган-Барановський, Й. Шумпетер і проблеми перехідної економіки України // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». — 2000. — Т. 18: Економічні науки. — С. 3—7.
78. *Горкіна Л.П.* Від ідеї неокласичного синтезу до ідеї ефективності соціалістичного планування (парадокс теорії цінності М.І. Тугана-Барановського) // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 31—32. — С. 166—185; Вип. 33—34. — С. 139—150.
79. *Злупко С.М.* Наукові новаторства Михайла Тугана-Барановського і моделювання української економічної перспективи // Україна в 21 столітті: Концепції та моделі економічного розвитку. — 2000. — С. 103—108.
80. *Павловський М.* Закон Тугана-Барановського // Економічна енциклопедія: В 3 т. Т. 1: А (абандон) — К (концентрація виробництва). — К.: Вид. центр «Академія»; Тернопіль: Акад. нар. госп-ва, 2000. — С. 570—572.
81. *Горкіна Л.П.* М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. — 268 с.

82. *Кучин С.П.* Проблема державного регулювання економіки в період становлення ринкових відносин в Україні у працях М.І. Тугана-Барановського // Вісник Харків. держ. акад. культури. — 2001. — Вип. 6. — С. 133—139.
83. *Лантух В.В.* К вопросу о некоторых социально-экономических категориях в трудах М.И. Туган-Барановского // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна (Економічна серія). — 2001. — № 530. — С. 173—175.
84. *Гайдай Т.* Теоретичний спадок вітчизняного економіста у загальносвітовому контексті // Вісник НАН України. — 2002. — № 10. — С. 65—72. — Рец. на кн.: Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. — 268 с.
85. *Кучин С.П.* М.И. Туган-Барановский о развитии сельского хозяйства (в контексте реформ П.А. Столыпина) // Бизнес Информ. — 2002. — № 9—10. — С. 100—102.
86. *Кучин С.П.* Некоторые вопросы государственного регулирования экономики в трудах М.И. Туган-Барановского // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: Економічна серія. — 2002. — № 564. — С. 91—95.
87. *Кучин С.П.* Система денежного обращения как объект государственного регулирования (из наследия М.И. Туган-Барановского) // Бизнес Информ. — 2002. — № 11—12. — С. 143—151.
88. *Птуха М.В.* М.І. Туган-Барановський як економіст // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. — 2002. — Вип. 33—34 / Редколегія: Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — С. 208—219.
89. *Ушаповський Ю.В.* Синтетична теорія цінності Михайла Туган-Барановського // Еволюція теорії цінності в українській економічній думці (від давнини до початку ХХ ст.): Наукове видання. — Житомир: ЖІТІ, 2002. — С. 166—180.
90. *Злупко С.* Наукові новаторства М.І. Туган-Барановського: Передмова // Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / Наук. редактор, автор передмови і вступ. статті С. Злупко. — Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — С. 5—42.
91. *Кучин С.П.* Роль М.І. Тугана-Барановського у створенні та подальшому розвитку Української академії наук // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. — 2003. — № 612: Актуальні проблеми гуманізації управління та регулювання економіки. — С. 205—212.
92. *Реверчук С.* «Основи політичної економії» М.І. Туган-Барановського вперше українською мовою // Економіст. — 2003. — № 10. — С. 59.
93. *Алейнікова Л.* Михайло Іванович Туган-Барановський // Вісник Меркурія. — 2004. — № 9. — С. 4—7.
94. *Горкіна Л.П.* Нове видання з наукової спадщини М.І. Тугана-Барановського українською мовою // Економіка України. — 2004. — № 1. — С. 86—88.
95. *Злупко С.М.* Інституційно-інвестиційна теорія Михайла Туган-Барановського та її вплив на світову інвестологію // Фінанси України. — 2004. — № 4. — С. 3—16.
96. Михайло Іванович Туган-Барановський: Біобібліогр. покажч.: 140 річчю від дня народж. М.І. Туган-Барановського присвяч. / Донец. держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М.І. Туган-Барановського. Наук. б-ка; Уклад. Г. Пасинкова; наук. ред. Т. Ткаченко; авт. біогр. — 3-тє вид., доп. и перероб. — Донецьк, 2004. — 79 с.
97. *Савлук М.І.* Внесок М.І. Туган-Барановського в розвиток світової монетарної теорії: Передмова // Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 7—34.
98. *Фещенко В.М.* Формування концепції господарської кон'юнктури в контексті розвитку ринкових відносин в Україні (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.) // Формування ринкових відносин в Україні: Зб. наук. праць. — 2004. — № 11. — С. 111—114.
99. *Чумаченко М., Горкіна Л.* Нове видання з наукової спадщини М.І. Тугана-Барановського українською мовою // Економіка України. — 2004. — № 1. — С. 86—88. — Рец. на кн.: Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / Наук. редактор, автор передмови і вступ. статті С. Злупко. — Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — 628 с.
100. *Злупко С.М.* Ювілейні видання творів М.І. Туган-Барановського в Україні: [Вибрані твори, видані Донецьким державним університетом економіки і торгівлі ім. М.І. Туган-Барановського] // Економіст. — 2005. — № 2. — С. 32—33.

ОСНОВНІ ВИДАННЯ, ПРИСВЯЧЕНІ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОМУ

101. *Базулин Ю.В.* М.И. Туган-Барановский о двойственной природе денег // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5: Экономика: Науч.-теорет. журнал. — 2005. — № 2. — С. 98—105.
102. *Барбир Н.* «Японское чудо» обязано Туган-Барановскому? // Жизнь. — 2005. — № 13. — С. 2.
103. М.І. Туган-Барановський — видатний вчений-економіст: Спадщина та новації: присвячується 140-річчю з дня народж. М.І. Туган-Барановського та 85-річчю з дня заснування ун-ту: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 20—21 січня 2005 р. — Т. 1. — Донецьк, 2005.
104. *Гриценко А.А.* М.І. Туган-Барановський // Економічна наука в Харківському університеті / В.В. Глущенко, В.В. Александров, Д.П. Богиня [та ін.]. — Харків: Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2005. — С. 71—79.
105. *Злутко С.* Економіст світової слави: До 140-річчя від дня народження М.І. Туган-Барановського // Урядовий кур'єр. — 2005. — № 12. — С. 10.
106. *Кучин С.П.* Теорія грошового обігу М.І. Тугана-Барановського. — Харків: Курсор, 2005. — 152 с.
107. *Кучин С.П.* Михайло Іванович Туган-Барановський: деякі аспекти життя та творчості // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. — 2005. — Вип. 37—38. — С. 318—327.
108. *Makaveckas R., Tuhana-Baranovskij D.* Ekonomistas Michailas Tuhana-Baranovskis // Lietuvos totoriai. — 2005. — № 6 (89).
109. *Богомазов Г.Г.* М.И. Туган-Барановский: жизнь и творчество // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5: Экономика: Науч.-теорет. журнал. — 2006. — № 1. — С. 85—102.
110. *Гелей С.Д.* М. Туган-Барановський про соціальну місію кооперативів // Теорія та історія кооперації: Підручник. — К.: Знання, 2006. — С. 195—200.
111. *Чугунов І.Я.* Життєвий шлях Міністрів фінансів України та їх внесок у розвиток державної фінансової системи, 1917—2006 / І.Я. Чугунов, Г.О. П'ятаченко, Л.В. Кухарець. — К.: НДФІ, 2006. — 368 с.
112. Михайло Іванович Туган-Барановський: особистість, творча спадщина і сучасність / За ред. О.О. Шубіна, А.А. Садекова. — Донецьк: Каштан, 2007. — 356 с.
113. *Небрат В.В.* Новаторська теорія грошей М.І. Туган-Барановського — основа монетарної політики // Українська фінансова думка другої половини XIX — початку XX століть. — К.: Ін-т екон. та прогноз., 2007. — С. 91—105.
114. *Туган-Барановский Д.М.* М.И. Туган-Барановский: Биографический очерк. С приложением писем. — Донецк, 2009.
115. *Широкорад Л.Д.* Научная и педагогическая деятельность М.И. Туган-Барановского в Санкт-Петербурге (1893—1917) // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5: Экономика: Науч.-теорет. журнал. — 2009. — № 1. — С. 48—66.
116. *П'ятаченко Г.О., Кухарець А.В.* Туган-Барановський М.І. // Фінанси. Бюджет. Податки: Національна та міжнародна термінологія: В 3 т. Т. 1 / Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАН України, ДННУ «Акад. фін. управління»; за ред. Т.І. Єфименко. — К., 2010. — С. 505—506.
117. *Туган-Барановский Д.М.* М.И. Туган-Барановский // Татарская энциклопедия: В 6 т. Т. 5: Р—Т. — Казань: Ин-т Татарской энциклопедии АН Республики Татарстан, 2010.
118. *Туган-Барановский Д.М.* Письма М.И. Туган-Барановского // Туган-Барановский М.И. Избранное. — М.: РОССПЭН, 2010. — С. 667—676.
119. *Федосов В.М.* Українська фінансова наука: Генеза, еволюція, ренесанс / В.М. Федосов, П.І. Юхименко // Фінанси України. — 2012. — № 3. — С. 3—30.
120. *Туган-Барановский Д.М.* К 150-летию Михаила Ивановича Туган-Барановского // Вісник Донец. нац. ун-ту економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. Серія: Економічні науки. — 2013. — № 3 (59). — С. 7—13.
121. *Туган-Барановский Д.М.* М.И. Туган-Барановский как критик марксизма // Вісник Донец. нац. ун-ту економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. Серія: Економічні науки. — 2013. — № 4 (60). — С. 193—203.
122. *Туган-Барановский Д.М.* М.И. Туган-Барановский в 90-е годы XIX века: Становление ученого // Вестник истории. — 2013. — № 8. — С. 131—142.

SUMMARY

The monograph is devoted to the life, scientific, social and political activity of the outstanding Ukrainian economist and public figure, co-founder of the Ukrainian Academy of Sciences M.I. Tugan-Baranovsky (1865—1919). The main attention is paid to the analysis of scientist's theoretical views, evaluation of his contribution to the development of key issues of economics and solve practical problems of economic development from the perspective of the present. Prognostic potential and relevance of M.I. Tugan-Baranovsky's ideas in the context of current socio-political and economic challenges facing Ukrainian society is highlighted.

The book is intended for researchers of Ukrainian intellectual legacy, teachers and university students of economic faculty and everyone interested in the history of science and its prominent figures.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (академік <i>В.М. Гець</i>)	3
ЖРЕЦЬ СТРОГОЇ НАУКИ (<i>Н.А. Супрун</i>)	5

РОЗДІЛ 1

НОВАТОРСТВО МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

М.І. Туган-Барановський про народне господарство (<i>В.М. Феценко</i>)	49
Методологія субстанційного синтезу М.І. Туган-Барановського та проблеми розвитку загальної теорії цінності (<i>В.М. Тарасевич</i>)	57
Внесок М.І. Туган-Барановського в розвиток методології політичної економії (<i>П.М. Леоненко, С.М. Голубка</i>)	72
Теорія цінності М.І. Туган-Барановського: інституційний зріз (<i>Ю.В. Ущановський</i>)	89
Місце ідей М.І. Туган-Барановського в теорії відтворення суспільних благ (<i>М.В. Кичурчак</i>)	96

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Зачароване коло історії економічної думки як підтвердження актуальності ідей М.І. Туган-Барановського для сучасної України (<i>Ю.М. Бажал</i>)	109
Прогностичний потенціал новаторської теорії грошей М.І. Туган-Барановського (<i>В.В. Небрат</i>)	123
Воєнна економіка та фінанси в історико-теоретичній інтерпретації М.І. Туган-Барановського (<i>Н.О. Горін</i>)	137
Концепція «вільного капіталу» в теорії економічної кон'юнктури М.І. Туган-Барановського (<i>Т.О. Сливка</i>)	149
М.І. Туган-Барановський про взаємозв'язок соціально-політичних рухів та економічного розвитку (<i>О.В. Длугопольський</i>)	157

РОЗДІЛ 3

ТЕОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Фінанси як чинник економічного розвитку та інститут державності (<i>В.В. Небрат</i>)	169
Погляди М.І. Туган-Барановського на власність і перспективи суспільного розвитку (<i>К.А. Гордіца</i>)	181
Державна економічна політика у працях М.І. Туган-Барановського (<i>С.П. Кучин</i>)	198
М.І. Туган-Барановський про роль протекціонізму в системі господарського розвитку (<i>Т.Л. Боднарчук</i>)	211
Трактування М.І. Туган-Барановським економічного змісту та соціальної ролі страхування (<i>С.В. Чистякова</i>)	226

РОЗДІЛ 4

ЧИННИКИ СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

Соціальна теорія розподілу М.І. Туган-Барановського (<i>А.О. Маслоу</i>)	235
Розвиток ідей соціального партнерства у науковому доробку М.І. Туган-Барановського (<i>О.М. Петроє</i>)	249
М.І. Туган-Барановський про конкуренцію та монополію (<i>Г.М. Филлюк</i>)	258
Людина як ціль та ресурс економічного розвитку у працях М.І. Туган-Барановського (<i>Л.В. Єлісєєва</i>)	274
М.І. Туган-Барановський — теоретик кооперації та організатор кооперативного руху (<i>Л.В. Дідківська</i>)	282
М.І. Туган-Барановський про людський потенціал економічного розвитку (<i>О.В. Стефанишин, Г.В. Прошак</i>)	291

ДОДАТКИ

СТАТТІ-СПОГАДИ СУЧАСНИКІВ ПРО М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Опыт характеристики личности М.И. Туган-Барановского (<i>Н.Д. Кондратьев</i>)	305
М.И. Туган-Барановский (<i>А.Н. Анцыферов</i>)	313
М.І. Туган-Барановський як економіст (<i>М.В. Птуха</i>)	320
Академик Михайло Йванович Туган-Барановський (<i>К.Г. Воблий</i>)	338
БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО	343
ОСНОВНІ ВИДАННЯ, ПРИСВЯЧЕНІ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОМУ	350
SUMMARY	356
CONTENTS	359
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	361

CONTENTS

FOREWORD (by Academician <i>V.M. Heiets</i>)	3
PRIEST OF STRIC SCIENCE (by <i>N.A. Suprun</i>)	5
CHAPTER 1	
METHODOLOGICAL INNOVATION IN ECONOMIC ANALYSIS	
M.I. Tugan-Baranovsky About National Economy (<i>V.M. Feshchenko</i>)	49
The Methodology of Substantial Synthesis and Problems of the General Theory of Value by M.I. Tugan-Baranovsky (<i>V.M. Tarasevych</i>)	57
M.I. Tugan-Baranovsky's Contribution to the Development of the Methodology of Political Economy (<i>P.M. Leonenko, S.M. Holubka</i>)	72
The Theory of Value by M.I. Tugan-Baranovsky: Institutional Aspect (<i>Y.V. Ushchapov- skiy</i>)	89
The Placement of M.I. Tugan-Baranovsky's Ideas in the Theory of Public Goods Repro- duction (<i>M.V. Kichurchak</i>)	96
CHAPTER 2	
ECONOMIC HISTORY AND FORECASTING OF SOCIAL DEVELOPMENT	
Confirmation of Relevance of M.I. Tugan-Baranovsky's Ideas for Modern Ukraine (<i>Y.M. Bazhal</i>)	109
Prognostic Potential of M.I. Tugan-Baranovsky's Innovative Theory of Money (<i>V.V. Nebrat</i>)	123
War Economy and Finance at Historical and Theoretical Interpretation by M.I. Tugan- Baranovsky (<i>N.O. Gorin</i>)	137
The Concept of «Free Capital» in the Theory of Economic Conjuncture (<i>T.O. Slyvka</i>)	149
M.I. Tugan-Baranovsky About Connections Between Social and Political Movements and Economic Development (<i>O.V. Dluhopolskyi</i>)	157
CHAPTER 3	
THE THEORY OF ECONOMIC POLICY	
Finance as a Factor of Economic Development and the Institute of Stateness (<i>V.V. Nebrat</i>)	169
M.I. Tugan-Baranovsky's Views on Property and the Prospects of Social Development (<i>K.A. Gorditsa</i>)	181
The State Economic Policy in the Works of M.I. Tugan-Baranovsky (<i>S.P. Kuchyn</i>)	198
M.I. Tugan-Baranovsky About The Role of Protectionism in the System of Economic Development (<i>T.L. Bodnarchuk</i>)	211
M.I. Tugan-Baranovsky's Interpretation of Economic Content and Social Role of Insu- rance (<i>S.V. Chystiakova</i>)	226

CHAPTER 4

THE FACTORS OF SOCIAL PROGRESS

The Theory of Social Distribution by M.I. Tugan-Baranovsky (<i>A.O. Maslov</i>)	235
The Development of Social Partnership Ideas in Scientific Achievement of M.I. Tugan-Baranovsky (<i>O.M. Petroie</i>)	249
M.I. Tugan-Baranovsky About Competition and Monopoly (<i>H.M. Fyliuk</i>)	258
The Human as Aim and Resource of Economic Development in M.I. Tugan-Baranovsky's Works (<i>L.V. Yelisiieva</i>)	274
M.I. Tugan-Baranovsky as the Cooperation Theorist and the Organizer of Cooperative Movement (<i>L.V. Didkivska</i>)	282
M.I. Tugan-Baranovsky About Human Potential of Economic Development (<i>O.V. Stefa-nyshyn, H.V. Proshak</i>)	291

APPLICATIONS

MEMORIES ARTICLES ABOUT M.I. TUGAN-BARANOVSKY
BY HIS CONTEMPORARIES

An Attempt of M.I. Tugan-Baranovsky's Personality Characteristic (by <i>N.D. Kondratiev</i>) ...	305
M.I. Tugan-Baranovsky (by <i>A.N. Antsyferov</i>)	313
M.I. Tugan-Baranovsky as Economist (by <i>M.V. Pukha</i>)	320
Academician M.I. Tugan-Baranovsky (by <i>K.G. Voblyi</i>)	338
BIBLIOGRAPHY OF M.I. TUGAN-BARANOVSKY'S WORKS	343
KEY PUBLICATIONS DEDICATED TO M.I. TUGAN-BARANOVSKY	350
SUMMARY	356
INFORMATION ABOUT AUTHORS	361

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бажал Юрій Миколайович — доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київ

Боднарчук Тетяна Леонідівна — кандидат економічних наук, молодший науковий співробітник відділу економічної історії Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Геєць Валерій Михайлович — академік НАН України, віце-президент НАН України, директор Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Голубка Степан Михайлович — кандидат економічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії економіки і фінансів Державної навчально-наукової установи «Академія фінансового управління», Київ

Гордіца Кароліна Адольфівна — кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу економічної історії Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Горін Назар Олегович — кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу економічної історії Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Дідківська Леся Володимирівна — кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу економічної історії Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Длугопольський Олександр Володимирович — доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії, директор Науково-дослідного інституту інноваційного розвитку та державотворення Тернопільського національного економічного університету, Тернопіль

Єлісеєва Людмила Володимирівна — кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки природокористування та економічної теорії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, Луцьк

Кічурчак Маріанна Василівна — кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки України ім. М. Туган-Барановського Львівського національного університету ім. Івана Франка, Львів

Кучин Сергій Павлович — кандидат економічних наук, Ph. D., доцент кафедри економічної теорії та міжнародної економіки Харківського інституту фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, Харків

Леоненко Петро Михайлович — доктор економічних наук, професор, завідувач відділу теорії економіки і фінансів Державної навчально-наукової установи «Академія фінансового управління», Київ

Маслов Анатолій Олександрович — доктор економічних наук, доцент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Київ

Небрат Вікторія Василівна — доктор економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу економічної історії Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Петроє Ольга Михайлівна — доктор наук з державного управління, доцент, провідний науковий співробітник відділу економічної історії Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Прошак Галина Василівна — кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки України ім. М. Туган-Барановського Львівського національного університету ім. Івана Франка, Львів

Сливка Тетяна Олександрівна — кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу економічної історії Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Стефанишин Ольга Василівна — доктор економічних наук, професор кафедри економіки України ім. М. Туган-Барановського Львівського національного університету ім. Івана Франка, Львів

Супрун Наталія Анатоліївна — доктор економічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу економічної історії Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Тарасевич Віктор Миколайович — доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри політичної економії Національної металургійної академії України, Дніпропетровськ

Ущатовський Юрій Володимирович — кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Житомирського державного технологічного університету, Житомир

Фещенко Валентина Михайлівна — доктор економічних наук, професор кафедри історії та теорії господарства Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», Київ

Філюк Галина Михайлівна — доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки підприємства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

Чистякова Світлана Валеріївна — кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу економічної історії Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ»

ГЕЄЦЬ Валерій Михайлович, НЕБРАТ Вікторія Василівна,
СУПРУН Наталія Анатоліївна, ТАРАСЕВИЧ Віктор Миколайович,
БАЖАЛ Юрій Миколайович, ЛЕОНЕНКО Петро Михайлович,
ФЕЩЕНКО Валентина Михайлівна, ФИЛЮК Галина Михайлівна,
МАСЛОВ Анатолій Олександрович, ДЛУГОПОЛЬСЬКИЙ Олександр Володимирович,
СТЕФАНИШИН Ольга Василівна, ПРОШАК Галина Василівна,
ПЕТРОЄ Ольга Михайлівна, ГОЛУБКА Степан Михайлович,
ЄЛІСЄЄВА Людмила Володимирівна, КІЧУРЧАК Маріанна Василівна,
КУЧИН Сергій Павлович, УЩАПОВСЬКИЙ Юрій Володимирович,
БОДНАРЧУК Тетяна Леонідівна, ЧИСТЯКОВА Світлана Валеріївна,
ГОРДІЦА Кароліна Адольфівна, ГОРІН Назар Олегович,
СЛИВКА Тетяна Олександрівна, ДІДКІВСЬКА Леся Володимирівна

**М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ:
вчений, громадянин, державотворець**

(до 150-річчя від дня народження)

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2015

Редактори *Я.В. Богданьок, М.М. Ломонос, М.О. Шевченко*

Оформлення художника *М.А. Панасюк*

Художній редактор *Р.І. Калиш*

Технічний редактор *Т.С. Березяк*

Коректор *Н.А. Дерев'янка*

Комп'ютерний набір *В.М. Беляєвої*

Комп'ютерна верстка *Т.О. Цицеус*

Підп. до друку 10.07.2015. Формат 70 × 100/16. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс.

Друк офс. Фіз. друк. арк. 22,75 + 1,125. вкл. на крейд. пап.

Ум. друк. арк. 31,04. Ум. фарбо-відб. 31,88. Обл.-вид. арк. 00,0.

Тираж 300 прим. Зам. № ДФ—307

Оригінал-макет виготовлено
у НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПП «Видавництво “Фенікс”»
03680 Київ 680, вул. Шутова, 136
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 271 від 07.12.2000 р.

